

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Derleyenler:
Saniye Dedeoğlu
Adem Yavuz Elveren

2000'LER TÜRKİYE'SİNDE SOSYAL POLİTİKA ve TOPLUMSAL CİNSİYET

Saniye Dedeoğlu, Londra Üniversite'sinden (SOAS) 2005 yılında Kalkınma Çalışmaları alanından doktorasını almıştır. *Women Workers in Turkey: Global Industrial Production in Istanbul* (IB Tauris, London ve New York, 2008-2012), *Migrants, Work and Social Integration* (Palgrave, London, 2014) *Göç ve Sosyal Dışlanma* (Efil, Ankara, 2011) başlıklı kitapların yazarı, *Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın* (İletişim, İstanbul, 2012), *Gender and Society in Turkey* (IB Tauris, London ve New York, 2012), *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emegi: Türkiye Örneği* (SAV Yayınları, İstanbul, 2010), *Küreselleşme ve Kalkınma* (Bağlam Yayınları, İstanbul, 2004) başlıklı kitapların editörüdür. Halen Muğla Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü'nde çalışmaktadır.

Adem Yavuz Elveren, Fitchburg Eyalet Üniversitesi (ABD) Ekonomi, Tarih ve Siyaset Bilimi bölümünde yardımcı doçent olarak görev yapmaktadır. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat bölümünden 2000 yılında mezun olan Elveren aynı alanda yüksek lisans ve doktora derecelerini sırasıyla 2004 yılında Boston Üniversitesi'nden ve 2008 yılında Utah Üniversitesi'nden almıştır. 2012 yılında Sosyal Politika Doçenti olan Elveren'in, sosyal güvenlik, gelir eşitsizliği ve savunma harcamaları alanındaki çalışmaları, *Economic Modelling*, *Defence and Peace Economics*, *Journal of Women, Politics and Policy*, *International Review of Applied Economics*, ve *Review of Radical Political Economics* gibi temel dergilerde yayınlanmıştır. Ayrıca, Saniye Dedeoğlu ile *Women's Studies International Forum* dergisinde 'Gendering Social Policy and Welfare State in Turkey' özel sayısının editörlüğünü üstlenmiştir. Yine Saniye Dedeoğlu ile 2012 yılında I. B. Tauris Publishers tarafından yayınlan, *Gender and Society in Turkey: The Impact of Neo-Liberal Policies, Political Islam and EU Accession* kitabının ve aynı yıl İletişim Yayınevi tarafından *Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın* adı ile yayınlanan Türkçe çevirisinin editörüdür.

YAZARLAR

Feride Acar, Prof. Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü ve Kadın Çalışmaları Programı. Prof. Acar ayrıca Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW) komite üyesidir. Doktorasını Bryn Mawr College, ABD'den almıştır.

Gülbanu Altunok, Brown Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nde doktora sonrası araştırmacı. Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi'nde Doktorasını tamamladı. 2004-2005 yılları arasında Berkeley Kaliforniya Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nde misafir araştırmacı olarak bulundu.

Ayşe Buğra, Prof. Dr., Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu kurucu üyesidir. İktisat doktorasını 1981 yılında Kanada'da McGill Üniversitesi'nde tamamladı.

Saniye Dedeoğlu, Doç. Dr., Muğla Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü. 2010-2012 yılları arasında Warwick Üniversitesi Marie Curie araştırmacısı olarak çalışmıştır. Kalkınma Çalışmaları doktora derecesini Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları'ndan (University of London, SOAS) almıştır.

Adem Yavuz Elveren, Yrd. Doç. Dr., Fitchburg Eyalet Üniversitesi, ABD Ekonomi, Tarih ve Siyaset Bilimi Bölümü. İktisat doktora derecesini 2008 yılında Utah Üniversitesi'nden almıştır.

İdil Göksel, Yrd. Doç. Dr., İzmir Ekonomi Üniversitesi. 1999 ODTÜ İktisat mezunu. İktisat doktora derecesini 2010 yılında İtalya'da Bocconi Üniversitesi'nden aldı.

Recep Kapar, Doç. Dr., Muğla Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü öğretim üyesi, 2003 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi'nde "Sosyal Korumanın İşgücü Piyasasına Etkisi" başlıklı teziyle doktorasını tamamlamıştır.

Burça Kızılırmak, Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü. İktisat doktora derecesini 2002 yılında Ankara Üniversitesi'nden aldı.

Emel Memiş, Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü. İktisat doktora derecesini 2007 yılında Utah Üniversitesi'nden aldı.

Umut Öneş, Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü. İktisat doktora derecesini 2009 yılında Brown Üniversitesi'nden almıştır.

Şemsa Özar, Prof. Dr., Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü. Kadın Emegi ve İstihdamı Girişimi Platformu kurucu üyesidir. İktisat doktorasını Avusturya'da Wirtshaftsuniversitaet'dan 1990 yılında almıştır.

Songül Sallan-Gül, Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. Doktora derecesini Ankara Üniversitesi Kamu Yönetimi (Siyaset Bilimi) bölümünden 1999 yılında aldı.

Ebru Soytemel, Oxford Üniversitesi Antropoloji bölümünde doktora sonrası araştırmacı olarak çalıştı. Sosyoloji doktora derecesini 2011 yılında İngiltere'de Manchester Üniversitesi'nden aldı.

Aslı Şahankaya, Öğr. Gör., Beykent Üniversitesi İnsan Kaynakları Bölümü. Yüksek Lisans derecesini Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri bölümünden almıştır.

Funda Üstek, Goldsmiths, Londra Üniversitesi Sosyoloji bölümünde ARITHMUS projesinde doktora sonrası araştırma görevlisidir. 2015 senesinde doktorasını Oxford Üniversitesi Sosyoloji bölümünden almıştır.

Burcu Yakut-Çakar, Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi Sosyal Hizmet Bölümü. İktisat doktora derecesini 2010 yılında Marmara Üniversitesi'nden aldı. 2007 yılında Essex Üniversitesi'nde konuk araştırmacı olarak bulundu.

Melda Yaman, Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü. İktisat doktora derecesini 2006 yılında Marmara Üniversitesi'nden aldı.

Derleyenler
Saniye Dedeoğlu
Adem Yavuz Elveren

2000'ler Türkiye'sinde Sosyal Politika ve Toplumsal Cinsiyet

Imge Kitabevi Yayınları
Genel Yayın Yönetmeni
Şebnem Çiler Tabakçı

ISBN 978-975-533-822-4

© Imge Kitabevi Yayınları, 2015

Tüm hakları saklıdır.
Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa
fotokopi, film vb. elektronik ve mekanik
yöntemlerle çoğalınmaz.

1. Baskı: Ankara, Kasım 2015

Grafik Tasarım
Aslı Sezer

Dizgi ve Sayfa Düzeni
Yalçın Ateş

Baskı ve Cilt
Pelin Ofset Tipo Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Tel: 0 (312) 395 25 80
Sertifika No: 16157

Imge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 17/2 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (312) 419 46 10 - 419 46 11
Internet: imge.com.tr • E-Posta: imge@imge.com.tr
Yayınevi Sertifika No: 11546
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İçindekiler

Giriş.....	7
<i>Saniye Dedeoğlu ve Adem Yavuz Elveren</i>	
1- Sosyal Politika ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları: Verimli Bir Birliktelik.....	13
<i>Ayşe Buğra</i>	
2- Neo-Liberalizm ve Neo-Muhafazakârlık Ekseninde Türkiye’de Özel Alan Politikası	23
<i>Feride Acar ve Gülbanu Altunok</i>	
3- Türkiye’de Sosyal Güvenlik Sisteminin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Açısından Bir Değerlendirmesi	63
<i>Adem Yavuz Elveren</i>	
4- Türkiye’de İş ve Aile Yaşamını Uyumlaştırma Politikaları	93
<i>Saniye Dedeoğlu ve Aslı Şahankaya</i>	
5- Türkiye’de Yoksulluk ve Haneîçi İş Zamanı Dağılımı: Analiz ve Politika Önerileri.....	123
<i>Umut Öneş, Burça Kızılırmak ve Emel Memiş</i>	
6- Türkiye’de Kadın İşgücü: Muhafazakârlığın Rolü.....	147
<i>İdil Göksel</i>	

2000'ler Türkiye'sinde Sosyal Politika ve Toplumsal Cinsiyet

- 7- Çalışmada Sağlık ve Güvenlik Politikalarında
Toplumsal Cinsiyet.....173
Recep Kapar
- 8- Sosyal Politika Açısından Türkiye'de Ev İşçiliği 207
Funda Üstek
- 9- Tarımsal Yapılarda Dönüşüm ve Tarımda Kadın Emegi ...233
Melda Yaman
- 10- Güçsüzlerin Gücü: Yoksul Kadınların Mahalle
Merkezli Yardımlaşma Ağları.....263
Ebru Soytemel
- 11- Kamu Politikaları, Piyasa ve Toplumsal Normlar
Kıskacında Türkiye'de Erkeksiz Kadın Olmak 301
Şemsa Özar ve Burcu Yakut-Çakar
- 12- Türkiye'de Eril Refah Rejimi, Kadına Yönelik Aileiçi
Şiddet ve Sığınmaevleri 331
Songül Sallan-Gül

Giriş

Son yıllarda Türkiye’de tahsis edilen neoliberal, neomuhafazakâr sosyal politika rejimi kadınların toplumsal rolünü giderek artan bir şiddetle aile içinde konumlandırmaktadır. Kadınların toplumsal, ekonomik ve siyasal alanlara katılımı aile içindeki annelik ve eşlik rolleri üzerinden kurgulanmakta, bunun yolları döşenmektedir. Bu dönüşümün kadınlar ve devlet arasındaki ilişkinin yönünü nasıl değiştirdiğini ve ortaya çıkan bu yeni ilişkiyi Moghadam’ın neopatriyarka kavramı ile analiz edebiliriz. Bu kavram, devletlerin genellikle hem modern hem de geleneksel kurumları destekledikleri fakat toplumsal ilişkilere gelince kültürel normlara, erkek egemenliğine ve kadının eve bağımlılığına dayalı toplumsal ilişkiler üzerinde temellenen ataerkil toplumsal cinsiyet rejimini devam ettirdikleri üzerine kurulmuştur. Kalkınma ve modernleşme sürecinde, devletler toplumun işleyişini düzenleyen bazı kurumları modernleştirirler bile, kadın konusuna gelince geleneksel kültürel normlara sıkı sıkıya bağlı kalmaktadırlar. Moghadam (2006) ayrıca Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde yaşanan kalkınmanın kadının konumu nedeniyle zayıfladığını da vurgulamakta, hukuksal yapı ile kadınların erkek egemenliğine teslim edildiğini, bunun ise kadınların ailelerin ve toplumun kaynaklarına ulaşmasını engellediğini göstermektedir. Devletlerin patriyarkal toplumsal cinsiyet rejimine sıkı sıkıya bağlı olmasının, dünyanın diğer bölgelerinin aksine kadın emeğinin işgücü piyasasına akışını engellemiş, kadınların aile içindeki rolleri değişmeden korunmuştur. Bu sistem biraz da Ann Orloff’un Avrupa ve Kuzey Amerika’da refah devletin erken dö-

nemlerindeki paternalist yapısıyla benzerlikler içermektedir (Orloff 1993).

Türkiye'de neopatriyarkal düzenin Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana *de facto* devam ettiği söylenebilir; fakat son yıllardaki toplumsal cinsiyet rejimini önceki yıllardan ayıran ve patriyarkal toplumsal cinsiyet rejimini kurumsallaştıran bazı temel gelişmeler yaşanmıştır. Bunların başında, Türkiye'de 1980'lerden beri ciddi bir kadın hareketi mücadelesi ile kazanılan Kadın Bakanlığı'nın Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı olarak değiştirilmesi, yukarda bahsettiğimiz kadın yerine aile odaklı politikaların kurumsallaşmasına işaret etmektedir. Örneğin, geleneksel ailenin güçlendirilmesi ideolojisi ile devletin yaşlı bakım merkezleri kapatılırken, yaşlı bakım hizmetleri ailelerde tamamen kadınların omuzlarına bırakılmaktadır.

Ayrıca, toplumun İslamlaştırılması projesi kadınlar üzerinde doğrudan sonuçlar yaratmakta, devlet ve kadın arasında varolan ilişkiyi kökten değiştirmektedir. Toplumsal muhafazakârlaşmanın kadınların bedenleri üzerindeki giderek artan kontrolü daha da kurumsallaştırdığını söyleyebiliriz. Kürtajın fiili olarak yasaklanması, orta-okullarda kız öğrencilere türban serbestisinin verilmesi, sezaryanla doğuma getirilen kısıtlamalar, imam hatiplerin genel lise olarak yaygınlaştırılması gibi birçok uygulama ile, kadınlara sunulan toplumsal seçeneklerin giderek kısıtlandığı ve varolan seçeneklerin dini normlara, özellikle Sünni İslam'a uygun olarak biçimlendiğine, bunların hızla toplumsal norm haline dönüştürüldüğüne tanık olmaktayız. Kadına yönelik şiddetin bir çığ gibi büyümesi bu anlayışın beslediği mutlak ve sistematik erkek egemenliğinin en bariz sonuçlarından biridir.

Kadınların devletle ilişkilerini kökten değiştiren diğer bir önemli gelişme ise sosyal yardımlar üzerinden muhafazakâr politikalara kadınların desteğinin sağlanmasıdır. AKP'nin politik gücünün konsolide edilmesinde kadın desteği önemli boyuttadır. Sosyal yardımlar sosyal haklar olarak değil belli bir partinin inisiyatifleriyle yapıldığı inancı AKP ile seçmeni arasındaki en güçlü bağı oluşturmaktadır. Türkiye'de nakdi ve ayni sosyal yardım alanların sayısı çeşitli kaynaklara göre farklı olmakla beraber 9 ile 12 milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir. Bu yardımları alanların çoğunun kadınlar olduğu bilinmektedir. Ayrıca yaşlı ve özürlü bakımı için 500 bin aileye bakım yardımları yapılmak-

tadır. Bu yardımların asli alıcısı bakımı yapan kadınlardır. Kadınların yıllardır aile içinde ücretsiz olarak gerçekleştirdikleri bakım hizmetleri sınırlı da olsa bir karşılık bulmaya başlamıştır, bu Deniz Kandiyoti'nin deyimiyle kadınlar için 'hakları olan vatandaşlık' (citizenship with entitlements) olgusunun deneyimlenmesi açısından ilginç bir örnektir. Cumhuriyetin kurduğu toplumsal cinsiyet geleneği daha çok orta-sınıf kadınların sistemle kurduğu işbirliği üzerine yükselirken, temel şiar kağıt üstünde kadın-erkek eşitliği sağlamak olmuştur. AKP dönemi alt-gelir gruptan kadınlara oy karşılığında sosyal yardım üzerinden neopatriyarkal toplumsal cinsiyet rejimine kadınları da dahil etmektedirler. Bu yolla hem kadınlar giderek artan muhafazakârlaşmanın ve İslamileşmenin öncüleri olmakta hem de aynı zamanda devletle kurdukları ilişkide vatandaşlıklarının yeni bir boyutunu keşfetmektedirler. Fakat bu vatandaşlık algısı özgürleşme ve eşitlik olgusu üzerine değil, aksine fitrat rejimi etrafında örülmüş, kadının evlerde geleneksel rollerinin yürütülmesi üzerine kurulmuştur. Makbul kadın vatandaş evinde oturup eviçi ve bakım hizmetlerini yerine getirip, karşılığında sosyal yardımları hak eden vatandaşdır.

Tarihin böyle bir döneminde Türkiye'de sosyal politika ve toplumsal cinsiyet ilişkisini irdelemeyi amaçlayan bu kitap, Türkiye'de sosyal politikayı kadını merkeze alarak toplumsal cinsiyet bakış açısı ile incelemektedir. Özellikle neoliberal paradigma ile neo-muhafazakarlığın içiçe geçmiş olduğu Türkiye'de, son yıllarda kadın konusunun devletin gündeminde aile konusu içine gömüldüğüne tanıklık ediyoruz. İşte böyle bir dönemde, bu kitap sosyal politika ve kadın konusunun örtüştüğü alanlara mercek tutarak, kadınların deneyimlerini ve uygulanan sosyal politikalardan nasıl etkilendiklerini irdelemektedir.

Türkiye gibi kalkınmakta olan ülkelerde kadınların çalışma koşulları patriarkal sistem ile kapitalist üretim ilişkilerinin birlikte nasıl biçimlendiğine bağlıdır. Sosyal politikanın yapısı hem kadına aile içinde biçilen rollerin bir uzantısıdır, hem de sosyal ve ekonomik alandaki eşitsizliği sürdürerek bu toplumsal cinsiyet rollerinin yeniden üretilmesini sağlar. Türkiye'de değişen çalışma ilişkileri, kırdan kente göç, kayıtdışı ekonominin genişlemesi ve sosyal yardımlaşma ağlarının zayıflaması zaten oldukça dar kapsamlı olan formel sosyal güvenlik sisteminin daha da ye-

tersiz kalmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, refah rejiminin dönüşüm süreci 1990'larla hız kazanmaya başlamış ve bu dönüşüm sürecinde özellikle son on yılda siyasal ve kültürel muhafazakarlık başat bir rol oynamaya başlamıştır.

Bu bağlamda, Ayşe Buğra sosyal politika ve toplumsal cinsiyet çalışmalarının genel bir değerlendirmesini sunmaktadır. Buğra, Türkiye özelinde kadınların işgücüne düşük katılımının arkasındaki birbiri ile ilintili iki temel nedene dikkat çekmektedir: toplumsal cinsiyet ilişkilerinin kültürel arkaplanı ve sosyal bakım politikalarının yetersizliği. Bu bağlamda siyasal ve kültürel muhafazakarlığın etkisinin en açık görüldüğü alan şüphesiz kamu ve özel alanın kesiştiği *cinsellik* ve *üreme* gibi konulara yönelik olarak benimsenen politikalar. Bu çerçevede, Feride Acar ve Gülbanu Altunok yazısı 'mahremin siyasetini' irdeleyerek bu konuda oldukça detaylı ve önemli bir tartışma sunmaktadır.

Adem Yavuz Elveren sosyal güvenlik reformlarının toplumsal cinsiyet eşitliğine katkıda bulunup bulunamayacağını tartışmaktadır. Yazar, aslında 'erkek hane reisi modeli' arkaplanına dayanan sosyal güvenlik reformlarının medeni kanun gibi diğer alanlarda yapılan iyileştirmelerin kağıt üstünde kalmasına neden olacağını, dolayısıyla kadının toplumdaki ikincil konumunu değiştiren bir etki yaratamayacağını iddia etmektedir.

Bu bağlamda Saniye Dedeoğlu ve Aslı Şahankaya ise Türkiye'de iş ve aile yaşamının uyumlaştırılması politikalarının bakım hizmetlerinin yetersizliği nedeniyle kadınları işgücüne çekmekte oldukça yetersiz kaldığını, halihazırda istihdam edilen kadınlara ancak sınırlı bir ölçekte çocuk bakım hizmeti sunduğunu, ve bu politikaların erkeklerin bakım hizmetinin dışında tutularak kurulandığını ve dolayısıyla kadınları daha çok enformel işlerde çalışmaya yönelttiğini dile getirmektedirler. Umut Öneş, Burça Kızıllırmak ve Emel Memiş çalışma hayatındaki kadın erkek eşitsizliğinin bir adım öncesine bakmakta, bu eşitsiz yapıyı yeniden üreten temel nedene, kadınların çifte mesaisine odaklanmaktadır. Yazarlar ampirik çalışmalarında kadın-erkek arasında hane içi iş zamanı dağılımındaki eşitsizliği ve bunun yoksulluk üzerindeki etkisini göstermektedirler.

Buraya kadarki yazıların işaret ettiği en önemli konu kadınların işgücüne katılımının düşük olmasıdır. İdil Göksel, bunun

arkasındaki temel neden olan muhafazakârlığın etkisini incelemektedir. Yazar, özgün bir yaklaşımla ampirik olarak Türkiye’de kadın-erkek eşitsizliğinin daha fazla olduğu muhafazakâr ve geleneksel bölgelerde, kadınların işgücüne daha az katılma eğiliminde olduğunu ortaya koymaktadır.

Köyden kente, tarımdan hizmet sektörüne kayan kadınlar ancak kayıtdışı istihdamda kendilerine yer bulabilmiştir. Eğreti, kısmi süreli ve geçici işlerde çalışan kadınlar da erkek meslektaşları gibi ciddi sağlık ve güvenlik riskleri ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Ancak kadınlar açısından bir başka sorun sosyal politikanın onları görünmez kılmasıdır. Recep Kapar’ın kaleme aldığı yazı bu bağlamda çalışmada sağlık ve güvenlik politikalarını toplumsal cinsiyeti merkeze alarak incelemektedir. Değişen çalışma ilişkileri ve refah rejiminin bir sonucu da kentlerde hanelerde bakım hizmetini yerine getiren ‘gündelikçi’ olarak tabir edilen ev işçilerine olan talebin artmasıdır. Bir önceki bölümde ortaya konulduğu üzere Türkiye’de sosyal politika değişen çalışma ilişkilerinin gerisine kalmaktadır. Bu bağlamda, Funda Üstek kadın ev işçilerinin sosyal politika açısından müphem durumunu ortaya koymaktadır.

Diğer yandan kadınlar babalarının veya kocalarının tarlasında ücretsiz aile işçisi olarak tarım sektöründe oldukça yüksek oranda istihdama katılmaktadırlar. Melda Yaman tarım sektöründe yaşanan dönüşümü ve bu dönüşümün bir sonucu olarak sayıları gittikçe artan mevsimlik işçiler özelinde tarımda kadın istihdamının durumunu incelemektedir. Tarım sektöründe yaşanan bu dönüşüm köyden kente göçü hızlandırmış, işsizliği ve yoksulluğu artırmıştır. Ebru Soytemel tarlasından kopmuş bu kesimin İstanbulda komşuluk temelinde oluşturdukları sosyal yardım ağını incelemektedir.

Kadınlar açısından tüm bu çalışma olanakları ve koşullardaki eşitsizlikler ve sosyal güvence eksikliği boşanan, dul kalan, eşi tarafından terkedilen ya da eşini terketmek zorunda kalan, yani, konuyu ele alan Şemsa Özar ve Burcu Yakut-Çakar’ın ifadesiyle ‘erkeksiz’ kadınlar açısından çok daha vahim bir hal almaktadır. Yazarlar sosyal politikanın tamamen gözardı ettiği bu kesimin sosyal güvencesi(zliği)ni tartışmaktadırlar.

Son olarak, gittikçe ağırlığını hissettiren bu otoriter erkek egemen muhafazakâr iklim toplumun her kesimini etkilemekte,

demokratik birliktelik olanaklarını günbe gün daha da sınırlandırmaktadır. Şüphesiz bu durumun en olumsuz en bariz sonucu kadına yönelik aile içi şiddetin artmasıdır. Songül Sallan-Gül bu çok önemli konuyu detaylı bir şekilde ele almaktadır.

Gezi'nin çocuklarının kuracağı daha güzel bir dünya umuyla, bu kitabı her türlü şiddete maruz kalan kadınlara ve Soma katliamında hayatını yitiren madencilere atfediyoruz.

S.D. ve A.Y.E.

Sosyal Politika ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları: Verimli Bir Birliktelik

Ayşe Buğra

Bu yazının başlığı ilhamını içinde yer aldığı *2000'ler Türkiye'sinde Sosyal Politika ve Toplumsal Cinsiyet* konulu derlemeden alıyor. Söz konusu birlikteliğin ne kadar verimli olduğunu görmek için, derlemede yer alan yazıları okumak ve yazarlarının diğer çalışmalarını hatırlamak yeterli olabilir. Ben gene de, bu konuda, hem genel olarak sosyal politika tarihine hem de Türkiye'deki duruma kısaca değinerek bir kaç gözlem yapmak istiyorum.

Türkiye'de kadın hareketinin Cumhuriyet döneminin gerisine giden uzun bir tarihi olduğunu ve hareketin 1980 sonrasında ciddi bir ivme kazanarak güçlendiğini biliyoruz. Kadın hakları konusunda yapılan akademik çalışmalar da hareketin güçlenişine paralel olarak ilerledi ve bu alanda ciddi bir literatür oluşmaya başladı. Kadın hareketiyle birlikte genişleyen bu literatüre baktığımız zaman, ilk aşamalarda ilginin ve vurgunun özellikle sivil ve siyasi haklara yapıldığını, 2000'li yıllara kadar sosyal haklarla ilgili çalışmaların epeyce geride kaldığını görebiliyoruz. Başka bir düzeyde, 1980'li ve 1990'lı yılların toplumsal cinsiyet konulu tartışmalarının özellikle kültürel çalışmalar alanında yer aldığını ve sosyoekonomik sorunların üzerinde daha az durulduğunu söyleyebiliriz. Toplumsal cinsiyet konusunun sosyal politika bağlamında yoğun bir biçimde tartışılmaya başlaması 2000'li yıllara rastlıyor.

Ama bu gelişmeye toplumsal cinsiyet çalışmalarından değil, sosyal politika çalışmalarından yola çıkarak yaklaşmak da mümkün. Türkiye'de uluslararası sosyal politika literatürüyle diyalog içinde ve bu literatüre katkı yapmayı amaçlayarak sürdürülen araştırmaların artması ve iş hukuku, sanayi ilişkileri ve uluslararası politik iktisat alanlarında sürdürülen geleneksel sosyal politika çalışmalarının ötesinde çok disiplinli bir alan oluşturmaya başlaması da, 2000'li yıllarda oluyor. Burada, doğal olarak, daha önce yapılmış çok anlamlı çalışmaları, mesela Cahit Talas'ın önemli katkılarını, unutamayız. Benim gözlemim, disiplinin son dönemdeki, eskisiyle karşılaştırılamayacak canlılığıyla ilgili. Bugün bu alanda, uluslararası akademik camiayla bağlantılarını güçlendirerek özgün araştırmalar yapan pek çok akademisyenin çalışmalarından yararlanıyoruz. Bu yeni akademik ortamın önemli özelliklerinden biri, toplumsal cinsiyet çalışmalarının sosyal politika çalışmalarıyla buluşup birlikte ilerliyor olmaları.

Farklılıklarımız ve Topluma Eşit Katılım Amacı

Sosyal politika disiplinin evrimini ve bugün bulunduğu noktayı dikkate alırsak, Türkiye'de gözlemlediğimiz bu buluşma ve birlikte ilerleme durumunun çok da şaşırtıcı olmadığını görebiliriz. Bunu yazarken, gelişmiş kapitalist ülkelerde feminist hareketin sosyal politika düşüncesi ve refah devleti uygulamaları üzerindeki büyük etkisini düşünüyorum. Bu etkinin, büyük ölçüde, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaygınlaşan refah devleti uygulamalarının kuramsal temellerini oluşturan en önemli çalışmalardan birinin, T.H. Marshall'ın "Yurttaşlık ve Sosyal Sınıf" başlıklı makalesinin, eleştirisi bağlamında biçimlendiğini söyleyebiliriz. Hatırlanacağı gibi, bu makalede T.H. Marshall (2006), sivil, siyasi ve sosyal hakların hayata geçmesiyle oluşan bir eşit vatandaşlık statüsü kavramını ve burada söz konusu olan eşit statüyle kapitalist toplumlara özgü sınıf eşitsizliğinin arasındaki çelişkiyi tartışır. Feminist eleştiri de, bu eşit vatandaşlık statüsü kavramına yöneliktir ve "sizin eşit vatandaşınız ülke çoğunluğunu oluşturan etnik gruba mensup heteroseksüel bir erkektir; sizin hikayenizde kadınları göremiyoruz" şeklinde özetlenebilir. Kadınların ekonomik hayata katılımlarının sınırlılığını, onların sosyal haklara ancak babaları veya kocaları üzerinden erişebildiklerini, bu

bağlamda ortaya çıkan ve birbiriyle örtüşen sorunlardan oluşan bir sosyal dışlanma durumu içinde eşit vatandaşlık statüsü dışında kaldıklarını ortaya koyan bu eleştiri, önemli bir kuramsal açılım getiriyordu. Eşitlikle farklılık arasındaki gerilime işaret ediyor ve eşitliğin hayata geçmesi için farklılıkların göz ardı edilmemesi gerektiğini ortaya koyuyordu. Kadınların, kabul edilebilecek veya edilemeyecek bütün kültürel tanımlamaların ötesinde, hamile kalmak ve çocuk doğurmaktan kaynaklanan özel ihtiyaçlarının dikkate alınması gerektiği fikri, bu şekilde, sosyal politika kuramları ve uygulamaları içinde sağlam bir yer edinmiş oldu. Bu noktadan sonra, toplumsal cinsiyet ilişkileriyle ilgili bazı ön kabullerin sorgulanması ve sosyal politika önlemlerinin ne noktada varolan ilişki biçimlerini kabul edip onlara uygun çözüm arayışlarına yer vermeleri, ne noktada varolanın sorgulanıp değişmesine zemin hazırlayacak bir biçim almaları gerektiği tartışılmaya başlandı.

Aslında bu tartışmanın epey eskilere giden bir tarihi olduğu da söylenebilir. Farklılıkla eşitlik arasındaki gerilim, Mary Wollstonecraft'ın 1792'de yayınlanan kadın haklarıyla ilgili kitabında ele aldığı önemli bir temadır.¹ Bu kitapta, kadınların kadın olmaktan vazgeçmekle eksik vatandaş olarak kalmak arasında seçim yapmaya zorlanmalarının nasıl bir gaddarlık olduğuna işaret eden ipuçları bulabiliriz. Nitekim, T.H. Marshall'ı eleştiren feminist yazarlardan Carole Pateman (1988), 1980'lerdeki tartışmalar sırasında bu temayı ele alırken, "Wollstonecraft ikilemi" terimini de literatüre hediye etmiştir.²

Böyle bir tarihsel arka planı olan feminist eleştiri, sadece kadınları ilgilendiren bir eleştiri değil. Aynı eleştiri, engellilik durumunun, etnik ayrımcılığın nesilden nesile geçerek biriken tortusunun veya cinsel yönelim biçimlerinin yarattığı farkların, varolan hakların kullanımını etkileyebileceğini de ortaya koydu. Amartya Sen'in deyişiyle "eşit hakların eşit yapabilirliklere dönüşemeyebileceği" fikri ve bu fikir doğrultusunda gelişen yeni sosyal politika yaklaşımları, benzer bir kuramsal çerçeve içinde aynı

¹ Wollstonecraft (2007). Wollstonecraft 1797'de, henüz 34 yaşındayken, şair Shelley'le evlenip meşhur *Frankenstein* romanını yazacak olan kızı Mary Shelley'i dünyaya getirirken öldü.

² Aynı temayı günümüz Türkiye'sinde kadın istihdamıyla ilgili sorunlar bağlamında ele alan bir çalışma için bkz. Buğra (2014).

eleştirel çizgiyi izlediler.³ Yani toplumsal cinsiyet çalışmalarıyla sosyal politika düşüncesinin birlikteliği, köklü ve çok anlamlı kuramsal ve siyasi sonuçlar vermiş bir birlikteliktir.

Söz konusu birliktelik, engellilik, etnik ayrımcılığın sosyo-ekonomik yansımaları, yaşlılıkla ilgili sorunlar veya LGBTİ bireylerin sosyal haklara erişimi gibi alanlarda çalışanların birleştikleri bir kuramsal zemin oluşmasına önemli bir katkı yaptı. Farklılığın eşit haklara eşit ulaşımı engellediği fikri, dezavantajlı grupları hedefleyen önlemlerin yürürlüğe girmesine yol açabilecek bir fikirdi. Pozitif ayrımcılık bağlamında siyasette, bürokraside veya şirket yönetiminde kota uygulamaları gibi pek çok sosyal politika önlemi, bu bağlamda değerlendirilebilir. Sosyal politika alanında çalışanlar, bu tür uygulamaların hem ne kadar gerekli ve yararlı olabileceğini, hem de onların yol açabileceği sorunları gayet iyi bilirler. Bu uygulamalar olmadan, hem kadınların hem de çeşitli dezavantajlı grupların tarihi bir arka plana sahip olan dışlanmışlıklarını ortadan kaldırmak mümkün olmaya-bilir. Ama belirli bir kesimi hedefleyen uygulama, ortadan kaldırmayı amaçladığı topluma katılım sorunlarını ortadan kaldırmayacak hatta onu sabitleyebilecek bir nitelik taşımaya başlayabilir. Bu bağlamda kota uygulamalarıyla ilgili bazı gözlemleri hatırlayabiliriz. Bu gözlemler, uygulamaların, özellikle kalıcı bir hale geldikleri izlenimi doğduğu noktada, bir çeşit damgalanmaya yol açabildiklerine, kadınlara ve bunlardan yararlanan gruplara yönelik olumsuz tepkilerin oluşmasına neden olabildiklerine işaret ediyorlar. Doğal olarak, bazı durumlarda anlamlı bir sosyal içerme politikasının olmazsa olmaz bir parçasını oluşturan kotalardan bu yüzden vazgeçilmesi söz konusu olamaz. Ama işaret edilen sorunların ciddiye alınması da yerinde olacaktır çünkü bir sosyal politika önleminin başarılı olması için gerekli koşulların en önemlilerinden biri, önlemin, ondan yararlanmayanlar dahil, toplumun çoğunluğu tarafından benimsenmesidir. Dolayısıyla kotaların, kalıcı önlemler olarak değil, toplumsal ilişkiler üzerinde dönüştürücü bir etki sağlamak üzere düşünülmüş geçici önlemler olarak düşünülmesinde yarar vardır.

Kadınlara sağlanan avantajların istenmeyen yan etkileri olabileceğinin farkedilmesinde, cömert analık izinlerinin bunları

³ Pınar Uyan Semerci (2006), Amartya Sen'in yaklaşımını Türkiye'de yoksulluk çalışmaları alanında sistematik olarak kullanan araştırmacılardan biri.

kullanan kadınların kariyer çizgilerini etkilediği ve çalışma hayatına kendileriyle beraber atılmış olan erkeklerin gerisinde kalmalarına yol açtığını gösteren çalışmalar önemli bir rol oynamıştı. Bunun sonucunda, dönüştürücü sosyal politika önlemlerinin önemli bir örneğini oluşturan ebeveyn izinleri uygulaması gündeme geldi. Bu uygulama, çocuk bakımının analık kavramının ötesinde düşünülmesine doğru önemli bir adımdı. Doğal olarak, atılan adım erkeklerin çocuk bakımında eşit sorumluluk almalarıyla ve toplumsal cinsiyet rollerinin birden bire değişmeye başlamasıyla sonuçlanmadı. Ama bir zihniyet sorgulaması gerçekleşmiş ve davranışları yavaş yavaş da olsa etkilemeye başlamıştı.

Ebeveyn izni fikri ve uygulaması, eşitlik amacına ancak farklılıkları dikkate alarak ulaşılabileceğine dikkat çeken yaklaşımların oluşturduğu kuramsal zemin üzerinde yeni bir farkındalığın geliştiğine işaret ediyordu. Sosyal dışlanmanın gerçekten ortadan kalkmasının, dışlanan grubun var olan toplumsal ilişkiler bütünü içine entegre edilmesiyle değil, o ilişkiler bütünü'nün dönüştürülmesiyle mümkün olabileceği fikri önem kazanmaya başlamıştı.⁴ Dönüştürücü sosyal politika kavramı, toplumsal cinsiyet eşitliği ve diğer eşitlik arayışları bağlamında son derece önemli bir kavram olarak biçimlendi.

Toplumsal cinsiyet rollerinin değişmesini sağlayabilecek dönüşümleri, hem kültürel hem de sosyoekonomik düzeyde ele almak gerekli görünüyor. Bu iki düzeyde ciddi bir dönüşüm gerçekleştirilmeden, sadece kadınların halen varolan toplumsal ilişkiler içindeki konumunu düzeltmeye çalışarak toplumsal cinsiyet eşitliği yönünde pek de önemli adımlar atılamayacağını söyleyebiliriz. Bununla ilgili olarak, bir kaç yıl önce Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu bünyesinde yürütülen Türkiye'de kadın istihdamıyla ilgili bir çalışmanın, sözünü ettiğim türden bir dönüşüme yönelik politikaların hangi sorunlara odaklanması gerektiğiyle ilgili bazı ipuçları sunduğunu düşünüyor ve kısaca bu ipuçlarına değinmek istiyorum.

⁴ Özellikle bkz. (Fraser 1995)b

Bir Saha Araştırması Bağlamında Dönüştürücü Yaklaşımların Önemi Üzerine Gözlemler

Sözünü ettiğim çalışma, Türkiye’de kadın istihdamının uluslararası düzeyde bir istisna teşkil edecek şekilde düşük olmasına neden olan unsurları anlamak amacıyla, uluslararası karşılaştırmalara yer vererek ve beş farklı şehirde yürütülen bir saha araştırmasına dayanarak gerçekleştirildi.⁵ Tahmin edilebileceği gibi, Türkiye’deki saha araştırmasının sonuçları, sosyal bakım politikalarının bu unsurlar arasında önemli bir yeri olduğunu gösteriyordu. Kamu kreşlerinin, kadın istihdamını arttırmaya yönelik politikaların olmazsa olmaz bileşeni olduğunu bir kere daha gördük. Ama kreş ihtiyacını kadın işçi istihdam eden işverene yükleyerek çözüme çabasının kaçınılmaz olarak kadın çalıştırmama eğilimine yol açacağı da açıktı.⁶ Sosyal Politika Forumu bünyesinde yürütülen daha eski bir araştırmada vurgulandığı gibi, bu alanda etkili politika geliştirmek için genel olarak kamu kreşlerine, özellikle de yerelde açılacak olanlara odaklanmak gerekli gibi görünüyor (Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu 2009).

Ama kreş sorununun ötesinde, kadınların çalışma hayatına katılmasını engelleyen iki başka sorun daha araştırmayı yürüttüğümüz bütün şehirlerde karşımıza çıktı. Bu sorunlardan biri, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin kültürel bağlamından kaynaklanıyordu. Söz konusu olan, kadınlarla erkeklerin, çocukluktan itibaren, gençlik yıllarında ve daha sonraları birlikte bulunma alışkanlığı geliştirmelerine imkan vermeyen toplumsal cinsiyet temelli segregasyon ve bunun yarattığı sosyalizasyon bozukluğuydu. Çalışma hayatında hem cinsel tacizin hem de cinsel taciz tehdidinin yaygınlığının, büyük ölçüde bu sosyalizasyon bozukluğuyla ilgili olduğu görülebiliyordu. Bu durum, hem kadınların çalışma hayatına katılması bakımından caydırıcı oluyor, hem de işverenin kadın işçi çalıştırmaktan olabildiğince kaçınmasına yol açıyordu. Sonuçta ortaya çıkan soruna, yani kadınların çalışma hayatı dışında kalmalarına, muhafazakar bir bakış açısıyla çözüm arandığında, bulunan çözümler sözünü ettiğim

⁵ Saha araştırmasının yürütüldüğü iller: İstanbul, Denizli, Kayseri, Sinop ve Gaziantep. Çalışmayla ilgili olarak bkz. Buğra (2010) ve Buğra ve Özkan (2013).

⁶ Bu noktaya dikkat çeken çalışmalar bağlamında, bkz. KEİG (2009).

sosyalizasyon sorununu sabitleyip derinleştirecek nitelikte olabiliyordu: kadınların evde çalışması, sadece kadınların çalıştığı atölyeler veya büyük işyerlerinde ayrı bölümler, ayrı servis, ayrı kafeterya. Karma eğitimin muhafazakar iktidar tarafından sorunlaştırılmaya başladığı bir dönemde, hemen akla gelen çözümlerin bunlar olması çok şaşırtıcı değil. Biraz daha düşündürücü olan, bazı kadın örgütlerinin de, belki kısa vadede hemen uygulanabilir olmaları nedeniyle, bu tür çözümlerin benimseyebildikleri ve onların dönüştürücü sosyal politika arayışlarının önünü nasıl tıkadıklarının göz ardı edebilmeleriydi.

Kadınların çalışma hayatına katılabilmeleri için gerekli olan dönüştürücü sosyal politika önlemlerinin önemli bir bölümü, Türkiye'deki çalışma koşullarıyla ilgili. İş koşullarının ağırlığı, vardiya uygulamaları ve özellikle çalışma saatlerinin uzunluğu, Türkiye'de çalışma hayatının Uluslararası Çalışma Örgütü'nün kullandığı "insana yakışır iş" (*decent work*) kavramıyla bağdaşması imkansız niteliğini tanımlayan unsurlar. Bu unsurlar, aynı zamanda, kadınları çalışma hayatından uzaklaştıran en önemli etkenler arasında yer alıyorlar. Saha araştırması sırasında görüştüğümüz biri, "sanayi kadınlara ayak uyduramaz, kadınların sanayiye ayak uydurması lazım" demişti. Kadınların sanayideki koşullara ayak uyduramamalarının bedelinin, çalışmamak ya da makul bir ücret ve sosyal güvence sağlamayan ama çalışma koşulları görece olarak esnek alanlarda çalışmak olduğunu biliyoruz. Bunun istatistiklere yansımış biçimini de biliyoruz: Çalışma yaşındaki kadınların yüzde 70'i çalışmıyor, çalışan kadınların da yarısı kayıt dışı sektörde.

Bu durumun nasıl değişebileceğiyle ilgili sorulardan yola çıkan çözüm arayışlarıyla cinsel taciz meselesinin kadın istihdamını etkileyişi bağlamında ortaya çıkan çözüm arayışları arasında zaman zaman ilginç paralellikler görülebiliyor. Çalışma koşullarının ağırlığı gündeme geldiğinde, evde çalışma -veya daha şık bir ifadeyle "home office"- ya da kadınların çalıştığı, koşulları kadınlara daha uygun atölyeler veya kooperatiflerden söz edilmeye başlanabiliyor. Oysa, Türkiye'deki çalışma koşullarının sadece kadınlara değil insana uygun olmadığına yapılacak bir vurgu, kadınların erkeklerle eşit koşullarda katılabilecekleri bir çalışma hayatı için verilecek mücadelenin başarılı olabilmesi açısından son derece önemli. En azından, kadınların insana yakışan

işlerin istisna değil kural olduğu bir çalışma hayatına katılmakta daha az zorlanacaklarını güvenle ifade edebileceğimizi zannediyorum.

Sonuç

Kadın hareketi içinden gelen düşünürler, sosyal politika alanında farklılık körlülüğünün eşitlik amacıyla bağdaşmadığını ortaya koyarak, alanda devrim niteliğinde bir gelişmeye yol açtılar. Bu gelişme, kadınların ötesinde, çeşitli nedenlerden ötürü eşit hakları eşit yapabilirliklere yol açacak şekilde kullanamayan bütün gruplarla ilgili çok önemli politika açılımlarına yol açtı. Dönüştürücü politika önlemlerinin önemine işaret eden en önemli düşünürlerden bazıları, gene kadınlardı. Bu önlemler bağlamında, bir kere daha, kadın haklarıyla ilgili mücadelenin herkesi ilgilendiren kültürel ve sosyoekonomik sorunlarla bağlantısı ortaya çıkmış oldu. Kadınların mücadelesi, her aşamasında, bütün insanlığa önemli mücadele alanlarının neler olduğunu göstererek ilerledi. Sosyal politika alanı bunu en iyi gördüğümüz alanlardan biri.

Kaynakça

- Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu (2009), *Türkiye'de Çocuk Bakım Hizmetlerinin Yaygınlaştırılmasına Yönelik Bir Öneri: Mahalle Kreşleri*.
- Buğra, Ayşe (2010), Toplumsal Cinsiyet, İşgücü Piyasaları ve Refah Rejimleri. Türkiye'de Kadın istihdamı, TÜBİTAK Proje no: 108K524.
- Buğra, Ayşe ve Özkan, Yalçın (der., 2013), *Akdeniz'de Kadın İstihdamının Seyri* (çev. Egemen Yılğür), İstanbul: İletişim.
- Buğra, Ayşe (2014), "Revisiting the Wollstonecraft Dilemma in the Context of Conservative Liberalism: The Case of Female Employment in Turkey", *Social Politics*, 21 (1).
- Fraser, Nancy (1995), "From Redistribution to Recognition: Dilemmas of Justice in a 'post-Socialist' Age." *New Left Review* 212: 68-93.
- KEİG (2009), *Türkiye'de Kadın Emegi ve İstihdamı Sorun Alanları ve Politika Önerileri*.
- Marshall, T.H. (2006), "Yurttaşlık ve Sosyal Sınıf", Ayşe Buğra ve Çağlar Keyder (der.), *Sosyal Politika Yazıları* (çev. Burcu Yakut-Çakar ve Utku Balaban), İstanbul: İletişim.

- Pateman, Carole (1988), "The Patriarchal Welfare State." In *Democracy and the Welfare State*, ed. Amy Gutmann, Princeton: Princeton University Press.
- Uyan-Semerci, Pınar (2006), "Yapabilirlik Yaklaşımı ve Yoksulluk: Söylenenler, Söylenemeyenler, Yapabilirlikler", Burak Ülman (der.), *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar: Prof. Dr. Kemali Saybaşı'ya Armağan*, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Wollstonecraft, Mary (2007), *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi* (çev. Deniz Hakyemez), İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Neo-Liberalizm ve Neo-Muhafazakârlık Ekseninde Türkiye’de Özel Alan Politikası

Feride Acar ve Gülbanu Altunok

Giriş

İstanbul’da 25 Mayıs 2012’de gerçekleştirilen 5. Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu Uluslararası Parlamenterler Konferansı kapanış oturumunda konuşan Türkiye Cumhuriyeti’nin o dönemdeki Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, sezaryen yöntemiyle yapılan doğuma ve kürtaja karşı olduğunu açıklarken; kürtajın bir cinayet olduğunu da sözlerine ekledi.¹ Başbakanın yaptığı bu açıklamanın mevcut üreme hakları ve nüfus politikalarında yapılacak bazı yasal değişiklikleri işaret edip etmediğini anlamak o dönemde güç olsa da bu yönde gelişmeler olacağı beklentisini artırdı. Erdoğan’ın çıkışının ardından dönemin Sağlık Bakanı, yasadaki ilgili düzenlemelere yönelik olarak, kürtajı yasaklama veya sınırlama amaçlı, bazı değişiklikler için hazırlıkların başlatıldığı haberini verdi. Başbakan kürtaj ve sezaryeni kınadığı açıklamasında tecavüzden kaynaklı hamileliklerin de sonlandırılmaması gerektiğini, bu tür hamileliklerden doğacak bebeklerin gerekirse devlet tarafından bakım altına alınacağını da bildirmiş-

¹ Başbakan Erdoğan aynı konuşmada 2011 Aralık’ında güneydoğu sınırında yapılan bir askeri operasyonda 34 vatandaşın vurularak hayatını kaybettiği ve ülkede tartışmalara neden olan Uludere vakasına da atıfta bulunarak “her kürtaj bir Uludere’dir” diye ekledi.

ti. Diyanet İşleri Başkanı da yaptığı açıklamada hükümetin bahsi geçen konulardaki tutumunu desteklediğini belirtti. Dini faaliyetlerin düzenlenmesinden sorumlu olan bir devlet biriminin bu konuda açıklama yapması ilginç olmakla beraber neo-muhafazakâr rasyonalitenin etkinliğinin artması ile Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ülke politikasının farklı alanlarında gittikçe artan bir rolü ve etkisi olduğunu gösterdiği için de önemlidir.

Tüm bu resmi söylem toplumsal seviyede ciddi bir tepki yarattı. Birçok kentte protesto gösterileri ve imza kampanyaları düzenlendi ve kamuoyundan gelen tepkinin de etkisi ile "Üreme Sağlığı Yasa Tasarısı" olarak adlandırılan yeni düzenleme gündemden çekildi.² Ülkedeki yasal düzenlemelerde herhangi bir somut değişiklik olmasa da Başbakanın böyle bir uluslararası toplantıda yaptığı açıklama, bu konulara ilişkin olarak o güne değin geçerli olan resmi devlet politikaları ile ters düştüğü gibi, daha önce hiçbir siyasi lider tarafından dillendirilmemiş, siyasetin konusu olarak ele alınmamış bir husus olduğu için de önemli idi.

Bu gelişmeler, bizce, on yılı aşkın süredir ülkede etkili olan yönetim zihniyetinin toplumsal şuurda daha derinlere nüfuz etme iddiasını ortaya koymakta ve 'özel alan'a ilişkin siyasi/yasal denetimin sınırları hakkında da yeni işaretler vermekte idi. Nitekim Türkiye'de 2002 yılından bu yana iktidarda olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)'nin siyasal söylem ve pratiklerinin, zaman içinde, eğitim, ekonomi, aile gibi birçok alandaki devlet politikaları ve uygulamalarda dönüşümler oluşturduğu açık.

Her ne kadar AKP temel kimliğini 'muhafazakâr' olarak tanımlasa da 2002-2007 yılları arasında kurulan AKP hükümetleri,

² Söz konusu yasa tasarısı getirdiği birçok yeni düzenlemenin yanında kürtaşı on haftadan sekiz haftaya indirmeyi öngörmekteydi. On hafta konusunda gelen ısrarlar üzerine bu tür taleplerde kürtaşı kararı almadan önce çiftlere zorunlu olarak dört gün düşünme süresi verilmesi ve tıbbi gerekçelere dayanmadan yapılacak on haftayı geçkin kürtaşı vakalarında hapis cezasının bir yıldan üç yıla kadar çıkarılması önerileri de yer almaktaydı. Her ne kadar düzenleme yasalasmış olmasa da devlet hastanelerinde kürtaşı fiilen imkânsız hale geldiği basında yer alan haberler arasındaydı. <http://www.milliyet.com.tr/yasa-yok-ama-kurtaj-yasak/gundem/detay/1838845/default.htm> Ayrıca Temmuz 2012 tarihinde 6354 sayılı (torba) Yasa ile Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'na sezaryenle doğumu tıbbi zorunluluk şartına bağlayan bir fıkra eklendi ve "Gebe veya rahmindeki bebek için tıbbi zorunluluk bulunması halinde doğum sezaryen ameliyatı ile yaptırılabilir" ifadesi ile sezaryen kadının isteğine bağlı bir operasyon olmaktan çıkarıldı.

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılma hedefini gerçekleştirme isteği içinde Batı demokratik değerlerine ve liberal ekonomik prensiplere bağlılığı vurgulamaktaydı. Bu hükümetler, pazar rasyonallitesini öncelikli kılan, özelleştirme ve ekonomik-toplumsal yapıları hızlı biçimde dönüştüren kapsamlı bir neo-liberal ekonomik programın yürütücülüğünü de üstlendi. Ancak zaman içinde, özellikle de 2007 yılından sonra³, toplumsal ve kültürel alanlardaki düzenlemelerde, hatta iç ve dış politika meselelerinde hükümetin siyasi söyleminde ataerkil ve geleneksel ahlak değerlerini dini referanslar çerçevesinde vurgulayan bir tonun giderek baskın hale geldiğini söylemek mümkündür (diğerlerinin yanı sıra Arat, 2010; Öniş, 2009, 2012; Acar ve Altunok, 2012).

Öte yandan, her ne kadar hükümet ve parti yetkililerinin zaman zaman yaptığı açıklamalar bu kişilerin İslami duruşları ile ilişkilendirilebilse de, parti olarak AKP'nin siyasi söyleminin her zaman, doğrudan ve açıkça dini olmadığı da bir gerçektir. Örneğin, Başbakan olduğu dönemde Erdoğan'ın alkol ve sigara karşıtı duruşu çoğunlukla sağlık ve ekonomik maliyetler çerçevesinde sunulmuş, bu bağımlılıkların toplumsal ve kişisel zararları vurgulanmıştır. Nitekim Erdoğan'ın kürtaşı lanetlediği açıklamasında da konuyu "günah" olarak adlandırmaması; "cinayet" olarak nitelenmesi dikkat çekicidir. Öte yandan, dine ve dini kural ve yasaklara doğrudan göndermeler olmasa da yapılan bu açıklamalarda ve alınan tavırda güçlü bir 'ahlaki' tonun olduğu⁴ ve hakkında olumsuz yargı bildirilen davranışların İslam dininin de yasakladığı pratikler olduğu açıktır. Sağlık, aile gibi farklı hizmet ve politika alanlarında (örn. 'manevi temelli hizmetler', 'din psikoloğu', 'dua terapisi' gibi söylemlerle) dini perspektifin güçlen-

³ Bu bağlamda, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AIHM)'nin Leyla Şahin davasında aldığı ve devletin üniversite öğrencileri ve devlet memurlarının başörtüsü takmasını yasaklayan düzenlemesini onayladığı kararın (Leyla Şahin v. Turkey (no. 44774/98) bir dönüm noktası oluşturduğu düşünülebilir. Söz konusu AIHM kararına tepki verirken Başbakan Erdoğan'ın bu tür konularda ulemanın karar mercii olduğunu, mahkemelere danışılmayacağını vurgulaması ile din ağırlıklı söylemler baskınlık kazanmaya başladı.

⁴ Bu bağlamda, son dönemde basında da yer alan bazı eleştiriler de giderek sertleşen bir ahlaki söyleme işaret etmiştir. Bkz. H. Gülbahar'ın Hürriyet gazetesinde yayımlanan ve kadınları sadece annelik rolleriyle değerli kılan bir siyasi söylemden "anne değilse katildir!" söylemine geçildiği iddiasını dile getirdiği röportajı. (2012, Haziran 17) Hürriyet. <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/20777062.asp> (Erişim tarihi Ekim 2014)

dirildiği de görülmektedir.⁵ Bu durum, siyasal ve toplumsal alanın kimi zaman yeniden kurgulanan, aslında gelenekten üretilmese de geleneksel olarak sunulup kabul gören bir 'ahlak' anlayışı çerçevesinde düzenlenmesinin, diğer bir deyişle neo-muhafazakâr siyasi rasyonalitenin işleyişinin bir göstergesi olduğunu düşünmekteyiz.

Bu çalışmada son dönemde Türkiye'de yönetim zihniyetinde etkin iki siyasi rasyonalite olarak saptadığımız neo-liberalizm ve neo-muhafazakârlığın 2000'li yıllarda özel alan politikalarının çözümlenmesi yolu ile toplumsal cinsiyet eşitliği üzerindeki etkileri ele alınmaktadır.

Kavramsal Çerçeve

Neo-liberalizm ile özel bir yönetim zihniyetini anlıyoruz. Bu zihniyet, genel hatları ve işleyiş prensipleri itibariyle büyük ölçüde küresel olarak belirlenen ancak yerel dinamiklerle etkinleşen ve ekonomik alandaki ilişkileri belirleyen kar-zarar, verim-maliyet gibi parametrelerle çalışan piyasa rasyonalitesinin, siyasal, toplumsal ve kültürel alanların düzenlenmesi üzerinde normatif ve belirleyici etkileri olduğu bir yaklaşımı getirmektedir. Literatürde "piyasa-siyasi rasyonalite" (Brown, 2006: 693) olarak da adlandırılan neo-liberal siyasi rasyonalite devletin sosyal güvenlik ve refah hizmetlerinden çekilmesini gerektirmekte ve devleti ekonomik ilişkilerin düzenleyicisinden azade olarak kurgulamaktadır (Brown, 2005: 50-59, 2006; Dean, 1999; Larner, 2000; Lemke, 2001). Neo-liberal zihniyet gereğince devlet, vatandaşların refahlarından kendilerinin sorumlu olduğu ve onların girişimci bireyler olarak eyleyecekleri siyasal kültürü sağlama görevini üstlenmektedir (Brown, 2006; Lemke, 2001; Olssen ve Michael, 2005). Bireylerin siyasi anlamda etkinlikleri ya da değerlilikleri kendi kendilerine yetme ve kendi güvencelerini sağ-

⁵ Buna bir örnek olarak, 2009 yılında Diyanet İşleri Bakanlığı ile Sağlık Bakanlığı arasında imzalanan işbirliği protokolünü göstermek mümkündür. Protokol, sağlık konularında yapılacak bilinçlendirme faaliyetlerinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ön plana çıkmasını hedeflerken, cami içinde ve dışında, sunulan din eğitim hizmetlerinde, örneğin Kur'an kurslarında, din görevlilerinin ana-çocuk sağlığı, üreme sağlığı gibi konularda bilgilendirme ve destek sunmasını öngörmektedir. <http://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/isbirligiProtokolleri/Sa%C4%9Fl%C4%B1k%20Bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1.pdf> (Erişim tarihi Ekim 2014)

lama kapasiteleri çerçevesinde ve piyasadaki değerlerine referansla belirlenmekte ve bu ortamda, bireyler devlet, kurumlar ve başkaları ile olan ilişkilerinde “müşteriler” olarak kurgulanmaktadır (Brown, 2006: 694). Neo-liberal zihniyetin belirleyici özelliklerinden biri, girişimcilik, kendi kendine yetme, kendine yatırım gibi ‘değer’lerin bir grup ‘yönetici seçkin’ ya da belirli bir ideoloji tarafından topluma dayatılmaması, bu ‘değer’lerin sivil toplum örgütlerinden, siyasa yapıcılara kadar birçok siyasi aktörün katılımı ile yaratıldığı bir sistem olmasıdır. Zihniyetin şekilleniş ve işleyiş sürecinde kimi zaman pazarlık, hatta kimi zaman direniş pratikleri de yer almakta ve etkili olmaktadır.

Öte yandan, son dönemde neo-liberal zihniyet ile birlikte etkin olduğunu saptadığımız bir diğer yaklaşım olarak neo-muhafazakârlıktan ise bir tür “ahlaki-siyasi rasyonalite”yi anlıyoruz. Muhafazakârlıktan farklı bir zihniyet olarak neo-muhafazakârlık, belli bazı durumlarda modern değerlerin reddini içerse de, özünde modern bir yönetim zihniyetine işaret etmektedir. Neo-muhafazakârlık için hedef (muhafazakârlığın temel hedefi olan) mevcut sistemi ve değerleri korumaktan ziyade, toplumsal yapıyı, geçmişten seçilmiş ve kimi zaman yeniden tanımlanmış değerler ve semboller ekseninde yeniden kurgulamaktır. Neo-muhafazakârlık Brown’un da tanımladığı gibi “devleti, yasa da dâhil olmak üzere, toplum hatta tüm dünya için belirli bir ahlaki-dini ‘pusula’ sağlamakla yükümlü kılmaktadır” (2006: 697).⁶ Bu anlamda, devletle mesafeli bir ilişkide duran muhafazakârlıktan da ayrılmaktadır. Neo-muhafazakârlık devleti, işlevleri çerçevesinde de yeniden tanımlayarak kullanımına almakta, onu sahiplenmektedir.

Burada vurgulanması gereken önemli bir nokta da şudur: Neo-liberal siyasi zihniyet devleti eğitim, sosyal güvenlik ve sağlık hizmetleri gibi refah hizmetlerinin sağlanması yükümlülüğünden azade kılarken (dolayısı ile devletin tanımında işlevsel anlamda bir boşluk yaratırken), neo-muhafazakârlık vatanseverlik, milliyetçilik, dindarlık, kültür ve gelenek gibi söylemlere

⁶ Wendy Brown’a göre (2006: 697), güçlü bir devlet anlayışını savunan ve devlete ahlaki bir otorite atfeden neo-muhafazakar söylem bu bağlamda “alçakgönüllü bir özgülükçülük,” “tutumluluk ve bütçenin idareli kullanımı,” “toplumsal ve kültürel tevazu,” “incelik, dürüstlük, terbiye, eğitim ve disiplin” gibi değerlere bağlılığı ile bilinen klasik muhafazakârlık ile “sınırlı devlet”i savunan liberalizmden ayrılmaktadır.

vurgu yaparak devletin siyasal alanda varlığını ona ahlaki bir misyon yüklemek yolu ile yeniden kurgulamakta ve pekiştirmektedir.

Bu iki rasyonalite kimi zaman birbirleri ile çelişen dinamikleri toplumsal veya siyasal ilişkiler ağına soksa da birlikte işleyişleri bazı özgül sonuçlar da doğurmaktadır. Bu sonuçlar arasında kamusal ve özel alan arasındaki sınırın belirsizleşmesi, faydalı olan ile kârlı olan arasındaki farkın ortadan kalkması, ayrıca yasalardan (hukukun) üstünlüğü, özgürlük, serbestlik gibi ideallere bağlılıktan ziyade ekonomik veya ahlaki amaçlar doğrultusunda araçsallaşma (Brown, 2006: 695) gibi siyasal kültürel dönüşümler bulunmaktadır.

Neo-liberal ve neo-muhafazakâr rasyonalitenin birlikte işleyişinin toplumsal hayatın farklı seviyelerinde ve bireyler için çok farklı etkilerini saptamak mümkündür. Bunlar içerisinde siyasal anlamda en önemli olan, toplumda siyasal bir mesele olarak 'eşitlik' talebinin zayıflamasıdır (Brown, 2006: 701). Neo-liberal rasyonalitenin 'rekabetçilik', 'kişinin kendini yaratması' ve 'kendini kendisini kurtarabilmesi' gibi söylemleri temel değerler olarak ortaya koyması, toplumu ve siyasal düzeni bireyin refahını ve güvenliğini sağlama gibi bir sorumluluktan bağımsızlaştırması sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Neo-muhafazakâr rasyonalite ise eşitlikçi talepleri mülk ve sermaye sahiplerine ve idealize ettiği toplumsal düzene tehdit olarak algılamaktadır. Yeniden formüle ettiği geleneksel değer ve kurumları, 'doğal', 'gerekli' hatta 'kutsal ve yüce' değerler ve kurumlar olarak sunduğu için bunlara yönelik toplumsal-siyasal karşı çıkış ve redleri zorlaştırmakta hatta yer yer imkânsız hale getirmektedir.⁷

Neo-liberal bakış açısı, devletin ekonomik kaynakların bölüşümünde rol oynamasını piyasanın rasyonel işleyişine engel olmak olarak algılamakta, neo-muhafazakâr duruş devletin toplumsal düzenin belirlenmesinde etkin olmasını savunmaktadır.

Pek çok feminist analiz ataerki sistemin dil, sembol ve değerlerinin toplumsal normlarda, yasa ve politikalarda, ekonomik ve toplumsal ilişkilerin içinde derin köklere sahip yerleşik unsurlar olduğuna işaret etmektedir. Devletlerin, tarih boyunca

⁷ 300'den fazla sayıda işçinin hayatını kaybettiği ve Türkiye'de son yıllarda büyük bir sorun alanı 'iş kazaları'na işaret eden Soma faciası karşısında dahi kullanılan 'fitrat' ve 'şehitlik' söylemi bu yaklaşımı örneklemektedir.

cinsiyetlendirilmiş bedenlerin, cinselliklerin, üreme imkân ve kapasitelerinin denetiminde önemli rol oynadıkları yine bu çalışmalarda göstermiştir. Toplumsal cinsiyet rolleri, beklentileri ve kalıpları ile tanımlanan öznellikler, çok defa özellikle 'kadınlık' ve özel alan politikaları aracılığı ile biçimlenmekte ve denetlenmektedir (diğerleri arasında, Mayer, 2000; Yuval-Davis, 1997).

Toplumsal cinsiyet ilişkilerinin düzenlenmesi ve yeniden üretilmesinde modern devletlerin önemli rolü olduğunu kabul ederken bu çalışmada benimsediğimiz yaklaşım devleti ve toplumsal cinsiyet ilişkilerini durağan yapı ve etkileşimler olarak ele almamak; her ikisini de dinamik, çoğul ve tarihsel iktidar ilişkilerinin eklemlenmesini yansıtan gerçekler olarak düşünmektir. Bu nedenle de bu yapı ve ilişkilerin direnilebilir ve dönüştürülebilir tarihsel kurgular olduğunu da kabul etmektedir. Bu yaklaşım belirli bir dönemde hegemonik güce sahip olan siyasi rasyonalitelerin, işleyiş biçimleri ve etkileri açısından irdelenebileceklerini, aynı zamanda bunların örgütlü veya bireysel direniş pratikleri ile dönüştürülüp, etkilerine direnilebilecekleri argümanını da içermektedir.

Modern toplumlarda siyasetin yalnızca yürütme ve yasama organları ve siyasi partiler tarafından yürütülen bir eylem olmadığı, toplumsal hayatın her noktasında birbiri ile iç içe geçmiş zihniyetlerin işleyişinin 'siyasi' olduğu ve 'siyaseten önemli' sonuçlar ürettiğini gösteren kuramcılardan biri Michel Foucault'dur. Foucault'nun 'yönetim zihniyeti' (*governmentality*) çalışmaları modern toplumlarda yönetimi (government) bireylerin kendileri, başkaları ve devletle olan ilişkilerini, psikoloji, psikiyatri, kriminoloji gibi yeni disiplinler, sosyal hizmetler gibi kurumlar veya sosyal politika gibi farklı siyasa düzenlemeleri ile kurgulamaları pratiği olarak analiz etmektedir (Foucault, 1977; 1978; 1980; 1997; Barry, Osborne ve Rose, 1996; Brown, 2005, 2006; Burchell, Gordon ve Miller, 1991; Dean, 1999; Lemke, 2001). Buna göre yönetim, klasik siyaset anlayışındaki gibi belirli bir gruba hükmetmek değil, hem toplum hem de birey seviyesinde 'davranışın idaresi' (*conduct of conduct*), yeni disiplinler ve düzenlemeler, popüler veya moda söylemler ile tanımlanan 'normal', 'sağlıklı', 'verimli' eylemlerin üretilmesini sağlamak olmaktadır (Foucault, 1978). Nitekim evvelden siyasanın konusu olmayan, bireylerin yeme alışkanlıkları, psikolojik durumları, cin-

sel hayatları veya cinsellik biçimleri modern toplumlarda düzenleme ve müdahale alanları olarak ortaya çıkmıştır. Buna karşın söz konusu alanlarda yeni direniş pratikleri, toplumsal-siyasal muhalefet hatları da gündeme gelmektedir.

Örneğin LGBT hareketlerinin de gösterdiği gibi günümüzde pek çok toplumda cinsellik ve toplumsal cinsiyet siyasal muhalefet zemini olarak ortaya çıkmaktadır (Plummer, 1995, 2000); teorik düzeyde de birçok çalışma toplumsal cinsiyet, cinsellik ve cinsel kimlik kavram, pratik ve ilişkilerini tartışmaya açmıştır (Butler, 1990). Ancak bu alanların ülkeler bağlamında yasa, yönetmelik ve belirli siyasi programlarca nasıl düzenlendiği ve denetlendiği sorusu son döneme kadar çok da fazla irdelenmemiştir (Larner, 2000); bu sınırlılık Batı-dışı toplumlar için özellikle geçerlidir. Bu bağlamda bu çalışma ile literatürde saptadığımız bir eksiği gidermeye de katkıda bulunmak amacındayız. Çalışmamızın amacı, yukarıda çizilen kavramsal çerçeve ışığında Türkiye'de 2002 yılından bu yana, 'özel alan politikası'nı, yani 'özel alana' (*politics of intimate*) yönelik siyasa düzenlemeleri ve söylemleri ele almak ve bunların toplumsal cinsiyet eşitliği üzerindeki etkilerini irdelemektir.

'Özel alan politikası' başlığı altında özel ilişkiler, aile ilişkileri, cinsellik ve üreme kapasitelerini düzenleyen politikalar, söylemler, yasa ve normlar incelenmektedir. Konuyu analitik biçimde ele alabilmek amacı ile bu çalışmada söz konusu alanları 'üreme', 'cinsellik' ve 'aile ve eşlik politikaları' başlıkları altında topladık.

'Üreme politikaları' ile bireylerin veya nüfusun biyolojik yaşamları seviyesinde etkileyen düzenlemeleri anlaşılmaktadır. Bu başlık altında nüfus planlaması, üreme hakları ve yöntemleri, doğum kontrolü, gebeliğin sonlandırılması (kürtaj) ve yapay dölleme gibi üreme işlevine ilişkin siyasalar, siyasa tartışmaları ve programlar ele alınacaktır.

'Aile/eşlik politikaları' başlığı altında ise (kısmen) cinsellik ve üreme temelinde örgütlenmiş ancak bunların toplumsal düzeyde kurumsallaşmış boyutuna yani evlilik, boşanma gibi aile kurumuna dair ilişkilerin veya evlilik harici birlikteliklerin kuruluş ve düzenleniş biçimlerine bakılmaktadır.

'Cinsellik politikaları' ile bireylerin bir toplumsal düzende cinsel özneler olarak nasıl kurgulandıkları ve denetlendikleri so-

ularına cevap aranmaktadır. Bu hususta feminist perspektif, örneğin, mevcut toplumsal cinsiyet rolleri, kimlik ve ilişkilerinin ataerkil boyutuna işaret eder ve farklı denetim mekanizmalarının kadınlar üzerinde işleyişine bakar. 'Güzellik', 'namus', 'fazilet', ya da 'annelik' gibi kimi zaman modern, kimi zaman geleneksel kavram ve değerlerin esasında 'kadınlık'ı kurgulayan ve denetleyen mekanizmalar olduğu⁸ düşünüldüğünde 'cinsellik politikası' kategorisinin cinsellik deneyimi, cinsel kimlikler, toplumsal cinsiyet, bunların ifadesi ve toplumsal olarak düzenlenmesi ve bireylerin cinsel haklarına dair tartışmaları içerdiği açıktır. Cinsel haklar, cinsellik ve cinsellik ile suç arasındaki ilişkinin (örneğin tecavüz gibi bir eylemin bireyin beden bütünlüğüne yönelik ciddi bir hak ihlali olduğu için mi yoksa aile onuruna, toplum namusuna veya bütünlüğüne yönelik bir saldırı olduğu için mi suç sayıldığı) nasıl kurulduğu da bu başlık altında incelenmektedir.

Verloo (2007) ve Walby (2005) gibi akademisyenlerin de işaret ettiği gibi, akademik literatürde, "toplumsal cinsiyet eşitliği" kavramının tek bir tanımı bulunmamaktadır. Nitekim bu kavram farklı bağlamlarda, farklı gruplara değişik anlamlar ifade edebilmiştir. Örneğin, bir bağlamda toplumsal cinsiyet eşitlik kavramı kadın ve erkeğe eşit yasal haklar, eşit ücret ve koşulların sağlanması olarak anlaşılabilirken başka bir bağlamda kadın ve erkeğin farklı katkılarının eşit değer bulması anlamına da gelebilmektedir. Bu tür bir yaklaşım, örneğin kadınların doğum kapasiteleri nedeni ile iş yaşamından (kısa veya uzun vadeli) çekilmeleri durumunda doğum ve bakım emeklerinin değerlendirilerek sosyal hak ve güvence kaybına uğramamasını hedeflemektedir. Öte yandan, toplumsal cinsiyet eşitliğini bir hedef olarak belirleyenler bu amaca yönelik politikaların mevcut cinsiyet tanımları ve ilişkilerini dönüştürme çabası içermesi gerektiğini vurgular.

Her ne kadar belli noktalarda birbirlerinden farklılaşsa da toplumsal cinsiyet eşitliğine dair bu yaklaşımları bir bağlamda

⁸ Örneğin verili bir sosyo-kültürel düzen kadınların örtüsüz olarak aydınlanıp özgürleşmelerini hedeflerken başka bir sistem örtünmeyi saflığın ve özgürlüğün bir sembolü olarak ele alabilir. Kadınların cinsellikleri bekâret testi, namus cinayetleri, kadın sünneti gibi pratiklerle sınırlandırmakta, genç kızların bekâreti toplumun namusu ile ilişkilendirilip, bu nedenle eylemleri toplum tarafından kontrol edilip cezalandırılabilmektedir. Bu durumu örnekleyen bir çalışma için bkz. Parla, A. (2001). The honour of the state: Virginity examinations in Turkey. *Feminist Studies* (27) 1: 65-88.

buluşturmak mümkün olmaktadır. Bu farklı tanım ve amaçlara temel oluşturan algılar ve mücadeleler de yerel, ulusal ve uluslararası dinamikler nedeni ile değişebilmektedir. Bu bağlamda bu çalışmadaki amaçlarımızdan biri de Türkiye'de 2000'lerden bu yana toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin algı ve pratiklerinin dönüşümünü incelemektir.

Geçtiğimiz yıllarda Türkiye'de sayısız yasal düzenleme ile devlet ve vatandaşlar arasındaki ilişkinin radikal bir biçimde dönüştüğü bilinmektedir.⁹ Bu dönüşümde yukarıda tanımını ve bazı özelliklerini belirttiğimiz iki siyasi rasyonalite, neo-liberalizm ve neo-muhafazakârlığın önemli etkilerinin olduğunu savlamak-tayız. Bu dönemde Türkiye'de 'eşitlik' ve özellikle de 'toplumsal cinsiyet eşitliği' algı, söylem ve mücadelesinin nasıl gerçekleştiği ve nelerden, ne şekilde etkilendiği, bu çalışmanın soruları arasındadır.

Türkiye'de Özel Alan Politikası ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Türkiye'de devlet tarafından benimsenen toplumsal cinsiyet anlayışı kadın ve erkeklerin 'haklardan eşit yararlanması' biçiminde olmuş ve 1920'lerden itibaren yapılan birçok yasal ve kurumsal düzenleme bu doğrultuda gerçekleşmiştir.¹⁰ Yıllar içinde toplumsal cinsiyet eşitliği anlayışının dönüşmesi ve Türkiye'de kadın hareketinin gelişmesi ile kapsamlı ve içerikli eşitlik talepleri artmaya başlamış, özellikle 1990'lardan itibaren yasalarda bu doğ-

⁹ 'Devlet' ve 'vatandaş' ilişkisine dair yönetim zihniyetindeki değişimi siyasi elitlerin söylem ve eylemlerinde de saptamak mümkündür. Örneğin, Başbakan olduğu dönemde Recep Tayyip Erdoğan'ın çeşitli platformlarda dillendirdiği "dindar nesiller yetiştireceğiz!" açıklaması devletin neo-muhafazakâr rasyonalite çerçevesinde dönüşümünü en bariz şekilde örneklemiştir. Benzer şekilde başka vekillerin de vatandaşları, 'kendi başlarının çaresine bakmak' yolunda teşvik ederken neo-liberal bir yaklaşım sergiledikleri düşünülebilir. Örn. Boyutları itibarıyla ciddi bir siyasi sorun haline gelen öğretmen atama(ma) ması durumunda mağdur gençlere dönemin (2011) Milli Eğitim Bakanı'nın "başka işler bulmaları"nı tavsiye etmesi.

¹⁰ Daha sonraları, özellikle 1980'lerde başlayan feminist hareket farklı açılardan ve farklı eleştiri düzeylerinde erken Cumhuriyet dönemi toplumsal cinsiyet eşitliği anlayışının sınırlılığine işaret eden çalışmalar ortaya koymuştur. Bu bağlamda, diğerlerinin yanında bkz. S. Bozdoğan ve R. Kasaba. (der.) (1997). *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*. Seattle: University of Washington Press; Arat Z., 1995. *Turkish Women and the Republican Reconstruction of Tradition*. içinde F. M. Gocek ve S. Balaghi (der.) (1994). *Reconstructing Gender in Middle East: Tradition, Identity, and Power* (57-80), New York: Columbia University Press.

rultuda kadın erkek eşitliğini gözetecek düzenlemelerin yapılması ve mevcut eşitsizliklerin ortadan kaldırılması kadın hareketi tarafından talep edilmiştir. Türkiye'nin Avrupa Birliği aday adaylığının (1999) açıklanması ile 2000'li yılların başında toplumsal cinsiyet eşitliği konularının daha fazla gündeme gelmeye başladığını söylemek mümkündür. Temel bazı yasalarda yapılan ve bunlarda var olan kadınlara yönelik ayrımcı düzenlemeleri ortadan kaldıracak değişiklikler ile (2001, 2004 ve 2010 Anayasa reformları, 2001 tarihli yeni Medeni Kanun ve 2004 yılı tarihli yeni Ceza Yasası) eşitlikçi bir perspektifin yaygınlaştırılması, en azından yasal/resmi düzlemde hız kazanmıştır. Bu dönemde sivil toplum içinde giderek görünürlük kazanan kadın hareketinin var olan yasal düzenlemelerin sorgulanması ve yenilerinin yapılması sürecinde önemli rolü olmuştur.¹¹

2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)'nin iktidara gelmesi Türkiye'de önemli bir sosyo-politik dönüşüme işaret etmektedir. Belirgin İslamcı kökenleri olmasına rağmen 28 Şubat dönemi sonrası Refah Partisi'nden ayrılan kadrolarca kurulan AKP kendini 'muhafazakâr demokrat' olarak tanımlamış bir siyasi oluşumdur. Tek başına iktidar olduktan kısa süre sonra etkili bir neo-liberal dönüşüm programı yürütmeye başlayan AKP hükümeti, zaman içinde giderek artan biçimde dini referanslardan ilham alan muhafazakâr ve ataerkil bir değerler sisteminin de savunucusu olmuştur. Nitekim ilerleyen yıllarda AKP'nin ortaya koyduğu değerler ve ahlaki standartlar ülke siyasetini, sosyal politikasını ve siyasi projelerini olduğu kadar devletin uluslararası arenada başka ülkelerle ilişkilerini de belirler hale gelmeye başlamıştır. Özellikle son dönemde, hükümetin neo-muhafazakâr duruşu aile kurumunun toplumdaki merkezi önemine yapılan

¹¹ Her ne kadar kadın hareketinin toplumsal cinsiyet eşitliğini hedefleyen hukuki reformların gerçekleştirilmesinde önemli rolü olsa da, bu dönemde 'pazar rasyonalitesi'nin artan etkisinin de hem kadın hareketi hem de akademik alandaki feminist çalışmalarını üstünde etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Hatta bu dönemde uluslararası toplum, kurum ve kuruluşlarla artan ilişkiler ve bu kaynaklardan gelen destek nedeni ile Türkiye'de bir tür 'proje kültürü'nün oluşmaya başladığı düşünülebilir. Ülke çapında gerçekleştirilecek kadın, kadın hakları, toplumsal cinsiyet eşitliği gibi temalara ilişkin projelerin ekonomik kaynaklara erişim ve uluslararası kuruluşlar tarafından tercih edilir olması sivil toplum ve akademiye hem rekabeti arttırmış hem de bu dönüşüm feminist etkinlik anlayışını, vizyonunu ve alandaki örgütler arasındaki ilişkileri etkilemiştir. Bu konuda bir analiz için bkz. Kuzmanovic, D. (2010). Project culture and Turkish civil society, *Turkish Studies*, 11(3). 429-444.

vurgu; geleneksel cinsiyet rollerinin yüceltilmesi ve buna bağlı olarak toplumsal cinsiyet eşitliği kavramının daha az vurgulanması, hatta giderek yadsınması biçiminde çok daha belirgin bir nitelik kazanmıştır. Geçtiğimiz on yılda belirli alanlarda ortaya çıkan siyasa tartışmaları, kamusal alanda ifade bulan söylemler ve daha önemlisi yapılan yasal düzenlemelerin içeriği bu saptamanın verilerini oluşturmaktadır.

Üreme Politikası

O dönemde Başbakan olan Recep Tayyip Erdoğan, Dünya Kadınlar Günü'nün kutlandığı 8 Mart 2008 tarihinde katıldığı bir toplantıda hükümetinin doğumların teşviki için maddi destek sağlayacağı açıklamasını yaptı. Her ne kadar Türkiye'de hızlı kentleşme ve elli yıla yakın zamandır yürürlükte olan doğum kontrol politikasının bir sonucu olarak doğum artış hızında bir düşüş görülmekteyse de, o döneme kadar ülkede nüfus artışının genelde yüksek olduğu düşünülüyordu ve var olan nüfus politikasının dönüştürülmesi yönünde yetkili devlet kurumlarınca alınmış bir karar olmadığı bilinmekteydi. Dolayısıyla, hükümetin en tepesinden gelen bu açıklama devletin mevcut politikası ile bariz bir tezat oluşturduğu gibi, devletin 1960'lı yıllardan bu yana benimsediği (hala da yasal anlamda geçerliliğini sürdüren) 'antinatalist'¹¹ politikada da bir değişikliğe gidileceğine dair bir işaret olarak anlaşıldı. Daha sonraları, Erdoğan'ın açıklaması ve işaret ettiği siyasi değişim Avrupa'da yaşanan nüfusun yaşlanması tehlikesine karşı tedbir amaçlı bir adım olarak yorumlandı¹² ve farklı ortamlarda ve başka hükümet üyelerince de halka öncelikli bir içişleri meselesi olarak aktarılmaya başlandı. Örneğin, başbakanın katıldığı nikâh merasimlerinde yeni evli çiftleri tebrik ederken, özellikle gelinden "üç çocuk" yapacakları sözünü istemesi olağan bir davranış haline geldi. Bu örnekten ilhamla yine kamu otoritesini temsil eden birçok bakan, siyasetçi, vali, ya da kamu görevlilerinin benzer ortamlarda aynı talebi dillendirmesi ve bunun medyada yer bulması sık sık karşılaşılan bir durum haline geldi.

Nüfus planlama politikasında bir değişikliğe gidileceğine dair işaretlerin ilkinin aslında 2003 yılında medyaya yansıyan Engel-

¹² Erdoğan'ın Mayıs 2011'de yaptığı açıklama: <http://www.haberler.com/erdogan-yillarca-bu-ulkede-dogum-kontrolu-tesvik-2729999-haberi/> (Erişim tarihi, Ekim 2014)

liler için Yasa Tasarısı'nda yer alan bir düzenlemede bulmak mümkündür. Bu konuda yapılan açıklamalara göre, söz konusu tasarı tıbbi nedenlerle yapılan kürtaj işlemlerine bir sınırlama getirme amacı taşımaktaydı. 1983 yılında yürürlüğe giren ve hala yürürlükte olan 2827 sayılı Nüfus Planlama Kanunu'na göre isteğe bağlı kürtaj on haftaya kadar yapılabilirken, on haftadan sonra ancak annenin hayatının tehlikeye girmesi ya da bebeğin ciddi sağlık sorunları olduğunun tespit edilmesi koşullarında gerçekleştirilebilmektedir. Ancak, yasa tasarısında yer alan hüküm, on haftayı geçtikten sonra fetüsün fiziki veya zihni engelleri olduğu tespit edilse dahi hamileliğin sonlandırılmasını yasaklamaktaydı. İlgili hüküm medyaya yansıdığı anda kamusal alanda konu kürtaj hizmetlerine erişime yönelik yasal kısıtlama çabası olarak tartışılmaya başlandı; her ne kadar muhafazakâr bazı gruplar öneriyi destekleseler de, kadın örgütleri, hekim örgütleri ve bazı medya çevrelerinden itirazlar yükseldi.¹³ Bu tepkiler üzerine tartışmaya konu olan madde yasa tasarısından çıkarıldı.

Bu dönemde ana muhalefet partisi Cumhuriyet Halk Partisi, hükümetin çabalarını, (özellikle de üç çocuk politikasını) devletin yürürlükteki 'anti-natalist' politikasını ortadan kaldıracığı gerekçesi ile eleştirirken, aynı zamanda hükümeti gün geçtikçe artacak işsiz bir genç nüfusun yaratacağı ekonomik tehlikeleri görmemekle de suçladı. Üç çocuk politikasının, işsizlik gibi yapısal sorunlarla karşı karşıya iken kadınların sağlığı ve refah seviyeleri ve genel toplumsal cinsiyet eşitliği üzerinde kötü etkisinin olacağı da bu partinin eleştirileri arasında yer aldı.¹⁴

Bu yeni politikanın habercisi ve bir anlamda önderliğini yapan Başbakan¹⁵ ise konu hakkındaki görüşlerini giderek artan bir

¹³ Örneğin Ankara Tabipler Odası 24 Ocak 2014 tarihli bir basın açıklaması ile tasarıyı eleştirdi. "Bilimsel değil; sosyal açıdan sakıncalı" <http://www.ttb.org.tr/TD/TD116/10.php>. (Ekim 2014'te erişildi).

¹⁴ Bu konuda Meclis'te yapılan tartışmalar için bkz. TBMM Tutanakları, 22. Dönem, 1. Yasama Yılı, 41. Oturum, Cilt 6 (5 Mart 2003).

¹⁵ 2007 yılında 3. Yerel Yönetimde Kadın Kongresi'nde konuşan R.T. Erdoğan hiçbir konumun annelikle kıyaslanamayacağını bu nedenle İslam dininin cenneti babaların değil de annelerin ayakları altına serdiğini ifade etmişti. 8 Mart 2012'de Mardin'de yaptığı açıklamada terörün önlenmesi hususunda annelere düşen görevi vurgularken aileye verdiği önemi ve kadınlığın annelikle özdeşleştiği düşüncesini tekrarladı ve hükümete bu konuda katılmayanları da şu sözlerle eleştirdi: "Kadına şiddetle ilgili şu hazırlık safhasında, bazıları... anne, ana ifadesine ateş köpürüyorlar. Dayanamıyorlar. Biz anne dediğimiz zaman, "biz ana'ya karşıyız" diyor -kadın, kadın, kadın!.. Ya-

netlikte ifade eder hale geldi ve bazı sivil toplum örgütlerince geliştirilen tepkilerin öznesi oldu. 2010 yılının Temmuz ayında kadın örgütlerinin ve kendisinin katılımı ile gerçekleştirilen bir toplantıda toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dayalı olarak kadınların yaşadığı sorunları gündeme getiren kadın aktivistler, Erdoğan'ın konuşmalarında kadınların aile içindeki rollerine ve anneliğe yaptığı sürekli vurguya değinerek endişelerini dile getirdiler. Bu bağlamda toplumda cinsiyet eşitsizliğini giderecek politikaların benimsenmesi gerekliliğinin altını çizirken Başbakan'dan da konuşmalarında toplumsal cinsiyet eşitliğini destekleyen söylemler benimsemesini istediler. Kadın örgütlerinden gelen bu taleplere karşılık Erdoğan kadın ve erkeğin doğaları gereği farklı olduklarını, dolayısı ile eşit muamele için mücadele etmek yerine birbirlerini tamamlamaları gerektiğini, esasen kendisinin "kişisel olarak kadın-erkek eşitliğine inanmadığını" onun yerine "fırsat eşitliği" prensibini benimsediğini belirtti.¹⁶ İlerleyen dönemde kadın-erkek eşitliği konusundaki kanısını kamu alanında sıkça tekrarlayan Recep Tayyip Erdoğan yakın geçmişte kadın-erkek farkının 'fıtrat'dan kaynaklandığı savını tekrarlayarak konuya yaklaşımındaki 'dini' referansı da açıkça vurguladı.¹⁷

Bu ve benzeri söylem ve pratiklerden de görüleceği gibi, son on beş yılda hükümet kanadından siyasal liderlerin kadın hakları ve toplumsal cinsiyet konularına yaklaşımı, kadınların ev içinde bakım hizmeti sağlayıcısı olmaları ve kadınlığın neredeyse yalnızca annelikle özdeşleşmiş bir biçimde tanımlandığı bir görüş ile sınırlı kalmaktadır (Çitak ve Tür, 2008: 463); toplumsal cinsiyet eşitliği sorunları ise görmezden gelinmektedir.

Bu siyasi tutum son yıllarda kamu görevlileri ve siyasi figürler tarafından sıklıkla dile getirilmeye başlandığı gibi siyasa tartışmaları ve düzenlemelerinde de egemen olmaktadır. Mart 2010

hu anne dediğimiz kim? Kadın değil mi?" <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?Type=RadikalDetayV3&ArticleID=1081127&CategoryID=78>. (Ekim 2014'te erişildi).

¹⁶ Konunun haberi ve kadın aktivistlerin bu açıklama konusunda görüşleri için bkz. <http://www.milliyet.com.tr/-basbakan-bizi-soke-etti-siyaset/haberdetay/21.07.2010/1266280/default.htm>.

¹⁷ Erdoğan'ın Kasım 2014 tarihinde I. Uluslararası Kadın ve Adalet Zirvesi'nde yaptığı konuşmada kadınla erkeği eşit konuma getirmenin fıtrata aykırı olduğu yönündeki sözleri için bkz: http://www.radikal.com.tr/politika/cumhurbaskani_erdoganin_kadin_fitrati_aciklamasi_dis_basinda-1238571

tarihinde dönemin Sağlık Bakanı tarafından ilan edilen yardımcı üreme tekniklerinin kurallarını düzenleyen “Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezleri Hakkında Yönetmelik'te¹⁸ yapılan değişiklik bu durumu gösteren bir örnektir.

İlgili yönetmelik üremeye yardımcı tedavi yöntemlerini “anne adayının yumurtası ile kocanın spermini çeşitli yöntemlerle döllenmeye daha elverişli hale getirerek, gerektiğinde vücut dışında döllenmesini sağlayıp, gametlerin veya embriyonun anne adayına transferini ifade eden ve modern tıpta bir tıbbi tedavi yöntemi olarak kabul edilen uygulamalar” olarak tanımlamaktadır. Düzenlemenin dilindeki ‘koca’ ifadesinden de anlaşılacağı gibi ancak evli ve heteroseksüel çiftler yapay döllenme hizmetinden faydalanabilir kılınmaktadır. Yönetmelik ayrıca uygulama için her iki eşin de onayını ve her ikisinin de hayatta olması koşulunu aramakta, diğer bir deyişle, boşanma veya kocanın ölümü durumunda işlemin sonlandırılmasını öngörmektedir. Bekâr, eşini yitirmiş veya yapay döllenme prosedürlerinden faydalanamayan bireylerin başvurabileceği diğer teknikler (örneğin, taşıyıcı annelik, yumurta veya sperm bağışı) ise yine aynı yönetmelik tarafından yasaklanmıştır.

Ülkemizde, her ne kadar şehirleşme ve nüfus planlama politikalarının sonucu olarak doğum artış oranında azalma görülüyorsa da evli çiftlerin çocuk sahibi olması Türkiye’de toplum tarafından değer atfedilen¹⁹ buna mukabil çocuk sahibi ol(a)manın ise yadırganan, hatta yargılanan bir durum olduğu ma-lumdur. Öte yandan modernleşen toplumun doğal bir yansıması olarak son yıllarda, büyük şehirlerde ve yalnız yaşayan birçok

¹⁸ Üremeye Yardımcı Tedavi Uygulamaları ve Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezleri Hakkında Yönetmelik 1987 yılında yürürlüğe girmiş, yönetmeliğe 1996, 2005 ve 2010 yıllarında değişiklikler yapılmıştır. Burada sözü edilen son hali 6 Mart 2010 Resmi Gazete’de yayımlanmıştır.

¹⁹ Antalya’nın iki ilçesinde 400 kişinin katılımı ile yürütülen bir çalışmada araştırmaya katılanların çoğunluğunun kanser tedavisi (%80,5) veya yaş nedeni ile kısırlık (%64,8), ailedeki tıbbi veya zihinsel sorunlar (%49,3) veya ilk çocuğun engelli olduğu (49,3) durumlarda yumurta transferini onayladıkları görülmüş. İran’da yürütülen benzer bir çalışma ile yaptıkları karşılaştırmada yazarlar Türkiye’deki aile odaklı kültürde kadının saygınlığı ve özgüveninin doğurabilme kapasitesi ile ilişkilendirildiğini, bu nedenle kısırlık durumunda sorunun ortadan kalkması için uygulanacak yöntemlerin kabul edildiği/meşru görüldüğü sonucunu çıkarmışlardır. Bkz. Isikoglu M. vd. (2006). Public opinion regarding oocyte donation in Turkey: First data from a secular population among the Islamic world, Human Reproduction, 21(1). 318-323.

kadının da çocuk sahibi olmak istediği bilinen bir gerçektir. Bu nedenle, geçtiğimiz yıllarda çocuk sahibi olmak isteyen ancak mevcut kısıtlamalar yüzünden Türkiye'de bunu gerçekleştiremeyen kimi çiftlerin ya da yalnız yaşayan bazı kadınların bu amaçla yurtdışında, üçüncü şahıslar aracılığı ile (*third party*) yumurta veya sperm bağışının izin verildiği veya açıkça yasaklanmadığı ülkelerde kliniklerde modern tıbbın imkânlarından faydalandıkları haberleri medyada yer almıştı. Mart 2010 tarihinde Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezleri Hakkında Yönetmelik'te yapılan değişiklik, bu bağlamda, bu tür eylemleri önlemek için alınmış bir tedbir olarak görünmektedir. Nitekim ülkede yeni düzenleme ile klinikler tarafından sperm ve yumurta bağışı ile yapılan yapay döllenme açıkça yasaklanmış, kişileri bu uygulamayı yurtdışında yapan kliniklere yönlendiren doktorlar hakkında da yasal işlem öngörölmüştür. Yumurta ve sperm bağışını yasaklayan bu yeni hükümler gerekçelendirilirken Türk Ceza Kanunu (TCK)'na atıfta bulunulmuş ve bu yollarla yapılacak uygulamaların TCK (md. 231) uyarınca "çocuğun soy bağıını gizlemek" nedeniyle suç olduğu ve üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılacağı öngörölmüştür.

Yapılan değişikliği, feministler ve kadın örgütleri kadınların üreme, beden ve cinsellik haklarına müdahale olarak nitelendirirken,²⁰ Sağlık Bakanı da yaptığı açıklamada yapay döllenme hususunda getirilen yasakların ileride miras konusunda doğacak komplikasyonların önlenmesi amacını taşıdığını belirtmiştir.

Bu tartışmalarda ortaya çıkan bir başka ilginç nokta ise "cinsellik" anlayışının tartışmalarında kullanılış biçimine ilişkindir. Birleşmiş Milletler ve benzeri uluslararası sağlık kuruluşlarının da sıkça referans verdiği uluslararası sağlık terminolojisi ve sağlık hakları tartışmalarında "üreme ve cinsellik" kavramları bir arada kullanılırken Türkiye'de konu ile ilgili meclis görüşmelerinde ve hükümet yetkililerinin yaptığı açıklamalarda "cinsel sağlık" kavramı neredeyse hiçbir zaman yer almamakta, sadece

²⁰ Kadın hakları savunucuları hükümeti yasağı uygulamaya sokmadan önce kamusal alanda tartışmadıkları için eleştirmişler; yasağın bekar kadınlar ve eşcinsel çiftlerin yapay döllenme teknolojisinden faydalanma ve ebeveyn olma haklarından mahrum bırakıldığı ve ayrımcı olduğunu öne sürmüşlerdir. Bkz. İlkaracan, P. Turkey bans trips abroad for artificial insemination. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/8568733.stm>.

“üreme sağlığı”na atıfta bulunmaktadır. Örneğin Meclis Genel Kurulu’nda 2000-2007 tarihleri arasında yapılan tartışmaların içeriğine baktığımız bir çalışmada (“cinsel yönelim” terimi hariç) “cinsel” kelimesinin ancak “suç”, “ayrımcılık”, “sömürü”, “ta-ciz”, “şiddet”, “saldırı” ve “zarar” kelimeleri ile yan yana geldiği, kelimenin neredeyse hiçbir zaman “sağlık”, “hak” ve “özgürlük” gibi kavramlar ile bir arada kullanılmadığı görülmektedir.²¹

Evlilik öncesi cinsellik toplumun büyük bölümünce reddedilen hatta cezalandırılan bir eylem olarak görülürken, cinsel yolla bulaşan hastalıklar veya gençler için ‘güvenli seks’ gibi konular siyasa konuları olarak çok nadiren tartışılmaktadır. Dolayısıyla, hukuki olarak üreme veya cinsel hizmet alımı ile ilgili bir sınırlama görülmesi dahi, birçok durumda ergenlik dönemindeki gençler, bekârlar özellikle de evli olmayan kadınlar bu hizmetlerden faydalanamamaktadır (Özvarış, 2010: 101). Sağlık kurum ve kuruluşlarınca sağlanan sınırlı sayıda üreme sağlığı ve cinsel sağlık ile ilgili farkındalık yaratma etkinlikleri ise konuyu yine evlilik ve annelik ile sınırlandırmakta ve sadece evli kadınları hedef almaktadır.²²

Üreme ve cinselliği düzenleyen politikaların tarihine bakıldığında, toplumda yerleşik geleneksel muhafazakâr normların siyasi rasyonalite ile çoğunlukla uyumlu olduğu, uzun yıllardır hükümet politikalarının bu çerçevede şekil bulduğunu söylemek mümkündür. Ancak, son dönemde muhafazakâr değerlere yönelik vurgunun arttığını buna mukabil neo-liberal zihniyetin de siyasa yapımına, devlet politikalarına ve uygulamalarına sirayet ettiği de açıkça görülmektedir. Doğumun tıbbileşmesi ve artan sezaryen doğum oranı (Cindoğlu ve Sayan-Cengiz, 2010) ise çok defa bu iki zihniyetin birlikteliğine; kimi zaman da çatışmasına örnek teşkil etmektedir. Geçtiğimiz yıllarda Türkiye’de sezaryen yöntemi ile yapılan doğumların oranlarında dikkat çekici bir artış olduğu barizdir. Nitekim 2008’den bu yana yapılan doğum-

²¹ Bahsi geçen çalışma Avrupa Birliği 6. Çerçeve Programı kapsamında 2006-2011 AB üyesi ve aday ülkeler çapında yürütülen Quality in Gender + Equality Policies (QUING) isimli projedir. Proje hakkında bilgi için bkz: <http://www.quing.eu/>

²² Bu tür etkinliklere bir örnek olarak Ocak 2012 yılında AKP Ankara İl Kadın Kolları Başkanlığınca uygulanan ‘Anne Akademisi’ isimli program gösterilebilir. On iki haftalık programın amacı sağlıklı gelecek nesiller yetiştirmeleri için kadınların eğitilmesi olarak belirtilmiştir. Eğitim hamilelik konusu ile başlamakta, çocuk yetiştirme, aile bakımı başlıklarından sonra menopoza ile son bulmaktadır.

larda sezaryen oranı %42 ile %48 arasında seyrederek görünmektedir ve Türkiye, bu rakamlarla, Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından önerilen %15 oranının hayli aşıldığı bir durum sergilemektedir. Sağlık Bakanlığı tarafından yayınlanan istatistiklere göre sezaryen yöntemi ile yapılan doğumlar tüm doğumlara oranı 2010 yılı için, Sağlık Bakanlığı'na bağlı hastanelerde %40,2, üniversite hastanelerinde %65,2 ve özel hastanelerde %63,7 iken 2012 yılında bu oran sırasıyla %35,3, %62,6 ve %66,2' olmuştur. (T.C Sağlık Bakanlığı, 2013).

Yürütülen sosyolojik çalışmalar sezaryen yöntemi ile doğumun sosyo-ekonomik statüsü ve eğitim seviyesi yüksek ve yaşça daha büyük olan kadınlar arasında daha yaygın olduğuna (Seçkiner ve Tezcan, 2010) işaret etmektedir. Bu gruptaki kadınlar sezaryeni daha modern, daha profesyonel ve daha düşük risk taşıyan bir yöntem olarak algılamaktadırlar (Cindoğlu ve Sayan-Cengiz, 2010). Sezaryen yöntemi ile doğumun tercih edilmesinin günümüzde kadınların doğum ve beden algıları ile ilişkisi olduğu, örneğin normal doğumun uzun ve acılı olması ya da normal doğum sonrası estetik deformasyonların oluşması nedeni ile sezaryen yöntemin tercih edildiği de belirtilmektedir.

Bazı araştırmacılar ise sezaryen yöntemi ile yapılan doğumlardaki artışı Türkiye'de sağlık sistemindeki dönüşüm ile ilişkilendirmekte ve bu durumu daha pahalı bir tıbbi doğum sistemine geçişin göstergesi olarak yorumlamaktadırlar (Koç, 2003).

Öte yandan, sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesi ve sağlık çalışanları için performansla dayalı ücret sisteminin getirilmesi ile kadınların üreme hizmetlerine erişimlerinin azaldığı da savunulmaktadır (Ağartan, 2012: 167; Akın ve Özvarış, 2012). Artık hastane ve kliniklerin gelir ve bütçe kaynaklarını belirleyen yeni performans şeması içinde yalnızca birkaç üreme sağlığı hizmetine yer verildiği belirtilmektedir (Çiçekoğlu, 2010: 86). Mahallelerde hizmet veren, dar gelirli ailelere, özellikle de kadınlara 'korunma yöntemi' tavsiyeleri ve araçları, çocuk sağlığı, üreme ve cinsel sağlık hizmetleri sağlayan Ana Çocuk Sağlığı Merkezlerinin kapatılması ile bu tür hizmetlere erişim devlet hastaneleri veya kliniklerle sınırlanmış görünmektedir.²³

²³ Sağlık hizmetlerindeki dönüşüm aile hekimliği, genel sağlık sigortası sistemi ve otomatik hastaneleri kapsayan bir modeli yürürlüğe sokmuştur. Yürürlüğe sokulan aile hekimliği sistemi ile birçok üreme sağlığı hizmeti aile hekimlerine devredilmiştir.

Bu sistem içinde normal doğum sağlık çalışanlarınca da uzun zaman alan, riskli ve maliyeti düşük bir hizmet haline gelmeye başlamakta, sezaryen yöntemi ile doğum ise zaman ve ücret getirisi yüksek bir uygulama olarak tercih edilmektedir. Dolayısı ile düşük gelire mensup nüfus için doğum kontrolü bir seçenek olmaktan çıkmakta, sezaryen yöntemi ile doğum ise bir norm haline gelmeye başlamaktadır.

Bu bağlamda kürtajı bir tür cinayet olarak niteleyen Recep Tayyip Erdoğan'ın aynı konuşmasında sezaryen yöntemi ile yapılan doğumlara da karşı olduğunu açıklaması önemli bir müdahale olarak görülebilir. Kendisi sezaryen yöntemi ile yapılan doğumlar ile ilgili protestosunu hangi temellere dayandığını çok açıklamamış da olsa bu özgül meselede, sağlık alanındaki dönüşümlerin yürütücüsü olarak, neo-liberal rasyonalite ile ters düşmesi ilginç bir durum oluşturmaktadır. Neo-liberal rasyonalite açısından kadınların ve sağlık çalışanlarının sezaryen yöntemi ile doğumu tercihleri sorun teşkil etmemesi gereken bir durumsa da bu tercihin kadınların en az üç çocuk doğurmaları tavsiyesini zora soktuğu düşünülebilir. Kadınlar neo-muhafazakâr rasyonalite gereğince öncelikli olarak anne ve aile fertlerinin bakım işlerinin sağlayıcıları olarak tanımlanmaktadırlar. Dolayısı ile kürtaj, sezaryen ve doğum kontrolü gibi uygulamaların benimsenen yeni nüfus politikasına tehdit olarak görüldüklerini anlamak zor değildir.

Nitekim hükümet tarafından önerilen yasa tasarısı Temmuz 2012'de TBMM'de kabul edilmiş ve kanun kapsamında 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 153. maddesine "Gebe veya rahmindeki bebek için tıbbi zorunluluk bulunması hâlinde doğum, sezaryen ameliyatı ile yaptırılabilir" fıkrası eklenerek sezaryen doğum pratiği sınırlandırılmıştır.²⁴ Cumhuriyet Halk Par-

Ancak 'rahim içine araç' yerleştirme gibi uygulamaları yapacak hekimin özel bir sertifika sahibi olması gerektiği, sertifika sahibi yeterince aile hekiminin olmaması nedeni ile kadınların bu maliyeti düşük hizmetten eskisi kadar faydalanamadığı öne sürülmüştür. Eskiden ücretsiz sağlanan 'oral kontraseptif', 'rahim içi araç' 'kondom' ve diğer doğum kontrol araçlarının yeni sistemde ücretsiz sağlanan hizmet kategorisinden çıkması da dikkat çekilen sorun noktalarından biridir. Bkz. Akın, A. (2011). Günümüz Türkiye'sinde Aile Planlaması Politikaları. Tebliğ. Günümüz Türkiye'sinde Aile Planlaması Politikaları Sempozyumu. İzmir: Türkiye.

²⁴ İlgili kanun için bkz. 4.7.2012 tarih ve 6354 sayılı Sağlık Bakanlığı ve Bağlı Kuruluşlarının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun.

tisi'nden 125 milletvekili ilgili düzenlemenin iptali için Anayasa Mahkemesi'ne başvuruda bulunmuştur. Başvuru istemi düzenlemenin anne adaylarının "vücut bütünlükleri" ve "maddi ve manevi varlıklarıyla ilgili karar verme" ve "çocuklarını nasıl dünyaya getireceklerine ilişkin yöntemleri" seçme haklarına yönelik müdahale ve "hekimlere yönelik yaptırım" tehdidi içerdiği için Anayasa'nın 2., 5., 10., 13., 17., 48. ve 56. maddelerine aykırılık iddiasını dile getirmiştir. Ancak, iptal istemi Mahkeme tarafından reddedilmiştir.²⁵ Anayasa Mahkemesi, iptal gerekçesini açıklarken devletin bireylerin maddi ve manevi varlığının geliştirilmesi konusunda devletin rolünü vurgularken bireylerin bedensel bütünlükleri üzerindeki tasarruf haklarını da sınırlı görmüş, bu bağlamda anne adaylarının ve hekimlerin tercihlerini birbirlerine dayatamayacaklarının da altını çizmiştir. Kararın iptali isteminde yer alan "maddi durumu iyi olanların yurtdışında sezaryen" doğum yaptıracakları ve bu durumun vatandaşlar arasındaki eşitliği ihlal edeceği iddiası da mahkeme tarafından geçersiz bulunmuştur. Anayasa Mahkemesinin sezaryen düzenlemesindeki duruşu ile hükümetin bir süredir değişik yollarla dile getirdiği tutumunun onaylandığını iddia etmek yanlış olmayacaktır.

Aile/Eşlik Politikası

Türkiye'de neo-liberal yeniden yapılanmanın önemli ayaklarından biri refah rejiminde gerçekleştirilen dönüşümdür.²⁶ 2002 yı-

²⁵ Anayasa Mahkemesi'nin Karar tarihi 3 Ekim 2013, kararın gerekçesinin açıklanma tarihi 17 Aralık 2014'tür. Başvuru, karar ve gerekçe için bkz: <http://www.kararlar.yeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/e1b37bcb-3539-43d3-83f3-6503b737026d?excludGerekce=True&wordsOnly=False>

²⁶ Türkiye, sağladığı sosyal güvenlik hizmetleri ile Güney Avrupa ülkelerinde görülen korporatist refah rejimine (Esping-Andersen, 1999) sahip bir ülke olarak anılmakta idi (Buğra, 2012; Buğra & Keyder, 2007; Buğra ve Yakut-Çakar, 2010). Bu refah rejimi erkeğin aileyi geçindirdiği kadının ise ev işlerinden sorumlu olduğu, toplumsal cinsiyet rolleri üzerinden işleyen bir aile modeline dayanmaktadır. Bu modelde kadınların sağlık sisteminden yararlanması, onların istihdama düşük katılım oranı nedeni ile erkek akrabaları aracılığı ile olmaktadır. Dünyada kadın istihdam oranlarında bir artış görülsede geçtiğimiz yirmi yılda Türkiye'de bu oran artmadığı gibi 1988'ten 2007'ye %33,1'den %23'e bir gerileme olmuştur (Buğra ve Yakut-Çakar, 2010:518). Bu oranlarda, 2007 sonrasında görece artış olduğu bilinmekteyse de son yıllarda Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ve Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)'nce açıklanan farklı rakamların varlığı, %30 ve üstündeki bazı rakamların ne derece sağlıklı olduğu hakkında şüpheler vardır. Ayrıca hızlı şehirleşme ve ekonomik sistemin

lından bu yana verimlilik ve karlılığın arttırılması sloganı ile iş-gücü piyasasına esneklik ve güvencesizlik faktörlerinin sokulmasından refah ve kamu hizmetlerinin özelleştirilmesine iktisadi ilişkilerde gerçekleştirilen dönüşüm sosyal güvenlik ve sağlık ve bakım hizmetlerinde de yansımaları bulmuştur. Bu dönüşümlerin kadınlar üzerindeki olumsuz etkisi farklı boyutları ile birçok akademisyen tarafından incelenmiştir (Acar-Savran, 2008; Coşar ve Yeğenoğlu, 2009; Ilkcaracan, 2007; Kılıç, 2008). Görülmektedir ki yapılan değişikliklerle, örneğin çalışmayan kadınların eski refah rejiminde (erkeklerle) “bağımlı” olarak da olsa, sahip oldukları birçok sosyal güvencede önemli oranda azalma olmuştur. Yeni durum, kadın ve erkek eşitliği söylemi ile meşrulaştırıl-sa da, kadınların formel istihdama katılımlarını arttıracak tedbir-lerin alınmadığı göz önünde bulundurulduğunda bu türden bir politika değişikliğinin onların refah seviyelerini düşürecek etki-leri olduğu açıktır (Coşar ve Yeğenoğlu, 2009; Elveren, 2008; Kılıç, 2008; Dedeoğlu, 2010; 2012; Özar ve Yakut-Çakar 2012).

Son yıllarda sosyal politika alanında görülen önemli bir de-ğişim toplumsal bakım hizmetlerinin ailelere yapılan kısmi yar-dımlarla ‘özel alan’a transfer edilmesidir. Geçtiğimiz yıllarda Sos-yal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu (SHÇEK) tarafından 2005 ve 2010 yılları arasında yürütülen “Aileye Dönüş” progra-mı bu politika tercihinin örneklerinden biridir. “Aileye Dönüş” programı aileleri tarafından ekonomik nedenlerle devlet bakımı-na verilen çocukların maddi yardım sağlanarak ailelerinin, akra-balarının veya koruyucu ailelerin bakımına verilmelerini hedef-lemektedir. “Aileye Dönüş” programı ailenin çocuk için en uy-gun ortam olduğu gibi insani ve ahlaki temellerle gerekçelendirir-ken ekonomik olarak da çocuk bakımının aileye transferinin devlet için daha az maliyetli olduğu savunusu da yapılmaktadır (Yazıcı, 2012). Devletin yeni politikası koruyucu aileliği ve evlat edinmeyi de desteklemekte ve kurumsal bakım hizmetlerinin sağlanması yerine yaşlı, çocuk ve engelli bakımlarını da özel alan içinde sürdürmeyi hedeflemektedir. Dolayısı ile “Aileye Dönüş”

yeniden yapılanması nedeni ile kadın istihdamının çoğunlukla kayıt-dışı alanlarda olduğu da bilinmektedir. Ülkede kadınların çoğu kısa-dönemli, yarı-zamanlı veya evden parça-başı üretim gibi istihdam biçimleri ile iş ve sosyal güvenceleri olmadan çalışmaktadırlar.

gibi programların ideolojik olarak ailenin toplumun temeli olarak yüceltilmesi ve bakım hizmetlerinin her anlamda özelleştirilmesi amacına hizmet ettiği de önemli bir noktadır (Kılıç, 2010).

Bu değişimden en fazla etkilenenler ise esas olarak 'özel alan'da annelik rolü ile tanımlanan kadınlar olmaktadır. Özellikle yeni sosyal güvenlik şeması çerçevesinde kadınlar devlet tarafından sağlanan küçük ölçekte maddi katkılarla bakım hizmetlerinin temel sağlayıcısı olarak belirlenmektedirler. Kreşler, okul öncesi programlar ve yaşlı bakım hizmetleri gibi kurumsal hizmetlere ayrılan devlet bütçesinin son derece düşük olması bakım işine atfedilen değerin ne kadar az olduğunun göstergesi olduğu gibi, bu tür hizmetlerin eksikliği kadınların formel istihdama katılımlarının da önünü kesmektedir. Dolayısıyla ev işi, çocuk, yaşlı ve engelli aile bireylerinin bakımlarını üstlenen kadınlar ya evde kalmakta ya da ancak düşük ücretli ve güvencesiz olarak çalıştırıldıkları enformel sektörde iş bulabilmektedirler.

Bu bağlamda neo-muhafazakâr rasyonalitenin aileyi, toplumun, ulusal birliğin ve toplumsal refahın temeli olarak yüceltmesi kadınlar üzerinde neo-liberal rasyonalite çerçevesinde yürürlüğe sokulan politikaların etkilerini derinleştirecek niteliktedir. Örneğin, toplumda gün geçtikçe artan ev içi şiddet, işsizlik, boşanma, yoksulluk ve çocuk yoksulluğu ve işçiliği gibi yapısal sorunlar neo-muhafazakâr rasyonalite çerçevesinde toplumun ve ailenin çözülmesi ile açıklanmaktadır. Aile kurumunun güçlendirilmesi ile bu sorunların, modernleşmenin ve ekonomik krizlerin risklerinin ortadan kaldırılacağı düşüncesi benimsenmekte ve yaygınlaştırılmaktadır. Geçtiğimiz on beş yıla yakın sürede AKP hükümeti tarafından kadınların "kutsal" annelik rolü ile özdeşleştirilmesi, kadınların aileyi ve ahlaki ve kültürel düzenin koruyucu kilit işleve sahip oldukları söylemleri de bu rasyonalitenin göstergelerinden olmaktadır.

Burada önemli bir başka yasal düzenleme ise Ocak 2015'te açıklanan Ailenin ve Dinamik Nüfus Yapısı'nın Korunması Programı Eylem Planı'dır. Başbakan Davutoğlu tarafından ilan edilen Eylem Planı, hükümetin sıkça tekrarladığı "nüfusun hızla yaşlandığı" ve "aile kurumunun güç kaybettiği" ve bu sorunların ortadan kaldırılması gerektiği söylemi ile evliliği, kadınlar için (birden fazla sayıda) doğumu ve yine kadınlarca çocuk bakımı-

nın üstlenilmesini teşvik edici düzenlemeler içermektedir.²⁷ Plan kapsamında, örneğin, doğum yapan çalışan kadınların yarı zamanlı çalışmalarının teşviki için işverene devlet desteği, kadınların yaptıkları doğumlar temelinde sigorta kapsamına alınması ve erken emekliliklerinin sağlanması için 'doğum borçlanması',²⁸ 'doğan çocuğa altın' isimli uygulamalar yer almaktadır. Evlilik öncesi dönemde ve evlilik sürecinde bireylere eğitim verilmesi, evlenenlere 'çeyiz parası' gibi yardımlar ile özel kreş hizmetlerinin teşviki ve bu alanda ailelere yönelik desteklerin sağlanması da önerilen programlar içindedir.

Bu Eylem Planı kapsamında yer alan düzenleme ve programları eleştiren kadın örgütleri ise önlemlerin eşitlik ve toplumsal cinsiyet eşitliği prensiplerini göz ardı ettiğine dikkat çekmişlerdir. Önerilen tedbirler kapsamında doğum ve bakım için getirilen tüm teşvikler kadınları hedef alırken erkeklerin bakım sorumluluğunu paylaşması hususunda herhangi bir düzenlemenin yer almaması; kadınların yarı-zamanlı çalışmalarının teşviki ile zaten ülkede yaygın olan güvencesiz çalışma olgusunun artması olasılığı ve devletin yarı zamanlı çalışma için sağlayacağını vaat ettiği teşvikin kadınların işveren tarafından tercih edilmemesi yönünde etkili olabileceği gibi sorular gündeme gelmiştir.²⁹ Bütün bu önlemlerde arka plan olarak varlığı bilinen 'anneliğin kadınlar için asli kariyer olarak kurgulanması' bakış açısı ise Sağlık Bakanı'nın Ocak 2015 tarihli açıklamasında net olarak ifade edilmiştir.³⁰

AKP iktidarı döneminde artan 'hayır işi' ve 'hayır kurumları' vurgusu da devletin kurum ve politikaları ile mevcut yapısal sorunlara müdahil olması yerine sorunların 'özel alan' ve topluma

²⁷ Kalkınma Bakanlığı tarafından hazırlanan 10. Kalkınma Planı Çerçevesinde hazırlanan Aile ve Dinamik Nüfus Yapısının Korunması Programı Eylem Planı tam metni için bkz: <http://www.kalkinma.gov.tr/Documents/Ailenin%20ve%20Dinamik%20N%C3%BCfus%20Yap%C4%B1s%C4%B1n%C4%B1n%20Korunmas%C4%B1%20Program%C4%B1%20Eylem%20Plan%C4%B1.pdf>

²⁸ Bu uygulama ile çalışmaya başladığı tarihten önce doğum yapmış kadınların doğum yaptıkları tarihten itibaren (geriye dönük) sigortalı sayılması ile prim farklarını kapatıp, erken emekliliklerinin sağlanması öngörülmektedir.

²⁹ Plan ile ilgili olarak ayrıntılı değerlendirmeler için bkz: Kadın Emegi ve İstihdam Girişimi (KEİG) "Paketten Annelik Kariyerini Teşvik Çıktı" <http://www.keig.org/gundemimiz.aspx?id=24>

³⁰ Hürriyet, 2 Ocak 2015 "Sağlık Bakanı Müezzinoğlu: Annelik kadınlar için bir kariyerdir" <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/27882199.asp>

transferine bir başka örnek oluşturmaktadır. Son yıllarda Türkiye'de 'hayır kurumları' üstlendikleri bakım ve ihtiyaç içinde yardım misyonu ile toplumsal, daha da önemlisi, politik bir rol oynamaya başlamışlardır (Buğra, 2007).

Bu çerçevede ele alınması gereken bir başka düzenleme "Eşi Vefat Etmiş Kadınlara Yönelik Düzenli Nakit Yardım Programı"dır.³¹ Program eşi vefat etmiş, muhtaç durumda bulunan, kanunla kurulu sosyal güvenlik kuruluşlarına tabi olmayan ve bu kuruluşlardan aylık ve gelir almayan kadınlara iki ayda bir maddi yardım (500 TL) yapılmasını öngörmektedir. Yeniden evlenen veya fiilen bir ilişkisi olan kadınlar ise bu yardıma hakkı kazanmamakta zaten alıyorlarsa da yardım kesilmektedir. Program amaçları itibarı ile refah devleti uygulaması olarak görülebilse de, Türkiye bağlamında uygulama güçlü ve komşuluk, mahalle ilişkileri gibi unsurlarla denetlenebilecek 'ahlaki' bir boyut da içermektedir. Nitekim bu yardımı alan kadınlara yapılacak aylık ödemenin sürmesi kadınların ekonomik durumlarını ve özel hayatlarını düzenli olarak inceleyecek yerel otoritelere (Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları'na) bırakılmıştır.

AKP hükümetinin, 'Aile ve Eşlik' politikaları kapsamında değerlendirilmesi gereken aile içi şiddet sorununa (Fatma Şahin'in Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı olduğu 2011-2013 döneminde) belirli bir hassasiyet gösterdiği söylenebilir. Bu dönemde söz konusu duyarlık ile mevcut yasal düzenlemelerin iyileştirilmesi ve kadınlara yönelik şiddetle mücadelede uluslararası standartlara uygun politikaların geliştirilmesi yönünde artan çabalar biçiminde görülmüştür. Yine bu dönemde (2009-2011) hükümetçe Avrupa Konseyi Kadınlara Karşı Şiddet ve Ev İçi Şiddeti Önleme ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Sözleşme (İstanbul Sözleşmesi)'nin hazırlanması ve imzalanması sürecine destek verilmiş, 2012 yılında ise İstanbul Sözleşmesi Türkiye tarafından çekincesiz olarak onaylanmıştır. O dönemde İstanbul Sözleşmesi'ni imzalayan ve onaylayan ilk ülke olması kadınlara yönelik şiddetle mücadelede Türkiye'de uygulanacak strateji ve politikalar hakkında hem ülkedeki sivil toplum örgütlerinin hem de konuyla ilgili uluslararası kamuoyunun beklentilerini hayli arttırmıştır. Ancak, son

³¹ Eşi vefat etmiş kadınlara yönelik düzenli nakit yardımı programı T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı tarafından çıkarılan 2012/6 ve 2012/10 sayılı genelgelerle düzenlenmiştir.

dönemde, ilgili Bakanlığın adının dahi değişmesi (2011) ile simgelenen dönüşüme paralel olarak, bu konu da 'kadınların birey olarak insan haklarının korunması' ve bu çerçevede ele alınacak 'kadınlara yönelik her türlü şiddetle mücadele' ekseninden çıkıp 'aile kurumunun korunması' odaklı bir vurguya geçildiğinin işaretlerini verir hale gelmiştir.

Aile içi şiddetle mücadele için alınacak önlemleri içeren ve o dönemde artık kadın örgütlerince hem kavramsal açıdan, hem de işleyiş bakımından yetersiz bulunan, 1998 tarih ve 4320 sayılı Ailenin Korunmasına Dair Kanun'un yenilenmesine ilişkin çabalar İstanbul Sözleşmesi'nin imzalanmasını takiben hız kazanmıştır. Bu bağlamda, olumlu bir adım 2012 yılında 6284 sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesi Kanunu'nun yasalaşması olmuştur. Bu yasanın içeriği, her ne kadar, kadın örgütleri ve ilgili bazı kurum ve kuruluşların katılımı ile yapılan bir dizi toplantı sonucu oluşturulmağa çalışılmışsa da, yasanın TBMM'den geçen son hali uzmanlar ve kadın örgütleri tarafından yeterli bulunmamış, kavramsal düzeyde ve muhtemel uygulama sonuçları açısından eleştirilmiştir.³² İstanbul Sözleşmesi'nde açıkça tanımlanan 'toplumsal cinsiyet' kavramından bu yasa da söz edilmemiş ve Sözleşme'de vurgulanan 'kadın-erkek eşitsizliği'nin kadınlara yönelik şiddetin temeli olduğu önkabulüne yasa da yer verilmemiştir. Bu bariz eksiklikler yasanın 1. maddesinde İstanbul Sözleşmesi'ne yapılan genel gönderme ile telafi edilmeğe çalışılmış olsa da, bu durumun yasanın hakimlerce yorumlanması ve uygulanması esnasında zayıflık yaratması olasıdır.

Esasen, 6284 sayılı yasa da belirgin olan aile kurumuna yönelik vurgu, şiddetin aileye yönelik bir tehdit olarak anlaşılması ve tedbirlerin öncelikli olarak aileyi koruma amaçlı olmasıdır. Dolayısı ile yasanın kadınlara yönelik şiddet sorununu 'hak temelli' bir noktadan ele almadığı, özünde neo-muhafazakâr rasyonalite çerçevesinde şekillendiği, bu nedenle de uluslararası normların gerisinde kaldığı görülmektedir.³³

³² Sosyalist Feminist Kolektif'in yasayı değerlendirmesi için bkz. "Şiddet Yasası Kimin İçin?" <http://sosyalistfeministkolektif.org/mor-nokta/erkek-siddeti/213-iddet-yasas-kimin-icin.html>; Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı tarafından hazırlanan 2013-2014 yılları arasında 6284 sayılı yasanın uygulamalarını inceleyen rapor için bkz. <https://www.morcati.org.tr/tr/ana-sayfa/254-erkek-siddeti-azalmiyor-cunku-en-onemli-yasa-hala-kagit-uzerinde>

³³ Türkiye'de kadın haklarının dini siyasi rasyonalite tarafından kontrol edilmesi ile il-

Burada özellikle vurgulanması gereken bir husus ise Türkiye'de son dönemde yürürlüğe giren yasal düzenlemelerde olduğu gibi ve siyasal söylemde de kadınlara yönelik şiddet sorunu ile genel-toplumsal cinsiyet eşitsizlik sorunu arasındaki ilişkinin kurulmasından adeta kaçınıldığıdır. Bu bağlamda, kadınlara yönelik şiddetin ortaya çıkışı ile bu sorunun ortadan kaldırılması bağlamındaki yapısal analizlerin siyasal söylemlerde ve siyasa yapımı süreçleri içerisinde neredeyse yok denecek kadar az olduğu saptanmıştır. (Acar vd. 2007, Altunok ve Gözdaşoğlu Küçükalioglu, 2009).

Ülkede kadınlara yönelik şiddet, yasal ve siyasal düzlemde kadınların insan haklarının ihlali olarak ele alınmamaktadır. Çoğunlukla, aile içi ve fiziksel şiddetle sınırlı bir biçimde anlaşılmakta ve en iyi ihtimalle cezai önlemlerle kontrol edilebilecek bir sorun olarak algılanmaktadır. Şiddet aile kurumuna yönelik bir tehdit olarak anlaşıldığı ve çocuklar üzerinde olumsuz etkileri nedeni ile sorunlaştırıldığı için de şiddete maruz kalan kadınlar 'korunmaya muhtaç mağdurlar' olarak kurgulanmakta ve bu korunma yine aile kurumu içinde kalmaları ile sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu nedenle örneğin, şiddet uygulayan erkeklerin rehabilitasyonu, kadın ve erkeğin yeniden bir araya getirilmeleri çabaları siyasal söylemlerde sıklıkla zikredilen hususlardır. Kadınların toplumsal, siyasi ya da ekonomik yaşamda 'güçlendirilmeleri' ya da bu alanlarda toplumsal cinsiyet eşitsizliğini ortadan kaldıracak tedbirlerin alınması şiddetle ilgili mevcut düzenlemelerin hedefleri arasında değildir; yasalar bu yapısal ilişkiyi görmemekte veya görmezden gelmektedir.

Cinsel şiddet veya psikolojik şiddet gibi kadınlara yönelik daha karmaşık şiddet biçimleri veya toplumsal hafızada 'kültür' veya 'gelenek' gibi kavramlarla ilişkilendirilen kadınlara yönelik birçok şiddet biçimi ise kamusal alanda hiç gündeme gelememektedir. Türkiye'de kadınlara yönelik psikolojik şiddet, ekonomik şiddet veya cinsel şiddetin yaygın varlığı akademik çalışmalarda (Arat ve Altınay, 2009), hatta devletin kendi kurumları-

gılı gelişmeler ve bu alanda uluslararası toplumla olan etkileşim ve özellikle Avrupa Birliği'nin rolü konusunda detaylı bir tartışma için bkz. Yeşim Arat. 2010. Religion, Politics and Gender Equality in Turkey: Implications of a Democratic Paradox. Third World Quarterly. Special Issue: The Unhappy Marriage of Religion and Politics: Problems and Pitfalls for Gender Equality. 31(6): 869-884.

nın yaptırdığı araştırmaların raporlarında ortaya konulmuş olsa da (KSGM, 2008), bu tür şiddet biçimleri ülkemizde yasa yapım sürecinde güncel uluslararası standartları yansıtır biçimde ele alınmamaktadır. İstanbul Sözleşmesi'nde bir tür toplumsal cinsiyete dayalı şiddet olarak tanımlanan 'zorla evlilik' ise Türkiye'de yasal mevzuat veya politika düzenlemelerinde bu bakış açısı ile ele alınmamaktadır (Acar vd. 2007).

Cinsellik Politikası

Giriş bölümünde de belirttiğimiz gibi bu çalışmada 'cinsellik politikası' başlığı altında ile bireylerin belirli bir siyasal-toplumsal düzende cinsel özneler olarak nasıl kurgulandıkları ve denetlendikleri konusu ele alınmıştır. Ülkemizde cinselliğin kadın ve erkek, yani 'iki cins arasında' ve daha da önemlisi 'evlilik kurumu içinde' düşünüldüğü ve tanımlandığı, bunun dışında kalan cinsel birlikteliklerin, rızaya dayalı da olsalar, toplumsal ve yasal düzlemde çoğunlukla onaylanmadığı bir gerçektir. Nitekim bu nedenle üreme, cinsel sağlık gibi konularda verilen sağlık hizmetleri evli çiftleri hedef almakta, bekâr, genç veya eşcinsel bireylerin cinsel ilişkileri ve sağlık durumları politika ve yasa yapımında göz ardı edilmektedir.

Cinsellik politikası ise tanımı gereği, cinselliğin bireyler arasında nasıl düzenlendiği, hangi durumlarda cezalandırıldığı, hangi cinsel kimlik ve ilişkilerin ifade edilebildiği, sınırlandırıldığı veya cinselliğin toplumsal cinsiyet ekseninde ne şekilde düzenlendiği gibi sorularla da ilgili olmak durumundadır.

Türkiye'de 2004 yılına kadar cinsel suçlara yönelik cezaları öngören yasa 1926 yılında kabul edilmiş 765 Sayılı Türk Ceza Kanunu idi. O dönemin İtalyan Ceza yasasından iktibas edilmiş Türk Ceza Kanunu'nun (özellikle kadınlara yönelik) cinsel suçlara dair maddeleri incelendiğinde yasanın ataerkil ve erkek egemen, otoriter bir zihniyeti yansıttığı görülmektedir. Bu zihniyet yasayı ulusun (ve kadınların) ahlakını korumaya hizmet eden bir araç olarak görmekte, kadınlara yönelik cinsel suçları toplumun ahlak ve onuruna karşı saldırılar olarak ele almakta idi. 1990'lı yıllardan itibaren, kadın örgütleri Ceza Kanunu'nun değiştirilmesi veya yürürlükten kaldırılması için taleplerini dile getirmişler, hatta bu konuda sonuca varmasa da birkaç somut girişimde

de bulunmuşlardır. 1999 yılında Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğine adaylığı kesinleşince AB ile yasa ve mevzuat uyumu bağlamında yeni bir yasanın yapım sürecine hız verilmiş, 2004 yılında da 5237 sayılı yeni Türk Ceza Kanunu kabul edilmiştir.

Yasa yapım sürecinde kadın örgütleri taleplerinin yasaya dâhil edilmesi için çok ciddi mücadele etmiş ve büyük ölçüde de başarılı olmuşlardır. Cinsel suçlara ilişkin olarak 'ahlak', 'fazilet', 'namus' veya 'bakirelik' gibi eski yasada yer alan bazı geleneksel kavramlar, suç ve cezaların tanımlanması ve gerekçelendirilmesinde terk edilerek, cinsel suçların 'bireye karşı işlenen suçlar' olarak değerlendirilmesi anlayışı yasada kabul görmüştür. 'Töre cinayetleri'³⁴ de yeni yasada yer bulmuş, töre saiki ile işlenen cinayet suçlarına ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası verilmesi öngörülmüştür. Yeni Ceza Kanunu 'evlilik içi tecavüz'ü de suç olarak tanımlamış ve kadınların bedensel bütünlükleri ve insan haklarını koruma amacı ile ceza kapsamına almıştır. Yasa, bir adli vakanın takibinin gerektirdiği ve bu nedenle mahkeme tarafından özel olarak talep edildiği durumlar dışında, kadının onayı olmadan 'bekâret test' diye adlandırılan genital muayeneleri de yasaklamıştır. Bu bağlamda 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun, cinsel suçlara ilişkin cezalarda kamu ahlakı yerine bireylerin bedensel ve cinsel bütünlüklerini koruma anlayışını benimsediği söylenebilir.

Tüm bu gelişmelere rağmen yeni Ceza Kanunu'nun kadın haklarını koruma konusunda güncel uluslararası standartlarla tam anlamı ile uyumlu olduğunu söylemek zordur.³⁵ Yasanın

³⁴ Töre cinayetleri sözde 'namus' adına işlenmiş ve çoğunlukla kadınları hedef alan cinayetleri tanımlamaktadır. Uluslararası terminolojide namus saiki ile işlenmiş cinayetler 'namus cinayetleri' olarak adlandırılırken, Türk Ceza Kanununda daha dar kapsamlı bir terim olan 'töre cinayeti'ni benimsemiştir. Ceza Kanunu'nun kabulü sırasında aktif olarak rol alan kadın hareketi dar tanımlı terimin kabulü ile hayal kırıklığına uğramıştır.

³⁵ Yasanın kadın örgütleri tarafından işaret edilen eksikliklerinden bazıları 'namus cinayeti' yerine 'töre cinayeti'nin ceza kapsamına alınması, 'genital muayene' gerektiren durumlarda kadının onayını öncelikli şart olarak koymaması, 15-18 yaş arası çocukların birlikteliklerini şikâyet halinde ceza kapsamına alması, uluslararası kamuoyunca dikkat çekilen ve LGBT grupların özgürlüğüne yönelik bir sınırlama olarak da adlandırılan (yasada tanımı belirsiz) 'müstehcen materyallerin yayımı'nın ceza kapsamına alınması olarak sıralanabilir. Kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği konularında ülke durumunu değerlendiren BM Sözleşme Denetim Organı'nın (UN Treaty Body) bu konular hakkındaki değerlendirmesi için bkz. CEDAW Committee's Concluding Observations for Turkey, in 2005 ve 2010.

TBMM’de görüşülmesi ve kabul edilmesi sürecinde siyasi aktörlerin özellikle “namus, bekâret, gençlerin cinselliği ve cinsel yönelim” konularındaki tartışmalarda cinselliği ahlaki gerekçelerle kontrol altına alma çabası içinde oldukları gözlenmiştir (İlkkaracan, 2008). Daha sonraki yıllarda ise ülkede neo-muhafazakâr rasyonalitenin etkinliğini arttırması ile cinselliğe, hatta kadın-erkek ilişkilerine dair konuların ‘ahlaki’ değerler temelinde düzenlenmesine yönelik çabalar artan meşruiyeti söz konusu olmuştur. Bu bağlamda artan çabaların örneklerini bakanların, milletvekillerin ve çeşitli kamu görevlilerinin gençlerin cinsel yönelimleri, kız ve erkek çocukların bir arada eğitim görmeleri, kadınların toplum içinde davranışları gibi bir çok konuda sınırlamalar getiren ve bu sınırlamaları ‘ahlak’ temelinde meşrulaştırma gayreti içinde olan beyan ve davranışlarında izlemek mümkündür.³⁶

Öte yandan, son dönemde giderek artan şekilde gündeme gelen kadınlara ve küçük yaşta çocuklara yönelik şiddet, cinsel saldırı ve taciz suçlarına karşı TCK’da 2014 yılında bir değişiklik yapılmış ve bu suçlara yönelik cezalarda artırıma gidilmiştir.³⁷ Ancak örneğin bahsi geçen düzenleme ile kadınların taciz ve tecavüz davalarında başvurdıkları ve saldırının ruh sağlıkları üzerindeki etkisini belgeleyen Adli Tıp Raporu delil olmaktan çıkarılmıştır. Böylece 5237 sayılı Kanuna göre cezası on yıla kadar varabilen cinsel saldırı suçunun cezası iki yıla kadar inebilecek hale gelmiş, eski hükme göre ceza almış hükümlüler ise af kapsamına girebilmiştir. Yasa getirdiği ceza artırımları nedeni ile olumlu değerlendirilirken kadın örgütleri salt ceza artırımının yeterli ve dönüştürücü bir etki yaratmayacağını, ceza ve kavram tanımlarındaki muğlaklığın yasanın uygulanması sırasında tar-

³⁶ Örneğin, o dönemde başbakan olan Recep Tayyip Erdoğan’ın üniversitede okuyan gençlerin “kızlı erkekli” aynı evlerde oturmasını yanlış bulduklarını ve bunun yasaklanacağı; “kızlı erkekli” yurtların kaldırılacağı; hatta valilik ve emniyet teşkilatının bu konuda müdahalede bulunabileceğini ifade etti. http://www.zaman.com.tr/politika_basbakandan-kizli-erkekli-evler-aciklamasi_2162376.html açıklaması uzunca bir zaman gündemi meşgul etti; AKP milletvekili Sadık Yakut, karma eğitimi yanlış bulduğu açıklaması yaptı (<http://www.ntvmsnbc.com/id/25480907/>); Başbakan Yardımcısı Bülent Arınç’ın ise “haya”nın özellikle kadın için önemini vurguladığı konuşmasında “ kadın iffetli olacak, mahrem/ namahrem bilecek; herkesin içerisinde kahkaha atmayacak; bütün hareketlerinde cazibedar olmayacak” sözleri kamuoyunda geniş yankı yaparak tartışma yarattı. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/26903012.asp> (Ekim 2014’te erişildi)

³⁷ Bkz. Haziran 2014 tarihinde kabul edilen 6545 sayılı Türk Ceza Kanunu İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun.

tışmalar çıkaracağı, TCK 102. maddedeki “suçun sonucunda mağdurun beden veya ruhsal sağlığının bozulması halinde, on yıldan az olmamak üzere hapis cezasına hükmolunur” düzenlemesinin kaldırılmasının kadınları daha fazla mağdur edeceği gibi bazı endişelerini dile getirmişlerdir.³⁸

Eski yasaya göre mağdurun saldırıya direnmesi durumunda maruz kaldığı şiddet ayrıca ceza alırken, yeni düzenleme ile failin hem cinsel saldırı hem de kasten adam yaralama suçundan yargılanabilmesi şiddetin kalıcı iz bırakan boyutta veya ağır bir yaralamaya neden olması koşuluna bağlanmıştır. Bu durumda yasada kadınlara yönelik şiddet suçunun en dar biçimi ile anlaşıldığını, mağdurların beyanı veya maruz kaldıkları farklı şiddet biçimlerinin ise göz ardı edildiğini söylemek mümkündür. Kadın örgütleri tarafından altı çizilen ve eleştirilen bir başka nokta ise son yasa değişikliği ise bu düzenleme ile bazı durumlarda getirilen failin tıbbi tedaviye tabi tutulabileceği³⁹ ifadesindeki belirsizliktir. Ayrıca yasada reşit olmayanla cinsel ilişkiye girmeyi ve cinsel istismarı cezalandıran madde, iki reşit olmayan birey arasında da cinsel (hatta ‘yakın’) ilişkiyi de ceza kapsamına almıştır.⁴⁰

Cinselliğin neo-muhafazakâr kodlarla algılanması ve düzenlenmesi çabasına bir başka örnek ise eşcinsellik konusudur. Bilindiği gibi Türkiye’de yasal olarak eşcinsel ilişki ceza kapsamında değildir. Ancak aynı zamanda ne eşcinsel yönelim veya kimlik

³⁸ Yasanın feminist örgütlerce yapılan eleştirilerinden bazı örnekler için bkz. “TCK değişikliği kadınlar ve çocuklara neler getiriyor, neleri gizliyor?” <http://www.sendika.org/2014/06/yeni-yasa-duzenlemesi-neler-getiriyor-neleri-gizliyor/> (Ekim 2014’te erişildi); İstanbul barosu kadın hakları merkezi’nin Türk Ceza Kanunu ile bazı diğer kanunlarda değişiklik öngören yasa tasarisında “cinsel dokunulmazlığa karşı suçlar” kapsamında yapılan değişiklik teklifi hakkında görüşleri: <http://www.istanbulbarosu.org.tr/detail.asp?CatID=1&SubCatID=1&ID=9364> (Ekim 2014’te erişildi). Hüseyin Üzmez davası.

³⁹ Madde 82(9)a cinsel saldırı ve... maddenin tanımladığı bazı diğer suçlarda infaz hakkı tarafından gerekli görüldüğü takdirde failin tıbbi tedaviye tabi tutulabileceğini belirtmektedir.

⁴⁰ MADDE 103- (1) Çocuğu cinsel yönden istismar eden kişi, sekiz yıldan on beş yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. Cinsel istismarın sarkıntılık düzeyinde kalması halinde üç yıldan sekiz yıla kadar hapis cezası verilir. Sarkıntılık düzeyinde kalmış suçun failinin çocuk olması halinde soruşturma ve kovuşturma yapılması mağdurun, velisinin veya vasisinin şikâyetine bağlıdır. Cinsel istismar deyiminden; a) On beş yaşını tamamlamamış veya tamamlamış olmakla birlikte failin hukuki anlam ve sonuçlarını algılama yeteneği gelişmemiş olan çocuklara karşı gerçekleştirilen her türlü cinsel davranış.

ne de eşcinsel ilişki ve birliktelikler yasa tarafından tanınmaktadır. Dolayısı ile eşcinsel kimlik ve eşcinsel ilişkiler hep yasanın görmediği bir alan olarak kalmakta, LGBT bireylerin istihdam, eğitim vb. alanlarda cinsel yönelim veya kimlikleri temelinde maruz kalabilecekleri ayrımcılık ve şiddete karşı onları koruyacak yasal bir çerçeve bulunmamaktadır. Bu açığın giderilmesine yönelik olarak, LGBT ve kadın örgütleri 2002-2004 yılları arasında sürdürülen Kadın Bakış Açısından Türk Ceza Kanunu kampanyasında 'cinsel yönelime dayalı ayrımcılığın' yasada suç kapsamına alınması için birlikte mücadele etmiş ancak bu konuda başarılı olamamışlardır.⁴¹

Neo-liberal perspektiften bakıldığı zaman bir ekonomik ve siyasi düzenin eşcinsel haklarına karşı çıkmaması gerektiği söylenebilir. Hatta maliyet-kar hesabı yapıldığında neo-liberal siyasi rasyonalitenin eşlik/partnerlik tanımının genişlemesini desteklemesi gerektiğini, eşcinsel evliliklerin yasal düzlemde tanınması ile bireylerin bakım, sağlık vb. ihtiyaçlarının, heteroseksüel aile kurumunda olduğu gibi, 'özel alan'a transfer edilebileceğini iddia edenler vardır (Cossman ve Fudge, 2002: 182). Dolayısı ile LGBT'lerin eşcinsel evliliklerin tanınması yönündeki eşitlik talebi piyasa-siyasi rasyonalite açısından, iktidar ve iktisadi ilişkilerini bozmadığı gibi onu daha verimli hale getiren bir talep olacağı için, tehdit olarak algılanmamaktadır.

Ancak, neo-muhafazakâr siyasi rasyonalite açısından cinsel yönelime dayalı tanınma ve eşitlik talebi geleneksel heteroseksüel aile yapısına yönelik doğrudan bir tehdit oluşturmaktadır. Bu nedenle muhafazakâr veya neo-muhafazakâr grupların iktidarda olduğu veya geniş bir toplumsal tabana sahip olduğu birçok liberal toplumda dahi LGBT haklarının yasalarca tanınması ve garanti altına alınması zor olmaktadır.

Bu bağlamda Türkiye son yıllarda eşcinsel hak taleplerinin gündeme gelmesi ve yasal ve politika düzenlemelerinde karşılık bulmasının gittikçe zorlaştığı bir ortamdır. Etkinliği artan neo-muhafazakâr rasyonalite ile mevcut sistem bir yandan cinsel yönelim ve kimlik farklılıklarını göz ardı etmekte öte yandan eşcinsel yönelim, kimlik ve ilişkileri görünür kılmakta ve bunlara yö-

⁴¹ Sürecin ve sonuçlarının bir analizi için bkz. Kurbanoglu, E. (2010). The LGBT and women's movements in Turkey: a comparative analysis (YL tezi). SBE, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.

nelik itirazların açık ve güçlü biçimde seslendirilmesine imkân vermektedir. İlginçtir ki 2000'lerin başlarına kadar 'görünmez' olan eşcinsellik bugün açıkça talep ettiği 'görünürlüğü' neo-muhafazakâr siyasi rasyonalitenin toplumsal düzlemde ve ülke yönetiminde öne çıktığı dönemde görece kazanmış ancak bu 'görünürlük' aynı zamanda olumsuz biçimde damgalanma ve marjinalleştirmeyi de içerir şekilde olmuştur. Bu çerçevede AKP iktidarında Kadın ve Aileden Sorumlu Bakan olarak görev yapan bir siyasetçinin 2010 yılında yaptığı bir açıklamada belirttiği eşcinselliğin bir hastalık olduğu ve bundan muzdarip olanların tedavi edilmesi gerektiği şeklindeki kanısı bu durumu örneklemektedir.⁴² Görüldüğü gibi Bakan bu duruşu ile eşcinselliği din temelinde bir iddiaya dayalı olarak değil, modern tıp söylemi kullanarak yadsıdığı ve durumu "anormallik" olarak adlandırmıştır. Diğer bir deyişle, bakan, eşcinselliği dinen günah olduğu için değil de bir hastalık olarak nitelendirip reddettiği için 'seküler' bir dil kullanmaktaydı.⁴³ Bakanın açıklaması o dönemde bazı muhafazakâr çevrelerden destek bulmuş olsa da⁴⁴ modernist tonu nedeni ile başka gruplar tarafından da ciddi şekilde eleştirilmiştir.

⁴² Söz konusu dönem Bakanı Selma Aliye Kava'nın açıklamasının 7 Mart 2010 tarihli haberi için bkz. "Eşcinsellik hastalık; tedavi edilmeli" Hürriyet. <http://www.hurriyet.com.tr/pazar/14031207.asp> (Ekim 2014'te erişildi). Bakanın bu açıklaması bazı medya organlarında tepki topladı. LGBT hakları savunucuları kendisinden bir açıklama ve özür talep ettiler. Ayrıca bakanın istifası ve kendisi hakkında (nefret suçu işlediği iddiası ile) soruşturma başlatılması istendi. Ancak Bakan Kava'ya yönelik herhangi bir işlem yapılmadığı gibi kendisi de özür dilemedi. Türkiye ayrıca 16-17 Haziran 2009 tarihinde Viyana'da Avrupa devletleri aile bakanlarının katılımı ile gerçekleşen konferansın (Final Communiqué of the 29th Session of the Conference of European Ministers responsible for Family Affairs), sonuç metninde yer alan "aile bugün farklı birlikte yaşam pratikleri anlamına gelmektedir ve bugün Avrupa'da çocuklar farklı aile formlarında büyümektedir. Bu biçimler ülkeden ülkeye ve çocuğun hayatı süresince de değişiklik gösterebilir" ifadesine de karşı çıktı.

⁴³ Köşe yazarı Hilal Kaplan'ın bu argümanı dillendirdiği 3 Nisan 2010 tarihli yazısı için bkz. "İslam ve eşcinsellik meselesi" <http://www.taraf.com.tr/haber/islam-ve-escinsellik-meselesi.htm> (Ekim 2014'te erişildi).

⁴⁴ Muhafazakâr eğilimleri olan bazı sivil toplum örgütleri bakanı destekleyen bir mektup kaleme aldılar. Mektup eşcinselliği bir tür sapkınlık olarak tanımlarken, insan doğasına, aileye, topluma ve insan ırkına karşı bir pratik olduğu için de dinen yasaklandığını belirtiyordu. Bu gruplar aynı zamanda bakandan eşcinselliğin propaganda-sına karşı politikalar yürütülmesini ve tedbirler alınmasını da talep ettiler. Bkz. "Eşcinsellik bir hastalıktır!" <http://www.escinsellikhastaliktir.blogspot.com/>. Geçmişte üniversitelerde ve kamu hizmetinde başörtüsü yasağına karşı çıkmış LGBT grupları ise bu durum karşısında muhafazakar kadınlardan kendilerine destek talep ettiler, ancak böyle bir destek gelmedi.

Bu çalışmada 2000'lerin başından beri AKP iktidarında kristalleşen ve devletin normatif ve araçsal politikaları içinde gün geçtikçe etkinliği artan neo-liberal ve neo-muhafazakâr politik rasyonalitenin izlerini sürmeye, bu politikaların toplumsal cinsiyet ilişkileri ve siyasi bir mesele olarak toplumsal cinsiyet eşit(siz)liği üzerindeki etkilerini anlamaya çalıştık.

Neo-liberal rasyonalite, tüm toplumsal alanlarda ve ilişki biçimlerinde (bireyin kendisi ile kurduğu ilişki de dâhil olmak üzere⁴⁵) verimlilik ve karlılığı vurgularken, yasa ve siyasa yapımında toplumsal cinsiyeti ve buna dayalı eşitsizlikleri dikkate almamayı da yeğlemektedir. Neo-liberal rasyonalite açısından eşitlik kendi içinde bir değer değil ancak daha fazla verimlilik veya kârlılık söz konusu olduğunda bir araç olabilir. Dolayısı ile farklı eşitsizlik eksenlerinden olumsuz etkilenen gruplar, özellikle kadınlar (ve evli olmayan ve düşük gelirli kadınlar) sistem dışına itilmekte ve maruz kaldıkları yapısal eşitsizlik koşullarının ağırlaşması tehlikesi ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Toplumsal, ekonomik ve siyasi eşitsizlik neo-liberal rasyonalitenin yarattığı toplumsal, ekonomik ve siyasi düzende ve dayattığı düzenlemelerde (örn. esnek, güvencesiz çalışma koşulları, örgütlenmenin sınırlandırılması) gittikçe derinleşmekte ve yaygınlaşmaktadır.

Neo-liberalizm toplumsal ve ekonomik alanlarda bireylerin kendi kendilerine yeten, kendi kendilerini denetleyen, geliştiren ve ilerleten özneler olmaları gerektiği zihniyet ve söylemini yaygınlaştırırken, neo-muhafazakârlık 'özel alan'a 'ahlaki bir değer' atfetmektedir. Neo-liberal politikalarla 'özel alan'a transfer edilen birçok toplumsal hizmet nedeni ile buradaki eşitsizlikler pekişirken, bu alana atfedilen 'ahlaki değer' eşitsizlikleri sorgulama imkânını da ortadan kaldırmaktadır. Örneğin kadınlar, doğaları gereği kutsal annelik görevini layığı ile gerçekleştirmekle yükümlü kılınırken, bakım hizmetlerinin devlet tarafından sağlanması gereken bir hizmet olduğu talebi gündeme gelememektedir. Yine, örneğin, ev içi şiddete maruz kalan çalışmayan kadınların 'bağımlı' statüleri ve ailenin devamlılığından sorumlu olarak tanım-

⁴⁵ Neoliberal rasyonalitenin gündelik yaşamda işleyişine örnek olarak 'etkili yönet', 'kişinin kendine yatırım' yapması, 'kalori hesabı' gibi gündelik dil ve yaşama yansıyan söylem ve pratikler düşünülebilir.

lanmaları nedeni ile mevcut sistemde, içinde bulundukları ilişki ve yapıları terk etmeleri imkânsızlaşmaktadır.

Bu çalışmada, "özel alan politikası" kavramsal çerçevesinde Türkiye bağlamında neo-liberal ve neo-muhafazakâr rasyonalitenin bir arada işleyişlerini ve bunun toplumsal cinsiyet eşitliği açısından etkilerini anlamaya çalıştık. Seçtiğimiz bazı politika ve söylemlerin analizinden çıkarak kadınların giderek daha fazla 'özel alan' sınırları içinde tanımlandığı; kadınlığın da geleneksel bakım işlevi ile ilişkilendirildiğini saptadık.

Neo-muhafazakâr rasyonalitenin işleyişi açısından ailenin son derece kritik bir işleve sahip olduğu, bu kurumun bireylerin cinsellik ve üreme istemlerini gerçekleştirebilecekleri yegâne meşru alan olarak tanımlandığı ve aynı zamanda toplum için istenen ahlaki düzenin yeniden üretilmesi ve korunmasında en önemli araç olarak görüldüğü ortadadır.

Aile neo-liberal rasyonalitenin etkin biçimde işleyişini sağlamakta da önemli bir rol üstlenmektedir. Neo-liberal politikalar sonucu kısıtlanan sosyal güvenlik ve refah hizmetleri, devletin sorumluluk alanından çıkıp sivil toplum ve 'özel alan'daki kurumlara devrolmuş, bu tür hizmet ihtiyaçları hayır kurumları ve özellikle aile aracılığı ile giderilmeye başlanmıştır. Ülkede maddi yardıma ihtiyacı olanlar gereken desteği çok defa hayır kurumu veya derneklerden almakta, bakıma muhtaç aile bireyleri kadınların bakımına bırakılmakta, çalışan annelerin kreş ihtiyacı, devlet, yerel yönetimler ve çalıştıkları kurum ilgili hizmeti sağlamadığı için, büyükanneler ve/veya bakıcılık hizmeti sağlayan kadınlar tarafından üstlenilmektedir.

Cinsellik ise neo-muhafazakâr yönetim zihniyeti açısından önemli bir sorun-düzenleme alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kürtaj, eşcinsellik veya gençlerin ve evli olmayan kadınların cinselliklerine dair söylem ve siyasa düzenlemelerine bakıldığında heteroseksüel-ataerkil aile yapısına yönelik herhangi bir sorgulamanın veya alternatifin sert biçimde reddedildiğini, hatta marjinalleştirilip, tehdit olarak kurgulandığını görmekteyiz. Gebeliğin sonlandırılması cinayet olarak adlandırılırken, topluma ve bireylere bunun 'özel alan'ı aşan hatta 'bireysel değil, siyasi' bir mesele olduğu mesajı verilmektedir. 'Kadın, insan, vatandaşlık ya da bireysel haklar' temelinden çıkartılan üreme ya da cinselliğe dair talepler siyasal alanda tartışmaya sokulamaz hale gelmektedir.

Bu ortamda, kadınlar için toplumsal cinsiyet eşitliği için mücadele etmek çok defa, mevcut hakların korumasına indirgenmekte, hatta eşitsizliğin arttığı koşullarda başka olumsuzluklar yaşayan gruplarla beraber hayatta kalma mücadelesine dönüşmektedir. Türkiye'de geçtiğimiz on yılda kadınlara yönelik şiddetin artışı, meselenin devlet ve sivil toplum kuruluşları tarafından ele alınış biçimleri ve siyasa tartışmalarını bu perspektiften okumak anlamlı olacaktır.

Türkiye'de temel toplumsal değer ve tercihler kısmen 1980'lerden bu yana ve 2000'lerden beri artan bir hızla ve etkenlikle neo-liberal ve neo-muhafazakâr rasyonalitelerin kesiştiği eksen- de ve onların çerçevesinde belirlenmektedir. Bu bağlamda, vatandaşlık tanımının piyasaya (ücretli çalışan-çalışmayan; girişimci-atıl vs.); toplumsal cinsiyet rollerinin de aileye ve cinselliğe referansla (anneler-anne olmayanlar, "kız mıdır kadın mıdır belli olmayanlar" vs.) yapıldığı bir gerçektir.

Bu iki rasyonalite hedefleri açısından zaman zaman çatışabilse de çoğunlukla örtüşmekte ve örtüşmelerinden doğan sonuç toplumsal, ekonomik ve siyasi eşitsizlikleri pekiştirir nitelikte olmaktadır. İki rasyonalitenin birlikteliği toplumsal cinsiyet farklılıklarına dair kısıtlı ve de 'yanlı' bir yaklaşımı öne çıkarmakta ve kadınlar ve erkekler tarafından toplumsal ekonomik sisteme farklı biçimlerde yapılan katkıların eşit değerlendirilmesi gerekliliğini takdir etmemektedirler. Daha da önemlisi, yaşadığımız dönemde neo-liberal ve neo-muhafazakâr rasyonalitenin birlikte egemenliği eşitlikçi ve dönüştürücü bir proje olarak toplumsal cinsiyet eşitliği mücadelesine meşru bir zemin oluşturulmasını zorlaştırmaktadır.

Kaynakça

- Acar, F., vd. (2007), Deliverable No. 19: Series of Timelines of Policy Debates in Selected Topics: Turkey. QUING Project, Vienna: Institute for Human Sciences (IWM), available at http://www.quing.eu/files/results/ih_turkey.pdf.
- Acar-Savran, G. (2008), SSGSS, Görünmeyen Emek ve Feminist Politika, Amargi S: 8, s: 6-19.
- Acar, F. ve Altunok G. (2012), "Understanding Gender Equality Demands in Turkey: Foundations and Boundaries of Women's Movement", Gender and Society in Turkey: The Impact of Neo-

- Liberal Policies, Political Islam and EU Accession, Der: Saniye Dedeoğlu & A. Y. Elveren, I.B. Tauris, Londra; New York:
- Agartan, T. (2012), Gender and Health Sector Reform: Policies, Actions And Effects. In S. Dedeoğlu & A. Y. Elveren (Eds.), Gender and Society in Turkey: The Impact of Neo-Liberal Policies, Political Islam and EU Accession, Der: Saniye Dedeoğlu ve A. Y. Elveren, I.B. Tauris, Londra; New York.
- Akın, A. ve Özvarış B. (2012), Kadın Sağlığı, Üreme Sağlığı Ve Aile Planlaması, Halk Sağlığı Temel Bilgiler, Der: Ç. Güler ve L. Akın, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Altunok, G. ve Gözdaşoğlu Küçükalioglu E. (2009), Deliverable No. 36: Series of LARG comparative reports: Turkey. QUING Project, Vienna: Institute for Human Sciences (IWM).
- Arat, Y. ve Altınay A. G. (2009), Violence against Women in Turkey: A Nationwide Survey, Punto Yayınları: İstanbul.
- Arat, Yeşim (2010), Religion, Politics and Gender Equality in Turkey: Implications of a Democratic Paradox?, Third World Quarterly, C: 31, S: 6, s: 869-884.
- Barry, A., Osborne, T. ve Rose, N. (Der). (1996), Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-Liberalism and Rationalities of Government, The University of Chicago Press: Chicago.
- Brown, W. (2006), American Nightmare: Neoliberalism, Neoconservatism, and De-Democratization. Political Theory, C: 34, S: 6, s: 690-714.
- Brown, W. (2005), Neo-Liberalism and the End of Liberal Democracy, içinde Edgework: Critical Essays on Knowledge and Politics, Princeton University Press, Princeton.
- Buğra, A. (2007), Poverty and Citizenship: An Overview of The Social-Policy Environment In Republican Turkey, International Journal of Middle East Studies, S: 39, s: 33-52.
- Buğra, A. ve Keyder Ç. (2007), The Turkish Welfare Regime in Transformation, Journal of European Social Policy, C: 16, S: 3, s: 211-228.
- Buğra, A. (2012), The Changing Welfare Regime of Turkey: Neoliberalism, Cultural Conservatism and Social Solidarity Redefined. Gender and Society in Turkey: The Impact of Neo-Liberal Policies, Political Islam and EU Accession, Der: Saniye Dedeoğlu ve A. Y. Elveren, I.B. Tauris, Londra; New York.
- Buğra, A. ve Yakut-Çakar, B. (2010), Structural Change, The Social Policy Environment and Female Employment In Turkey, Development and Change, C: 41, S: 3, s: 517-538.

- Burchell, G., Gordon, C. ve Miller, P. (Der.). (1991), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead.
- Cindoğlu, D. ve Sayan-Cengiz, F. (2010), *Medicalization Discourse and Modernity: Contested Meanings over Childbirth in Contemporary Turkey*, *Health Care for Women International*, C: 31, S: 3, s: 221-243.
- Coşar S. ve Yeğenoğlu, M. (2009), *The Neoliberal Restructuring of Turkey's Social Security System*, *Monthly Review*, C: 60, S: 11, s: 36-49.
- Cossmann, B. ve Fudge, J. (Der.) (2002), *Privatization, Law, and the Challenge To Feminism*, University of Toronto Press, Toronto.
- Çiçeklioğlu, M. (2010) *Sağlık Reformları Kadın Sağlığına Etkisi*, II. Kadın Hekimlik ve Kadın Sağlığı Kongresi: Kadını Görmeyen Bilim ve Sağlık Politikaları, Ankara. 23 Mayıs.
- Çitak, Z. ve Tūr, Ö. (2008), *Women between Tradition and Change: The Justice and Development Party Experience in Turkey*, *Middle Eastern Studies*, C: 44, S: 3, s: 455-469.
- Dedeoğlu, Saniye. (2010), *Visible Hands - Invisible Women: Gender, Women's Work and Garment Production in Turkey*, *Feminist Economics*, C: 16, S: 4, s: 1-31.
- Dedeoğlu, Saniye. (2012), *Equality, Protection or Discrimination: Gender Equality Policies in Turkey*, *Social Politics*, C: 19, S: 12, s: 269-290.
- Elveren, A. Y. (2008), *Assessing Gender Inequality in the Turkish Pension System*, *International Social Security Review*, C: 61, S: 2, s: 39-58.
- Foucault, M. (1977), *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Penguin Books, Londra.
- Foucault, M. (1978), *History of Sexuality, Volume I: An Introduction*, Vintage Books, New York.
- Foucault, M. (1980), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*, Pantheon Books, New York.
- Foucault, M. (1997), *The Birth of Biopolitics, Essential Works of Michel Foucault, 1954-1984, Vol. I, Ethics: Subjectivity and Truth*, (Der.) Paul Rabinow, New Press, New York.
- Mayer, T. (Der.) (2000), *Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation*, Routledge: New York & Londra.
- McIntosh C. A. ve Finkle, J. L. (1995), *The Cairo Conference on Population and Development: A New Paradigm?* *Population and Development Review*, C: 21, S: 2, s: 223-260.
- Dean, M. (1999), *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*, Sage Publications: Londra.

- Fineman, M. L. A. (1995), Masking Dependency: The Political Role of Family Rhetoric, *Virginia Law Review*, C: 81, S: 8, s: 2181-2215.
- Hacettepe Üniversitesi Nüfus Araştırmaları Enstitüsü (2004), Sağlık Bakanlığı, Türkiye Demografi ve Sağlık Araştırması Raporu, Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Genel Müdürlüğü, Ankara.
- İlkkaracan, İ. (2007), Çocuk, Yaşlı, Özürlü, Hasta, Yetişkinler İçin Bakım Hizmetlerinin Parasını Kim Ödüyor?, *Amargi*, S: 7, s: 46-49.
- İlkkaracan, P. (2008), How Adultery Almost Derailed Turkey's Aspiration to Join the European Union. Deconstructing Sexuality in the Middle East, (Der.) P. İlkkaracan, Ashgate Publishing Company, Burlington.
- Kandiyoti, D. (1987), Emancipated But Unliberated? Reflections on the Turkish Case, *Feminist Studies*, C: 13, S: 2, s: 317-338.
- Kılıç, A. (2008), The Gender Dimension of Social Policy Reform In Turkey: Towards Equal Citizenship? *Social Policy & Administration*, C: 42, S: 5, s: 487-503.
- Kılıç, A. (2010), Gender, Family and Children at the Crossroads of Social Policy Reform in Turkey: Alternating between Familialism and Individualism, *Children, Gender and Families in Mediterranean Welfare States*, (Der.) M. Ajzenstadt & J. Gal, Springer, Londra.
- Koç, İ. (2003), Increased Cesarean Section Rates in Turkey, *European Journal of Contraception & Reproductive Health Care*, C: 8, S: 1, s: 1-10.
- KSGM-Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (2008), Türkiye'de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması, Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Larner, W. (2000a), Neoliberalism: Policy, Ideology, Governmentality, *Studies in Political Economy*, s: 63, s: 5-25.
- Larner, Wendy. (2000b), Post-welfare State Governance: Towards a Code of Social and Family Responsibility, *Social Politics*. C: 7, S: 2, s: 244-265.
- Lemke, T. (2001), The Birth of Bio-Politics - Michel Foucault's Lecture at The Collège De France on Neo-Liberal Governmentality, *Economy & Society*, C: 30, S: 2, s: 190-207.
- Olssen, M. ve Michael A. P. (2005), Neoliberalism, Higher Education and the Knowledge Economy: from the Free Market to Knowledge Capitalism, *Journal of Education Policy*, C: 20, S: 3, s: 313-345.
- Öniş, Z. (2012), The Triumph of Conservative Globalism: The Political Economy of the AKP Era, *Turkish Studies*, C: 13, S: 2, s: 135-152.
- Öniş, Z. (2009), Conservative Globalism at the Crossroads: The Justice and Development Party and The Thorny Path to Democratic Consolidation in Turkey, *Mediterranean Politics*, C: 14, S: 1, s: 21-40.

- Özar, Ş. ve Yakut-Çakar, B. (2012), Aile, Devlet, Piyasa Kıskaçında Boşanmış Kadınlar. Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar, 16 http://econ.politics.ankara.edu.tr/Konferans/konferansweb_dosyalar/sunum/Ozar-YakutCakar.pdf
- Özvarış, Ş. B. (2010), Nüfus Politikaları ve Uygulamalar, II. Kadın Hekimlik ve Kadın Sağlığı Kongresi, Ankara
- Özvarış, Ş. B., Akın L. ve Akın A, (2004), The Role and Influence of Stakeholders and Donors on Reproductive Health Services in Turkey: A Critical Review, Reproductive Health Matters, C: 12, S: 24, s: 116-127.
- Parla, A. (2001), The "Honor" of The State: Virginity Examinations In Turkey, Feminist Studies, C: 27, S: 1, s: 65-88.
- Seçkiner, P. Ç. ve Tezcan, S. (2010), Turkey's Trend in Ceasearen Section: Who Are These Women? European Population Conference, Avusturya, Viyana.
- Sirman, N. (2008), Sosyal Güvenliğin Öznesi. Amargi S: 8, s: 20-21.
- Senlet, P., Cagatay, L., Ergin, J. ve Mathis, J. (2001), Bridging the Gap: Integrating Family Planning with Abortion Services in Turkey, International Family Planning Perspectives, C: 27, S: 2, s: 90-5.
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2013), Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2012, Ankara http://www.sagem.gov.tr/dosyalar/saglik_istatistikleri_2012.pdf
- Verloo, M. (Ed.). (2007), Multiple Meanings of Gender Equality: A Critical Frame Analysis of Gender Policies in Europe. CEU Press, Budapeşte.
- Walby, S. (2005), Gender Mainstreaming: Productive Tensions in Theory and Practice, Social Politics: International Studies in Gender, State & Society, C: 12, S: 3, s: 321-343.
- Yazıcı, B. (2012), The Return to the Family: Welfare, State, and Politics of the Family in Turkey, Anthropological Quarterly, C: 85, S: 1, s: 103-140.
- Yuval-Davis, N. (1997), Gender & Nation, Sage Publications, Londra.

Türkiye’de Sosyal Güvenlik Sisteminin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Açısından Bir Değerlendirmesi

Adem Yavuz Elveren¹

Giriş

Türkiye’de, Avrupa Birliği (AB)’nin tavsiyeleri ve Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (WB)’nin direktifleri doğrultusunda 2001 yılında Medeni Kanun’da, 2003 yılında İş Kanunu’nda ve 2000’li yıllar boyunca emeklilik sisteminde bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bütün bu reformların değişen piyasa ilişkileri çerçevesinde sosyal ve siyasal düzen üzerindeki etkilerinin yanı sıra ekonominin sürdürülebilirliği ve etkinliği bağlamında da iyileştirici etkisi olduğu ileri sürülmektedir. Türkiye’de emeklilik sisteminin AB standartlarına göre yeniden yapılandırılması uzun yıllar boyunca ‘yapılacaklar listesinin’ önemli bir maddesi olmuştur. ‘Sosyal içerme’ ve ‘toplumsal cinsiyet eşitliği’ ise bu yeniden yapılandırma sürecinde öne çıkan iki temel konudur. Üyelik sürecinde Türkiye’nin müktesebata uyum alanında kaydettiği yolu değerlendiren ilerleme raporları ve bu üyelik sürecine ilişkin diğer temel belgeler, iktisadi, siyasal, sosyal ve özel alanları içeren yasalarda toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına yönelik çok sayıda atıfta bulunmaktadır.

¹ Bu yazının *Women’s Studies International Forum* dergisinde yayınlanan önceki versiyonuna yaptıkları değerli katkılar için Gülbanu Altunok, Saniye Dedeoğlu ve Yıldız Ecevit’e ve bu versiyonunda değerli önerilerini paylaşan Mustafa Şahin’e teşekkür ederim.

Yasal düzlemdeki bu başarılarla rağmen, uygulamada toplumsal cinsiyet eşitliğinin gerçekleşip gerçekleşmediği önemli bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu soruyu cevaplamaya çalışmanın bir yolu sosyal güvenlik sistemini toplumsal cinsiyete duyarlı bir bakış açısı ile incelemektir. Ben bu çalışmada, i) kadınların işgücüne katılımının oldukça düşük düzeyde olmasının, ii) büyük bir kısmını kadın çalışanların oluşturduğu kayıt dışı istihdamın ve iii) son on yılda ülke genelinde genişleyen ve derinleşen yeni-muhafazakar ideolojinin kadınları sadece özel alandaki bakım hizmeti sorumluluğu ile tanımlamasının emeklilik sisteminin ele alması gereken üç temel sorun olduğunu vurgulamaktayım.

Devletin toplumsal cinsiyet yanlı sosyal politikalarla erkeklerin kadınlar üzerindeki tahakkümünü derinleştirdikleri bir çok çalışmada dile getirilmiştir (diğerlerinin yanı sıra bkz. Andrew, 1984; Pateman, 1988; Fraser, 1994; Orloff, 1996). Genel olarak sosyal güvenlik sisteminde özel olarak emeklilik sistemlerinde toplumsal cinsiyete duyarlı olmayan düzenlemeler işgücü piyasasında erkeklerle kadınlar arasındaki eşitsizliği yeniden üretmektedir. Bu eşitsizlikler, emeklilik gelirlerindeki toplumsal cinsiyete dayalı farkın temel nedenleridir. Oldukça kapsamlı ve giderek büyüyen bir yazının gösterdiği üzere, örneğin yaşlılık aylığında olduğu gibi emeklilik aylıkları ile sisteme yapılan prim ödemeleri arasındaki bağ güçlendirildikçe kadınların eşlerine olan bağımlılığı ve emeklilik aylıkları arasındaki toplumsal cinsiyete dayalı fark artmaktadır (Steinheilber, 2006). Bu durum, genel olarak kadınların işgücüne katılımının düşük olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü, kadınlar başta çocuk büyütme olmak üzere tüm bakım sorumluluğunu üstlenmekte, yarı zamanlı veya düşük ücretli işlerde çalışmakta ve tam zamanlı işlerde de erkeklerle oranla daha az ücret almaktadırlar (Weichselbaumer ve Winter-Ebmer, 2005). Kadınların yaşamları boyunca daha düşük kazanç elde etmelerine neden olan bu eşitsizlikler kadınların daha düşük emeklilik geliri elde etmesiyle sonuçlanır (Williamson ve Rix, 1999). Kadınların yaşam beklentisi daha uzun olduğu için hem daha fazla zamana yayılan bir emeklilik dönemi söz konusudur, hem de daha uzun süre dul olarak yaşarlar, ki bu da yaşlılık döneminde kadınların yoksul kalma riskinin daha yüksek olduğu anlamına gelir.

Bu olgu gelişmekte olan ülkeler için çok daha önemlidir. Bu bağlamda, kadınlar, yoksulluk, yetersiz eğitim/donanım ve işverenlerin kayıtdışı emek tercihi dolayısıyla çoğunlukla kayıtdışı sektörlerde istihdam edilmektedirler. Kayıtdışı işe mahkum olmak kadınların gelir ve iş güvenliği anlamında kırılganlıklarını artırmaktadır. Kadınların işgücü niteliklerini geliştirmek açısından da dezavantajları vardır. Hamilelik veya bebek/çocuk bakımı sorumluluğunun varlığı dahi işverenlerin genç kadın çalışan yerine erkek çalışanlara yatırım yapmasına neden olmaktadır. 'İstatistiksel ayrımcılık' olarak adlandırılan (Esping-Andersen, 2002) bu durum, kadınların kariyer fırsatlarını engellemekte ve dolayısıyla kadın erkek arasında önemli bir gelir farkına ve kadınların potansiyel emeklilik gelirlerinde ciddi bir kayba yol açmaktadır.

Bu çerçevede neoliberal sosyal güvenlik reformları bir çözüm olmamış, aksine varolan toplumsal cinsiyet eşitsizliğini daha da derinleştirmiştir. Latin Amerika ülkelerini ele alan çalışmalar reform sonrası emeklilik sistemlerinde kadın erkek arasındaki eşitsizliğin devam ettiğini ortaya koymaktadır (Gimenez, 2005). 1990'lardaki emeklilik reformları, gerek emeklilik aylıkları ile yaşam boyu elde edilen kazanç arasındaki bağı güçlendirdiği gerekse emeklilik sistemlerinin geliri yeniden dağıtıcı işlevini zayıflattığı için kadınların sosyo-ekonomik konumunu daha da kırılganlaştırmıştır (Steinheilber, 2006). Bugünkü emeklilik sistemleri kadınların 'bağımlı' birey olma sorununu ortadan kaldırmamış, sadece bu sorunun şeklini değiştirmiştir: geleneksel sistemlerde kadınlar ailede bir erkeğe bağımlıyken, günümüz versiyonlarında artık işgücü piyasasına bağımlıdırlar.

Bu yazıdaki temel savım şudur: Medeni Kanun ve İş Kanunu'nun kağıt üzerinde kurgulanan toplumsal cinsiyet eşitliğinin iyileştirici ve eşitleyici etkileri tam anlamıyla ortaya çıkmayacaktır; çünkü, bu iki kanundaki düzenlemelerin potansiyel olumlu etkisi 'erkek hane reisi modeli' arkaplanına dayanan sosyal güvenlik reformları nedeniyle zayıflayacaktır. Ayrıca, sosyal güvenlik sistemi piyasaya erişim olanakları ve sosyal güvenlik ödeneklerine hak kazanma anlamında kadınlara erkeklerle eşit muamelede bulunmaktadır. Toplumsal cinsiyete duyarlı olmayan bu 'eşit muamele' yaklaşımı kadınların işgücüne katılım oranının artacağı varsayımına dayanmaktadır. Oysa, Türkiye kadınların istihdam oranında OECD ülkeleri arasında son sırada yer almak-

tadır (2011'de yüzde 27,8 OECD, 2013) ve bu oranın önümüzdeki yıllarda artacağı da söylenemez. Kadınların işgücüne katılımının yükseltileceğine dair bir 'niyet' açıklansa da aslında hükümet, geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin altını çizen ve özellikle kadınların rolünü aile içinde 'çocuk doğuran' ve bakım hizmeti sağlayan olarak tanımlayan bir diskur benimsemekte ve bu anlayışa dayanan uygulamaları güçlendirmektedir.²

Bu bağlamda, kadınlara pozitif ayrımcılık yapan uygulamalar olmadıkça ve kadınların işgücüne katılımını artıracak politikalar hayata geçirilmedikçe 'eşit muamele' anlayışının uzun dönemde kadınların refahı üzerinde olumsuz etkileri olacağını söylemek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla, bu yazı, kamu ve bireysel emeklilik sistemlerini toplumsal cinsiyetçi bir bakış açısı ile ele alarak sözkonusu olumsuz etkileri incelemektedir. Takip eden ikinci bölüm Türkiye'de sosyal güvenlik sisteminin yapısını sunmaktadır. Üçüncü bölümde ise Türkiye'de emeklilik sistemi cinsiyetçi bir bakış açısı ile değerlendirilecektir. Bu kısımda ilk olarak işgücü piyasasındaki toplumsal cinsiyet uçurumu sergilenerek toplumsal cinsiyet eşitliğini hedefleyen reform sürecinin ana hatları sunulmakta, sonrasında ise, özel emeklilik sistemindeki toplumsal cinsiyetçi farklılaşma gözden geçirilmektedir. Sonuç bölümünde ise toplumsal cinsiyete duyarlı bir emeklilik sistemi oluşturulmasına yönelik bazı politika önerilerinde bulunmaktadır.

Türkiye'de Sosyal Güvenlik Sistemine Genel Bir Bakış

Genel anlamda Bismarckçı bir anlayışa dayanan çağdaş Türk sosyal güvenlik sisteminin kökleri 2. Dünya Savaşı sonrası döneme uzanmaktadır. Türkiye'de sosyal güvenlik sistemi 'iki ayaklı' bir yapıdadır.³ Kamu sosyal sigorta sistemi ve bireysel emeklilik sistemi. Sosyal güvenlik sistemi 2000'li yıllarda IMF ve WB direktifleri doğrultusunda yeniden biçimlendirildi. Eşitlik ilkesi

² Feride Acar ve Gülbanu Altunok'un bu kitaptaki yazısı bu konuda önemli bir değerlendirme sunmaktadır.

³ Ayrıca ticari bankaların emeklilik ve yardım sandıkları bulunmaktadır. Ancak vakıf statüsünde oldukları ve son düzenlemelerle Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) çatısı altına alındıkları için bu sandıklar da sosyal güvenlik sisteminin ilk ayağına dahildirler. Ayrıca, iki mesleki yardımlaşma sandığı vardır. Katılımın zorunlu veya gönüllü olduğu Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) ve Amele Birliği Biriktirme ve Yardımlaşma Sandığı'na bağlı toplam katılımcı sayısı yaklaşık 300.000 kişidir.

çerçevesinde sistemin birinci ayağını⁴ oluşturan sosyal sigorta kurumları 2006 yılında Sosyal Güvenlik Kurumu⁵ (SGK) altında tek çatıda toplandı; ve 2003 yılında kamu emeklilik sistemine ‘tamamlayıcı’ olarak Bireysel Emeklilik Sistemi (BES) oluşturuldu.

Reform, eski sistemin yapısında varolan eşitsizlikleri azaltma ve sistemin etkinliğini ve sürdürülebilirliğini artırma ile gerekçelendirilmeye çalışılmıştır. Sosyal güvenlik sisteminin 1990’ların başından itibaren açıklarının artarak devam etmesi önemli bir sorun olarak görülmüştür. Sistemin açıkları, düşük emeklilik yaşı, prime esas kazançların düşük olması, fonların kullanımındaki verimsizlik, ve prim borçlarının sıkça ertelenmesi gibi bir takım yapısal nedenlerden kaynaklanmaktadır. Açıkları artıran diğer temel sorunlar, özellikle uzayan yaşam süresine bağlı olarak sağlık sisteminde maliyetlerin artması, emekli aylıkları ile katkı payları arasındaki zayıf bağ ve artan kayıt dışı istihdamdır (Elveren 2010). 1999 ve 2006 yıllarında temel anlamda sistemin mali sürdürülemezliği sorununu gözetten iki reform gerçekleştirilmiştir.

1999 reformu, sistemin birinci ayağı olarak tabir edilen kamu emeklilik sistemini bazı değişikliklerle sürdürüp, bu ayağı ‘desteklemek’ amacıyla bir özel emeklilik sistemi oluşturmuştur. Reform, emeklilik yaşını yükselterek prim ödeme dönemini uzatmış veya bir başka deyişle emeklilik dönemini kısaltmıştır. Bu reform sürecinde görüldüğü üzere Dünya Bankası’nın sosyal güvenlik sisteminin kurumsal çerçevesi üzerindeki en temel etkilerinden biri tamamen bireysel katkı paylarına dayanan ve özel şirketler tarafından yönetilen özel emeklilik sisteminin oluşturulmasıdır (Elveren 2008a). Bu bağlamda katılımın gönüllü olduğu ve belirlenmiş katkı esasına dayanan BES⁶ kamu emeklilik

⁴ Bu kurumlar 1946 yılında kamu ve özel sektördeki işçiler için kurulan Sosyal Sigortalar Kurumu, 1950 yılında devlet memurları için oluşturulan Emekli Sandığı ve 1971 yılında esnaf sanatkarlar ve çiftçilere sosyal güvence sağlamak amacıyla kurulan Esnaf ve Sanatkarlar ve Diğer Bağımsız Çalışanlar İçin Sosyal Sigorta Kurumu (Bağ-Kur)’dur.

⁵ Malullük, Yaşlılık ve Ölüm Sigortası için prim oranı yüzde 20’dir (yüzde 9 işçi, yüzde 11 işveren tarafından ödenmektedir). Devlet ise toplam prim tutarının dörtte biri kadar primlere katkıda bulunmaktadır. Diğer yandan bağımsız çalışanlar ise prim tutarının tamamını kendileri ödemektedirler.

⁶ Katılımcıların tasarrufları bireysel hesaplarda değerlendirilir. Katkı payı oranı katılımcılar ile emeklilik şirketleri arasında yapılan sözleşmeye göre belirlenir. Kişilerin

sistemine tamamlayıcı olarak orta ve üst gelir grubundakilere ek emeklilik geliri sağlamak için tasarlanmıştır. BES resmi olarak 27 Ekim 2003 tarihinde altı emeklilik şirketinin katılımı ile başlamıştır. Bu yazının hazırlandığı an itibariyle sistemde on sekiz emeklilik şirketi yer almaktadır. Sistemin kurulmasından bu yana katılımcı sayısında hızlı bir artış gerçekleşmiştir. 2004 yılı sonunda 315 bin olan katılımcı sayısı Mayıs 2014 itibariyle dört buçuk milyonu aşmıştır (EGM 2014).

İkinci temel sosyal güvenlik reformu 2006 yılında yapıldı. Bu reformla tüm vatandaşlara sağlık hizmeti sağlamayı amaçlayan 'Genel Sağlık Sigortası (GSS)' oluşturuldu. GSS reform öncesinde farklı kurumlar tarafından sunulan sağlık hizmetleri tek ödeyicili (single-payer) bir sistem ile yani Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) tarafından sunulmaya başlandı.

Sosyal güvenlik sisteminin yeniden yapılandırılması 2008 ve sonrasında, özellikle toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında gerçekleştirilen bir takım düzenlemelerle devam etti. Ancak, bir sonraki bölümde bu reformları değerlendirmeye geçmeden önce Türkiye'de emeklilik sisteminde yaşanan mali krizin AB-15 ülkelerinin aksine nüfusun yaşlanmasından kaynaklanmadığını not etmekte fayda görüyorum. Temel anlamda sorun büyük bir kayıtdışı sektörün varlığından kaynaklanmaktadır (Elveren 2008a, 2010), ve bu sorun, sosyal güvenlik sistemi bünyesinde yapılan yeniden düzenlemelerde ancak kısmi bir şekilde ele alınmıştır. İstatistiklere göre kayıtdışı istihdam oranı 2000 yılında yüzde 50,6 iken 2013 yılında yüzde 36,7'ye düşmüştür (TÜİK 2014). Ancak temel olarak bu düşüş eğilimi, yapısal olarak kayıtdışı çalışmanın yoğun olduğu tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payının azalmasından kaynaklanmaktadır (Elveren 2010).

Bu genel reform sürecinin getirdiği en önemli değişiklik düşük emeklilik yaşının 1999 reformu sonrasında çalışmaya başlayan kadınlar için 58'e, erkekler için ise 60'a yükseltilmesi oldu. Düzenlemeye göre, emeklilik yaşı 2036'dan itibaren kademeli ar-

emeklilik beklentilerine, yaşlarına ve gelir düzeylerine bağlı olarak düzenlenen her bir emeklilik planında belirli bir asgari katkı oranı tespit edilir. Bu oran katılımcının aylık brüt gelirinin yüzde 5'inden daha az olamaz. Emekliliğe hak kazanabilmek için sistemde en az on yıl yer almış olmak ve 56 yaşını doldurmuş olmak gerekmektedir. Mayıs 2014 itibariyle, katılımcıların toplam fon tutarı yaklaşık 29 milyar TL'dir. 2013 yılında emeklilik yatırım fonlarının GSYH'ya oranı yüzde 3,8 olarak gerçekleşmiştir.

tacak ve 2044’de erkekler, 2048’de kadınlar için 65 olacak. Ancak, sadece sosyal güvenlik açığının en temel nedenlerinden biri olmakla kalmayıp aynı zamanda kadınlar açısından ciddi dezavantajlara yolaçan kayıtdışı sektör sorununa bu reformlarda gereken önem verilmemiştir. Bu bağlamda, kayıtdışı istihdam istatistiklerinde kadınlarla erkekler arasındaki devasa uçurumu not etmekte de yarar vardır. TÜİK verilerine göre 2013 yılında erkeklerin yaklaşık yüzde 30’u kayıtdışı sektörde çalışırken bu oran kadınlar için yaklaşık yüzde 52’dir. Oysa, toplumsal cinsiyet eşitliği, etkinlik ve ‘karlılık’ amacı güden ancak kayıtdışı çalışmanın büyük bir kısmının kadınlar tarafından yerine getirildiği gerçeğini gözardı eden reformlarla kadınlar mali anlamda daha da kırılgan bir hale gelmektedir. Sonraki bölümde bu ‘kırılganlık’ konusunu ana hatları ile değerlendireceğim.

Toplumsal Cinsiyetçi Bakışaçısı ile Türkiye’de Sosyal Güvenlik Sisteminin Bir Değerlendirmesi

Emeklilik gelirlerinde kadın erkek arasındaki uçurumun temel nedeni işgücü piyasasındaki toplumsal cinsiyet eşitsizliğidir. Emeklilik gelirlerindeki bu fark doğası gereği özel emeklilik sistemlerinde daha büyüktür, dolayısıyla bireysel emeklilik sistemleri varolan eşitsizliği daha da derinleştirir. Bu nedenle, daha bütünlüklü bir değerlendirme için takip eden alt-bölümlerde öncelikle işgücü piyasasındaki toplumsal cinsiyet uçurumunu, daha sonra Türkiye’de sosyal güvenlik reformlarındaki toplumsal cinsiyet eşitsizliğini ve son yıllarda primsiz sistemin en temel bileşenine dönüşen Şartlı Nakit Transferi uygulamasını ve en son olarak bu bağlamda kamu sistemine ‘tamamlayıcı’ olarak oluşturulan özel emeklilik sistemini tartışacağım.

İşgücü Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği

Türkiye’de erkeği ‘eve ekmek getiren’ aile reisi olarak tanımlayan ve kadını ev ve bakım işlerine tabi kılan geleneksel aile yapısı hem kadınların hem erkeklerin sosyal güvenlik haklarına erişim şeklini belirlemektedir. Kadınların büyük bir çoğunluğu (yaklaşık yüzde 84’ü) işgücü piyasasında aktif çalışanlar olarak değil evlerine veya babalarına bağımlı bireyler olarak sosyal güvenlik

sistemine dahildirler⁷ (Elveren 2008b). Diğer yandan, tüm çalışma türleri dikkate alındığında, UNDP'ye göre 2009 yılında çalışan kadınların yüzde 60'ı (UNDP 2010), diğer bir rapora göre ise 2008 yılında yüzde 69'u sosyal güvenlik sistemi kapsamı dışındaydılar (TNSA 2009).

Sosyal sigorta sisteminin kapsamının dışında kalmak, yaşlılık döneminde kadınların refahını daha da azaltmaktadır. Verisi mevcut 25 ülke arasında, 1980'li yıllar ile 2000'li yıllar karşılaştırıldığında Türkiye (Yeni Zelanda ile birlikte) yaşlıların görece gelirlerinde en büyük düşüşün gerçekleştiği ülke olmuştur (OECD 2011, aktaran Ecevit 2011). Türkiye, 65 yaş üstündeki dul kadın ve erkeklerin gelirlerinin 65 yaş üstü dul olmayanlara oranında yüzde 47,9 ile bu oranın ortalama yüzde 73,1 olduğu OECD ülkeleri arasında en son sırada yer almaktadır. Bunun nedeni Türkiye'de yaşlılara yönelik sosyal yardım kapsamının düşük olmasıdır. Bu durum, hem erkeklere göre daha uzun yaşayan hem de genel olarak eşlerinden daha genç olan kadınların yaşlılıkta yoksulluk riskine daha açık olduğunu gösteren çok net bir veridir.

İşgücü piyasasındaki eşitsizlikler emeklilik gelirlerinde gözlenen toplumsal cinsiyet uçurumunun temel nedenidir. Kadınların düşük istihdam oranı ve kadın-erkek ücret eşitsizliği (Ecevit 2000) emeklilik aylıklarında toplumsal cinsiyetçi farka yol açan en önemli nedenlerdir. Türkiye'de kadınların işgücüne katılımı hep düşük olagelmıştır,⁸ ve eğitim düzeyi, medeni durum ve ebeveyn olup/olmama gibi temel faktörler tarafından etkilenmektedir. Erkeklerin işgücüne katılma oranı 2000'li yıllar boyunca yüzde 70'in üzerinde seyretmiş ve 2013 yılında yüzde 71,5 olarak gerçekleşmiştir. Kadınlar için ise 2003 ve 2004 yıllarında yüzde 23,3 gibi oldukça düşük olan bu oran 2013 yılında ancak yüzde 30,8'e yükselebilmıştır (TÜİK, 2014). Özellikle çocuklu

⁷ 2004 Hanehalkı Bütçe Anketini baz alan hesaplamalara göre erkeklerin yalnızca yüzde 7,4'ü bağımlı olarak sosyal güvenceye sahipken bu oran kadınlar için yüzde 84'dür. Bir başka deyişle kadınların yalnızca yüzde 16'sı ücretli işgücü piyasasında aktif olarak çalıştıkları için sosyal güvenlik kurumuna dahildir. 'Bağımlı' konumundaki bu kadınların yüzde 81,4'ü eşlerinden, yüzde 15,4'ü babalarından ve yüzde 3,2'si de çocuklarından dolayı sosyal güvenceye sahiptir (Elveren 2008b).

⁸ Bu durumun önemli bir istisnası kadınların ücretsiz aile işçisi olarak eşlerinin veya kocalarının tarlalarında çalıştıkları tarım sektörüdür (tarımda kadın istihdamı üzerine kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Melda Yaman'ın bu kitapta kaleme aldığı bölüm).

kadınların istihdam oranlarına bakmak önemlidir. 2008 yılında 25-49 yaş arası kadınların istihdam oranı yüzde 27,4 iken aynı oran 15 yaşından küçük tek çocuğu olan kadınlar için yüzde 21,5'e düşmektedir. Aynı oran en küçük çocuğu üç yaşın altında olanlar için yüzde 17,7'ye, ve üç ya da daha fazla çocuklu kadınlar için ise yüzde 16,1 gibi oldukça düşük bir orana gerilemektedir (OECD 2011).

Kadınların işgücüne düşük katılım oranının yanı sıra birbiri ile bağlantılı üç temel eşitsizlik daha söz konusudur: i) Kadınların daha çok yarı-zamanlı veya kayıt dışı sektörlerde istihdam edilmesi, ii) ücret eşitsizliği ve iii) mesleki katmanlaşma. Aşağıda, bu üç eşitsizlik genel olarak el alınmaktadır.

Yarı-zamanlı işler daha çok kadınlar tarafından yerine getirilmektedir. 2004 yılında tam zamanlı çalışanların ancak yüzde 22'si kadınlar iken yarı zamanlı işlerin yüzde 68 gibi büyük bir kısmında kadınlar istihdam edilmektedir (Elveren ve Hsu 2007). Kırdan kente göç ve tarımsal istihdamın payının azalması tarım sektöründe kayıtdışı istihdam oranının azalmasına yolaçmıştır. Ancak bu iki yapısal dönüşüm kentte kayıtdışı sektörde iş arayanların sayısını artırmıştır (Ecevit 1995). Kadınların tarım-dışı sektörde kayıtdışı işgücünün önemli bir bölümünü oluşturduğunu ve yapısı gereği tüm enformel istihdamın resmi istatistiklerle ölçülemeyeceğini dikkate alınca kadınlar arasında kayıtdışı çalışmanın resmi istatistiklerin yansıttığından daha büyük bir oran olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır (Özbay, 1990; Ecevit, 1998; Dedeoğlu, 2004, 2008).

Son iki onyılıda yapılan anketlere dayanan çok sayıda çalışma kadınlar ve erkeklerin aldığı ücretler arasında süregelen büyük bir uçurum olduğunu ortaya koymuştur. Bu çalışmalar, genel olarak bir kadının elde ettiği kazancın bir erkeğin elde ettiği kazanca oranının yüzde 73 ile yüzde 83 arasında değiştiğini göstermektedir. Aynı yazın ayrıca bu ücret uçurumunun meslek gruplarına göre önemli ölçüde değiştiğini, eğitim düzeyi arttıkça bu farkın azaldığını ve bu ücret uçurumunun önemli bir payının salt toplumsal cinsiyet ayrımcılığı ile açıklanabileceğini göstermiştir.⁹ Ayrıca, erkekler için 0,42 ve kadınlar için 0,57 olarak

⁹ Örneğin, Dayioğlu ve Başlevent, 2012; Dayioğlu ve Tunalı, 2003; Elveren ve Hsu, 2007; Kara, 2006; Kardam ve Toksöz, 2004; Kasnaçoğlu ve Dayioğlu, 1997; Selim ve İlkcaracan, 2002; Tansel, 2004; TÜİK, 2013; ve World Bank, 2009

hesaplanan Gini katsayısının gösterdiği üzere gelir dağılımı kadınlar arasında erkeklere nazaran daha çarpık bir dağılıma sahiptir, yani, gelir dağılımı kadınlar arasında daha eşitsizdir (Dayıoğlu ve Başlevent 2012).

İşgücü piyasasında gözlenen bir diğer toplumsal cinsiyet eşitsizliği cinsiyete dayalı yatay ve dikey mesleki katmanlaşmadır. Bu durum toplumsal cinsiyete dayalı ücret eşitsizliğinin ardındaki en temel nedenlerden biridir (Ecevit 2008). Zaman içinde kadın istihdamında gerçekleşen önemli bir dönüşüme rağmen katmanlaşma aynı kalmıştır. Kadın istihdamının tarım sektöründe 2000'li yıllarda önemli ölçüde azalmış olmasına rağmen kadınlar hala toplam tarım işgücünün neredeyse yarısını oluşturmaktadırlar. Kadınlar için istihdam artışının en fazla olduğu alan hizmet sektörüdür ancak kadınlar tarım-dışı sektörlerde nadiren idareci pozisyonlarda çalışmaktadırlar. Ayrıca şu noktanın altını çizmekte fayda bulunmaktadır: Serbest piyasa ekonomisini dayatan neoliberal iktisadi anlayışın hüküm sürdüğü 1980 sonrası dönemde kamu iktisadi teşebbüslerinin önemli bir kısmı özelleştirilmiş, kamu sektörü belirgin bir şekilde küçülmüştür. Günümüzde de devam etmekte olan bu eğilim kadınların refahı üzerinde bir tahribata yol açmıştır. Çünkü, kamu sektörünün 'son işveren merci' işlevi bu dönemde zayıflamıştır (Ecevit, 2008). Kamuda istihdam herkes için ama özellikle kadınlar için büyük önem arz etmektedir; çünkü erkeklerle eşit ücret elde etmekte ve aktif çalışanlar olarak sosyal güvenceye sahip olmaktadır.

Başta kadınların işgücüne düşük katılım oranı ve kadınların çoğunlukla kayıtdışı sektörde yeralmaları olmak üzere kadınların işgücü piyasasındaki bu olumsuz durumunu dikkate alan politika yapıcılar kadın istihdamını destekleyici bir takım düzenlemelerde bulunmuşlardır.

Firmalara kadın istihdamının artırılması için vergi teşvikleri sunmak,¹⁰ doğum izninin kapsamını genişleterek ve esnek ça-

¹⁰ 2011 yılında çıkarılan 6111 Sayılı Kanun'a göre mesleki yeterlik belgesi sahibi olan, mesleki ve teknik eğitim veren orta veya yüksek öğretimi veya Türkiye İş Kurumu'na düzenlenen işgücü yetiştirme kurslarını bitiren gençleri veya kadınları istihdam eden firmalara teşvik verilmesi öngörülmüştür. Bu uygulama 31 Aralık 2015 gününe kadar işe alınan her bir sigortalı çalışan için geçerli olacaktır. Bu teşvik kapsamında işe alınanların sigorta primleri, kanunda belirtilen detaylara göre, İşsizlik Sigortası Fonu'ndan karşılanacaktır. Ayrıca, aynı kanunun 38. maddesine göre, işverenler genç, engelli ve kadın istihdamı için halihazırda uygulanan diğer sigorta primi teşviklerinden de yararlanabileceklerdir.

lışmayı teşvik ederek aile-iş dengesini desteklemek gibi bazı aktif ve pasif işgücü politikaları benimsenmiştir. Ancak bu düzenlemelere yakından bakıldığında önemli sorunlar barındırdığı görülmektedir. En temel belgelerde kadınların iktisadi hayata düşük katılım oranının altı ciddi bir sorun olarak çizilmesine rağmen kadınların işsizlik sorunu ve buna ilişkin çözümler doğrudan istihdam konusu ile ilişkilendirilmek yerine 'sosyal içerme ve yoksulluğun azaltılması' çerçevesinde değerlendirilmiştir (Tok-söz, 2007: 51). Ayrıca not etmek gerekir ki aktif işgücü piyasası politikalarında programlar mesleki eğitim ve öğretim ile sınırlıdır. Mesleki danışmanlık ve iş arama gibi kadınların işgücü piyasasına erişimini kolaylaştıracak diğer bir takım ek hizmetler sunulmamaktadır. Öte yandan, halihazırda sunulan mesleki eğitim ve öğretim programları ise işgücü piyasasının geleneksel toplumsal cinsiyetçi yapısını değiştirebilecek bir yapıda görünmemektedirler. Çünkü, bu eğitimler kadınlara bakıcılık ve hizmet sektöründeki düşük ücretli işler için sunulmaktadır.

Benzer bir şekilde kadın girişimciliği de bazı temel sorunlar barındırmaktadır. Öncelikle, kadın girişimciliği bakış açısı kadını işveren olarak tasavvur etmekte ve dolayısıyla kadınları ücret mekanizmasının dışında konumlandırmaktadır. İkinci olarak, kadın girişimciliği kadınların istihdamını artıran bir yapı olmaktan çok, hanehalkı refahını artıran ve yoksulluğu azaltan bir araç olarak öne çıkmaktadır. Girişimcilik programları kadınlara hiçbir sosyal güvence sağlamadan salt gelirlerini artırmak için küçük ölçekli üretimi ve ticari faaliyetleri teşvik eden bir amaç gütmektedir (Ecevit, 2007). Dolayısıyla, aktif işgücü politikaları ve girişimcilik programları bireyleri istikrarsız ve sosyal korumasız istihdam koşullarına mahkum etmekte ve devletin bireylere karşı olan iş yaratma ve işi sürdürme sorumluluğu kişilerin kendi omuzlarına yüklenmektedir.

Esnek çalışmanın teşvik edilmesinde ise şu noktanın net bir şekilde anlaşılmasında büyük önem vardır: 'Güvenceli esneklik' (flexicurity) olarak adlandırılan bütünün iki parçasından biri olan 'sosyal güvenlik' doğru bir şekilde oluşturulmazsa, 'esneklik' kayıtdışı çalışmanın ve sömürünün daha da artmasına yol açar. Araştırmacılar, Türkiye gibi ülkelerde esnek çalışma uygulamasının, kadınların toplumsal cinsiyet ayrımcılığı temelli düşük ücretli, vasıfsız yarı-zamanlı veya geçici işlerde yoğunlaşma-

larıyla ve bu yapının kendini yeniden üretmesiyle sonuçlanabileceğini işaret etmişlerdir (Toksöz, 2007). Dolayısıyla, işverenin değişen iktisadi koşullara cevap vermesi için işgücü kapasitesini kolayca artırıp/azaltabilmesi anlamında daha 'iyi' işleyen bir işgücü piyasasına yönelik oluşturulan yasal yapı (esneklik), çalışanlara bu yapıya uygun sosyal güvenlik sağlanarak (sosyal güvence) eşit bir iyileştirme ile telafi edilmek zorundadır. Örneğin, zorunlu prim ödeme gün sayısı atipik çalışanlar lehine yeniden düzenlenmelidir (Karadeniz, 2010). Aksi halde, bu, hem başta kadınlar açısından kayıtdışı çalışmaya, hem de kayıtdışı sektörde çalışmaya hazır kadınları daha çok istihdam etmeye yönelik iki taraflı bir eğilim yaratacaktır. Aslında, esneklik ve güvence dengesini sağlayan böylesine bir tasarı sadece çalışanların sosyal güvenlik haklarının korunması için değil ayrıca uzun erimli sürdürülebilir bir büyüme stratejisi için de gereklidir.

Sonuç olarak, sosyal güvenlik sistemindeki eşitsizliklerin temel nedeni olan işgücü piyasasındaki toplumsal cinsiyet uçurumu Türkiye'de oldukça ciddi boyuttadır. Bu temel nedenlere eğilmeden sosyal güvenlik sisteminde kadınlar için daha eşit sonuçlar beklemek anlamlı değildir. Diğer yandan, bu eşitsizlikleri hedef alan az sayıdaki mesleki eğitim programları ve kadın girişimciliği gibi düzenlemelerin de yapısal olarak bazı önemli sorunlar barındırdığı görülmektedir.

Türkiye'de Sosyal Güvenlik Sisteminde Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği

Son on yılda Medeni Kanun (2001), İş Kanunu (2003) ve Ceza Kanunu'nda (2004) kadınları önemli ölçüde etkileyen reformlar gerçekleştirilmiştir. Bireysel hakları, cinsiyet eşitliğini ve bireylerin özerkliğini öne çıkaran bu yeni düzenlemelerle, sosyal, iktisadi ve aile ilişkilerinde paradigmanın daha liberal bir anlayışa doğru evrildiği öne sürülebilir. Yeni Medeni Kanun 'koca'yı aile reisi olarak tanımlayan kavramı terkedip kadın ve erkeğin aile içindeki statüsünü eşitledi ve kadının evlilik süresince sunduğu ücretsiz emeğinin karşılığı olarak boşanma durumunda malların eşit olarak ayrılması ilkesini getirdi. Yine bu bağlamda, yeni İş Kanunu eşit değerdeki iş için eşit ücret ilkesini ve tüm çalışanlara eşit muamele ilkesini benimsemiş, hamile veya yeni doğum

yapmış kadınların lehine düzenlemeler getirilmiş, ilk kez iş yerinde cinsel taciz için düzenleme yapılmış, cinsiyete dayalı ayrımcılık iddiasının ispatında ispatla mükellef olan tarafın işveren olması ve yarı-zamanlı çalışanlara karşı ayrımcılık yapılmaması ilkeleri benimsenmiştir¹¹ (Dedeoğlu, 2012). Son olarak, Ceza Kanunu'nda kadına karşı her türlü ayrımcılığın kaldırılması ve kadının kendi bedeni ve cinselliği üzerinde sözhakkı elde etmesi yönünde kanunlarda kırkı aşkın düzenleme yapılmıştır.

Ancak sosyal güvenlik sistemi geleneksel erkek hane reisi modelini yeniden ürettiği ve ailesellik (familialism) anlayışını daha da güçlendirdiği için yukarda bahsi geçen toplumsal cinsiyet eşitliği yönünde bir takım iyileştirmeler sağlayan yasal düzenlemeleri desteklememektedir. Bu yeni kanunlar eşit vatandaşlık için yasal zemini düzenlemiş olmalarına rağmen sosyal güvenlik sisteminin toplumsal cinsiyete duyarsız yapısı erkeğin kadın üzerindeki tahakkümünü sürdürmekte hatta güçlendirmektedir. İşgücü piyasasındaki toplumsal cinsiyet eşitsizliğini hesaba katmayan sosyal güvenlik sistemi kadınlar için eşit koşullar yaratmakta başarılı olamamaktadır; bu da, dolayısıyla, sözkonusu yeni kanunların getirdiği eşitleyici ve iyileştirici etkilerin tam anlamıyla gerçekleşmesine olanak tanımamaktadır. Çünkü, sosyal güvenlik sisteminin formel çalışmayı teşvik etmediği, ve kadının temel bakım sağlayıcı olarak özel alana hapsedilmesini engellemediği bir durumda kadınların diğer alanlarda gerçekleşen iyileşmelerden tam olarak yararlanması olanaklı değildir. Sonuç olarak, kadınların büyük bir çoğunluğu için reformlar kulağa hoş gelse de kağıt üzerinde kalan sözler olmakta, sadece halihazırda formel işgücü piyasasında olan eğitimli az sayıdaki 'üst sınıfa' dahil kadınlara fayda sağlayabilmektedir. Bu nedenle benim bu çalışmada temel savım şudur: Eğer politika yapıcılarının amacı diğer kanun değişikliklerinin tam anlamıyla işlerlik kazanıp kadınların refahını artırmasını sağlamak ise 'kadın dostu' bir sosyal güvenlik sistemi tasarlamak en elzem koşuldur. Takip eden kısımda son sosyal güvenlik reformlarında gözlenen toplumsal cinsiyet eşitsizliğini genel olarak tartışacağım.

¹¹ Not etmek gerekir ki yeni iş kanunun diğer düzenlemeleri (örneğin esnek çalışma ilişkileri, fazla mesai düzenlemesi ve işverene ilişkin ceza hükümleri) genel anlamda işçinin işveren karşısındaki müzakere yeteneklerini oldukça zayıflatmıştır. Bu bağlamda, 'eşit değerdeki iş için eşit ücret' ilkesinin getirdiği kazanımlar yapısal kayıplarla karşılaştırıldığında cılız kalmaktadır.

Herşeyden önce şunu not etmek gerekir ki son düzenlemeler halihazırdaki sosyal güvenlik sistemi tarafından kapsanmayanları yani evkadınlarını, tarımda geçici çalışanları, asgari ücretten daha az kazananları, ücretsiz aile işçilerini ve kayıtdışı çalışanları yine kapsam dışında bırakmaya devam etmektedir (KEİG, 2008 ve Şahin, 2012). 17-18 milyon kişiden oluşan bu grup sosyal sigorta sisteminde aktif olarak değil eşlerine veya babalarına bağımlı olarak yer almaktadırlar (KEİG, 2008: 8).

Tarım sektöründeki küçük üreticilere yönelik 1983 yılında tasarlanan 2925 sayılı Kanun bu gruba gönüllülüğe dayalı, yaşlılık, ölüm ve maluliyet sigortası sunmaktaydı. Ancak, bu meslek grubunun düşük ücretli olması ve göreceli yüksek prim oranları gözönüne alınınca bu sigortanın politika yapıcılarının umduğu kadar etkin olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır (KEİG, 2008: 8). Ayrıca not etmek gerekir ki gönüllü sigortalılar, yaralanma, meslek hastalığı ve hamilelik sigortasından yararlanamamaktadırlar¹².

Diğer yandan 2008 yılında çıkarılan 2926 Sayılı Kanun ile tarım kesimindeki küçük ölçekli üreticiler için zorunlu sigorta uygulamasına başlanmıştır. Bu kanun gönüllülük esasına dayanmadığı için 2925 Sayılı Kanun'a göre daha işlevseldir. Fakat, kanun, küçük çiftçilerin, geçici veya göçmen tarım işçilerinin ve kentteki esnaf ve sanatkarların asgari ücretten az kazandıklarını beyan etmeleri durumunda zorunlu sigortanın kapsamı dışında tutulacaklarını (muaf sayılacaklarını) belirtmiştir. Bu uygulama, zaten asgari ücretin yüzde 33,5-39'una denk gelen gayet caydırıcı bir prim oranı dolayısıyla büyük bir grubun kapsam dışında

¹² Bu çerçevede, gönüllü sigortalı olan kişi sağlık sigortası hakkını yitirmektedir; dolayısıyla bu kişiler gönüllü sigorta primlerine ek olarak genel sağlık sigortası primlerini de ödemek zorundadırlar. Yani, sözkonusu brüt asgari ücretin yüzde 20'sine denk gelen primlere ek olarak Genel Sağlık Sigortası'nın yüzde 12'lik temel prim miktarını da ödemek zorunda kalacaklardır. Genel olarak bakıldığında 5510 Sayılı Kanun ile yürürlüğe giren Genel Sağlık Sigortası'nın üç temel olumlu yanından sözedilebilir. Birincisi, ebeveynleri prim borcu olsa dahi 18 yaşından küçük herkese ve öksüz çocuklara genel sağlık sigortası sunulmaktadır. İkincisi, 30 günlük prim yatırmak koşulu ile kişi sağlık sigortası edinebilmektedir. Daha önce, bu koşul farklı statüleri olanlar için 120 gün ve 240 gün olarak belirlenmişti. Üçüncü ve son olumlu özellik ise genel sağlık sigortasının mesleki durum (formel-enformel) farketmeksizin herkesi kapsıyor olmasıdır. Ancak, genel sağlık sigortası ile devletin temel sorumluluğu olan (en azından olması gereken) önleyici sağlık hizmetleri prime bağlı olarak sunulmaya başlanmıştır.

kalmasına neden olacaktır. Dolayısıyla, zorunlu sigorta sistemindeki yüksek prim oranları ve düşük asgari ücret ve ortalama ücret düzeyleri gözönüne alındığında kayıtdışı çalışma ilişkileri hem çalışanlar hem de işverenler için daha 'cazip' olmaktadır.

Sigorta sisteminin söz konusu sınırlı kapsamını genişletmek adına iki önemli düzenleme yapılmıştır. İlki, 2008 yılında çıkarılan 5754 Sayılı Kanun'dur. Buna göre, ev hizmetlerinde çalışan gündelikçiler sigorta kapsamına alınmıştır. İkinci düzenleme ile kapsam 2009 yılı için aylık 16 işgününe denk gelen prim tutarını ödemek koşulu ile ev eksenli çalışanları da kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Ayrıca, 5510 Sayılı Kanun, yarı-zamanlı çalışan kadınların sosyal sigorta yardımlarına hak kazanabilmesi için sigorta primlerinin çalıştığı süre ile ödenmesini şart koşturmuştur. Bu, kadınların prim ödeme gün sayısını dolduramaması anlamına gelmektedir. Ya da, başka bir deyişle, yarı-zamanlı çalışan birinin aynı prim ödeme gün sayısını doldurabilmesi için yüzde 15-25 daha fazla çalışması gerekmektedir (Karadeniz, 2011). Kadınların daha kısa ve kesikli bir iş yaşamı olduğu dikkate alınırca bu uygulamanın kadınları erkeklere nazaran daha olumsuz etkileyeceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Kadınları etkileyen bir diğer düzenlemenin yapıldığı alan yetim ve dul aylığıdır. Vefat eden kişinin eşi ve çocukları (yani öz evlatlar, evlat edilenler ve üvey evlatlar) dul ve yetim aylığından yararlanan iki temel gruptur. Erkek çocukların yetim aylığını 18 yaşına kadar, eğer bir yüksek öğrenim kurumuna devam ediyorsa 25 yaşına kadar alabileceklerdir. Diğer yandan, Kanun, kız çocuklarına bekar ve işsiz oldukları sürece bu hakkı tanımıştır. Ancak, not etmek gerekir ki kız çocuklarına verilen haklarda önemli bazı kesintilere gidilmiştir. Boşanma ve işsizlik durumunda vefat eden kişinin eşi ve kız çocuklarına yeniden aylık bağlanacaktır. Sigortalı meslek hastalığı veya iş kazası dolayısıyla vefat ederse eşine ve kız çocuklarına aylık bağlanacaktır. Dolayısıyla, genel anlamda ölüm sigortasından hak kazanma koşullarının hafifletildiği görülmektedir.

Ayrıca, cinsiyetçi yaklaşım erkeğin dul kalması durumunda da gözlenmektedir. Erkekler geleneksel olarak aile reisi kabul edildiği için gelir tespitine tabidir. Diğer yandan, dul kadınlar çalışmaya başladıklarında aldıkları aylıklar üçte bir oranında düşürülmektedir. Bu düzenleme kadınlar için işgücü piyasası dışında

kalma veya kayıtdışı çalışma eğilimi yaratmaktadır. Ayrıca, çalışan ebevyinini veya kocasını yitirmiş, evlenmemiş kadınların veya dul kalmış kadınların tamamının ölüm aylığı aldığını varsaymak gayet yanıltıcı olacaktır çünkü kayıtdışı çalışma ilişkileri oldukça yaygındır (Dayıoğlu ve Başlevent, 2012).

Sosyal Yardımlar: Şartlı Nakit Transferi

Bu alt-bölümde, 'sosyal yardımlar' alanının önemli bir bileşeni olan Şartlı Nakit Transferi (ŞNT) uygulamasını genel olarak değerlendirmeye çalışacağım. Buraya kadar yapılan tartışmada sosyal güvenlik sisteminin en temel unsuru olan primli sistem ele alınmıştır. Bu sistemde, çalışanlar (sigortalılar), kendilerinin ve işverenlerin ödedikleri primler ve devletin sisteme yaptığı finansal katkılar ile sosyal risklere karşı önceden belirlenmiş bir gelir elde etmektedirler. Primsiz sistem ise, primli sistemi tamamlayıcı bir şekilde bu sisteme dahil olamayanlara devletin 'sosyal yardımlar' ve 'sosyal hizmetler' yoluyla daha sınırlı bir destek sağlamasıdır. 'Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu', 'Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu' ve 'Yeşil Kart' uygulaması primsiz sistemin temel unsurlarıdır. Primsiz sistemden daha çok kadınların yararlanıyor olması onların sosyal sigorta sisteminin dışında kaldığının çok net bir göstergesidir.

Sosyal yardım sisteminin bir parçası olan Şartlı Nakit Transferi (ŞNT) Dünya Bankası tarafından 'yeni yoksulluk/sosyal dışlanma' ile mücadele araçlarından biri olarak 1990'lı yıllarda uygulamaya koyulmuştur. Türkiye'de 2001 ekonomik krizinin ardından pivot bölgelerde başlatılan bu sistem daha sonra tüm ülke genelinde uygulanmaya başlamıştır.

ŞNT, sosyal politika anlayışının, geleneksel müdahaleci, düzenleyici ve geliri yeniden dağıtıcı *sosyal* içeriğinden soyutlanıp, yoksulluğun artık tamamen bir önkabule dönüştüğü ve doğrudan yoksulun en yoksulunun hedef alındığı ve özü itibarıyla aslında 'sürdürülebilir yoksulluğun' amaçlandığı bir anlayışa geçişin en somut örneklerinden biridir (Özuğurlu, 2003). Söz konusu bu temel dönüşümü/tartışmayı burada sadece not ettikten sonra, bu alt-bölümde daha spesifik bir amaç doğrultusunda ana hatları ile ŞNT uygulamasının kadınların refahını nasıl etkilediğini ortaya koymaya çalışacağım.

ŞNT uygulamasının temel hedefi nüfusun en yoksul yüzde 6'lık diliminde yeralan kişileri iktisadi krizler karşısında daha korunaklı kılmaktır. Bu bağlamda, uygulama kısa vadede nakit yardımlarla bu kişilere ek gelir sağlarken uzun vadede eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimlerini artırarak yoksulluğun kuşaklararası aktarılması kısır döngüsünü kırmayı amaçlamaktadır.

ŞNT'nin eğitim, sağlık ve gebelik olmak üzere üç bileşeni bulunmaktadır. İhtiyaç sahibi ailelere, 6-17 yaş arasındaki çocuklarını düzenli olarak okula göndermeleri şartıyla her ay nakdi eğitim yardımı, 0-6 yaş arasındaki çocuklarını düzenli olarak sağlık kontrollerini yaptırmak şartı ile nakdi sağlık yardımı ve izlemelerini düzenli yaptıran gebe kadınlara doğum sonrası iki ay için ve hastanede doğum yapma şartıyla bir defaya mahsus nakdi yardım yapılmaktadır. Bu bağlamda, 2009 yılı itibariyle hak sahibi bir milyonu aşkın ailede iki milyondan fazla çocuk eğitim yardımından ve bir milyona yakın çocuk sağlık yardımından yararlanmış ve gebelik yardımı alan anne adayları sayısı da yaklaşık 50 bin olmuştur (KSGM 2008).

Bu çerçevede, son yıllarda engelli bireylerin bakımına yönelik üç seçenekli bir düzenleme yapılmıştır. Buna göre, devlet ya bu bakım hizmetini doğrudan kamu kurumlarınca sağlayacak ya da özel sektörden alınan hizmetin karşılığını ailelere ödeyecektir. Üçüncü ve en çok tercih edilen seçenek ise, devletin hane içinde bakım hizmetini yerine getiren kişiye yani kadınlara bu nakdi desteği sağlamasıdır. Bu durumda aranan koşul, kişi başına hane halkı gelirinin asgari ücretin üçte ikisinden az olması ve bakım hizmetinin hane içinde ve bizzat hane bireylerinden biri tarafından sağlanmasıdır.¹³ Yukarıda belirtilen engelli aile bireyinin bakımında kadına nakdi yardım yapılması kadının görünmeyen emeğinin kabul edilmesi (yani görünür kılınması) anlamında olumlu bir yaklaşım gibi görünse de aslında devlet bu uygulama ile, kadını asli bakıcı adledip devlet kontrolünde eve hapsetmiş olmaktadır (Şahin 2012). Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması için bakım hizmetinin yasal düzlemde ortak bir sorumluluk olarak tanındığını göstermek için aynı hak erkeklere de verilmesidir (Bakırcı 2008).

¹³ Ayrıca 5754 Sayılı Kanun (2008) ile engelli çocuğu olan kadınların emekli olma koşulları kolaylaştırılmıştır. Buna göre, bakım hizmeti sunan kişinin ödediği sigorta primlerinin dörtte bir artırılması ve emeklilik yaşının dörtte bir azalması öngörülmüştür.

Politika yapıcılar ŞNT'nin iki özelliğinin altını çizmişlerdir: "Kız çocuklarının okullaşma oranları ile ilköğretimden ortaöğretime geçiş oranlarını artırmak amacıyla, kız çocuklarına ve ortaöğretime devam eden öğrencilerimize verilen yardım miktarları daha yüksek tutulmuştur. Kadının aile ve toplum içindeki konumunun güçlendirilmesi amacıyla ödemeler doğrudan annelere yapılmaktadır" (KSGM 2008: 14-15). ŞNT'nin sözkonusu bu amacına ulaşmada etkin olup olmadığına ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır (Emir vd., 2013).

ŞNT uygulamasının etkilerini değerlendiren çalışmaların sonuçlarına bakarak bu uygulamanın en temel işlevini yerine getirdiğini, yani küçük miktarda dahi olsa düzenli maddi yardımların yoksul ailelerin temel gereksinimlerin sağlanmasına yardım ederek bu ailelerin refahına bir katkıda bulunduğu belirtilebilir (Ahmed vd., 2007; Emir vd., 2013; Yılmaz, 2014). Ayrıca, iyimser bir bakış açısı ile ŞNT'nin kız çocukları arasında okullaşma oranını arttırdığı için uzun vadede toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin azalmasına yönelik bir katkı sağlayacağından da sözedilebilir.

Ancak, ŞNT'nin uzun erimli stratejik amacına ulaşmada, yani kadınların 'güçlenmesi'ni sağlamada başarılı olduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir. ŞNT uygulaması ile kadının konumunun 'güçlendiği' sonucuna varan çalışmaların oldukça dar bir bakış açısına sahip olduğu görülmektedir. Bu çalışmalar, kadının 'güçlenme'sinden "kadının bankaya gitmeyi öğrenmesi, aldığı ödeme üzerinde tasarrufunun olması, böylece çocuğuna ayakkabı alması, o gün evde daha iyi yemek pişmesi" gibi "minimal düzeydeki etkiler ve pratik gereksinimlerin karşılanması"nı anlamaktadırlar (Emir vd. 2013:124). ŞNT ile aile içi şiddet arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığını gösteren çalışmaların (Yılmaz 2014) yanı sıra ŞNT alan ailelerde kadına yönelik şiddetin azaldığını öne süren çalışmalar da bulunmaktadır. Ancak, bu durum, kadının güçlenmesine yolaçan bir dönüştürücü etkiden çok yapısal olmayan, yani şiddeti tetikleyen etkenlerin azalmasından kaynaklı, bir anlamda geçici bir mali iyileşmenin sonucudur (Emir vd., 2013).

Ayrıca, kamu kurumlarının yaptırdığı kapsamlı ŞNT araştırmaları dahi bu uygulamanın yetersizliğine dikkat çekmektedir (Ahmed vd., 2007). ŞNT'nin etkisinin hizmetlere erişimin kısıtlı

olduğu kırsal kesimlerde daha sınırlı olduğu ve kız çocuklarının okula gönderilmesi konusunda bir çok aile için maddi yardımın ötesinde asıl belirleyici olanın dinsel ve kültürel normlar olduğu belirtilmiştir (age). Aynı çalışma bu bağlamda bir başka önemli noktaya da değinmektedir: Nakdi yardımın kadına verilmesi yalnız zaten kadının söz hakkının olduğu hanelerde kadının daha da güçlenmesine yol açmakta, aksi takdirde olumlu bir etki yaratmamaktadır (Yılmaz 2014). Aksine, ŞNT uygulamasının kadınların güçlenmesi bir yana aksine onların hane içindeki ‘sorumluluk’larını içselleştirmesine böylece toplumsal cinsiyet rollerinin daha da pekişmesine, derinleşmesine yol açtığı söylenebilir (Lomeli 2008, ayrıca bkz. Bergmann ve Tafolar 2014). Bu bağlamda, ŞNT uygulamasının AKP döneminde sosyal yardımlar içinde böylesine ağırlık kazanmasının iki temel nedeninden söz edilebilir. Bir yandan, doğrudan bir yardım mekanizması olduğu için ŞNT hedef kitlesi içinde ‘sosyal devlet’in bir parçası, bir ‘hak’ olarak algılanmaktan çok, “Allah devletimizden bin razı olsun” anlayışı ile bir lütuf/sadaka olarak algılanmaya daha uygun bir yapıdadır. Bu da klientelizm anlayışı çerçevesinde oldukça uygun bir araç olarak kullanılabilir. Diğer yandan, uygulama aslında kadının annelik ve bakım sorumluluğunu pekiştirici bir etki yarattığı için AKP’nin aileselci muhafazakar anlayışı ile de tam anlamıyla örtüşmektedir.

Takip eden bölümde sosyal güvenlik sisteminin bir başka bileşeni olan özel emeklilik sistemini değerlendirmeye geçmeden bu bölümde dile getirilen temel savları özetlemek yararlı olacaktır. Medeni Kanun’da, İş Kanunu’nda ve Ceza Kanunu’nda yapılan iyileştirmeler paradigmanın toplumsal cinsiyet eşitliğine doğru kayması bağlamında dikkate değer bir gelişmedir; ancak, sosyal güvenlik sisteminde yapılan düzenlemelerin potansiyel sonuçlarını daha dikkatli değerlendirmek gerekmektedir. İlk olarak, kadınlara yönelik bu politika değişiklikleri sadece sosyal güvenlik sistemi tarafından kapsanan kadınlarla sınırlıdır. İkinci olarak, işgücü piyasasındaki toplumsal cinsiyet eşitsizliğini dikkate almayan bir sosyal güvenlik sisteminin neoliberal bir yaklaşımla kadınlara ve erkeklere ‘eşit vatandaş’ muamelesi (Kılıç 2008) yapması olumsuz sonuçlara yol açabilmektedir. Son olarak, sistemin tutarlı ve bütünlüklü bir yaklaşımının olmadığı görülmektedir.

Buraya kadar olan tartışmada, işgücü piyasasındaki kadın-erkek eşitsizliği vurgulanarak kamu sosyal güvenlik sistemindeki toplumsal cinsiyetçi eşitsizlik incelenmeye çalışıldı. Bundan sonraki kısımda özel emeklilik sistemlerinin toplumsal cinsiyet uçurumunu derinleştirdiğine vurgu yapılmaktadır.

Farklı ülkeleri ele alan bir çok çalışma toplumsal cinsiyetçi uçurumun bireysel emeklilik sistemlerinde daha derin olduğunu ortaya koymuştur (Bertranou 2001; Turner 2005). Kadınların erkeklere kıyasla bir özel emeklilik sistemine dahil olmaları daha küçük bir olasılıktır; ve sisteme dahil olan kadınlar ise erkeklerden çok daha düşük 'emekli aylığı' almaktadırlar (Ginn ve Arber, 1993; Ginn vd., 2001). Düşük işgücüne katılım oranı, ücret eşitsizliği ve işgücü piyasasındaki toplumsal cinsiyete dayalı mesleki katmanlaşma kadınların özel emeklilik sistemine daha düşük oranda katılmalarına neden olan temel etkenlerdir. Kadınların daha uzun yaşam beklentisi de özel emeklilik sistemi bağlamında kadınların aleyhine olan bir olgudur. Kadınların çalışma yıllarında elde ettikleri birikim erkeklere kıyasla daha uzun bir emeklilik dönemine bölüştürülmektedir.

Özel emeklilik sistemlerindeki toplumsal cinsiyet uçurumu Türkiye örneğinde de geçerlidir. Toplumsal cinsiyet uçurumu bireysel emeklilik sisteminde içsel bir durumdur. Kadınların emeklilik gelirleri, düşük ücretler, ücretli çalışma yaşamının kısa olması ve daha uzun yaşam beklentisi gibi temel etkenlerin ve yönetim giderleri, reel ücret artışı ve risk gibi diğer değişkenlerin bir sonucu olarak erkeklerin elde ettikleri emeklilik gelirinin oldukça altında kalmaktadır. Türkiye'de ücret farklılaşmasına ve diğer bazı varsayımlara göre bir kadının elde ettiği emeklilik geliri bir erkeğin elde ettiği gelirin ortalama anlamda yüzde 55 ile yüzde 79'u arasında değişmektedir (Elveren 2008b, Elveren ve Hsu 2007).

BES gönüllülük esasına dayalı olarak ve orta ve üst gelir grubundakilere ek bir emeklilik geliri sağlamak amacıyla oluşturulduğu için bu konudaki tartışmalar fazla ilgi çekmemiştir. BES'in toplumsal cinsiyetçi boyutunu ortaya koymaya çalışan çok az sayıda çalışma vardır. Düzenli katkı payları dikkate alındığında sistemde belirgin bir cinsiyete dayalı farklılaşma olduğu

görülmemektedir; katılımcıların orta ve üstgelir grubundan ve çok benzer iş kollarından oldukları hesaba katıldığında bu beklenmeyen bir sonuç değildir (Bozkuş ve Elveren 2008, Şahin vd. 2010). Söz konusu çalışmalar tespit edilen cinsiyete dayalı farklılığın yaş, medeni durum ve eğitim düzeyi gibi temel değişkenlerle açıklanabileceğini göstermişlerdir.

Her ne kadar sistem gönüllülük esasına dayandığından emeklilik sistemi içindeki payı görece küçük olsa da katılımcı sayısında son yıllarda (özellikle 2013 yılında yürürlüğe giren devlet katkısı uygulaması ile) gerçekleşen artış kayda değerdir. Daha önce belirtildiği gibi, 2004 yılı itibariyle 315 bin olan katılımcı sayısı hızlı bir şekilde artarak Mayıs 2014 itibariyle 4 buçuk milyonun üzerine çıkmıştır. Ayrıca, politika yapıcılar BES'in geleneksel kamu emeklilik sistemine tamamlayıcı olarak oluşturulduğunu belirtse de bu sistemi daha radikal bir reform sürecinin bir ara, geçiş aşaması olarak okumak da mümkündür.

BES'nin hızlı büyümesinin ardındaki temel nedenlerden biri olan vergi teşviki sosyal güvenlik reformunun diğer unsurlarında da gözlemlenen daha piyasa odaklı bir dönüşüm eğiliminin yansımalarından biridir. Örneğin, bireysel emeklilik sisteminde yer alanların prim oranları azaltılmıştır. Aynı yaklaşım 'Sağlık Dönüşüm Programı'nda da görülmektedir. Program hakkaniyet ilkesi çerçevesinde vatandaşlık temelinde herkese sağlık hizmeti sağlamaktadır. Ancak, aynı zamanda, tüm sağlık hizmetleri için bir katkı payı ödenmesi zorunluluğu getirilmesi (ve bu katkı paylarını daha sonra arttırılması), hizmet sunumu ile hizmet finansmanın birbirinden ayrılması, kamu hastanelerinin özleştirilmesi ve kamu hastaneleri ile özel sektör hastanelerinin doğrudan rekabete tabi tutacak düzenlemeler yapılması gibi büyük ölçüde piyasa odaklı bir 'sağlık sistemi' oluşturulmuştur (Ağartan 2012). Sağlık sisteminde özel sektör odaklı bu paradigma değişiminin ilk sonuçlarından biri 1999'dan 2007'ye cepten harcamaların 3.5 kat artarak toplam sağlık harcamalarının yüzde 21,8'ini oluşturmasıdır (TÜİK 2013).

Özetle, BES'in oluşturulması daha piyasa odaklı bir sosyal güvenlik sistemine geçişin önemli aşamalarından biridir. Toplumsal cinsiyet bağlamında ise sistem içsel olarak bir toplumsal cinsiyet uçurumu barındırmakta ve varolan eşitsizliği yeniden üretilip daha da derinleştirmektedir. En genel anlamda ise, sosyal

güvenlik paradigmasının sosyal refah ve gelirin yeniden dağıtılması unsurlarından uzaklaşarak sosyal içermeye ve karlılık konularına doğru kayması ülkede hem genel gelir eşitsizliğini hem de toplumsal cinsiyet eşitsizliğini artıracaktır.

Sonuç: Toplumsal Cinsiyete Daha Duyarlı Bir Sosyal Güvenlik Sistemin Gerekliği

İş Kanunu, Medeni Kanun ve Ceza Kanunu alanlarında son on yılda toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik bir takım düzenlemeler yapılmıştır. Yasal düzlemde yapılan bu değişikliklerin temel yaklaşımı kadınlara ve erkeklere eşit muamele ilkesinin benimsenmesidir. Ancak, kadınların işgücüne katılımının oldukça düşük ve kayıtdışı çalışmanın gayet yaygın olması toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamayı hedefleyen yeni düzenlemelerin etkisini ciddi ölçüde zayıflatacak iki temel nedendir. Kadının hane içindeki görünmeyen ücretsiz emeği Medeni Kanun tarafından kısmen tanınmıştır; fakat, sosyal güvenlik sisteminde bu gelişmeyi tamamlayacak toplumsal cinsiyete duyarlı düzenlemeler yapılmadığı için, bu adım tam anlamıyla olumlu bir sonuç yaratamayacaktır.

Sosyal güvenlik sistemi, yukarda sözü edilen yasal düzenlemelerin genel anlayışının aksine erkek aile reisi modelini sürdürmekte ve 'ailesellik' anlayışına dayanmaktadır. Geleneksel kamu emeklilik sisteminde aylıkların iş durumu ve erkek aile reisi modeline bağlı olması hem hane içinde hem de işgücü piyasasındaki yapıyı belirlemektedir. Kadınlar yaşlılık aylığına çoğunlukla eşleri veya babaları üzerinden hak kazanmaktadırlar. Dolayısıyla, işgücü piyasasındaki eşitsizlikleri ve kadının özel alana hapsediği gerçeğini dikkate almayan bir sosyal güvenlik sistemi medeni kanun ve iş kanunu alanlarında yapılan düzenlemelerin kadınların lehine sonuçlar doğurmasını güçleştirmektedir.

Her ne kadar vatandaşlık temelli genel sağlık sigortası, zorunlu prim miktarını ödemek kaydıyla ev eksenli çalışanları da sisteme dahil edecek şekilde sigorta kapsamının genişletilmesi ve hamilelik sigortasının geliştirilmesi gibi bazı olumlu düzenlemeler yapılsa da reformların kadınların hem hane içindeki hem de işgücü piyasasındaki dezavantajlı konumlarını gözetmekten oldukça uzak oldukları genel kabul gören bir görüştür. 'Aynılık

olarak eşitlik’ yaklaşımının benimsenmesi emeklilik aylıkları ve diğer sosyal faydaların belirlenmesinde piyasa güçlerine oldukça geniş bir alan bırakmaktadır. Bu paradigma yalnız bireysel haklar ve sorumlulukların güçlendirildiği neo-liberal ‘nötrleşme’ unsuru içermekle kalmayıp aynı zamanda kadını hane içinde temel bakım sağlayıcı olarak gören geleneksel ‘aile’ ve kadın rollerini dayatan bir siyasi-ahlaki anlayışı güçlendirmektedir.

Engelli çocukların bakımında olduğu gibi hane içinde kadınları bakımdan sorumlu kılmak kadınların formel işgücü piyasından çekilmeye itip sosyal güvenlik kapsamı dışında bırakmaktadır. Kadın çalışanları desteklemek adına kreşlerin sayısını artırmak bir yana aksine Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumuna bağlı kreş ve gündüz bakımevlerinin kapatılması (Ecevit 2010) kadınların çalışma sosyo-ekonomik alandaki konumlarına yönelik dile getirdiğim bu kaygıların yersiz olmadığını göstermektedir.

Türkiye’de emeklilik reformunun en zayıf noktası kadınların işgücüne katılım oranının yakın bir gelecekte artacağı önkabulüne dayanmasıdır (Ulusal İstihdam Stratejisi 2001, Resmi Gazete 2006). Ancak bu kendiliğinden gerçekleşen bir durum değildir. Sosyal güvenlik sisteminde kadın ve erkeğe eşit muamele anlayışına dayalı düzenlemeler yapmak işgücü piyasasında eşit sonuçlar yaratmamaktadır. Bir başka deyişle, nedensellik işgücü piyasasından sosyal güvenlik sistemine doğru gerçekleşmektedir, aksi yönde değil. Dolayısıyla, şu noktanın anlaşılması oldukça elzemdir: Kadınlara yönelik pozitif ayrımcılık ve kadınların işgücüne katılımını artıracak düzenlemeler yapılmadıkça Türkiye’de bugünkü haliyle sosyal güvenlik sistemi uzun vadede kadınların refahını olumsuz etkileyecektir. Bu bağlamda, sosyal koruma ayağı olmadan daha esnek işgücü piyasası oluşturmaya yönelik düzenlemeler çözüm olmanın aksine sistemdeki eşitsizliğin daha da derinleşmesine yol açacaktır.

Çalışan kadınların yalnızca yüzde kırkı emeklilik sisteminin kapsamındadır. Kadınlar tarafından yerine getirilen iktisadi faaliyetlerin bir çoğu ya tamamen kapsam dışında kalmakta ya da yalnızca gönüllü sigorta kapsamında yerlabilmektedir. Sosyal sigorta sistemi kadının hane içindeki karşılıksız emeğini ve üretim faaliyetlerini dikkate almamaktadır. Tarım sektöründe üretimin büyük bir kısmı kadınların ücretsiz emeği ile gerçekleş-

mektedir. 'Ücretsiz aile işçisi' olan bu kadınlar resmi işgücü istatistiğinde yeralmalarına karşın sosyal güvenlik sistemi tarafından kapsanmamaktadırlar (KEİG 2008). Diğer yandan, emeklilik reformlarında zaten düşük gelirli taraflar tarafından yerine getirilen işler için oluşturulan isteğe bağlı sigortalarda gayet yüksek prim oranları getirilmiştir.

Son reformlarla emeklilik aylığı ile sigorta primi arasındaki bağ güçlendirilmiştir. Bu durum zaten düzgün/insana yaraşır (decent work) iş bulmakta zorlanan kadınların refahını daha da olumsuz etkileyecektir. Kadınların büyük bir çoğunluğu sosyal güvenlik haklarına çalışan olarak doğrudan değil, erkeklere bağımlı olarak dolaylı bir şekilde erişebilmektedirler. Bu bağımlılık dolayısıyla erkeklere karşı hep korunmasız/kırılgan konumda kalmaktadırlar. Bu durum özellikle boşanma (ya da bir anlamda 'boşanamama') bağlamında ciddi önem arz etmektedir. Kadınlar, eşlerinin ve devletin ödeyeceği primlerle ev işlerinden dolayı sigortalanmalıdırlar (Bakırcı 2008). Yani, devlet sosyal güvenlik sistemi aracılığı ile boşanma durumunda kadınları korumalıdır (Özar and Yakut-Çakar 2012). Ayrıca, kadınların düşük emeklilik gelirinin ardındaki en temel nedenlerden biri olan doğum ve çocuk bakımı dolayısıyla kesikli iş yaşamı dikkate alınarak çocuk bakımına ilişkin daha kapsamlı bir ücretli izin düzenlemesinin yapılması gerekir.

Türkiye'nin toplumsal cinsiyeti dikkate almayan bir sosyal güvenlik sisteminden toplumsal cinsiyete duyarlı bir sisteme geçmesi gerekmektedir. Türkiye'de neo-liberalizm ve neo-muhafazakarlığın bu talihsiz içiçeliği toplumda zaten halihazırdaki eşitsizlikleri daha da derinleştirmekte ve bu durumdan daha çok etkilenenler ise kadınlar olmaktadır. Kadınların istihdamını artırarak sosyal güvenlik sistemine doğrudan erişimlerini sağlayacak düzenlemeler yapmak en elzem konulardan biridir. Aksi halde, kadın istihdamını artırmaya yönelik 'bütünlüklü olmayan' günü kurtarmaya yönelik "çözümler" uzun vadede kadının toplumda tabi olduğu tahakkümü artırmaktan başka bir sonuç doğurmamaktadır.

- Ağartan, Tuba İnci. "Gender and Health Sector Reform: Policies, Actions and Effects", *Gender and Society in Turkey: The Impact of Neo-Liberal Policies, Political Islam and EU Accession* (der.) Saniye Dedeoğlu ve Adem Y. Elveren, I.B. Tauris Publishers, Londra-New York, 2012.
- Ahmed, Akhter, Michelle Adato, Ayşe Kudat, Daniel Gilligan ve Refik Çölaşan. *Impact Evaluation of the Conditional Cash Transfer Program in Turkey: Final Report*, International Food Policy Research Institute, Washington, DC. 2007.
- Andrew, Caroline. "Women and the Welfare State", *Canadian Journal of Political Science*, 1984, (17:4), 667-684.
- Bakırcı, Münevver Kübra. "Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu Değişikliği Hakkında Değerlendirme ve Değişiklik Önerileri", AKDER, www.keig.org., 2008.
- Bergmann, Christian ve Mine Tafolar. "Combating Social Inequalities in Turkey through Conditional Cash Transfers (CCT)?", Konferans Bildirisi, the 9th Global Labour University Conference "Inequality within and among Nations: Causes, Effects, and Responses", Berlin School of Economics and Law, 15-17 Mayıs 2014.
- Bertranou, Fabio M. "Pension Reform and Gender Gaps in Latin America: What are the Policy Options?", *World Development*, 2001, (29:5), 911-923.
- Bozkuş, Süleyman Cihan ve Adem Y. Elveren. "An Analysis of Gender Gaps in the Private Pension Scheme in Turkey", *Ekonomik Yaklaşım*, 2008, (19:69), 89-106.
- Buğra, Ayşe. "Toplumsal Cinsiyet, İşgücü Piyasaları ve Refah Rejimleri: Türkiye'de Kadın İstihdamı", TÜBİTAK Proje No: 108K504, 2010.
- Dayıoğlu, Meltem ve Cem Başlevent. "Gender Aspects of Income Distribution and Poverty in Turkey", *Gender and Society in Turkey: The Impact of Neo-Liberal Policies, Political Islam and EU Accession* (der.) Saniye Dedeoğlu ve Adem Y. Elveren, I.B. Tauris Publishers, London-New York, 2012.
- Dayıoğlu, Meltem ve İnsan Tunalı. "Falling Behind While Catching Up: Changes in the Female-Male Wage Differential in Urban Turkey, 1988 to 1994", Paper presented at the 2003 Annual Meeting of the Population Association of America and the annual conference of the Economic Research Center meeting in Ankara, Turkey, 2003.
- Dedeoğlu, Saniye. "Cinderalla'nın Pazara Yolculuğu", *Neoliberalizmin Tahribatı* (der.) Sungur Savran ve Nesecan Balkan, Metis, İstanbul, 2004.

- Dedeoğlu, Saniye. *Women Workers in Turkey*. I.B. Tauris Publishers, London, 2008.
- Dedeoğlu, Saniye. "Eşitlik mi Ayrımcılık mı? Türkiye'de Sosyal Devlet, Cinsiyet Eşitliği Politikaları ve Kadın İstihdamı", *Çalışma ve Toplum*, 2009/2, 41-54.
- Dedeoğlu, Saniye. "Gender Equality Policies and Female Employment: The Reforms in the EU Accession Process", *Gender and Society in Turkey: The Impact of Neo-Liberal Policies, Political Islam and EU Accession* (der.) Saniye Dedeoğlu ve Adem Y. Elveren, I.B. Tauris Publishers, London-New York, 2012.
- Ecevit, Yıldız. "The Status and Changing Forms of Women's Labour in the Urban Economy", *Women in Turkish Society* (der.) Şirin Tekeli, Zed Books, Londra, 1995.
- Ecevit, Yıldız. "Küreselleşme, Yapısal Uyum ve Kadın Emeginin Kullanımında Değişmeler", *Küresel Pazar Açısından Kadın Emegi ve İstihdamındaki Değişmeler: Türkiye Örneği* (der.) Ferhunde Özbay, İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı ve Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1998.
- Ecevit, Yıldız. "Çalışma Yaşamında Kadın Emeginin Kullanımı ve Kadın-Erkek Eşitliği", *Kadın - Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş: Eğitim, Çalışma Yaşamı ve Siyaset*, TÜSIAD Yayınları, İstanbul, 2000.
- Ecevit, Yıldız. "Women's Labour and Social Security", *Bridging the Gender Gap in Turkey: A Milestone Towards Faster Socio-economic Development and Poverty Reduction* (der.) Feride Acar, World Bank, 2003.
- Ecevit, Yıldız. *Kadın Girişimciliğine Eleştirel bir Yaklaşım*, ILO, Ankara, 2007.
- Ecevit, Yıldız. "İşgücüne Katılım ve İstihdam" *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Öneriler*, TÜSIAD Yayınları, İstanbul, 2008.
- Ecevit, Yıldız. "İş ve Aile Yaşamının Uzlaştırılması Bağlamında Türkiye'de Erken Çocukluk Bakımı ve Eğitimi" *Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Doğru: İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları* (der.) İpek İlkcaracan, İTÜ Bilim Mühendislik ve Teknolojide Kadın Araştırmaları ve Uygulama Merkezi ve Kadının İnsan Hakları yeni Çözümler Derneği Ortak Yayını. İstanbul, 2010.
- Ecevit, Yıldız. "The socio-economic impact of pension systems on the respective situations of women and men and the effects of recent trends in pension reforms in Turkey", Report presented to the European Commission, Directorate-General Justice, 2011.
- EGM (Emeklilik Gözetim Merkezi), www.egm.org.tr

- Elveren, Adem Yavuz. "Social Security Reform in Turkey: A Critical Perspective", *Review of Radical Political Economics*, 2008a, (40:2), 212-232.
- Elveren, Adem Yavuz. "Assessing Gender Inequality in the Turkish Pension System", *International Social Security Review*, 2008b, (61:2), 39-58.
- Elveren, Adem Yavuz. "The Formalization of the Labour Market and Social Security Deficits in Turkey: What should be done?" The 6th International Policy and Research Conference on Social Security, International Social Security Association, Luxembourg, 2010.
- Elveren, Adem Yavuz ve Sara Hsu. "Gender Gaps in the Individual Pension System in Turkey". The University of Utah, Department of Economics, Working Paper No. 6, 2007.
- Emir, İlkey, Tuğrul Erbaydır ve Ayşe Yüksel. "Şartlı Nakit Transferi Uygulaması Kadınların Toplumsal Konumunu Değiştiriyor mu?" *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, 2013, (5:2), 1201-133.
- Esping-Andersen, Gosta. "A New Gender Contract", *Why we need a New Welfare State* (der.) Gosta Esping-Andersen, Duncan Gallie, Anton Hemerijck ve John Myles, Oxford University Press, 2002.
- Eurostat (European Commission Eurostat), <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
- Fraser, Nancy. "After the Family Wage: Gender Equity and the Welfare State", *Political Theory*, 1994, (22:4), 591-618.
- Gimenez, Daniel M. "Gender, Pensions and Social Citizenship in Latin America", ECLAC no: 46. Santiago, Chile, 2005.
- James, Estelle, Alejandra Cox Edwards ve Rebeca Wong. "The Gender Impact of Pension Reform: A Cross Country Analysis", *Journal of Pension Economics and Finance*, 2003, (2:2), 181-219.
- Kara, Orhan. "Occupational Gender Wage Discrimination in Turkey", *Journal of Economic Studies*, 2006, (2:33), 130-143.
- Karadeniz, Oğuz. "Annual National Report 2009 Pensions, Health and Long-term Care Turkey"; Analytical Support on the Socio-Economic Impact of Social Protection Reforms. http://www.socialprotection.eu/files_db/913/asisp_ANR10_Turkey.pdf, 2010.
- Karadeniz, Oğuz. Türkiye'de Atipik Çalışan Kadınlar ve Yaygın Sosyal Güvencesizlik. *Çalışma ve Toplum*, 2011, (2:29), 83-127.
- Kardam, Filiz ve Gülay Toksöz. "Gender Based Discrimination at Work in Turkey: A Cross sectoral Overview", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 2004, (4:59), 151-172.
- Kasnaoğlu, Zehra ve Meltem Dayıoğlu. "Women's Labor Force Participation and Earnings Differentials between Genders in Turkey", *METU Studies*, 1997, (24:3), 329-361.

- KEİG. "Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Yasa Tasarısı Kadınlara Nasıl Bir "Sosyal Güvenlik" Vaat Ediyor?" Kadın Emegi ve İstihdamı Girişimi, 2008.
- KEİG. "Women's Labor and Employment in Turkey: Problem Areas and Policy", Kadın Emegi ve İstihdamı Girişimi, 2009.
- Kılıç, Azer. "The Gender Dimension of Social Policy Reform in Turkey: Towards Equal Citizenship", *Social Policy & Administration*, 2008, (42:5), 487-503.
- KSGM (Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü). *Politika Dokümanı Kadın ve Yoksulluk*, Ankara, 2008.
- Lomeli, Enrique Valencia. "Conditional Cash Transfers as Social Policy in Latin America: An Assessment of their Contributions and Limitations", *The Annual Review of Sociology*, 2008, (34), 475-499.
- OECD. *OECD Factbook 2010*, http://www.oecd.org/site/0,3407,en_21571361_34374092_1_1_1_1_1,00.html, 2010
- OECD. *Pensions at a Glance 2009 Retirement-Income Systems in OECD*, 2009.
- OECD. *Pensions at a Glance 2011 Retirement-Income Systems in OECD and G20 Countries*, OECD Publishing, 2011.
- OECD. *Employment and labour markets: Key tables from OECD*, 2013.
- Orloff, Ann Shola. "Gender and the Welfare State", Institute for Research on Poverty, Discussion Paper no. 1082-96, 1996.
- Özar, Şemsa ve Burcu Yakut-Çakar. "Aile, Devlet ve Piyasa Kıskaçında Boşanmış Kadınlar", *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar*, No. 16, 2012.
- Özbay, Ferhunde. "Kadınların Eviçi ve Evdışı Uğraşlarındaki Değişme", *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın* (der.) Şirin Tekeli, İletişim, İstanbul, 1990.
- Özügurlu, Metin. "Sosyal Politikanın Dönüşümü ya da Sıfatın Suretten Kopuşu", *Mülkiye Dergisi*, 2003, (27:239), 59-74.
- Paterman, Carole. "The Patriarchal Welfare State", *Democracy and the Welfare State* (der.) Amy Gutmann, Princeton University Press, 1988.
- Resmi Gazete. "Dokuzuncu Kalkınma Planı, 2007-2013", 2006.
- SGK (Sosyal Güvenlik Kurumu), www.sgk.gov.tr
- Şahin, Mustafa. "The Social Security Reform and Women in Turkey", *Gender and Society in Turkey: The Impact of Neo-Liberal Policies, Political Islam and EU Accession* (der.) Saniye Dedeoğlu ve Adem Y. Elveren, I.B. Tauris Publishers, London-New York, 2012.
- Şahin, Şule, Helga Rittersberger-Tılıç ve Adem Y. Elveren. "The Individual Pension System in Turkey: A Gendered Perspective", *Ekonomik Yaklaşım*, 2010, (21:77), 105-130.

- Selim, Raziye ve İpek İlkcaracan. "Gender Inequalities in the Labor Market in Turkey: Differentials in Wages, Industrial & Occupational Distribution of Men and Women", 2002. <http://content.csbs.utah.edu/~ehrbart/erc2002/pdf/P405.pdf>
- Steinhilber, Silke. The Gender Implications of Pension Reforms. General Remarks and Evidence from Selected Countries", UNRISD, Geneva, 2006.
- Tansel, Aysit. "Public - Private Employment Choice, Wage Differentials and Gender in Turkey", Yale University Economic Growth Center Discussion Paper No: 797, 2004.
- TNSA (Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması). *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 2008*, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Ankara, 2009.
- Toksöz, Gülay. *Women's Employment Situation in Turkey*, ILO, Ankara, 2007.
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) www.tuik.gov.tr
- Turner, John. "Social Security Privatization Around the World" http://assets.aarp.org/rgcenter/econ/inb106_intl_ss.pdf, 2005.
- Ulusal İstihdam Stratejisi, 2001. www.sendika.org
- UNDP. *Regional Bureau for Europe and CIS Region's (RBEC) Enhancing Women's Political Participation*, A Policy Note for Europe and the Commonwealth of Independent States, 2010.
- Weichselbaumer, Doris ve Rudolf Winter-Ebmer. "A Meta-Analysis of the International Gender Wage Gap", *Journal of Economic Surveys*, 2005, (19:3), 479-511.
- Williamson, John B. ve Sara E. Rix. "Social Security Reform: Implications for Women", Center for Retirement Research at Boston College, MA, 1999.
- World Bank. *Female Labor Force Participation in Turkey: Trends, Determinants, and Policy Framework*, Human Development Sector Unit-Europe and Central Asia Region, Report No: 48508-TR, 2009.
- Yılmaz, Bediz. "Türkiye'de Sosyal Devletin Dönüşümü ve Sosyal Yardımlar: Şartlı Nakit Transferi Alan Kadınlar Üzerine Bir Değerlendirme", *Sosyal Adelet için İnsan Hakları: Sosyal Haklar Biliriler Kitabı* (der.), Kıvılcım Akkoyunlu Ertan, Filiz Kartal ve Yeliz Şanlı Atay, TODAİE, Ankara, 2014.

Türkiye’de İş ve Aile Yaşamını Uyumlaştırma Politikaları

Saniye Dedeoğlu ve Aslı Şahankaya

İstihdamda toplumsal cinsiyet eşitsizliği, dünya genelinde (boyutları ülkeden ülkeye değişiklik göstermekteyse de) bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye’de gözlemlendiği gibi özellikle gelişmekte olan ekonomiye sahip ve ataerkil toplum yapısının hâkim olduğu ülkelerde toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin en bariz görünümü, kadınların düşük istihdam oranlarıdır. Nitekim Türkiye’deki işgücü piyasasına baktığımızda, kadın istihdamı erkek istihdamıyla kıyaslandığında oldukça düşüktür. Bu durumun en temel nedeni olarak, toplumsal cinsiyet rollerinin kadınlara yüklediği sorumluluklar dolayısıyla kadınların iş ve aile yaşamı arasındaki dengeyi sağlamakta zorlanmaları gösterilebilir. Çocuk, yaşlı ve hasta bakımı ve eviçi diğer işlerin büyük çoğunlukla kadınların ücretsiz emeği üzerinden sağlanıyor olması, kadınların ev dışında tam zamanlı işlerde düzenli olarak çalışabilmelerinin önünde engel teşkil etmektedir. Bu zemini iş ve aile yaşamını birbirine rakip iki alan gibi gösteren ‘ayrı dünyalar’ yaklaşımı sağlamış ve bu durum uzun yıllar bir çalışan sorunu olmaktan ziyade kadınların sorunu olarak kabul edilmiştir.

Avrupa özelinde baktığımızda iş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikalarının yoğun olarak hizmetler sektöründe çalışan kadınların işgücü piyasasında kalmalarını devam ettirmenin ve aynı zamanda potansiyel kadın emek arzının piyasaya yönelme-

sinin bir aracı olarak görüldüğü söylenebilir. Avrupa'da kadın istihdam verileri ve çocuk bakım hizmetlerindeki yaygınlık, bu politikaların piyasanın ihtiyaç duyduğu kadın emeğini sağlama-
nın aracı olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede değerlendiril-
diğinde, Türkiye'de iş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikala-
rının zaten düşük olan kadın istihdam oranlarını artırmanın, ka-
dınların ekonomik fırsatlara ulaşmasının bir aracı olarak kullanı-
lacağını çıkarsamak yanlış olmayacaktır. Diğer bir deyişle bu po-
litikalar zaten işgücü piyasası dışında olan bir kitlenin istihdama
aktarılması için bir araç olarak değerlendirilebilir. 2006 yılından
beri sosyal politika alanında kadın istihdam oranlarındaki dü-
şüklük önemli bir toplumsal sorun olarak tanımlanmaya başlan-
mış, hem kamuda politika yapıcı kurumlar hem de sivil toplum
kuruluşları bu konu ekseninde çok çeşitli faaliyetler yürütmeye
başlamışlardır. Bu gelişmelerin ortaya çıkardığı temel politika
alanı aktif istihdam politikaları aracılığı ile özellikle İş-Kur'un
verdiği eğitim ve meslek edindirme programları ya da mikro-
kredi yoluyla kadın girişimciliğinin teşviki sağlanarak kadınların
işgücüne dâhil edilmesidir. Fakat bu politikalarla istenen sonuç-
lara ulaşamayınca, çalışma koşullarının esnekleştirilmesi ve iş-
aile yaşamını uyumlaştırma politikaları daha çok dillendirilmeye
başlamıştır. İşte böyle bir sosyal politika ortamında, bu çalışma-
nın amacı, Türkiye'de uygulamada olan bakım ve izin politikaları
aracılığı ile iş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikalarını ince-
lemek, var olan iş-aile yaşamını uyumlaştırma politikaları evre-
ninin ve bu evrenin düzenlenme biçiminin kadın istihdamını ar-
tırma potansiyelinin olup olmadığını tartışmaktadır.

İncelemenin sonuçları göstermektedir ki, Türkiye'de iş ve ai-
le yaşamını uyumlaştırma politikaları istihdam dışında olan ka-
dınları istihdama yöneltme konusunda yetersiz kalmaktadır. Ba-
kım izinlerinin fakat özellikle de bakım hizmetlerinin yetersizliği
ekonomik aktivite dışı olan kadınları işgücüne çekecek potansi-
yeli barındırmamaktadır. Halen uygulamada olan politika ve
programlar daha çok hali hazırda istihdamda olan kadınların ba-
kım izinlerini düzenlemekte ve pek yetersiz olsa da sınırlı sayıda
kadına çocuk bakım hizmeti (özel işyerleri ve kamu kreşleri ara-
cılığı ile) sunmaktadır. Fakat bu düzenlemeler de daha çok ka-
dınların iş ve aile yaşamı arasında denge sağlamayı hedeflemekte,
erkekler bunun dışında tutulmaktadır. Kısaca, iş ve aile yaşamı

uyumlaştırılan bireyler kadınlarırken erkeklerin böyle bir uyuma ihtiyaç duymadığı varsayılmaktadır. Bütün bunların yanı sıra, iş-gücü piyasası dışında kalan kadınların ise daha çok esnekleşen ve aynı zamanda daha da enformel hale gelen işlere talip olacağı beklenmektedir. Kadınların hiçbir destek ve güvence olmadan bütün haşmetiyle durmadan ucuz işgücü talep eden vahşi kapitalizmin çarkına kendilerini bırakmaları beklenmektedir.

Aile ve İş Yaşamını Uyumlaştırma Politikaları ve Gelişimi

İş ve aile yaşamının uyumlaştırılması denilince ilk akla gelen kadın ve erkeğin iş ve aile yaşamı arasında bir denge yakalamasıdır. Ancak bu iki alan arasındaki çatışmanın en aza indirgenmesi ve bir dengenin kurulabilmesi için, aynı zamanda bu iki alan dışında kalan sosyal yaşantının da düzenlenmesi gerektiği düşünülmektedir. Nitekim iş ve aile yaşamının uyumlaştırılması kavramı bazı otoritelerce kadınların iş ve aile yaşantısı dışındaki sosyal yaşantıyı yok saydığı gerekçesiyle tartışmalı bulunmakta ve ‘iş ve iş-dışı yaşam’ kavramının (KEİG, 2014) kullanılması tercih edilmektedir. Bu çalışmada ‘iş ve aile yaşamı’ kavramının tercih edilmesinin nedeni, Türkiye’de bu politikaların aile ve aile içinde de özellikle kadının ücretsiz emeği üzerinden şekillenmesidir.

İş ve aile yaşamının uyumlaştırılması sosyal politika uygulaması olarak, 1960’lı yıllarda konuşulmaya başlanan günümüz piyasa ekonomilerine özgü bir gündemdir. Modern kapitalizm öncesi, sanayi devriminden önce üretim aileler tarafından kendi evlerinde kendi tüketimleri için yapılırken, sanayi devrimiyle birlikte işyerleri ev ve aileden uzaklaşmıştır. Böylece, üretimin yönemi, amacı, üretimin gerçekleştiği mekânlar ve üretime ayrılan zaman değişmiştir. Bu değişim ev ve iş mekânlarının birbirinden ayrılması sonucunu doğurmuş (Alikoç 1996) ve de ayrı ayrı düşünölmeye başlanan bu iki alanın birbiriyle çatışması kaçınılmaz olmuştur. İş ve aile yaşamı “ayrı dünyalar” yaklaşımıyla birbirine rakip iki alan gibi gösterilmiş ve birbirleriyle mücadele eder hale getirilmiştir. İş, erkeklerin hakim olduğu alan olarak kabul edilirken, kadınlar ev işlerinden ve bakım hizmetlerinden (çocuk, yaşlı ve engelli bakımı) sorumlu tutulmuşlardır. Evde erkeğin sorumluluğu olmadığı için iş ve aile yaşamı arasındaki çatışma bir çalışan sorunu olmaktan çok kadın sorunu olarak kabul

edilmiş ve eviçi işler ile bakım işleri, iş yaşamının gereklerini yerine getirmenin önünde bir engel olarak görülmüştür (Özen, 2002: 143).

Erken endüstrileşme dönemlerinde iş ve aile yaşamı arasındaki denge, ataerkil aile yapısıyla sağlanmıştır. Kapitalist üretim sisteminde sermaye, ataerkil ilişkilerin kadına yüklediği itaatkarlık, sabırlılık, uysallık gibi toplumsal cinsiyet rollerini, kadın emeğini daha fazla sömürmek için sonuna kadar kullanmıştır (Yaman Öztürk, 2010: 31). Annelik ve ev kadınlığı rolleri yüceltilerek kadınların bu rollere sahip çıkması beklenmiş ve başarılı da olunmuştur. Bu bağlamda bakım işleri ataerkil ilişkiler temelinde kadın işi olarak görülmüş ve tamamen kadının sorumluluğuna bırakılmıştır (Yaman Öztürk, 2010: 46). Ancak endüstrinin ilerlemesi ve piyasa ekonomilerinin gelişmesi sonucu kadınların işgücüne katılma oranlarının artmasıyla birlikte hem eviçi üretimde hem de işgücü piyasasında cinsiyete dayalı işbölümünde dönüşümün sinyalleri görülmüştür. Böylelikle ataerkil aile yapısı, iş ve aile yaşamı arasındaki dengeyi sağlama konusunda yetersiz kalmış ve bu soruna artık kamusal alanda çözümler üretmek zorunlu hale gelmiştir. Bu zorunluluğun öncelikli amacı, işgücü piyasasının beklentilerini karşılamak, kadın emeğine olan istihdam talebini doyumak ve kadın işgücü arzının sürekliliğini ve verimliliğini sağlamaktır (İlkkaracan, 2010: 7). Nitekim Avrupa Komisyonu ekonomik büyüme, zenginlik ve rekabet için iş-aile yaşamını uyumlaştırma politikaların önemini vurgulamış ve bu politikaların sosyal politikanın önemli bir ayağı haline geldiğini belirtmiştir. Avrupa 2020 stratejisinin temel hedeflerinden biri, 2020 yılına kadar 20-64 yaş arası nüfusun en az yüzde 75'inin çalışma yaşamında olmasıdır (Eurofound, 2012). Bu hedef ancak kadın istihdamının artırılmasıyla mümkün olabilecektir. Dolayısıyla kadınların eviçi ve bakım sorumluluklarındaki ataerkil tahakkümde bir değişime gidilmesi dünya ekonomisi için bir zorunluluk haline gelmiştir. Avrupa Komisyonu'nun iş-aile yaşamının uyumlaştırılmasına yaptığı vurgu aynı zamanda işgücü piyasalarında kadın-erkek eşitliğini sağlamanın bir aracı olarak da ele alınmaktadır (Dedeoğlu, 2009: 48).

Uygulama pratiklerine bakıldığında, iş-aile yaşamını uyumlaştırma politikaları temelde, iş ve aile yaşamı arasındaki dengeyi kurarak hem ailenin eşitlikçi bir formda devamlılığını sağlamak

hem de istihdam edilebilir kadın emeğinden özel ve kamusal alanlarda azami yararlanmayı hedeflemektedir. Feminist yazarlar ise, başlangıçta iş ve aile yaşamının uyumlaştırılması politikalarını toplumsal cinsiyet kabullerine dayalı işbölümünü değiştirmek için bir araç olarak görseiler bile, artık uygulamada neoliberal kapitalist dönemde daha çok kadın işgücü talep eden istihdam piyasalarına kadın emeği aktarmanın bir yolu olarak araçsallaştırıldıklarını göstermektedirler (Dedeoğlu, 2009). Bu bağlamda, bu politika demeti toplumsal cinsiyet rollerinde değişim yapmaktan çok kadınların ev işleri ve çalışma arasında bir denge sağlamalarını kolaylaştıracak biri dizi önlemi içermektedir.

Birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede kadınların istihdama katılmalarının önünde engel oluşturan aile-içi karşılıksız emek ve karşılıksız bakım hizmetleri iş-aile yaşamını uyumlaştırma politikalarıyla hafifletilmeye çalışılmaktadır. İş ve aile yaşamını uyumlaştırma konusunda hedeflenen politikaların temel amacının kadınların istihdama katılımlarını arttırmak ve kadınların işgücü piyasasında erkeklerle fırsat eşitliği temelinde istihdam edilebilirliklerini sağlamak olduğu düşüncesinden hareketle, bu politikaların eksikliği halinde kadınların işgücü piyasasına girmelerinin ve daha önemlisi süreklilik arz eden bir şekilde istihdam edilmelerinin zor olacağı açıktır. Kadınların çalışma yaşamına katılımını etkileyen faktörler başta çocuk bakımı ve diğer bakım yükümlülükleri olmak üzere kadınların ev içindeki sorumluluklarından oluşmaktadır. Andersen (2011)’in de belirttiği üzere, kadınlar aile-içi bakım sorumluluklarına hapsolurlarsa hem aile hem de genel anlamda toplum büyük bir gelir kaybına uğrayacaktır. Hem bahsedilen gelir kaybının engellenmesi hem de kadınların görünmeyen emeklerini görünür kılabilmek adına iş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikaları ve uygulamaları oldukça önemlidir.

İş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikaları, çalışma süreleri ve izinlerine ilişkin yasal mekanizmalar ve bakım hizmetlerine ilişkin kurumsal mekanizmalar olmak üzere iki grupta toplanabilir. Yasal düzenlemeler ebeveyn izni, emzirme izni, hamilelik süresince kadın çalışanları koruyan hükümler, aile-içinde çocuk dışındaki diğer bakım sorumluluklarına ilişkin izinler, çalışma süreleri ve esnek çalışmaya ilişkin düzenlemelerden oluşurken; kurumsal mekanizmalar daha çok doğumdan sonra çocukların

bakımına ilişkin hizmetleri içermektedir. Bunların dışında, tartışmalı olmakla birlikte üçüncü bir kategori olarak bakım yükümlülüklerini desteklemek üzere ailelere yapılan nakit transferleri bu politikalar arasında sayılabilir. Ancak nakit transferlerinin, genellikle kadınların evde kalıp, çocuk, yaşlı ve engelli bakımının sorumluluğunu üstlenmelerini desteklediği gerekçesiyle, ataerkil aile yapısını pekiştiren bir etkisi olduğu görüşü ağır basmaktadır (Ilkcaracan, 2010: 8). Kurumsal bakım hizmetlerinin yetersizliğini gidermenin bir yolu olarak evde bakım hizmeti verilmesinin desteklenmesi sosyal devlet anlayışından uzaklaşılmasının bir göstergesi olarak kabul edilebileceği gibi evde bakım hizmeti verilmesinin baş aktörünün kadın olması da kadın emeğinin politika yapımcılar tarafından sömürüye açık hale getirildiğine işaret etmektedir.

Kadın istihdamı ve iş-aile yaşamı uyumlaştırma politikaları arasındaki en bariz ilişki hem kadın istihdam oranlarında hem de 3-5 yaş aralığındaki çocukların okullaşma oranlarında doğrudan gözlemlenebilmektedir. Tablo 1'de Avrupa ülkelerinde kadınların işgücüne katılım oranlarındaki artışların 2005 ve 2011 yılları karşılaştırması verilmektedir ve hemen hemen tüm ülkelerde kadın istihdam oranlarında artış yaşandığı görülmektedir. 2008 yılının finansal krizin başlangıcı olması dolayısıyla bazı ülkelerde kadın istihdam oranlarında düşüşler olsa bile, genel olarak kadınların yarısından fazlasının istihdamda olduğu söylenebilir. Bu bulguya eşlik eden bir diğer gelişme ise, AB ülkelerinden 3-5 yaş arası çocukların kreşleşme oranındaki artıştır ve bu oranın 3-5 yaş öncesi grup için çoğu ülkede yüzde 80'lerin üzerinde seyrettiği görülmektedir. Doğum izinlerinin ise AB direktiflerine uygun olarak en az 16 hafta olarak uygulandığı, bazı ülkelerde (örneğin İngiltere) bunun daha uzun tutulduğu ve ebeveyn iznini de içeren bir uygulamaya dönüştüğü bilinmektedir. Bu uygulamalar özet olarak, Lewis'in de belirttiği gibi, iş-aile yaşamını uyumlaştırmanın kadınların işgücünde kalmalarını teşvik etmek için yoğunluklu olarak izinler aracılığı ile değil bakım hizmetlerinin yaygınlaştırılması aracılığı ile yürütüldüğünü göstermektedir. Tablo 1'deki veriler, doğum izinlerinin OECD ortalamasının 16 hafta olarak kalmasına rağmen 3-5 yaş aralığındaki okul öncesi çocuklarının çoğunluğunun kreş bakımına ulaştığını göstermektedir.

Tablo 1: OECD Ülkelerinde Kadın İstihdam ve 3-5 Yaş Çocuklar Okullaşma Oranları

Ülke	OECD		Norveç		Fransa		Almanya		İngiltere		İtalya		İspanya		Polonya		Türkiye	
Yıl/%	2011	2005	2011	2005	2011	2005	2011	2005	2011	2005	2011	2005	2011	2005	2011	2005	2011	2005
İşgüçte Kadın Oranı	54,5	52,9	68,7	68,7	51,7	50,7	54,1	51,1	56,7	55,9	38,5	37,8	52,9	46,4	48,4	47,7	28,8	23,3
İşgüçte Kadın Oranı- Erkek	69,5	70,0	74,1	76,2	61,8	62,6	66,6	66,3	69,7	70,2	59,1	61,0	67,4	68,8	64,5	62,8	71,7	70,6
Kadın İstihdamı	36,0	38,3	52,4	52,5	26,9	26,7	46,1	40,1	49,2	56,7	17,1	20,8	24,0	35,8	20,0	18,1	21,2	19,4
Erkek İstihdamı	39,7	43,6	50,5	53,3	32,8	33,7	50,2	44,9	51,1	60,7	25,5	29,9	24,2	47,7	29,6	23,6	43,4	41,6
Annelik İzin süresi (hafta)	17,5	16,6	9,0	9,0	16,0	16,0	14,0	14,0	52,0	52,0	21,7	21,7	16,0	16,0	22,0	16,0	16,0	16,0
3-5 yaş kreşleşme oranı	80,9	73,5	96,5	87,7	99,2	100	94,2	82,1	69,7	70,2	95,3	99,7	99,1	98,0	64,6	32,8	29,9	13,4

Kaynak: OECD veri tabanından derlenmiştir.

Doğum izinleri OECD genelinde zaman içinde AB standardı olan 16 hafta civarında kalırken, 3-5 yaş grubu çocukların kreş oranlarındaki artışlar, iş-aile yaşamını uyumlaştırma politikalarının temel olarak bakım hizmetlerinin sağlanmasına odaklandığını göstermektedir. Bu politikalar, özellikle babalık izinlerinin çok rağbet görmemesi sonucu kadınların hem eviçi bakım hizmetlerini üstlendikleri hem de işgücü piyasasına katılımlarının sağlandığı bir modele işaret etmektedir. OECD ülkelerinin bakım politikalarına baktığımızda bu modelin daha da netleştiğini görmekteyiz. OECD ülkelerinde bakım politikaları ilk olarak annelik izni üzerinden düzenlenirken, AB'nin her alanda kadın-erkek eşitliğini sağlama hedefi etrafında bazı ülkeler babalık ve ebeveyn iznini bakım politikalarına dahil etmişlerdir. Fransa ve Almanya'da ücretsiz ebeveyn izni uygulanırken İspanya'da ücretli babalık izni düzenlenmiştir. Türkiye'de ise ebeveyn izni henüz yasal mevzuata dahil edilmemiş, babalık izni ise çok sınırlı bir düzenleme olarak kalmıştır. Türkiye için iş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikaları kapsamında değerlendirilen bakım politikalarının bu haliyle kadınların yükünü artıracığı ve kadınları hem çalışan hem de çocuk/yaşlı bakımından sorumlu gören muhafazakâr yaklaşımı güçlendireceği açıktır.

Türkiye'nin kadın istihdamı ve kreş oranları OECD ortalamasının çok altındadır ve son yıllarda kreşe giden çocukların oranlarındaki artış ise okul öncesi yaştaki çocukların anasınıflarına katılması uygulamasının bir sonucu olarak artmıştır. Artışın

daha çok 5 yaş grubundaki çocuklar için olduğu ve çocuk bakımının hala evlerde kadınlar tarafından yapıldığı söylenebilir. Diğer ülkelerde gözlenen kadın istihdamı ve 3-5 yaş grubu çocukların kreşleşme oranları arasındaki benzer ilişkinin Türkiye için ortaya çıkmadığını söylemek yanlış olmaz. Bu yazının bundan sonraki kısmı bu konuyu daha derinlemesine inceleyerek, son yıllarda Türkiye'de giderek belirginleşmeye başlayan iş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikaları uygulamalarının kadın istihdamı için ne anlama geldiğini sorgulayacak ve Türkiye'deki iş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikalarının kadın istihdamında ya da kadının toplumsal konumunda nasıl bir değişim önerdiği ele alınacaktır.

Kadın İstihdamı ve İstihdam Politikaları

Avrupa'da iş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikalarının genel çerçevesini kadınların işgücü piyasasına girişlerini kolaylaştırmak oluştururken, Türkiye'de bu politikaların temel motivasyonunun ne olduğunu incelemek iş-aile yaşamını uyumlaştırma politikaları ve kadın istihdamı arasındaki ilişkinin yönünü bize açıklayacaktır. Türkiye'de hem kadın hem de erkek istihdam oranları AB ülkeleri oranlarıyla kıyaslandığında oldukça düşüktür. ILO'nun (2009) istihdama ilişkin 2007 yılı karşılaştırmalı verilerine göre, kadınların istihdama katılım oranları dünya genelinde yüzde 49,1 (erkeklerde yüzde 74,3), AB-25'te yüzde 58,6 (erkeklerde yüzde 73), Türkiye'de ise yüzde 22,2 (erkeklerde yüzde 64,3)'dir. Bu istatistikler bize, Türkiye'de hala ataerkil toplum yapısının hâkim olduğunu göstermektedir. Elbette kadınların işgücüne katılım oranlarının düşüklüğünü tek bir değişkenle (ataerkil toplum) açıklamak yetersiz olacaktır. Eğitim, işgücü piyasasının yeni ürettiği işlerin çoğunun enformel olması, kurumsal bakım hizmetlerinin yetersiz olması nedeniyle kadın işgücü arzının kısıtlanması gibi birçok etken kadınların istihdama katılma kararlarında belirleyici olmaktadır. Tüm bu etkenlere baktığımızda hepsinin cinsiyetçi bakış açısından beslendiğini söylemek mümkündür. Gerek kız çocuklarının eğitim olanaklarına ulaşmalarındaki zorluklar, gerek yaratılan enformel işlerde daha çok kadınların istihdam edilmesi gerekse de kurumsal bakım hizmetlerinin eksikliği nedeniyle bu hizmetlerin kadınlar aracılığı-

ğıyla gerçekleştirilmesi, Türkiye’de hem aile hem de çalışma yaşamında toplumsal cinsiyete dayalı katı bir işbölümünün varlığını koruduğunu göstermektedir. Özellikle son dönemde çalışma normlarına ilişkin yapılan yasal düzenlemelerdeki değişiklikler, kadınların daha çok esnek, yarı zamanlı ve enformel işlerde çalışmasını destekler niteliktedir.

Bütün bu yapıya rağmen son yıllarda yaşanan yapısal sosyo-ekonomik değişimler ve neoliberal ekonomi politikalarının da etkisiyle hız kazanan ihracata dayalı üretim, tarımdaki çözülmeyle birlikte kırdan kente yaşanan yoğun göç, reel ücretlerdeki düşüş (ki bu düşüş aile ücreti varsayımını yerle bir eden bir düşüştür) küresel rekabet edebilirliğin bir gereği olarak kadın istihdamına olan ihtiyacı artırmıştır. Fakat bu artan ihtiyaç daha çok kadınları enformel işlerde işçi olarak talep etmektedir. İşte bu nedenledir ki, Türkiye’de kadın istihdamının yarısından fazlası kayıtdışı çalışmakta ve son yıllarda bu kayıtdışılık kentsel alanlarda yaygın olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sürece paralel olarak hem sanayi çevreleri hem de politika yapıcı kurumlar giderek daha yoğun olarak kadınları işgücü piyasasına çekebilmek için “kalıcı, güvenceli ve eşitlikçi bir kadın istihdamı” söylemiyle (çoğunlukla söylem olarak kalsa bile) iş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikalarını gündeme getirmeye başlamışlardır.

Kısa bir süre önce yayınlanan OECD Better Life Index¹’inde Türkiye’nin iş-aile yaşamını uyumlaştırma performansının bütün OECD ülkeleri içinde en düşük olduğu gösterilmektedir. Bu sonuca temel teşkil eden verilerin başında çalışma saatleri ve ücretsiz çalışma için ayrılan zaman gelmektedir. Rapor göstermektedir ki, uzun saatler çalışma hem kişilerin bireysel sağlık ve güvenliğini tehdit etmekte hem de stresli bir hayatın belirtisi olarak yorumlanmaktadır. Türkiye’de yıllık 1.855 olan uzun çalışma saatleri 1.765 saat olan OECD ortalamasının üzerindedir. Ayrıca çalışanların yüzde 43’ü OECD’de en yüksek çalışma saatleri ile çalışan yüzde 9’luk kitleden daha uzun saatler çalışmaktadır. Erkekler ücretli çalışma için kadınlardan daha uzun saatler çalışırken, çalışan erkeklerin yüzde 47’si ve çalışan kadınların yüzde 33’ü çok uzun saatler çalışmaktadır (OECD, 2014). Erkekler kadar olmasa bile çalışan kadınların önemli bir kısmının da çok

¹ Daha İyi Yaşam Endeksi.

uzun saatler çalıştığı gerçeğine kadınların evde gerçekleştirdikleri çalışma da eklenince kadınların iş yükünün ne kadar uzun olduğu ortaya çıkmaktadır.

Yine OECD'nin çalışmasında, ücretsiz çalışma için ayrılan zamana bakıldığında, ev içindeki rollerin hala geleneksel işbölümü çerçevesinde yapıldığı görülmektedir. Erkekler daha çok ücretli çalışma için zaman ayırırken, kadınlar eviçi işler için çok daha uzun zaman harcamaktadır. Türkiye'de erkekler günde ortalama 116 dakika yemek, temizlik ve bakım için zaman harcamaktadır ve bu 141 dakika olan OECD ortalamasının çok altındadır. Kadınlar ise günde ortalama 377 dakika eviçi aktiviteler için zaman harcamaktadır. Türkiye'de kadınların ve erkeklerin ücretsiz eviçi aktiviteler için harcadıkları zaman arasındaki farkın OECD ülkeleri içindeki en büyük fark olduğuna dikkat çekilmektedir (OECD, 2014).

İş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikaları, belirtilen ekonomik motivasyonların yanında AB'ne uyum sürecinde kadın ve erkek için her alanda fırsat eşitliğini sağlama amacını da kapsamaktadır. Kadınların işgücüne katılımının önündeki en büyük kısıtlardan biri başta çocuk bakımı olmak üzere ev içindeki sorumluluklardır. Türkiye 15-64 yaş kadın nüfusun bakım işlerine ayırdıkları zaman bakımından OECD ve OECD dışında 30 ülke arasında bu sürenin en yüksek olduğu ülkedir. Bu oran AB ülkeleriyle kıyaslandığında Türkiye için yaklaşık 4 kat daha yüksektir (KEİG, 2013: 16). Bakım konusundaki eşitsizlik eviçi işlerin paylaşımında da kendini göstermekte, ev işlerinden ağırlıklı olarak kadınlar sorumlu kabul edilmektedir. Birçok araştırma, eviçi işlerdeki eşitsizliğin geleneksel toplumsal cinsiyet rolleriyle ilgili olduğunu saptamaktadır.

Hem ücretli hem de ücretsiz çalışma için ayrılan zamanların kadın ve erkek için dağılımı bize, iki şey göstermektedir. Bunlardan ilki, Türkiye'de kadın erkek arasında hala geleneksel bir işbölümü vardır ve kadınlar eviçi işleri yaparken erkekler ücretli çalışmaya odaklanmaktadır. Kadınların eviçinde harcadıkları zaman yükünü hafifletecek politikalar olmadan kadınların istihdama girmeleri zordur. İkincisi ise, işgücü piyasasında varolan uzun çalışma saatlerinin kadınların aynı zamanda hem eviçi sorumlulukları gerçekleştirip hem de ücretli istihdama girebilmele-ri için önemli bir engel olmasıdır.

Özetlemek gerekirse, Türkiye’de yaygın ataerkil yapının dönüşmesi iş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikalarını gündeme taşımıştır. Türkiye’de iş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikaları temelde iki motivasyon üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Birincisi, kadınları işgücüne dahil edip ülkenin potansiyel işgücünden maksimum düzeyde yararlanarak sürdürülebilir bir ekonomik gelişmenin sağlanması; ikincisi, AB’ne uyum sürecinde her alanda kadın-erkek fırsat eşitliğinin sağlanmasıdır. Yüzünün takip eden bölümlerinde, Türkiye’de uygulanmakta olan iş ve aile yaşamı uyumlaştırma politikaları farklı bakım izinleri ve bakım hizmetlerine odaklanarak tartışılacaktır.

Bakım İzinlerine İlişkin Hukuksal Düzenlemeler

Avrupa genelinde, aileler için bakım izinleri ciddi dönüşümler geçirmiştir. Doğum izni 20. yüzyılın başından itibaren olmasına rağmen, 1952 tarihli ILO sözleşmesi ile hukuksal güvenceye kavuşmuştur. 1992 yılında Avrupa Birliği ücretli doğum izninin en az 14 hafta olmasına ilişkin bir direktif çıkartmıştır. Fakat birçok ülkede bu minimumum üzerinde daha cömert uygulamalar zaten mevcuttur. 1996 yılında başka bir direktifle üye ülkelerde ücretsiz ebeveyn izni zorunlu hale getirilmiştir. Bu izinle ailelerin üç ay boyunca çocuklarına tam zamanlı bakmalarının yolu açılmıştır. 2010 yılında ebeveyn izni dört aya uzatılmıştır. Ebeveyn izni her ebeveyn için en az bir ay olmak üzere düzenlenmiş ve bu izin atipik çalışma biçimlerine kadar yaygınlaştırılmıştır. Bakım izinlerine ilişkin düzenlemeler hala AB düzeyinde tartışılmakta, doğum izinlerinin 14 haftadan 20 haftaya kadar uzatılması ve ebeveyn izinlerinin en az iki haftasının ücretli olması öngörülmektedir.

Türkiye’de doğuma ilişkin yasal düzenlemeler, analık izni ve emzirme izni ile sınırlı tutulmuştur. Doğum izni, kadın işçiler için 4857 Sayılı İş Kanunu’nun 74. maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre, kadın işçilerin doğumdan önce sekiz ve doğumdan sonra sekiz hafta olmak üzere çalıştırılmamaları öngörülmektedir. Bu maddenin devamında sağlığı elveren kadın işçilerin doğumdan önceki üç haftaya kadar işyerinde çalışabilecekleri ve doğumdan önce çalışılan sürelerin doğum sonrasında sekiz haftalık izin süresine ekleneceği belirtilmiştir. Ayrıca hamilelik sü-

resince yapılacak kontroller için işveren tarafından ücretli izin verilmesi öngörülmüştür.

657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu'nda kadın memurların doğum öncesi ve doğum sonrası çalıştırılmamalarına ilişkin süreler, 4857 Sayılı Kanun'da kadın işçiler için öngörülen sürelerle aynıdır. Ancak, kadın memurun isteği üzerine on altı haftalık sürenin tamamlanmasından çoğul gebelik halinde ise on sekiz haftalık sürenin tamamlanmasından sonra, yirmi dört aya kadar aylıksız izin verilebileceği öngörülmürken, kadın işçinin isteği üzerine on altı ya da çoğul gebelik halinde on sekiz haftanın tamamlanmasından sonra verilecek ücretsiz izin altı ay ile sınırlandırılmıştır.

İzinlere ilişkin düzenlemelerden bir diğeri, emzirme iznidir. 4857 sayılı Kanun'un 74/6 maddesine ve 657 Sayılı Kanun'un 104. maddesine göre, kadın işçi ve kadın memura doğumdan itibaren bir yaşından küçük çocuklarını emzirmek için günde bir buçuk saatlik emzirme izni verilecek ve bu süre çalışma süresinden sayılacaktır. Ocak 2005 tarihli Devlet Memurları Kanunu ile İş Kanunu'nda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısında, emzirme izin süresi arttırılmış ve memur ve işçi kadınlara ücretli analık izin süresinden sonraki dört ayda günde üçer saat, daha sonraki altı ayda günde bir buçuk saat emzirme izni verilmesi öngörülmüştür. Ancak, tasarının kanunlaşmış halinde kadın işçi ve memurlar için öngörülen bu arttırılmış izin sürelerinin sadece kadın memurlar için geçerli kılındığını görmekteyiz. Bu düzenlemenin Anayasamızın 10. maddesinde güvence altına alınan eşitlik ilkesine aykırı olduğu açıktır. Nitekim annelik izni sürelerinin kadın işçi-memurlar arasında kadın memurlar lehine (ki bu uzun süreli doğum izninden çalışma yaşamına dönen kadının işe adaptasyon süresini uzattığı nedeniyle tartışmalıdır) bir düzenlemeye gidilmesi, kadın çalışanlar arasında sınıf ayrımı yapıldığına işaret etmektedir.

Doğum izinlerine ilişkin mevzuata geri dönecek olursak, kadınlarda olduğu gibi erkeklerde de memur-işçi ayrımına işaret eden bir düzenleme ile karşılaşmaktayız. 657 sayılı kanun ile eş doğum yapan memura doğumdan itibaren isteği üzerine yirmi dört aya kadar aylıksız izin hakkı (108/B) tanınırken, aynı hak eş doğum yapan işçiye tanınmamıştır. Bu düzenleme, eşitlik ilkesine aykırılığının yanında iş ve aile yaşamını uyumlaştırma

konusunda yetersiz bir düzenlemedir. Nitekim AB ülkelerinde bu çerçevede gerçekleştirilen düzenlemelerle karşılaştırdığımızda, eşi doğum yapan erkeklere tanınan ücretli ve aylıklı izin hakkının ülkemizdeki hiçbir çalışan için düzenlenmediğini görmekteyiz. Örneğin İsveç 1970’lerin başında çift kazananlı/çift bakıcılı aile modelini desteklemeye başlamış ve çocuk bakımının yaygınlaştırılması yoluyla sadece kadınların değil erkeklerin istihdamını da desteklemiş ve annelik iznini ebeveyn iznine çevirmiştir (Nyberg, 2010: 139). Bu da bize Türkiye’deki iş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikalarının kadın ve erkeğin aile içi rollerinin gerektirdiği sorumlulukların eşit paylaşılması odağı ile hazırlanmadığı, daha çok çalışan kadınların annelik ve çalışan rolleri arasında bir nebze denge kurma hedefi ile düzenlendiğini göstermektedir. Bu daha sonra da ele alınacağı gibi, hükümetin politikalarında kadın odağının giderek daha arka plana çekilerek aile odağının güçlenmesinin bir sonucu olarak da ortaya çıkmaktadır. İşte bu nedenle, bakım izinleri aile içi ve çocuk bakımından kaynaklanan sorumlulukları cinsler arasında eşit paylaşırma konusundaki yetersizliği kadın istihdamının arttırılmasının önünde engel teşkil etmekte, dolayısıyla politika amaçlarıyla uygulamaların birbiriyle çeliştiğini göstermektedir.

Kurumsal Bakım Hizmetleri ve Bakım Politikaları

Türkiye’de bakım hizmetlerine ilişkin düzenlemeler, çocuk bakımı, yaşlı bakımı ve engelli bakımı olmak üzere üç grup üzerinden gerçekleştirilmektedir. Ancak bu çalışma kapsamında bakım hizmetleri çocuk bakımı ve diğer bakım hizmetleri olmak üzere iki kategori altında değerlendirilecektir. Türkiye’de iş ve aile yaşamını uyumlaştırılması konusundaki temel politikalardan birini çocuk bakımı oluşturmaktadır. Yaşlı ve engelli bakımı ise, daha çok sosyal hizmetler kapsamında gündeme gelmekte, iş ve aile yaşamının uyumlaştırılması konusunda pek dikkate alınmamaktadır. İlerleyen bölümlerde inceleyeceğimiz üzere, iş-aile yaşamının uyumlaştırılması kapsamında yaşlı ve engelli bakımına ilişkin düzenlemeler oldukça sınırlıdır. Ancak günümüz AB ülkelerinin birçoğunda problem olarak görülen yaşlı nüfustaki artış ve yaşlı bakım yükümlülüğü ilerleyen yıllarda Türkiye için de bir problem olarak gündeme gelecektir. TÜİK’in 2008-2013 yılları

arasındaki nüfusun yaş dağılımı istatistiklerine baktığımızda 2008'den günümüze 65+ yaş nüfusun artış oranının yükselen bir ivme kazandığını görmekteyiz². Bu nedenle, yaşlı ve engelli bakımına ilişkin düzenlemelerin yetersizliğini özellikle vurgulama ihtiyacı duymaktayız. Bakım hizmetlerine ilişkin değerlendirme, var olan bakım politikaları ve hukuksal düzenlemeler ile kadın hareketi ve feminist hareketin talepleri dikkate alınarak yapılacaktır.

Çocuk Bakım Hizmetleri

Son dönemde çocuk bakımı konusu, dünya genelinde gerek sosyo-kültürel değişikliklerden gerek toplumsal cinsiyet anlayışındaki dönüşümden gerekse de yeni çalışma biçimlerinden etkilenecek farklı bir politika zemininde değerlendirilmeye başlanmıştır. Sosyo-kültürel değişikliklerden kasıt, dönüşüm aşamasında olan aile yapısı ve yeni aile biçimlerinin (tek ebeveynli, çocuksuz vb) ortaya çıkmasıdır. Yeni aile biçimleri çocuk bakımına ilişkin genel-geçer algıda değişiklikler oluşmasını sağlamış, çocuk bakımını sadece kadının sorumluluğunda gören algıda kırılmalar yaşanmaya başlanmıştır. Bu dönem aynı zamanda toplumsal cinsiyet rollerinde de değişimin yaşandığı bir aşamaya denk düşmektedir. Toplumsal cinsiyet rollerindeki değişim, kadına ve erkeğe atfedilen görevlerin topyekün ortadan kalkmasına değil, bu görevlerin yeniden daha eşitlikçi bir formda dağıtılmasına işaret etmektedir. Kadın ve erkek arasındaki bu yeni görev dağılımı hem aile içindeki rollerde hem de işgücü piyasasında ortaya çıkmıştır. Aile içi rollerdeki değişimin en göze çarpan örneği çocuk bakımına ilişkin algıda gözlemlenirken işgücü piyasasındaki değişim de emeğin feminizasyonu olarak nitelendirilmektedir. Kadınların işgücü piyasasına katılımlarını artırmak ve aile içindeki sorumlulukların yeniden ve eşitlikçi bir formda dağıtımını gerçekleştirmek adına iş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikaları politika yapıcılarının gündemine yerleşmiştir.

Peki kendini oluşturan sosyo-ekonomik dinamikleri içinde çocuk bakım politikaları Türkiye'de nasıl bir görünüm çizmekte, iş ve aile yaşamını uyumlaştırma konusunda ne kadar başarılı

² Ayrıntılı bilgi için <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>

olmaktadır. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, son dönemde iş ve aile yaşamını uyumlaştırma adı altında birçok yasal düzenleme yapılmış ve uygulamaya konulmuştur. Yazının devamında bu yasal düzenleme ve uygulamalara ayrıntılı bir şekilde değinilecektir, ancak bundan önce Türkiye’de kurumsal çocuk bakım hizmetlerinin kapasitesinden bahsetmek gerekmektedir ki bu bize çocuk bakım politikasında nasıl bir bakış açısına sahip olduğunda yol gösterici olacaktır.

Türkiye’de çocuk bakımında kurumsal hizmetler kamu aracılığıyla Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) ile Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (ASPB)’na bağlı Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü (ÇHGM) tarafından sağlanmaktadır. MEB 2010-2014 Strateji Planı’nda okul öncesi eğitim 0-5 yaş aralığını kapsadığı belirtilirken devamında 3-5 yaş arası çocukların okul öncesi eğitimi aldığı ifadesi kullanılarak kendileriyle çeliştikleri görülmektedir (KEİG, 2014). Yine 2828 sayılı Sosyal Hizmetler Kanunu (SHK)’nda, kreş ve gündüz bakımevleri “0-6 yaş aralığındaki çocukların bakımını gerçekleştirmek... üzere ve yatılı olmayan” şeklinde tanımlanmıştır. Ancak istatistikler göstermektedir ki Türkiye’de 0-3 yaş arası çocuklar için kurumsal bir bakım hizmeti sunulmamaktadır. 0-3 yaş arası çocukların bakımına yazının ilerleyen aşamalarında değinilecektir, ancak şimdi çocuk bakım hizmeti veren kurumların özellikle de kamu kurumlarının kapasiteleri tartışmaya açılacaktır.

Çocuk bakım hizmetlerine ilişkin düzenlemeler, özel işyerleri ile kamu kurum ve kuruluşlarında açılan kreşler, SHÇEK’na bağlı kreş ve gündüz bakım evleri, belediyelere bağlı kreşler, özel kreş ve gündüz bakım evlerinden oluşmaktadır. SHÇEK 2014 Şubat istatistiklerine göre, 1.673 kreş ve gündüz bakım evi bulunmakta ve bu kreşlerden 54.232 çocuk yararlanmaktadır, ücretsiz olarak yararlanan çocuk sayısı ise 1.792³’dir. 5393 sayılı Belediyeler Kanunu’nda “...gençler ve çocuklara yönelik her türlü sosyal ve kültürel hizmetleri yürütmek, geliştirmek ve bu amaçla sosyal tesisler kurmak” belediyelerin görevleri arasında sayılsa da kreş açılmasıyla ilgili doğrudan bir düzenleme yoktur.

³ TÜİK’in 2013 nüfus istatistiklerine göre 0-6 yaş arası toplam çocuk sayısı, 8.711.943’tür. Kreş hizmetlerinden ücretli ya da ücretsiz yararlanabilen çocuk sayısının, Türkiye genelinde kreş çağındaki çocuk sayısı ile karşılaştırılması genel tabloyu görmek açısından faydalı olacaktır.

Verilere ulaşmanın zorluğu nedeniyle burada belirtmesek de belediyeler bünyesindeki toplam kreş sayısının sınırlı olduğunu tahmin etmekteyiz.

Gerek SHÇEK gerekse belediyeler aracılığıyla açılan kreşlerin hizmet kalitesi bir yana ulaşabildikleri çocuk sayısının oldukça sınırlı kaldığını görmekteyiz. Oysa KEİG gibi kadın örgütlerinin “Kreş Haktır Platformu”nun ve son dönemde kadın emeğini gündemine alan feminist hareket içindeki kadınların ortak talebi, çocuk bakım hizmetlerinin eşit, ücretsiz ve tüm çocukları kapsayacak şekilde yaygınlaştırılmasıdır. Bu talebin temel motivasyonu, kadınları çocuk bakımı konusunda tek sorumlu olarak gören ataerkil bakış açısının törpülenmesi ve kadınların kendi gelirlerini (dolayısıyla pazarlık gücünü) elde etmelerini sağlamaktır. Ayrıca çocuk bakımının kurumsallaşmasının çocuk yoksulluğunu azaltan bir etki yaratacağı (KEİG, 2014) düşünülmektedir. Nitekim erken bakım hizmetleri ve çocuk bakımı, hem ruh ve beden sağlığı gelişmiş hem de nitelikli işgücüne sahip bireylerin yetişmesini sağlayacaktır. Tüm bunların ötesinde, çocukların yaşamını sağlıklı ve adil bir sosyal ortamda sürdürmeleri sosyal bir insan hakkıdır ve bu hakkın sağlanması devletin öncelikli görevleri arasında kabul edilmelidir.

Peki kreş ve gündüz bakım evlerinden yararlanamayan çocuklar için nasıl bir düzenleme öngörülmektedir? Öncelikle kreş veya gündüz bakım evlerinden yararlanamayanlar, buralardan hizmet almanın maliyetli olması, kurumların kapasitelerinin yetersiz olması nedeniyle bu hizmetlerden mahrum kalanlar ve 0-3 yaş arası çocuklar için kurumsal bakım hizmeti verilmediğinden 0-3 yaş grubundaki çocuklardan oluşmaktadır. Kadınların işgücü piyasasına katılmaları ve aynı zamanda feminist kadın örgütlerince en çok tepki alan ve eleştirilen hükümet söylemi olan üç çocuk doğurmalarının beklendiği bir ülkede çalışan kadınlar için 0-3 yaş grubundaki çocuklara kurumsal bakım hizmeti verilmesi büyük bir handikap olarak nitelendirilebilir. Şu günlerde bir proje kapsamında çalışan ve doğum yapan kadınlara çocuk 2 yaşına gelene kadar ücretsiz izin almaları koşuluyla 1.000 TL'ye kadar yardım yapılacağı gündemdedir. Böyle bir proje çocuk bakımı konusunda kalıcı bir çözüm olmaması ve çok kısıtlı sayıda (5.000) kişiyi kapsamaması gibi olumsuzluklarının yanında iş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikaları kapsamında değerlendiril-

len çocuk bakımı konusunda kadını temel aldığı ve dolayısıyla toplumsal cinsiyet rollerinde eşitlikçi olmaktan uzak bir yaklaşıma sahip olduğu gerekçesiyle eleştirilebilir.

Kurumsal çocuk bakım hizmetlerinin yetersizliği ve kurumsal olmayan çocuk bakım hizmetlerine ilişkin uygulamaların kadın merkezli olmasının yanı sıra çocuk bakımı kapsamında değerlendirilebilecek ebeveyn izni gibi yasal düzenlemelerin de kadın figürü üzerinden şekillendiğini söyleyebiliriz. 4857 sayılı Kanun’un 88. maddesi gereği hazırlanan yönetmelik⁴, kadın işçi çalıştıran işyerlerinde okul öncesi eğitim çağındaki çocuklar için eğitim kurumları ve kreşler açılmasını düzenleyen hükümler içermektedir. Ancak bu yönetmeliğe göre, “...100 ile 150 kadın işçisi olan işyerleri bakım odaları kurmak, 150’den fazla işçisi olanlar ise kreş açmak zorundadır.” Bu madde kapsamında, yasal düzenleme çocuk bakımını sadece kadınların sorumluluğunda görmekte, erkeklerin çocuk bakımı konusundaki sorumluluklarını görmezden gelmektedir.

Çocuk bakımı konusunda erkeğin sorumluluğunu göz ardı eden bu bakış açısı, kadınların işgücü piyasalarına girişinde cinsiyet ayrımcılığına uğramalarına neden olacağı gibi, kadın istihdamını arttırmayı hedefleyen iş-aile yaşamını uyumlaştırma politikalarıyla da çelişmektedir. Yönetmeliğe göre, kreşlerden sadece 150’den fazla kadın işçinin çalıştığı işyerlerinde istihdam edilenler yararlanabilmektedir. Bu sınır işverenlerin maliyet minimizasyonu gereği kadın istihdamını baskı altında tutmalarına neden olacaktır. Oysa çeyrek asır önce Şirin Tekeli, 20 Şubat 1986 tarihli Cumhuriyet Gazetesi’ndeki yazısında, “300 kadın işçi çalışan işyerlerinde bir kreş açılır” hükmü yerine “kadın ya da erkek 300 işçi çalışan işyerlerinde bir kreş açılır” (Özar, 2012: 276) hükmünün getirilmesini vurgulamıştır. İşyerlerinde kreş açılması şartlarının, cinsiyet eşitsizliklerini ortadan kaldıracak şekilde yeniden gözden geçirilmesi yıllar öncesinde gündeme getirilmesine rağmen günümüzdeki düzenlemeler hala bu eşitlik taleplerini karşılamaktan uzaktır. Bu sebeple, temel motivasyonu kadın istihdamını artırmak olan iş-aile yaşamını uyumlaştırma politikaları uygulamada geçerliliğini kaybedecektir. Ayrıca 150’den fazla

⁴ “Gebe ve Emziren Kadınların Çalıştırılma Şartlarıyla Emzirme Odaları ve Çocuk Bakım Yurtlarına Dair Yönetmelik”

kadın işçi çalıştıran işyerlerinin dahi kreş açıp açmadığı denetim mekanizmalarının yetersizliği nedeniyle tartışmalı bir konu haline gelmektedir. 2008 yılında bir konuşmasında Bakan Çelik'in, Türkiye'de 150 ve üzerinde kadın çalıştıran ve kreş açma zorunluluğu bulunan 883 işyerinin yüzde 50-60'ının bu sorumluluklarını yerine getirmediklerini (Özar, 2012: 271) açıklaması bu tartışmayı güçlendirmektedir.

Kamu kurum ve kuruluşlarında kreş açılmasına ilişkin yönetmeliğe⁵ göre; "il ve ilçe merkezlerinde bu yönetmelik kapsamındaki memurların 0-6 yaş grubuna dahil olan en az 50 çocuğun bulunması halinde, çocuk bakımına ilişkin giderlerin ilgili kurumlarca bakımevinden yararlanacak sayısı ile orantılı olarak müştereken karşılanması şartıyla mülki idare amirinin denetim ve gözetiminde çocuk bakımevi⁶ açılabilir" şeklinde hükmedilmiştir. Aynı yönetmeliğin 11. maddesinde anne ve babanın ayrı kurumlarda çalışması halinde çocuğun annenin bulunduğu kurumun bakımevine kabul edileceği belirtilmiştir. DMK kapsamında çalışanların kreşlerden yararlanabilme koşullarına baktığımızda, 4857 Sayılı Kanun'daki kadın-erkek ayrımını görmekteyiz. Nitekim kreş açılması için kadın veya erkek çalışan sayısı değil, çocuk sayısının dikkate alınacağı belirtilmiştir. Ancak kreşlerin açılma amacının kadın istihdamını artırmak olduğu düşünüldüğünde, çocuk sayısına getirilen sınırlamanın da kadınların istihdama katılma kararlarını ya da ücretsiz izin kullanma kararlarını etkileyeceği öngörülebilir. Yönetmeliğin 11. maddesindeki düzenleme ise, çocuk bakımını annenin sorumluluğunda gören toplumsal cinsiyet rollerini açıkça belirginleştirmektedir.

Gerek işgücü piyasasında gerekse aile içindeki rollerdeki değişim çocuk bakımı konusunda kilitlenmekte, dolayısıyla çocuk bakımı politika yapıcılarının da gündeminde yer almaya başlamaktadır. Türkiye'de AB'ne üyelik süreciyle birlikte başlayan ve toplumsal cinsiyet eşitliği propagandasıyla sunulan çocuk bakımındaki yeni yaklaşımlar aynı zamanda vahşi kapitalizmin işgücü piyasasındaki sömürüye kadın emeğini de dahil etme isteğinin

⁵ DMK'nun 191. Maddesi gereği çıkarılan "Kamu Kurum ve Kuruluşlarınca Açılacak Çocuk Bakımevleri Hakkında Yönetmelik" R.G.: 08.12.1987, S: 19658

⁶ Çocuk bakımına ilişkin kurumlar; 4857 Sayılı İş Kanunu'nda kreş, KKKAÇBHY'de bakımevi olarak tanımlanmıştır. Bütünlük sağlanması için yazı boyunca kreş tanımının kullanılması tercih edilmiştir.

ifadesi olarak yorumlanabilir. Nitekim kadın emeği belli işlerde yoğunlaşmakta ki bu işler güvencesiz olarak nitelendirilebilecek işlerdir. Ayrıca çocuk bakım hizmetlerinin yine kadınlar tarafından evlerde yerine getirilmesinin teşvik edilmesi Türkiye’de çocuk bakım politikalarının bir çıkmazı olarak tanımlanabilir.

Yaşlı ve Engelli Bakım Hizmetleri: Bakım Ödenekleri

Türkiye nüfusunun Avrupa ülkelerine oranla daha genç olduğu vurgulansa bile ilerleyen yıllarda toplam nüfus içinde yaşlıların sayısının hızla artacağı beklenmektedir. Türkiye’de, 65 yaş üstü kişilerin genel nüfusa oranı 1935 yılında yüzde 3,9, 1990 yılında yüzde 4,3 iken 2012 yılında yüzde 7,5’e yükselmiştir. 2023 yılında yüzde 10,2 (8,6 milyon), 2050 yılında yüzde 20,8 (19,5 milyon), 2075 yılında ise yüzde 27,7’ye (24,7 milyona) yükseleceği tahmin edilmektedir. Bu oranlar ülkede yaşlı bakımına ilişkin politikalarının durumu ve gelecekte evrileceği yönün, evde bakım hizmetlerinin temel sağlayıcısı olan kadınların işgücü piyasası ile ilişkilerini yakından etkilediğini göstermektedir.

Türkiye’de bakıma muhtaç yaşlı ve engelli bireyler için bakım hizmetleri, yatılı ve gündüz bakım hizmeti sunan kuruluşlar ve evde bakım hizmeti aracılığıyla sağlanmaktadır. Kurumsal yaşlı ve engelli bakım hizmetleri, 2828 sayılı SHK kapsamında düzenlenmiştir. Buna göre korunmaya, yardıma ve bakıma ihtiyacı olan engelli ve yaşlılara ilişkin hizmetleri yürütmek için huzurevleri ile bakım ve rehabilitasyon merkezlerinin açılması öngörülmektedir. Fakat hem toplumda var olan yaşlı bakımına ilişkin genel geçer algı hem de bununla paralel olarak aile yanında bakımı teşvik eden politikaların varlığı, insanların kurum bakımını tercih etmemesinde etkin rol oynamaktadır. Ayrıca var olan hizmetlere dair bilgi eksikliği ve başvuru prosedürünün karmaşıklığı da kurumsal bakımının tercih edilmeme sebepleri olarak gösterilebilir (KEİG, 2014).

Kurumsal kapasiteye ilişkin veriler kurumsal hizmetlerin yetersizliğini vurgulamak yanında kamu kurum hizmetlerinin kapasite azaltmaya yöneldiğini göstermektedir. Özürlü ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü (ÖYHGM)’ne bağlı olarak hizmet veren 6.035 kapasiteli 79 rehabilitasyon merkezi bulunmaktadır. 2006 yılında 66 olan bakım merkez sayısı 2011’de 84’e yüksel-

miş sonra da 2012'de 70'a düşmüştür. ASPB'nin hedefleri içinde 2016 yılında bu kurumlardan bazılarının tamamen kapatılması ya da sayılarının arttırılmaması bulunmaktadır (KEİG, 2014). Buna ek olarak ülkemizde bulunan ÖYHGM, diğer kamu kurumları, belediyeler, dernek ve vakıflar, azınlık ve özel huzurevlerinde toplam 24.197 kapasiteli 297 huzurevinde 19.302 kişiye kurumsal hizmet verilmektedir. Aşağıdaki tabloda, özel bakım sağlayan kurumların sayılarının ise yıllar içinde hızla arttığı görülmektedir.

Tablo 2: Özel Bakım ve Rehabilitasyon Merkezleri Kapasiteleri ve Bakılan Kişi Sayısı

Yıl	Merkez Sayısı	Kapasite	Bakılan Kişi Sayısı
2007	10	915	351
2008	20	2.003	768
2009	44	3.744	2.144
2010	77	7.065	4.331
2011	104	9.457	6.872
2012	150	13.121	9.749

Kaynak: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ÖYHGM (Mart 2013).

Türkiye'de yaşlı bakımına ilişkin kurumsal hizmetler çoğunlukla özel kuruluşlar aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Nitekim elimizdeki verilere baktığımızda, Türkiye genelinde en yaygın kurumsallaşmış ve en fazla kapasiteye sahip huzurevlerinin özel kuruluşlara ait olduğunu görmekteyiz. Bu hizmetlerin satın alınabileceği kurumsal mekanizmaların kısıtlılığı ve özel kurumlar aracılığıyla bu hizmetlere ulaşmanın oldukça maliyetli olması, kadınları işgücü piyasasının dışında kalmaya mecbur bırakmaktadır. Yaşlı bakımı için işgücü piyasasından kopmayan kadınların yerine bakım hizmetini sağlayanların yine kadınlar olması iş ve aile yaşamının uyumlaştırılması kapsamında değerlendirilirse, yaşlı bakımı konusundaki uygulamaların çocuk bakımıyla benzerlik gösterdiği söylenebilir. Dolayısıyla yaşlı bakımı, zaman zaman kadınların istihdama katılmalarının ve işgücü piyasasında kalıcı bir yer edinmelerinin önünde engel teşkil etmektedir.

TÜİK'in 2002 istatistiklerine göre, engelli bireylerin toplam nüfus içindeki oranı yüzde 12,29'dur. Engelli oranlarında dikka-

timizi çeken nokta ise, engelli bireylerin yüzde 9,7'si süregelen hastalığa sahiptir ve süregelen hastalığa sahip engelli bireylerin yüzde 36,1'i 70+ yüzde 31,82 ise 60-69 yaş aralığındaki bireylerden oluşmaktadır⁷. Bu verilere baktığımızda engelli bireylerin büyük bir kısmının aynı zamanda yaşlı oldukları dikkati çekmektedir. Bütün bu sayılar aslında bakıma muhtaç çok geniş bir nüfus olduğunu ve bu nüfusun yıllar içinde daha da fazla artacağını göstermektedir. Özellikle engelli bakımı konusunda geliştirilen en kapsamlı politika ASPB'nin sağladığı 'engelli aylığı' olarak bilinen ve Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı Primsiz Ödemeler Genel Müdürlüğü tarafından 2022 sayılı Kanun kapsamında bağlanan aylıktır. Bu aylıktan ekonomik yoksunluk içinde bulunan 18 yaşından büyük engelli bireyler yararlanırken, 18 yaşını tamamlamamış engelli yakını bulunanlar, bakımının fiilen gerçekleşmesi ve aylık ortalama gelirinin kanunla belirlenen muhtaçlık sınırının altında olması kaydıyla faydalanabilmektedirler. Ayrıca kişinin başkasının yardımı olmaksızın hayatını devam ettiremeyecek derecede engelli olduğunu (yüzde 50 ve üzeri) sağlık kurulu raporu ile kanıtlaması gerekmektedir. Evde bakım ücreti net asgari ücret tutarındadır. Bu önemli bir gelişme olmakla birlikte hem aylığa hak kazanmak için hane halkının tüm bireylerinin toplam gelirine bakılmasından kaynaklı hem de en az yüzde 50 engellilik şartı dolayısıyla çoğu kişiyi kapsam dışı bırakmaktadır (KEİG, 2014).

Tablo 3: Evde Bakım Hizmetinden Yararlanan Engelli Kişi Sayısı

Yıl	Kişi Sayısı
2006	8
2007	28.583
2008	113.000
2009	210.320
2010	284.595
2011	352.859
2012	403.758
2013*	481.000
2014* ⁸	541.000

Kaynak: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ÖYHGM (Mart 2013).

⁷ Ayrıntılı bilgi için http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1017

⁸ SHÇEK tarafından hesaplanan tahmini rakamlardır.

Evde bakım hizmetlerinden yararlananlar (kendisine evde bakım hizmeti sunulan engelliler) son 6 yılda 13 kat artarak 30 binden 408 bine ulaşmıştır. 2008'de evde bakım hizmetlerinden yararlanan kişi sayısı 120 binken 2013'te 408 bin 165'e ulaşmıştır⁹. Bu sayılar bize, Türkiye'de engelli bireylerin bakımının en yaygın biçimde evde bakım yoluyla gerçekleştirildiğini göstermektedir. Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere SHÇEK tarafından yapılan tahminlerce, 2014 yılının sonunda evde bakım hizmetinden yararlanacak engellilerin sayısında artış olacaktır. Kurumsal bakım hizmetlerinden yararlananların sayısı ise, evde bakım hizmeti alanlara göre oldukça düşük kalmaktadır. Bu da engelli bakım hizmetlerinde kurumsal bakım kapasitesinin yetersizliğini ve engellilerin çok büyük bir bölümünü ilgilendiren evde bakım hizmetlerinin niteliğini sorgulama gereğinin yanı sıra bakım hizmetlerinin önemli bir bölümünü oluşturan engelli bakımının evde kadınlar aracılığıyla gerçekleştirilmesinin toplumsal cinsiyet rollerini pekiştiren iş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikalarıyla ilişkilendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Yaşlı ve engellilerin bakımını iş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikaları kapsamında değerlendirecek olursak, ülkemizde engelli ve özellikle yaşlıların bakımı aileler aracılığıyla sağlanmaktadır. Aile içinde ise, bu grupların bakım sorumlusu kadınlardır. Ayrıca yaşlı ve engelli bakımının kadınları evlerine çocuk bakımından daha fazla bağlayacağı da düşünülmektedir. Nitekim çocuk bakım evresi geçicidir ve çocuk büyüdüğünde bakım sorumluluğu kadınlar için daha az sorun haline gelecektir. Bunun yanında çocuk bakımı için akraba ve komşu gibi yakın çevreden yardım alınabiliyorken yaşlı ve engelli bakımında çevreden yardım alınması pek rastlanan bir durum değildir. O halde, Türkiye için yaşlı ve engelli bakımının büyük çoğunluğunun kadınlar aracılığıyla gerçekleştirildiği bir görüntü hâkimken bu bakım hizmetlerinin iş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikaları kapsamında görülmemesi ya da geri planda bırakılması günümüz için değerlendirildiğinde büyük bir eksiklik ve kayıp, gelecek için değerlendirildiğinde ise önemli bir işgücü kaybına neden olduğundan işgücü piyasasının bir çıkmazı olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁹ Ayrıntılı bilgi için <http://engelliler.gen.tr/fb/evde-bakimdan-yararlanan-engelli-sayisi-6-yilda-13-kat-artti-21508/>

Aile ve Dinamik Nüfusun Korunması Programı: İş/Aile Yaşamının Uyumlaştırılması İçin Ne Vaad Ediyor?

Türkiye’de son dönemde oldukça gündeme gelen iş ve aile yaşamının uyumlaştırılması konusunda yeni bir düzenleme yapılmıştır. Başbakan Ahmet Davutoğlu’nun açıkladığı “Aile ve Dinamik Nüfusun Korunması Programı”nın amacı ‘kadın istihdamının kolaylaştırılması’ ve ‘nüfus dinamizminin geliştirilmesi’ olarak belirtilmektedir. Paketin muhtevasında, tüm doğumlarda ilk çocukta 300, ikincide 400, üçüncüde 600 TL yardım, doğum yapan kadınlara ilk çocuk için 2 ay, ikinci çocuk için 4 ay, üçüncü çocuk için 6 ay yarı zamanlı çalışma imkânı bulunmakta. Ayrıca yarı zamanlı çalışma süresince, maaşlar kesilmeyecek, çalışılmayan zamanın ücreti devlet tarafından karşılanacak. Pakette, ücretsiz doğum izinlerinin derece kademe ilerlemesine engel olmaması ve çocuk 5,5 yaşına gelene kadar ‘annelere, ebeveynlere’ 30 saate kadar kısmi çalışma hakkı verilmesi bulunmaktadır. Ayrıca, belediyelere kreş ve gündüz bakımevi kurma zorunluluğu getirilmektedir.

Genel olarak değerlendirdiğimizde paket, literatürde iş ve aile yaşamı uyumlaştırma politikaları olarak adlandırılan politika demetine bir örnek teşkil etmektedir. Bunlar çalışan ailelerin ev içi görev ve bakım yükümlülükleri ile çalışma hayatı arasında bir denge kurmasına aracı olabilecek politikalardır. Fakat daha çok çalışan kadınların ev ve iş hayatını düzenlemek için uygulanmaktadır. Bu politikaların neler olduğuna baktığımızda, aslında çok geniş bir yelpazeyi kapsadıklarını görmekteyiz. Ebeveyn izni, emzirme izni, hamilelik süresince kadın çalışanları koruyan hükümler, aile içinde çocuk dışındaki diğer bakım sorumluluklarına ilişkin izinler, çalışma süreleri ve esnek çalışmaya ilişkin düzenlemelerin yanı sıra, kurumsal alanda ise, doğumdan sonra çocukların bakımına ilişkin hizmetleri (okul öncesi eğitim veren kreş gibi kurumlar) içermektedir. Bunların dışında, tartışmalı olmakla birlikte üçüncü bir kategori olarak bakım yükümlülüklerini desteklemek üzere ailelere yapılan nakit transferleri bu politikalar arasında sayılabilir.

Avrupa özelinde baktığımızda aile ve iş yaşamını uyumlaştırma politikalarının yoğun olarak hizmetler sektöründe çalışan kadınların işgücü piyasasında kalmalarını devam ettirmenin ve

aynı zamanda potansiyel kadın emek arzının piyasaya yönelmesinin bir aracı olarak görüldüğü söylenebilir. Avrupa'da kadın istihdamının yüksekliği ve çocuk bakım hizmetlerindeki yaygınlık, bu politikaların piyasanın ihtiyaç duyduğu kadın emeğini sağlamanın aracı olduğunu göstermektedir. Örneğin, İngiltere'de çalışan kadınlara doğum sonrası bir yıl kadar ücretli doğum izni verilirken, çalışmaya başladıklarında ise, kreş bakım hizmetlerinden belli oranlarda ücretsiz olarak faydalanabilmektedirler.

Türkiye'de iş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikalarından Avrupa'da olduğu gibi sadece kadınları işgücü piyasasında tutmasını aracı değil aynı zamanda düşük olan kadın istihdam oranlarının artırmasını da beklememiz gerekmektedir. Çünkü Türkiye'de kadın istihdam oranları OECD ülkeleri ile karşılaştırıldığında çok düşüktür ve kadınların yarıdan fazlası kayıt dışı çalışmaktadır. Aslında bu açıdan bakınca, bu paketten hem kadın istihdam oranlarının artırmasını, hem çalışan kadınların durumlarının iyileştirilmesini hem de kayıt dışı çalışan kadınların çalışma koşullarının iyileştirilmesini beklememiz gerekmektedir.

Bu uygulamaların özel sektörde çalışan kadınları nasıl etkileyeceği değerlendirmek için, Türkiye'de çalışma pratiklerine ve kadınların yaptığı işlere odaklanmamız gerekmektedir. Türkiye, OECD ülkeleri içinde en uzun çalışma saatlerine sahiptir. Türkiye'de yıllık çalışma saati ortalama 1.855 saat iken OECD ortalaması 1.765 saattir. Ayrıca çalışanların yüzde 43'ü, OECD'de en yüksek çalışma saatleri ile çalışan yüzde 9'luk kitleden daha uzun çalışmaktadır. Bu veriler, çalışma saatlerinin hem kişilerin bireysel sağlık ve güvenliğini tehdit edecek kadar uzun, hem de stresli bir hayatın belirtisi olarak yorumlanabilir. Ayrıca, bu veri çalışanlar üzerindeki baskının yoğunluğunu ve işverenlerin çalışanlardan beklentilerini göstermesi açısından da aydınlatıcıdır.

Çalışma saatlerinin uzunluğu kadınların ev içindeki yükümlülükleri ile birleştiğinde, birçok kadın işgücü piyasası dışında kalmaktadır. Bütün bunlara ek olarak, özel sektörde doğum izinleri, kreş açma yükümlülükleri nedeniyle kadın istihdam etmeye karşı negatif bir tutum olduğunu birçok araştırma da göstermektedir. Örneğin, Gaziantep, Malatya, Maraş ve Adıyaman'da tekstil sektörü üzerine yapılan araştırmada (Dedeoğlu, 2012), kadınların evlenir evlenmez işten çıkukları, evli oldukları halde çalışmaya devam edenlerin ise hamile kaldıklarında işten atıldıklarını

göstermektedir. Bu açıdan bakınca, paketteki önlemlerin özel sektörde kadın istihdamında önemli bir artış yaratması zor görünmekte, hatta işverenlerin kadın istihdam etmekten kaçınmaları ile sonuçlanabilmektedir.

Paketle uygulamaya geçilecek politikaların, yüksek eğitimli kesimin çalıştığı güvenceli istihdama sahip kamu sektöründeki kadınları daha yakından etkileyeceğini söyleyebiliriz. Özellikle, doğum sonrası ücretli yarı zamanlı çalışma seçeneğini aslında uzatılmış süt izinleri olarak düşünebiliriz ki bu doğum sonrası küçük bir kadın çalışan kitlesinin hayatını kolaylaştıracak niteliktedir. Doğum sonrası çocuk 5,5 yaşına gelene kadar yarı zamanlı çalışma, sadece yüksek gelirli belli bir grup kadının kullanabileceği bir opsiyon olacaktır. Fakat burada dikkat edilmesi gereken ve cam tavan olarak değerlendirdiğimiz kadınların yönetici pozisyonlarda nadir olarak bulunmasının bu uygulama ile daha da kötüleşeceğidir. Zira uzatılmış yarı zamanlı çalışma, kadın çalışanların promosyon ve görevde yükseltilmelerini olumsuz etkileyecektir. Sonuç olarak kadınlar, niteliği daha düşük işlere doğru kaydırılarak, düşük ücretli işlerde daha da fazla yoğunlaşacaktır.

İş ve aile yaşamı uyumlaştırma programları, uygulandıkları ülkelerin ihtiyaçlarına göre her ülkede farklı biçimler alabilmektedir. Örneğin, Avrupa'da her ülke farklı bakım izinleri ve bakım hizmetleri demeti kullanarak hem kadınların çalışma pratiklerini hem de nüfus politikalarını düzenlemektedir. Fakat hemen hemen hepsinde ortak olan temel eğilim, okul öncesi çocuk bakım hizmetlerinin yaygınlaşmasıdır. Veriler, 3-5 yaş grubu çocukların yarısından fazlasının kreşlerden faydalandığını göstermektedir. Fakat bizde, bu alanda ciddi bir boşluk bulunmaktadır. Bu alanda geliştirilen en yaygın politika Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) okullarında 5-6 yaş grup çocuklar için yarım gün açılan anasınıflarıdır. Türkiye'de 0-3 yaş çocukların kurumsal bakımına ilişkin elimizde bilgi bulunmamaktadır. 3-6 yaş arasındaki çocuklar için ise, 2013-2014 döneminde bu yaş aralığındaki çocukların ancak yüzde 20'sinin MEB'in okul öncesi eğitiminden yararlandığını bilinmektedir. Okul öncesi eğitimin yetersizliğinin yanı sıra var olan hizmetlerin saatleri ile çalışma saatleri arasındaki uyumsuzluk da ailelerin büyük çoğunluğunun sıkıntı yaşamasına neden olmakta ve kadınların bakım yüklerini hafifletecek ve onları iş

hayatına yönlendirecek etkiyi sağlamamaktadır. Bu alanda çok ciddi ve kararlı adımlar atılmadan kadın istihdamını artırmanın pek mümkün olmadığını söylenebilir. Artışlar olsa bile, bunlar kayıt dışı ve daha çok maddi sıkıntı nedeniyle yapılan ev eksenli işlerde olacaktır.

Tahmin edileceği üzere işgücü piyasasındaki çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve insana yaraşır iş olarak nitelendirilen güvenceli işlerin sayısının artması, kadın istihdamını yukarı çekecektir. Örneğin, Danimarkalı sosyolog Gøsta Esping-Ander sen'in yaptığı bir çalışma göstermektedir ki, güvenceli işlerde çalışan kadınlar güvencesiz, esnek ve geçici işlerde istihdam edilen kadınlardan daha fazla sayıda çocuğa sahiptir. Yani, kadınların güvenceli işlerde çalışması aynı zamanda dinamik nüfus yapısını koruyacak bir yöntem olarak düşünülebilir. Fakat pakette hedeflenen, nüfus artışını sağlamak için kadınlara esnek çalışma imkânlarının yaygınlaştırılmasıdır. Bu yapılırken de, aile içinde bakım sadece kadınların sorumluluğu olarak görülmektedir. Oysa iş ve aile yaşamını uyumlaştırmak sadece kadınların değil aynı zamanda erkeklerin de görevidir. Pakette erkeklere herhangi bir rol yüklenmediği gibi, kadın istihdamı değil annelik desteklenmektedir.

Sonuç

Türkiye'de iş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikaları AB'ndeki yasal düzenlemeler ve uygulamalarla karşılaştırıldığında çok eksik ve yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla bu politikaların Türkiye'de kadın istihdamını artırma potansiyeli düşüktür. İş-aile yaşamını uyumlaştırma politikalarının temel amacı kadın istihdamını artırmak, yani istihdamda olmayan kadınların istihdama katılmalarını sağlamaktır ki yasal düzenleme ve uygulamalar bu amaçtan uzak olmak bir yana oransal bir artış sağlanmış olsa bile bu artış güvenceli ve insan onuruna yakışır bir istihdam yaratmadığı sürece iş ve aile yaşamının uyumlaştırıldığından söz etmek doğru olmayacaktır.

Peki Türkiye'de iş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikalarının başarısız olarak nitelendirilmesinin nedeni nedir? Elbette tek bir neden yoktur, ancak başarısızlığın teknik olarak en temel nedeni bakım hizmeti politikalarının yetersizliği gösteri-

lebilir. Kurumsal bakım hizmetinin yetersizliği, bu hizmetlere ulaşmanın çok maliyetli olması ve gerek çocuk gerekse yaşlı/engelli bakımının ailedeki kadının sorumluluğunda görüldüğü ataerkil toplum yapısını güçlendiren düzenlemelerle bu politikaların başarısızlığı pek de beklenmedik bir sonuç değildir. Bir diğer nedeni ise, iş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikaları kapsamında üretilen işlerin görece güvencesiz ve atipik işlerden oluşmasıdır. Bu politikaların kadınlar üzerinden düzenlenmesi ise, görece güvencesiz ve atipik işlerin kadınlar için yaratıldığı algısını oluşturmaktadır. Bu işlerle kadınların işgücü piyasasındaki konumları pamuk ipliğine bağlı olacaktır ki bu da kadının pazarlık gücünü zayıflatacağından bu politikalarının başarısızlığının sosyo-ekonomik yanını oluşturmaktadır. İş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikalarının başarısızlığının bir başka nedeni de bu politikaların salt kadınların iş-aile yaşamını uyumlaştırma amacıyla oluşturulmuş olmasıdır. İş-aile yaşamı arasındaki dengeyi aileden kaynaklanan yükünün tamamen kadının üzerine yıkılması bu politikaların sosyo-kültürel yapı bakımından başarısızlığı olarak görülebilir.

Kadın istihdamını artırma motivasyonu ile yükselen ve AB'ne üyelik süreciyle birlikte kadın-erkek fırsat eşitliği vurgusuyla iş-aile yaşamını uyumlaştırma politikaları kapsamında değerlendirilmeye başlanan bakım hizmetlerine ilişkin yasal düzenlemeler yetersizdir. Bu düzenlemelerin yetersizliği iki açıdan ele alınabilir. İlk olarak yasal düzenlemeleri AB'yle karşılaştırdığımızda, birçok düzenlemenin kendi özünü oluşturan dinamiği kaybettiğini, amacından uzaklaştığını; ikinci olarak da bu düzenlemelerin kadın-erkek fırsat eşitliğini sağlamaktan uzak olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin; iş-aile yaşamını uyumlaştırma kapsamında düzenlenen çocuk bakım izinlerinin salt kadınlar üzerinden düzenlenip erkeği iş ve aile yaşamı arasındaki dengeyi korumaya çalışan ailenin bir üyesi olmaktan çıkarıp ailenin yöneteni konumuna taşımaktadır. Oysaki AB'nde doğum izinleri ebeveyn izni şeklinde düzenlenmekte ve çocuk bakımı konusunda erkeği teşvik edici düzenlemeler öngörülmektedir. Böyle bir durumda ataerkil tahakkümü korumak ve toplumsal cinsiyet rollerini güçlendirmek adına bakım hizmetlerinin kadınlar aracılığıyla gerçekleştirilmesini öngören düzenlemeler işgücü piyasasını oluşturu-

ran zincirin görece güvencesiz ve gözden çıkarılmış halkası olarak kadını tayin etmektedir.

Sonuç olarak iş ve aile yaşamını uyumlaştırma politikalarının kadın istihdamını artırma potansiyeli yetersizdir. Bu politikalar kapsamında yaratılan kadın istihdamı da güvencesiz ve ek gelir niteliğinde bir ücret karşılığındadır. Kadının yaşamını kimseye bağımlı olmadan sürdürebileceği bir gelir sağlamayan bu işler kadınları işgücü piyasasında sömürüye açık bir konuma ittiği gibi onları aile içine de hapsetmektedir. İş-aile yaşamını uyumlaştırma politikaları kapsamında aile içinde de bakım hizmetlerinden tek sorumlu görülen kadın tüm benliğini iki kafes arasında sıkışmış bir yaşam sürdürmeye mahkûm edilmektedir.

Kaynakça

- Ahikoç, F. (1996), *Ev Eksenli Çalışma ve Kadın Emegi*, Erişim Tarihi: 9.9.2013 <http://www.ozgurlukdunyasi.org/arsiv/40-sayi-220/340-ev-eksenli-calisma-ve-kadin-emegi>.
- Andersen, G. E. (2011), *Tamamlanmamış Devrim-Kadınların Yeni Rollerine Uymak*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- Bahar, A.; Parlar, S. (2007), *Yaşlılık ve Evde Bakım*, Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi, C: 2, S: 4, s: 32-39.
- Bakırcı, K. (2010), "Türk Hukukunda İş ve Aile Sorumluluklarının Uzlaştırılması: Uluslar arası Hukuk ve AB Hukuku Çerçevesinde Bir Değerlendirme", *İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları*, Der: İpek İlkcaracan, İTÜBMTKAUM ve KİH-YÇ Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- Danış, M. Z. (2008), *Toplum Temelli Bakım Anlayışı ve Sosyal Hizmetler*, Türk Geriatri Dergisi, C: 11, S: 2, s: 94-105.
- Dedeoğlu, S. (2012), *Türkiye'de Tekstil Sektörü ve Kadın İşçiler (Gaziantep, Kahramanmaraş, Malatya ve Adıyaman Araştırması)*, ILO Türkiye Ofisi Yayınları.
- Dedeoğlu, S. (2009), *Eşitlik mi Ayrımcılık mı? Türkiye'de Sosyal Devlet, Cinsiyet Eşitliği Politikaları ve Kadın İstihdamı*, Çalışma ve Toplum Dergisi, S: 21, s: 41-54.
- Doğrul, B.; Tekeli, S. (2010), *İş-Yaşam Dengesinin Sağlanmasında Eşnek Çalışma*, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, C: 2, S:2, s: 11-18.
- Ecevit, Y. (2012), "Feminist Politika Bağlamında Türkiye'de Çocuk Bakımı ve Erken Çocukluk Eğitimine İki Paradigmadan Doğru Bakmak", *Geçmişten Günümüzde Türkiye'de Kadın Emegi*, Der: Ahmet Makal; Gülay Toksöz, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara.

- Eurofound (2012), *Working Time and Work-Life Balance in a Life Course Perspective*. Dublin.
- ILO (2009), *Türkiye’de Kadın İstihdamının Durumu Raporu*.
- İlkkaracan, İ. (2011), *İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları*, Der: İpek İlkkaracan, İTÜ BMTKAUM ve KİH-YÇ Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- KEİG (2014), *Çalışma Yaşamında Eğretilik, Eğreti İstihdam ve Atipik İstihdam İlişkisi Raporu*, KEİG Yayınları.
- KEİG (2013), *Türkiye’de Kadın Emegi ve İstihdamı: Sorun Alanları ve Politika Önerileri II Raporu*, KEİG Yayınları.
- Nyberg, A. (2011), “Çocuk Bakımına Kamu Desteği ve Ebeveyn İzni İsveç’te Ne Dereceye Kadar Etkili Oldu?” *İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları*, Der: İpek İlkkaracan, İTÜ BMTKAUM ve KİH-YÇ Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- OECD (2014), “How’s Life in Turkey” Report, OECD Better Life Index.
- Özar, Ş. (2012), “Türkiye’de 1980 Sonrası Dönemde Kadın Emegi ve İstihdamı Politikaları: Kadın Hareketi, Sendikalar, Devlet ve İşveren Kuruluşları”, *Geçmişten Günümüzde Türkiye’de Kadın Emegi*, Der: Ahmet Makal; Gülay Toksöz, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Özen, S. (2002), *İş-Aile Yaşamı Dengesi ve Dengeye Yönelik Yeni Bir Yaklaşım: Sınır Teorisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C: 4, S: 3, s: 139-153.
- Özmete, E.; Eker, İ. (2013), *İş-Aile Yaşamı Çatışması ile Başa Çıkma*, Kullanılan Bireysel ve Kurumsal Stratejilerin Değerlendirilmesi, Sosyal Güvenlik Dergisi, C: 3, S: 1, s: 19-48.
- Platenga, J. (2011), “Hollanda’da İş ve Aile Yaşamının Uzlaştırılması: Kısmi Zamanlı Çalışma Stratejisinin Faydaları ve Maliyetleri”, *İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları*, Der: İpek İlkkaracan, İTÜ BMTKAUM ve KİH-YÇ Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- Sennet, R. (2011), *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerine Etkileri*, Ayrıntı Yayınları, Kayhan Matbaacılık, 5. Basım, s: 59-61.
- Silvera, R. (2011), “Fransa’da İş ve Aile Yaşamının Uzlaştırılması: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İçin Yeni Bir Yaklaşım Olarak Parentalizm”, *İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları*, Der: İpek İlkkaracan, İTÜ BMTKAUM ve KİH-YÇ Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- Yaman Öztürk, M. (2010), *Ücretli İş ve Ücretsiz Bakım Emegi Hizmeti Ekseninde Kadın Emegi 1980’lerden 2000’lere*, Kapitalizm Ataerkillik ve Kadın Emegi - Türkiye Örneği, Der: Saniye Dedeoğlu; Melda Yaman Öztürk, Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul, s: 25-78.

Türkiye’de Yoksulluk ve Haneîçi İş Zamanı Dağılımı: Analiz ve Politika Önerileri

Umut Öneş, Burça Kızılırmak ve Emel Memiş

Giriş

Yakın zamanda ortaya çıkan ekonomik kriz ve gıda fiyat dengersizlikleri, yoksullukla mücadeleyi dünyanın her yerinde politika gündeminin üst sıralarına taşımıştır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, artan işsizlik ve kırılganlık yoksullukta hatırı sayılır bir artışa neden olmuştur. Yoksulluğun ölçümünde ve yoksullukla mücadelede kullanılan resmi politika araçları, haneye giren kaynakların hane içinde eşit dağıldığını varsaymaktadır. Ancak, yoksulluk ve hane içi kaynak dağılımına odaklanmış çalışmalar, hanehalkını oluşturan bireyler arasında kaynaklara erişim açısından cinsiyete ve/veya yaşa dayalı ciddi eşitsizlikler olduğunu göstermektedir. Yazında, yoksulluğun ücret geliri, finansal varlıklar ve gıda gibi maddi kaynakların hane içinde dağılımı üzerindeki etkisi konusunda birçok çalışma vardır (Sen, 1984; Harris, 1990; Haddad ve Kanbur, 1990). Ancak zaman kullanımındaki eşitsizliğin yoksullukla ilişkisine pek değinilmemiştir. Oysa zaman sahip olduğumuz en önemli kaynaklardan biridir, dolayısıyla zaman kullanımındaki eşitsizliklerin insanların yoksulluğu nasıl deneyimledikleri konusuna önemli düzeyde ışık tutması beklenir. Bu yazının amacı yoksulluğun bu saklı boyutunu Türkiye örneği üzerinden ele almaktır.

Hane içi zaman dağılımı üzerine çalışmalar, erkeklerin zamanının yüksek oranda piyasa için ücretli emekle ilişkilendirildiğini, kadınların emeğinin büyük kısmının ise ücretsiz işlerde kullanıldığını ortaya koymuştur (Gershuny, 2000; Beneria, 2003). Zamanın ücretli ve ücretsiz emek arasında dağılımındaki cinsiyet ayrımının esenlik açısından önemli etkileri vardır (Floro, 1995; Elson, 2005; Kızılırmak ve Memiş, 2009; Antonopoulos ve Hirway, 2010). Ücretli ve ücretsiz emeğin cinsler arasında bu eşitsiz dağılımı özellikle kadınlar açısından toplumsal ve parasal yoksulluğunun yanında (Elson ve Çağatay, 2000; Elson, 2009) zaman yoksulluğuna da sebep olmaktadır (Bittman ve Folbre, 2004; Antonopoulos ve Memiş 2010). Türkiye’de ücretli emekle ücretsiz emeğe ayrılan zamandaki toplumsal cinsiyet farklılaşmasını ele aldığımız daha önceki bir çalışmamızda, önemli ölçüde bir eşitsizliğin varlığına işaret eden bir sonuç ortaya çıkmıştı (Memiş, Öneş ve Kızılırmak, 2012). Bu sonuçlar; bekarlar, tek ve çift çalışanı olan evli aileler, çocuklular veya çocuksuzlar gibi farklı hanehalkı yapılanmalarının tümünde istisnasız geçerliydi. Evlenme, çocuk sahibi olma gibi önemli hayat döngüsü evreleri sürecinde Türkiye’de kadınların “ev kadınılaştırılması” adını verdiğimiz bir durumu tespit etmiştik. Ancak bahsi geçen çalışmada yoksulluğun ev içi iş bölümü üzerine etkilerine değinilmemişti. Dolayısıyla bu çalışmada konunun yoksulluk boyutunu ele almayı amaçladık; zira Türkiye’de yoksulluğu anlamak için, zaman yoksulluğunun eşitsiz deneyimlenmesinin de kritik bir öneme sahip olduğunu düşünüyoruz.

Türkiye’de, diğer tüm toplumlar gibi olduğu gibi, yoksullaşma riskinin her birey açısından aynı olmadığı bilincindeyiz. Bireylerin yoksulluk deneyimi birçok farklı kişisel özelliğe bağlı olarak şekillenmekte, bu özelliklerin en başında ise toplumsal cinsiyet yer almaktadır. Ülkemizde gerek akademik çalışmalarda gerekse yoksullukla mücadele politikası belirlenirken öncelikli olarak emek piyasasındaki kadın ve erkekler arasındaki eşitsizliğe işaret edilmektedir. Kadınların hem nicel hem de nitel olarak erkeklere göre daha yoksul olmasının ardındaki temel faktörler olarak, benzer ekonomik yapıdaki ülkelere nazaran bir hayli düşük olan kadın emek piyasası katılımı ve eşitsiz ücret yapısı öne çıkarılmaktadır (World Bank 2009; Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2012). Ancak, zaman kullanım kalıpları ve yoksulluk

arasındaki bağlantılar ortaya çıkarılmadan şekillendirilen politikalar, çözüm aranan sorunun önemli bir boyutunu görmezden gelmektedir. Kadınların piyasada çalışmadan altına girdikleri iş yükünün fazlalığını ve çalıştıkları halde bu iş yükünün katlanarak artacağı gerçeğini görmeden uygulanacak yoksullukla mücadele politikaları başarısızlık riski taşımaktadır. Gelir yoksulluğu ve zaman yoksulluğu arasında bir kısır döngüye dönüşen bu durumu da göz önünde bulunduran bütüncül politikalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Türkiye'de mutlak yoksulluk yöntemiyle ölçülen yoksul birey oranı yüzde 17.8'dir (TÜİK, 2009). Kişi başına düşen hanehalkı geliri ve tüketimine dayanan ağırlağıldık yoksulluk ölçekleri kullandıkları için gerek resmi istatistikler, gerekse amprık çalışmalar konunun toplumsal cinsiyet boyutunu yansıtmamaktadır. Kuşkusuz bu çalışmalar ve istatistikler zaman kullanımı ve yoksulluk bağlantılarını kurabilecek araçlardan yoksundur. Okuduğunuz çalışma, yoksulluk etkisiyle ortaya çıkan hane içi zaman kullanım eşitsizliklerini sergileyerek mevcut yazını genişletmeyi amaçlamaktadır. Sınırlı sayıda olsa da, Türkiye'de yoksulluğun zaman kullanımı açısından etkilerini nitel olarak ele alan bölgesel çalışmalar yapılmıştır. Bizim çalışmamız, ulusal düzeydeki verilerin analizini içerdüğinden, bölgesel düzeydeki diğer çalışmalarla beraber zaman yoksulluğu analizi ve politika değerlendirilmesi için ihtiyaç duyulan bir referans noktası sağlayabileceğini düşünmekteyiz.

Çalışmanın amprık bölümü ülkemizdeki gelir yoksulluğunun erkek ve kadınlarda zaman kullanım kalıpları üzerindeki etkilerini incelemektedir. Cevap aradığımız soruları sıralarsak: i) Kadınlar ve erkekler arasında yoksulluk durumu ile ücretli/ücretsiz emeğe harcanan zaman ilişkisi açısından farklılıklar var mıdır? ii) Bu farklılıklar kırsal ve kent arasında değişiklik göstermekte midir? iii) Bu farklılıklar hanehalkının istihdam durumundan etkilenmekte midir? Önceki araştırma deneyimlerimize dayanarak, genel düzeyde yoksulluğun zaman kullanımı üzerindeki etkisinin kadın ve erkekler açısından anlamlı farklılıklar göstereceğini, bu etkinin şiddeti ve yönünün farklı iş faaliyetlerine göre değişiklik sergileyeceğini beklemekteyiz. Türkiye'deki cinsiyet eşitsizliğinin boyutunu göz önünde bulundurduğumuzda, yoksulluğun etkilerinin cinsler arası asimetrik şekilde zaman

kullanımına yansıdığı, yoksullukla gelen ek iş yükünün kadınlar tarafından sırtlanıldığı bir tablonun ortaya çıkacağını bekliyoruz.

Yoksulluğun zaman kullanımına etkilerinin yapısı ve boyutlarını ortaya koymanın, yoksulluğun etkilerini anlamanın ötesinde yoksullukla mücadele politikalarının şekillendirilmesi açısından önemli olduğunu daha önce vurgulamıştık. Yoksulluğun etkilerini hafifletmeyi amaçlayan başarılı bir politikanın olmazsa olmaz önkoşullarından biri de yoksulluğun etkisini en çok hissedilen grupların belirlenmesidir. Bu yüzden, elde ettiğimiz sonuçların daha önce gereken dikkatin gösterilmediği konulara işaret edeceğini düşünüyoruz. Bu sonuçlara dayanarak Türkiye'de yoksullukla mücadele stratejileri ve programları geliştirilmesine ve toplumsal cinsiyet eşitliğini geliştirmekte yararlı olacak politika önerileri ortaya koymayı amaçlamaktayız.

Yazının ikinci bölümünde, Türkiye'deki durumu anlamak için temel oluşturması açısından, zaman kullanımının toplumsal cinsiyete dayalı kalıplarını ve bu kalıpların parasal yoksullukla ilişkilerine dair çalışmaların bir gözden geçirilmesi yer alacak. Üçüncü bölüm Türkiye'deki yoksulluk ve zaman kullanımına dair tartışmaları özetleyecek. Dördüncü bölümde veri setinin özellikleri ve zaman kullanımı etkinliklerinin tanımlanmasına yer vereceğiz ve ampirik bulgularımızı sunacağız. Beşinci ve son bölümde ise sonuçların yorumları yer alıyor.

Gelir Yoksulluğu ve Hane İçi Çalışma Zamanı Dağılımındaki Eşitsizlikler

Kuramsal açıdan, yoksulluğun zaman kullanımını iki şekilde etkilemesi beklenir. Bir yandan, yoksulluk çeken hane bireyleri ücretli işlerde daha fazla zaman harcamak zorunda kalırlar, dolayısıyla evde yapılan ücret karşılığı olmayan işlere harcayacakları daha az zamanları olur. Diğer taraftan, yoksulluk ve işsizlik arasındaki yakın bağ düşünüldüğünde, yoksullar dışarıdan satın alınan hizmetlere veya gerekli beyaz eşyalara erişimin de kısıtlı olması sebebiyle, ev işleri gibi ücretsiz emek etkinliklerine daha fazla zaman harcamak zorunda kalırlar. Bu iki etkinin hangisinin daha güçlü olacağına ise, hane içi iktidar ilişkisinin tanımlanmasında öncül olan toplumsal cinsiyet, diğer bireysel özelliklerle birlikte belirleyici bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla, hane içi iş

bölümünün belirleyen cinsiyet etmeni, yoksullukla zaman kullanımını ilişkisinde de geçerlidir.

İş bölümünde toplumsal cinsiyet temelli farklılıklar için öne sürülen açıklamalardan biri rasyonel seçim kuramıdır. Bu kuram, kadınların ücretsiz emekte, erkeklerinse ücretli emekte uzmanlaşmasını cinslerin karşılaştırmalı üstünlükleriyle açıklar (Becker, 1981): Erkekler piyasada daha yüksek ücretle çalıştıkları için, kadının ev işlerine yoğunlaştığı, erkeğin ise “eve ekmek getirdiği” geleneksel iş bölümü şeması hanehalkı gelirin maksimumize edilmesini sağlamaktadır. Ancak bu kurama göre, kadınların iş gücü piyasasına artan şekilde katılımları sonucunda hane içi ücretsiz emeğe ayırdıkları zamanda orantısız bir azalma olması, bu azalmanın erkek tarafından telafisi öngörülmektedir. Oysa, gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerde kadınların piyasa için ücretli emekte harcadıkları zaman artarken, hala hane içi ücretsiz emeğin büyük kısmını sağladıkları gözlenmektedir (örneğin Bitman, 1999; Addabbo, 2003; Baxter, 2002; Antonopoulos ve Hirway, 2010). Zaman kullanım anketine dayalı araştırmalara göre, birçok gelişmiş ülkede kadınlar günün ortalamada yaklaşık 6 saatini ücretsiz emek etkinliklerine harcamaktadırlar. Erkeklerde ise bu zaman sadece 3 saattir. Gelişmekte olan ülkelerde, ücretsiz emekte cinsler arası fark 5 saate kadar çıkmaktadır (Antonopoulos, 2007 ve 2008; Gauthier, Smeeding ve Furstenberg 2004). Hane içinde iki yetişkinin de çalıştığı durumlarda kadının üzerindeki ücretsiz emek yükü çift vardiya veya ikinci meslek tartışmalarına yol açmıştır (Hoskschild ve Machung, 1989; Shor, 1991). Bu bulgular, işgücü piyasasındaki cinsler arası eşitsizlikle hane içi işbölümü arasındaki ters bir neden-sonuç ilişkisini ortaya çıkarmaktadır: Evdeki eşitsizlik, piyasada var olan eşitsizliği beslemektedir, kadın evdeki sorumlulukları kariyerini olumsuz etkilemekte, daha düşük ücretle çalışmasına yol açmaktadır. Bu olguya “ev işi dezavantajı” (housework penalty) adı verilmiştir (Hersh ve Stratton, 1997; Bryan ve Sevilla-Sanz, 2010). Rasyonel seçim kuramının sadece kadınların içinde olduğu kısır döngüyü tanımlayabildiği, oysa bu döngünün kadın açısından ne “rasyonel” ne de bir “seçim” olduğu öne sürülmüştür.

Bir başka açıklama ise, bireylerin sahip oldukları gelir, prestij, eğitim ve beceri gibi kaynakları, ücretsiz emek yükünden kurtulmak için pazarlıkta kullandıkları oyun kuramsal modellerle-

medir (Brines, 1993). Daha bütünleştirici bir yaklaşım ise, tüm bireysel kararların aslında içinde yaşanılan topluluğun toplumsal, kültürel, ekonomik ve kurumsal yapısında gömülü olduğunu, bu kararların toplum normlarının, düzenlemelerin, kanunların ve politikaların etkisinde olduğunu öne sürmektedir (Bittman vd., 2003; Hook, 2006 ve 2010; Fuwa, 2004; Geist, 2005). Buna göre, toplumsal bağlamdaki herhangi bir değişiklik bireysel karara doğrudan etki etmekteyken, dolaylı olarak kararın gömülü olduğu normatif (düzgüsel) koşulları da şekillendirmektedir (Hook, 2010).

Görüldüğü gibi, ampirik bulgular geleneksel iş bölümünün sürdüğüne işaret etse de, kuramsal yazında bu gerçeği açıklayacak bir model üzerinde fikir birliği ortaya çıkmamıştır. Kimi çalışmalar Becker'in rasyonel seçim modeli ve tam uzmanlaşma perspektifini temel alırken (Gronau, 1973), kimi çalışmalarda kurumsal yapıların bireysel tercihlere etkisini vurgulamaktadır (Hartmann, 1979).

Daha önce belirttiğimiz gibi, hane içinde iş bölümünde geçerli olan eşitsizliklere rağmen, yoksulluk analizlerinde kullanılan alışageldik ölçekler hanehalkını tekil bir birim gibi ele almakta ve kaynakların bireyler arasında eşit dağıldığını/dağılacığını varsaymaktadır. Ancak pek çok çalışma, yoksulluk yükünün hane içinde eşit dağıtılmadığı, kaynaklara erişimde bireyler arasında kayda değer eşitsizlikler olduğunu göstermiştir. Sen (1984) yoksul ailelerde kızların oğlanlara göre ayrımcılığa uğradığını öne sürer. Harris (1990) ise hanehalkı içinde kalori alımında eşitsizlikler olduğunu kanıtlamaktadır. Haddad ve Kanbur (1990), çalışmalarında toplumsal eşitsizlik ve yoksulluk ölçüm ve analizinde hane içi eşitsizliğin dikkate almamamın yol açacağı sorunlara karşı uyarılmaktadırlar. Bu ve benzeri bulgular, hanehalkına tekile indirgeyici yaklaşımların yetersizliğini ortaya koymaktadır (diğer örnekler için Chayanov, 1986; Becker, 1965; Alderman vd., 1995). Yoksulluk ve toplumsal cinsiyet ilişkisi üzerine Birleşmiş Milletler Kadınlar On Yılı (1975-1985) kapsamındaki öncül çalışmalar eşitlikçi ve dayanışmacı temeller üzerinde işlediği varsayılan tekil hane halkları yaklaşımının hem analizde hem de yoksulluğu azaltma hedefinde faydalı olup olmadığını sorgulamıştır. Takip eden ampirik araştırmalar, şu anda yaygın olarak bilinen ve kadınların erkeklere göre hem gelir yoksulluk riski

hem de yoksulluğun şiddeti açısından dezavantajlı konumunu vurgulayan “yoksulluğun kadınlaştırılması” kavramını ortaya çıkarmıştır. Toplumsal cinsiyet bakış açısının hem daha etkin yoksulluk ölçeklerinin geliştirilmesinde hem de yoksulluğun tek boyutlu olarak kavramlaştırılmasının politika hedeflemesinde yarattığı sakıncaları gidermede önemli katkıları olmuştur.

Tekil hanehalkı modellerine karşın oyun kuramı temelli hanehalkı modelleri, aileyi hem dayanışmayla hem de çatışmayla ilişkilendirilen bir varlık olarak ele alırlar. Karşılıklı pazarlığa dayanan modeller olduğu gibi (Manser ve Brown, 1980; McElroy ve Horney, 1981), çatışmanın daha ön planda olduğu “farklı küreler” gibi yaklaşımlar da öne sürülmüştür (Lundberg ve Pollack, 1993). Birçok feminist araştırmacı tekile indirgemeci modeller kadar bu pazarlık modellerini de eleştirmiş, hanehalkı zaman kullanım dağılımının çok daha karmaşık bir süreçle belirlendiğini iddia etmiştir (Seiz, 1999). Buna göre pazarlık gücünü belirleyen faktörler sadece bireysel özellikler değildir. Toplumun bireye önceden biçtiği roller, normlar, cinsiyet eşitsizliği, önyargılar, toplumsal ve iktisadi politikalar da pazarlık gücünde ve kararlarda önemli etkiye sahiptir. Örneğin, toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri önemli ölçüde ataerkillikle bağdaştırılmakta, toplumda yaygın ataerkillik ise kadınların ev dışında çalışsalar dahi ev işlerinin önemli kısmını üstlenmelerinin açıklayıcısı olarak öne sürülmektedir (Meissner vd., 1975; Savran, 2002). Türkiye özelinde, ataerkilliğin 1980 sonrası iktisadi dönüşümle beraber kadın emeğinin değersizleşmesine ve kayıt dışı hale gelmesine yol açtığı gösterilmiştir (Dedeoğlu, 2010).

Zaman kullanımı ve yoksulluk üstüne yapılan ilk çalışmalar 1970’lerde ortaya çıkmaya başlamış, ancak bu çalışmalar gelişmiş ülkelere yoğunlaşmıştır. Vickery’nin (1977) ampirik çalışması ABD’deki zaman yoksulluğunu sergilemekte, yoksulluğun zaman boyutunun önemini vurgulamaktadır. Bu çalışmayı takip eden daha yakın tarihli bir başka çalışma ABD’de hükümetten yardım alan çocuklu ailelerdeki zaman kullanımını diğer ailelerle karşılaştırmaktadır (Duncan vd., 2001). Cash ve diğerlerinin 2005 tarihli çalışması ise sadece yardım alanların değil tüm yoksul kadınların zaman kullanım kalıplarını incelemiştir.

Gelişmekte olan ülkelere gelince, en azından yakın tarihlere kadar ampirik çalışmaların sınırlı sayıda olduğunu görürüz.

Hirway (2010) Hindistan zaman kullanım anketlerine dayanan çalışmasında hane içi iş bölümünün yoksulluğu anlamakta önemli olduğunu ortaya koyar. Bu çalışmada yoksul kadınların ücretsiz iş yükleriyle gelirleri arasında negatif bir korelasyon göze çarpar. Memiş ve Antonopoulos'un (2010) çalışmasında ise, Güney Afrikalı yoksul kadın ve erkeklerin ücretsiz emeğe ayırdıkları zamandaki eşitsizlikle yoksulluk arasında güçlü bir bağ olduğu, eşitsizliğin gelir seviyesi düştükçe anlamlı şekilde arttığı gösterilmiştir. Farklı bir metot kullanan Kızırmak ve Memiş (2009) çalışması ise Güney Afrika'da yoksulluğun kadınların ücretsiz emek yükü üzerindeki arttırıcı etkisinin erkeklerde geçerli olmadığını ortaya koymaktadır: Yoksulluk kadınların su taşıma, yakıt toplama ve ev tadilatlarına harcadığı zamanı arttırmaktadır. Antonopoulos ve Memiş'in 2010 tarihli gözden geçirme yazısı, aynı zamanda gelişmekte olan ülkeler açısından yazında yer alan eksiklikleri de vurgulamaktadır. Yoksulluk ve zaman kullanımı arasındaki ilişkinin önemine dikkat çeken bir başka çalışma ise Latin Amerika verilerine dayanan Zacharias Masterson ve Antonopoulos'un (2012) makalesidir.

Türkiye'de Yoksulluk ve Zaman Kullanımı Çalışmaları

Türkiye'de yoksulluğun dinamiklerini anlamaya yönelik ve alternatif ölçüm yöntemleri sunmayı amaçlayan geniş bir yazın vardır. Resmi ölçüm metotlarına eleştiriler yönelten bu çalışmalar, ölçümleri farklı açılardan geliştirmeyi hedeflemektedir. Şeker (2011) geliştirilen bu farklı ölçeklerin ayrıntılı bir gözden geçirmesini sunmaktadır. Yeni ölçüm metotlarının yanında, bir olgu olarak yoksulluğa bakışın kavramsal olarak genişletilmesine yönelik girişimler de yapılmıştır. Yakın zamanda gözlemlenen yoksulluğun sürekliliği olgusu, düşük gelirli ve sürekliliği olmayan iş yapılarından kaynaklanan bir yoksulluk çıkmazını tanımlayan "yeni yoksulluk" kavramı ortaya çıkarmıştır (Kalaycıoğlu ve Rittersberger-Tılıç, 2002, Buğra ve Keyder, 2003).

Öte yandan Türkiye'de toplumsal cinsiyet ve yoksulluk ilişkisini ele alan yazın da gün geçtikçe genişlemektedir. Ancak, ulusal düzeyde ampirik çalışmalar sadece kadınların işgücüne düşük düzeyde katılımıyla yoksulluğu ilişkilendirmiş (Dünya Bankası, 2009; Toksöz, 2007; Tan vd., 2008), zaman kullanımına

dair verilerin eksikliği nedeniyle konunun zaman boyutu ele alınmamıştır. Ancak zaman kullanımından ve zaman yoksulluğundan yazında açıkça bahsedilmese de, ücretsiz emek sorumluluğunun eşitsiz dağılımının kadınların emek piyasasına katılımında önemli bir engelleyici faktör olduğu tekrar tekrar vurgulanmıştır. Örneğin Bora (2007), çocuk ve yetişkin bakımı kaynaklı seyahat engellerinin, kültürel iş bölümü normları ile birlikte işgücüne katılımda bir engel olduğunu öne sürmektedir.

Benzer şekilde, kadın ücretli emeğinin düzensiz yapısı yüksek ücretsiz emek sorumluluklarıyla ilişkilendirilmiş, kadının ücretli emeğinin sosyal güvence sistemi dışında evden çalışma şeklinde gerçekleşmesine, dolayısıyla da yoksulluğun artmasına yol açtığı iddia edilmiştir (Hattatoğlu, 2001). Eğitim konusunda ise, eşitsiz ücretsiz emek yüküyle okul bırakma oranları arasında çarpıcı bir ilişkiye dikkat çekilmektedir. Kentlerde kız çocuklarının yüzde 6,5’i okulu bırakma sebebi olarak “evdeki sorumlulukların çokluğunu” öne sürerken erkeklerin sadece binde üçü aynı cevabı vermiştir. Durum kırdada da değişmemektedir: kızlarda yüzde 10,2, erkeklerde yüzde 2,8. Küçük kardeşlerine bakma yükümlülüğü yüzünden kentte kızların yüzde 2,2’si erkeklerinse binde 9’u okulu bırakmaktadır, kırdada ise bu oran kızlarda yüzde 4,9 erkeklerde ise yüzde 0,0 olarak verilmektedir (Şahabettin-oglu vd., 2001). Bir başka deyişle küçük yaşta ve evlilik öncesi yüzleşilen ücretsiz emek sorumlulukları gelecekteki yoksulluğun da habercisi olmaktadır.

Yerel düzeyde yapılan iki saha anket çalışması bizim ulaşmayı beklediğimiz sonuçların habercisi konumundadır: Kardam ve Alyanak (2012) Ankara’daki yoksul hanelerin hayatta kalma stratejilerini inceleyen bir anket çalışmasıdır. Bu makalenin göze çarpan sonucu, haneye giren kaynakların etkin kullanımının genel olarak kadına ait bir sorumluluk olarak görülmesidir. Yoksulluk derinleştikçe, hayatta kalma stratejileri daha da zorlayıcı hale gelmekte, ağırlaşan yük ise eşitsizlik sebebiyle kadının omuzlarına binmektedir. Çalışmaya göre en yaygın hayatta kalma stratejileri; semt pazarlarından atık gıda toplamak, yakıt ve inşaat malzemeleri toplamak, evde gıda ve giyecek imalatı, ucuz ve indirimdeki ürünler için araştırma yapmak, devlet ve şahıs yardımlarına ulaşmaya yönelik çalışmalar ve ucuz veya bedava sağlık hizmetlerine ulaşım için gereken sosyalleşme faaliyetleri-

dir. Tüm bu çabaların ücretsiz emeğe ayrılan zamanı arttırdığı şüphesizdir.

Diğer bir anket çalışması olan Gül (2005), Ankara'da yaşayan ve kamusal yardım alan 45'i işsiz toplam 54 kadın katılımcı içermektedir. Çalışmayan kadınların büyük çoğunluğu hane içi sorumlulukların, eş baskısıyla birlikte çalışmalarına engel olduğunu söylemektedir. Aldıkları yardım çoğunlukla aynîdir; genelde gıda, yakıt, okul malzemeleri ve sağlık hizmeti şeklindedir. Yardımlar merkezi olarak değil farklı konumlardaki yerel hükümet kollarından dağıtılmaktadır. Dolayısıyla yardımlara erişim, bilgi için sosyalleşme, bürokratik işlemler, ulaşım ve sıra beklemeye gibi ciddi miktarda çaba gerektirmektedir. Bu işlerin büyük çoğunluğu kadınlar tarafından yapılmakta, yoksulluk nedeniyle artmış olan ev işi yükünü daha da arttırmaktadır. İlginç bir başka nokta ise, boş vaktin değerlendirilmesinde dahi kadın ve erkek arasındaki eşitsizliktir. Kadınlar boş vakitlerini mahallelerinin sınırları içinde veya akrabalarıyla geçirmek zorunda bırakılırken, erkekler eğlenirken hareketlilik ve finansal açılardan çok daha özgür davranabilmektedir.

Özetlemek gerekirse, yapılan çalışmalar kadınlar açısından, düşük işgücü katılımının, düşük eğitim seviyesinin ve sosyal güvence eksikliğinin yoksullukla güçlü bağları olduğunu sergilemektedir. Yoksulluğu besleyen bu faktörlerden her biri iş bölümünün eşitsiz paylaşılmasıyla ilişkilidir, dolayısıyla yoksullukla mücadele politikalarının tasarımı bu eşitsizliğin göz ardı edilmemesi elzemdir. Kuşkusuz yoksulluk ve yoksulluğun kadınlashması toplumsal, kültürel ve iktisadi birçok boyutu içeren konulardır; anket ve mülakat çalışmaları konunun tüm boyutlarıyla ele almada birçok avantaj sunmaktadır. Ancak uygulama kısıtları gereği bu tür çoklu bakış açısı içeren çalışmalar dar örnekleme boyutuna ve sınırlı kapsama alanına sahiptirler. Bizim çalışmamız, sadece zaman kullanımı ve yoksulluk arasındaki ilişkiye yoğunlaşmakta, ancak ulusal boyutta bir örnekleme verisi kullanmaktadır. Bu özelliğiyle çalışmanın, gelecekteki çalışmalar ve politika tasarımı açısından bir referans noktası sunması beklenmektedir.

Bu çalışmada kullandığımız veriler TÜİK tarafından 2006 yılında ilk kez yapılan ulus bazında zaman kullanım anketinden alınmıştır. Bu ankete, 16 yaş ve üzeri 4345 hanehalkında yaşayan 10893 bireyden mülakat ve günlükler kullanılarak toplanan zaman kullanım verileri yer almaktadır. Ankette katılan hanehalkı bireyleri önceden belirlenen iki gün için (bir hafta içi ve bir hafta sonu gün için) 24 saat boyunca yaptıkları faaliyetleri 10 dakikalık birimlerde kaydetmişlerdir. Haftanın tüm günleri eşit ağırlıkla taranmış, kaydı alınan günlerin arası iki haftayı geçmeyecek şekilde ayarlanmıştır. Bir haneye ait bireylerin tümü günlüğü aynı gün tutmuştur. Aynı anda iki veya daha fazla faaliyet yürütülürken, bu faaliyetlerden günlüğü tutan kişi tarafından daha önemli görüleni kaydedilmiştir. Faaliyetler Eurostat faaliyet kodları listesine göre sınıflandırılmıştır. Her ne kadar hafta sonu ve hafta içi günlerde faaliyet dökümü alma yöntemi iş ve tatil günlerinin birbirinden ayrılması için iyi bir yöntemmiş gibi görünse de, ankette hafta sonu da ücretli iş yaptığını belirtenler bulunmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada tüm günlere ait verileri beraber kullanmaktayız. Ankette hanenin yaşadığı yer bilgisi kır veya kent olarak verilmiştir. Veri setinin belirleyicilerinin detaylı bir özeti Memiş vd. (2012)'da yer almaktadır.

Ankette yer alan günlük faaliyetleri aşağıdaki kategorilere göre gruplandırmaktayız:

- Ücretli işler (istihdam: iş ve işle ilgili faaliyetler)
- Ücretsiz işler (ev işleri - gıda hazırlama, bulaşık, temizlik, çamaşır, ütü, bahçe işleri, tamir, alışveriş vb. - ve diğer hane üyelerinin bakımı - bebek ve çocuk bakımı, yetişkin bireylerin bakımı)

Yoksulluğun kadın ve erkek arasındaki iş dağılımı üzerindeki etkisini değerlendirmek amacıyla, ücretli emek veya ücretsiz emeğe ayrılan zamanı sıfır dakika olarak bildiren haneleri değerlendirmeye almadık. Bir başka deyişle, ebeveynlerin her ikisinin de işsiz olduğu veya emekli olduğu hanelerle kayda alınan iki gün boyunca ev ve bakım işi bildirmeyen haneleri analizin dışında tuttuk. Bu dışlama, hanehalkı sayısını 2468 indirdi. Ayrıca,

zaman kullanım anketinin hanehalkı gelirini sayısal olarak vermediğini, katılımcılardan önceden belirlenmiş altı gelir aralığından birini seçmelerini istediğini belirtmeliyiz.

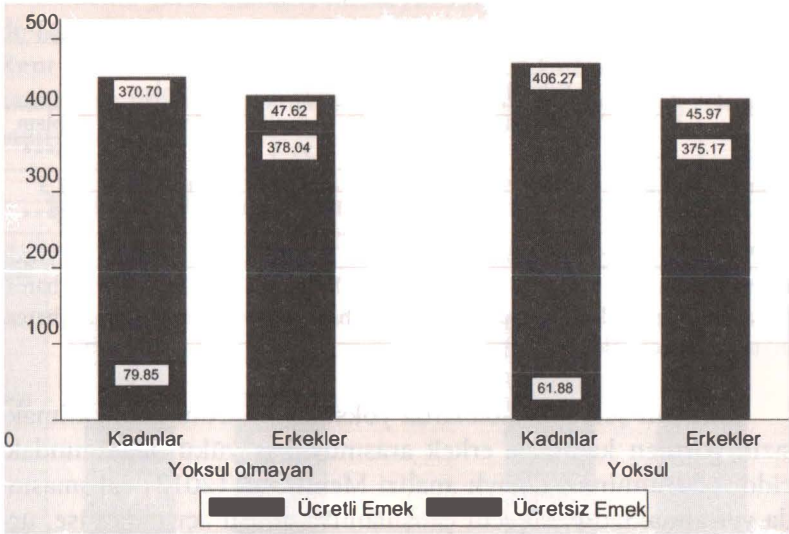
Yoksulluk için mutlak yerine göreceli bir ölçüm yöntemi kullanmayı tercih ettik. Yoksulluk çizgisini anketteki medyan gelir seviyesinin yüzde 75'i olarak tanımladık. Türkiye'de nispeten yaygın olan geçimlik tarım uygulamaları nedeniyle ortaya çıkan kır ve kent gelir uçurumunun göz önünde bulundurarak, kır ve kent için ayrı birer yoksulluk çizgisi belirledik. Tablo 3.1'de yoksulluk analizi için seçilen verinin özeti yer almaktadır.

Tablo 3.1: Temel İstatistik Değerler

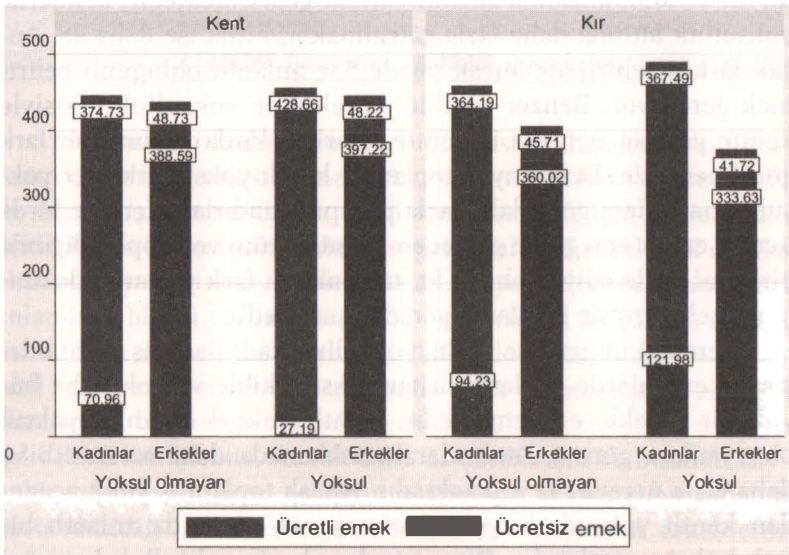
Tüm Veri	Kent	Kır
Gözlem Sayısı	1517	951
Yetişkin sayısı	3.00	3.46
16 yaş altı çocuk sayısı	1.40	1.61
Yoksul (%)	38	39
Erkek çalışıyor (%)	97	95
Kadın çalışıyor (%)	18	45
Çalışan çiftler		
Gözlem sayısı	226	384
Yetişkin sayısı	3.06	3.69
16 yaş altı çocuk sayısı	1.09	1.65
Yoksul (%)	26	46

Yoksulluk ve hane içi iş bölümü arasındaki bağlantıları keşfetmek amacıyla birbirinden farklı ama ilintili iki kıstas kullanıyoruz. Öncelikle, yoksul ve yoksul olmayan hanelerdeki toplam iş yükünü kıyaslıyoruz. İkinci olarak yoksul hanelerde erkek ve kadınlar arasındaki iş bölümüne bakıyoruz. Farklılıkların istatistiksel anlamlılığını Mann-Whitney U testi kullanılarak sınamaktayız. Aşağıda yer alan Şekil 3.1'de yoksulluk çizgisinin üstü ve altı haneler için kadın ve erkeklerin iş yükleri dakika cinsinden gösterilmektedir. Şekil 3.2'de ise kır ve kent verileri ayrılmıştır. Farklılıkların yüzdeleri ve istatistiksel anlam değerlendirmesi Tablo 3.2'de yer almaktadır.

Şekil 3.1: Dakika cinsinden ortalama iş zamanı - Tüm haneler

Şekil 3.2: Dakika cinsinden ortalama iş zamanı - Tüm haneler

Tablo 3.2: Yoksul ve yoksul olmayan haneler arasındaki iş zamanındaki yüzdelik farklar

<i>Tüm çiftler</i>						
	Erkekler			Kadınlar		
	Ücretli	Ücretsiz	Toplam	Ücretli	Ücretsiz	Toplam
Tüm	-0.8	-3.5***	-1.1	-22.5	9.6***	3.9***
Kent	2.2**	-1***	1.9*	-61.7***	14.4***	2.3
Kır	-7.3	-8.7	-7.5***	29.5***	0.9	6.8***

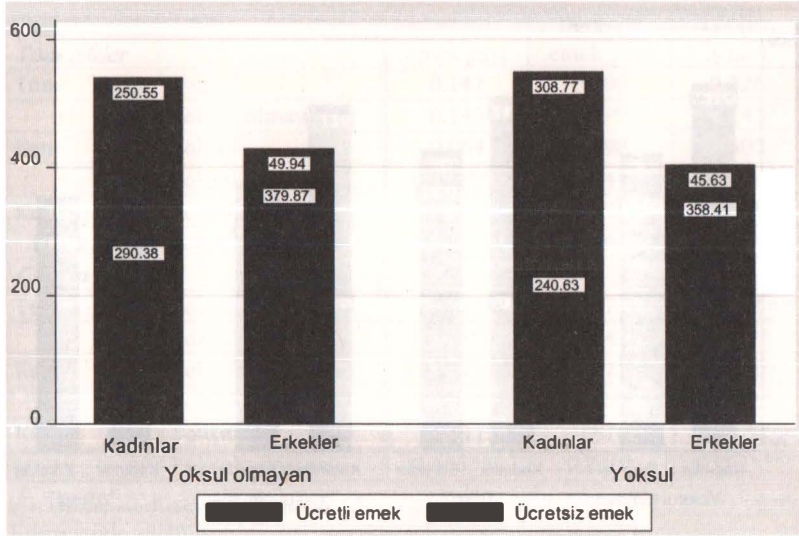
(*) Yüzde 10 düzeyinde anlamlı, (**) yüzde 5 düzeyinde anlamlı, (***) yüzde 1 düzeyinde anlamlı. Pozitif değerler yoksul hanelerin daha fazla zaman harcadıklarını, negatif değerler yoksul olmayan hanelerin daha fazla zaman harcadıklarını göstermektedir.

Sunulan şekil ve tablolarda yoksulluk durumuna bakılmaksızın görülen kadın ve erkek arasındaki iş yükü dağılımındaki ciddi uçurumunun detaylı analizi Memiş vd. (2012) çalışmasında yer almaktadır. Mevcut çalışmanın konusu açısından ise, ücretli ve ücretsiz faaliyetlere ayrılan iş zamanı yoksulluk durumuna göre de önemli derecede farklılık gösterdiği görülmektedir. Şekil 3.2’de görüldüğü üzere yoksullukla zaman kullanımı ilişkisi yaşanan yere göre de değişmektedir. Erkeklerin ücretli iş yükü kır ve kent arasında anlamlı farklar göstermektedir; kentlerde yoksulluk altında daha fazla çalışılmakta, kırdan ise daha az. Ancak farkın şehirlerde ancak yüzde 5’te anlamlı olduğunu belirtmek gerekiyor. Benzer şekilde, erkeklerde yoksulluk etkisiyle kentte yapılan ücretsiz iş kentte artarken kırdan anlamlı bir fark görülmemekte. Dolayısıyla, toplamda kentli yoksul erkekler yoksul olmayanlara göre daha fazla iş yapmaktadırlar. Kent ve kırdan ücretli erkek emeğinde gözlenen karışıklık tüm veri toplandığında birbirini egale ediyor olmalı ki, tek anlamlı fark yoksullukla azalan erkek ücretsiz işi olarak gerçekleşmektedir.

Gerek kent gerekse kırdan, yoksulluk kadınların iş yükü bileşimini erkeklerde gözlenenin tam aksi şekilde ve çok daha büyük bir ölçekte etkilemektedir. Kentli yoksul kadınlar yoksul olmayanlara göre anlamlı olarak ortalamada daha az ücretli ve daha fazla ücretsiz iş yapmaktadır. Ancak toplam iş yükü açısından kentli yoksullarla yoksul olmayanlar arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Diğer yandan, kırdan yoksulluk hem ücretli hem de toplam işe ayrılan zamanın artması anlamına gel-

mektedir, her iki durumda da fark yüzde 1 düzeyinde anlamlıdır. Belirtmekte yarar olabilir, kırdaki yoksul kadınların ücretsiz işlerde harcadığı zaman da daha fazladır, ancak fark anlamlı değildir. Kent ve kır verileri birleştirildiğinde yoksul kadınların ücretsiz iş zamanı ve toplam iş zamanı anlamlı olarak daha yüksek çıkmaktadır.

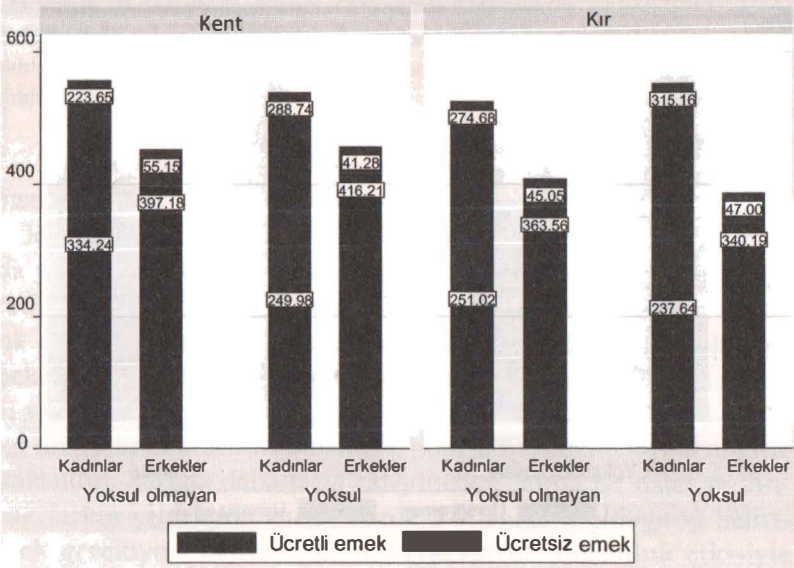
Şekil 3.3: Dakika cinsinden ortalama iş zamanı - Çalışan çiftler

Türkiye’deki kadınların emek piyasasına düşük katılım oranının etkilerini kontrol etmek için, aynı analizi her iki ebeveynin de ücretli iş zamanı beyan ettiği hane halkları için tekrarladık. Şekil 3.3 ve 3.4 çalışan çiftlerin toplam çalışma sürelerini dakika cinsinden yansıtırken, Tablo 3.3’de fark yüzdeleri ve istatistiksel anlamlılık bilgisi verilmiştir. Belki de buradaki en çarpıcı sonuç, kır ve kent verileri bir araya getirildiğinde yoksul erkeklerin ücretli ve ücretsiz emek toplandığında daha az çalışmakta olduğudur. Bu ilk başta şaşırtıcı gelmeyebilir; daha az ücretli iş daha az gelir demektir elbette. Ancak daha az ücretli işin ve bundan kaynaklı daha düşük ücret gelirinin telafisi için herhangi bir çabanın gösterilmediği görülmektedir. Gerçekten de yoksul erkeklerde ücretsiz emeğe harcanan zaman daha azdır ve fark kentlerde yüzde 1 düzeyinde anlamlıdır. Diğer taraftan, yoksul kadınlar düşük

ücretli iş yükünü ücretsiz emeğe ayrılan zamanı arttırarak telafi etmektedir. Bir başka ilginç sonuç, yoksulluğun kadının toplam iş yükünü arttırmamasıdır; geleneksel iş bölümü kalıpları göz önüne alındığında, çalışan kadınlar yoksulluğun getirdiği zorluklara uyum sağlamak için iş yüklerini yeniden dağıtarak ayarlamakta, erkeklerde ise böyle bir çaba görülmemektedir.

Şekil 3.4: Dakika cinsinden ortalama iş zamanı - Çalışan çiftler

Tablo 3.3: Yoksul ve yoksul olmayan haneler arasındaki iş zamanındaki yüzdellik farklar

<i>Çalışan çiftler</i>						
	Erkekler			Kadınlar		
	Ücretli	Ücretsiz	Toplam	Ücretli	Ücretsiz	Toplam
Tüm	-5.5***	-9.7	-6***	-16.5***	21.7***	1.4
Kent	5	-26.2***	1.1	-24.8***	27***	-3.8
Kır	-6.2***	3.3	-5.2***	-4.4	13.7***	5.2

(*) Yüzde 10 düzeyinde anlamlı, (**) yüzde 5 düzeyinde anlamlı, (***) yüzde 1 düzeyinde anlamlı. Pozitif değerler yoksul hanelerin daha fazla zaman harcadıklarını, negatif değerler yoksul olmayan hanelerin daha fazla zaman harcadıklarını göstermektedir.

Son olarak, yukarda verilen sonuçların haneler arasında görülen toplam ücretsiz ve ücretli iş zamanı farklılıklarından etkilendiğinden emin olmak için, yoksulluğun erkek ve kadınlar arasında iş yükünün göreceli dağılımı üzerindeki etkisine, hanedeki toplam iş zamanına göre normalize ettikten sonra bakacağız. Tablo 3.4'de kadınların iş yükündeki payları görülmektedir.

Tablo 3.4: Kadınların iş zamanındaki payı

<i>Tüm çiftler</i>		Ücretli emek payı	Ücretsiz emek payı	Toplam iş payı
Tüm	Yoksul	0.142	0.898	0.526
	Yoksul olmayan	0.146	0.886***	0.514**
Kent	Yoksul	0.064	0.898	0.505
	Yoksul olmayan	0.154***	0.884**	0.504
Kır	Yoksul	0.268	0.898	0.566
	Yoksul olmayan	0.207***	0.888*	0.530***
<i>Çalışan çiftler</i>				
Tüm	Yoksul	0.401	0.871	0.576
	Yoksul olmayan	0.433***	0.834**	0.557***
Kent	Yoksul	0.375	0.875	0.540
	Yoksul olmayan	0.457**	0.802***	0.552*
Kır	Yoksul	0.411	0.870	0.588
	Yoksul olmayan	0.408***	0.859*	0.562***

(*) Yüzde 10 düzeyinde anlamlı, (**) yüzde 5 düzeyinde anlamlı, (***) yüzde 1 düzeyinde anlamlı.

Yoksulluğun net olarak görülen bir etkisi, kadın ve erkek arasında ücretsiz emek paylaşımındaki hali hazırda ciddi olan eşitsizliği daha da derinleştirmesidir. Konuma ve istihdam durumuna bakılmaksızın yoksul kadınların daha fazla ücretsiz iş yaptığı görülmektedir. Yoksulluk kadınlar için toplamda da daha fazla iş yükü anlamına gelmektedir, ancak fark şehirlerde anlamlı değildir. Ücretli emek açısından çalışan çiftlerde yoksulluk kentli kadınların payını anlamlı şekilde düşürmekte, kırdaki anlamlı bir şekilde arttırmaktadır. Ancak yoksul kadınların ücretsiz emek payı konuma bakılmaksızın daha yüksek olduğundan, toplam iş yükü payı yoksul kadınlarda daha yüksektir.

Yoksulluğun hane içi kaynak dağılımındaki etkisi üzerine gitgide büyüyen bir yazın olmasına rağmen, zaman kullanımının dağılımı üzerine henüz yeterince ilgi gösterilmemiştir. Oysaki iş zamanı kullanımındaki farklılıklar yoksulluğun bireyler tarafından nasıl tecrübe edildiği konusunda önemli fikirler verebilir. Bu çalışmada Türkiye'deki yoksul ve yoksul olmayan hanelerde kadın ve erkeğin ücretli ve ücretsiz emek kullanımlarını karşılaştırarak bu konuya ışık tutmaya çalıştık. Gözlemlerimiz, yoksulluğun getirdiği zaman yükünün cinsler arasında eşit paylaşılmadığını gösteren asimetrik bir ilişkiyi ortaya çıkardı. Bu ilişkiyi göz önünde bulundurmeyen herhangi bir yoksullukla mücadele programının bu eşitsizliği daha da derinleştirme potansiyelinde olduğunu düşünüyoruz.

En az bir bireyin istihdam edildiği hanelerde, yoksulluğun yükü artmış iş yükü şeklinde, özellikle artmış ücretsiz iş yükü şeklinde gerçekleşmektedir. Her ne kadar etkiler cinsiyetler ve kır-kent arasında değişiklik gösterse de sonuçlar yoksul hanelerin piyasadan sağlanamayan mal ve hizmetleri evde yapılan işler ve bakımla ikame etmekte olduğunu göstermektedir. Kadınların düşük iş gücü katılım oranı ve geleneksel iş bölümü normları göz önüne alındığında, ortaya çıkan bu fazladan iş yükü orantısız şekilde kadına yüklenmektedir.

Her iki ebeveynin de çalıştığı hanelere bakuğumuzda, ilginç bir sonuç erkeklerin azalan ücretli iş zamanını telafi etmek için ücretsiz iş yüküne destekteki yetersizliğidir. Bu sonuç, hanehalkı içindeki iş gücü paylaşımı konusundaki rasyonellik ve optimizasyon içeren teorileri yanlışlamakta, cinsiyetler arası eşitsiz dağılıma dair kültürel ve/veya kurumsal açıklamaları destekler görünmektedir.

Tüm veride geçerli olan bir başka ilginç sonuç ise yoksul kadınların artan ücretsiz emek payıdır. Konuma ya da iş durumuna bakılmaksızın, yoksulluğun eşitsizliği derinleştirdiği görülmektedir. Yoksulluk, hanehalkını, daha doğrusu hanelerdeki kadınları piyasadan satın alınamayan mal ve hizmetler yerine ev içi üretime yönlendirmektedir. Yeterli ücrette ve iyi koşullarda istihdam edilme imkânlarının kadınlar açısından kısıtlı olduğu

da düşünöldüğünde, ücretli emeğe ayrılan zamandaki azalma düşük gelir döngüsünün devam etmesine sebep olmaktadır.

Çalışan kadınlarda zaman yoksulluğunun görelî daha ağır yükü boş zaman faaliyetlerine ve öz bakıma ayrılan zamanı azaltmakla birlikte, maddî ve manevî esenlik açısından son derece önemli olan eğitim faaliyetlerini de kısıtlamaktadır. OECD’nin yakın zamanda yayınlanan “Eğitime Bakış 2012” raporuna göre, 2010 yılında 15-29 yaş grubundaki kadınların yüzde elli ikisi ne eğitim görmekte ne de ücretli olarak çalışmaktadır. Erkeklerde oran yüzde yirmidir. 50 ülke arasında Türkiye 15 ile 29 yaş kadınların ortalama eğitim süresinin en düşük olduğu ülkedir: 4,3 yıl kadınlarda, 5 yıl erkeklerde. 15 ile 29 yaş arasındaki 14 yıllık süre içerisinde Türkiye’deki kadınlar iş gücü dışında ortalamada 7 yıl kalmaktadır, bu süre de 50 ülke içinde zirvedir. Aynı çalışma, kadınların baskın olarak eğitim sonrasında iş gücüne katılma yerine aile kurmaya yöneldiğini, bunun da iş gücüne düşük katılımı açıkladığını öne sürmektedir. Her ne kadar eğitim süresi ve yoksulluk arasındaki ilişki bu çalışmanın kapsamı dışında olsa da, bu tarz analizler aynı zamanda zaman kullanımının toplumsal gösterge olarak uyarlanması da katkı sağlayacaktır. En basit düzeydeki istatistiksel sonuçlar bile kadın ve erkekler arasında ciddi farklar olduğunu göstermektedir. İş gücü piyasasındaki çarpıcı eşitsizliklerin yanında, yüksek eğitim derecelerine sahip kadın sayısı da erkeklerin epeyce gerisindedir. Toplumsal cinsiyetler arasındaki iş bölümü farklarının, öne sürdüğümüz gibi kültürel/kurumsal kaynaklı olduğu düşünölürse, eşitsizliklerin gelecek kuşaklara aktarılmasının kaçınılmaz olması söz konusudur. Bir başka deyişle, ev işlerine yardım etmesi beklenen kız çocukları, eve kapanarak eğitim ve iş tecrübesi imkânlarından mahrum kalacak, diğerk taraftan iş piyasasına bir an önce katılması teşvik edilen erkek çocuklar ise “gerçek dünyada ekmek kazanmaya” yönlendirilecektir.

Yoksulluğun getirdiğı ilave yük kadının omzundadır, bu yük kadının iş gücüne katılımını güçleştirmekte, bir taraftan da kazançlı ve iyi koşullarda bir iş sahibi olmasını sağlayacak beşeri sermaye donanımına ulaşmasını da eğitimden uzaklaştırarak engellemektedir. Yoksulluk karşıtı politikalar, yoksul hanelerce piyasadanda elde edilme imkânı bulunmayan bakım ve ev işlerini kolaylaştırıcı mal ve hizmetleri sunarak, sadece zaman yoksulluğu-

nu hafifletmekle kalmayacaktır; aynı zamanda bu tarz politikalar, kadınların üretime katılımını destekleyerek gelir yoksulluğu kısır döngüsünü kırabilecek ve uzun vadede kadının çalışmasına dair süregelen kültürel/kurumsal engellerin ortadan kalkması yönünde bir nebze ilerleme kaydedebilecektir.

Kaynakça

- Addabbo, Tindara "Unpaid work by gender in Italy", *Unpaid Work and the Economy*, A. Picchio (der.) London: Routledge, pp. 29-58. 2003.
- Alderman, Harold, Pierre-Andree Chiappori, Lawrence Haddad, John Hoddinott ve Ravi Kanbur. (1995) "Unitary versus collective models of the household: Is it time to shift the burden of proof?" *World Bank Research Observer*, 1995, 10 (1): 1-19.
- Antonopoulos, Rania. "The Unpaid Care Work-Paid Work Connection", *The Levy Institute Working Papers*, 2008, no. 541.
- Antonopoulos, Rania ve Emel Memis "Time and Poverty from a Developing Country Perspective", *The Levy Institute Working Papers*, 2010, no. 600.
- Antonopoulos, Rania ve Indira Hirway. *Unpaid work and the economy: Gender, time use and poverty in developing countries*, Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan, 2010.
- Antonopoulos, Rania. "The Right to a Job, the Right Types of Projects Employment Guarantee Policies from a Gender Perspective", *The Levy Institute Working Papers*, 2007, no. 516.
- Baxter, Janeen. "Patterns of change and stability in the gender division of household labor in Australia 1996-1997", *Journal of Sociology* 2002, (38), pp. 399-424.
- Becker, Gary S. "A theory of the allocation of time". *Economic Journal*, 1965, (75), 493-517.
- Becker, Gary S. *A Treatise on the Family*, Boston: Harvard University Press. 1981.
- Beneria, Lourdes. *Gender, Development, and Globalization: Economics as if People Mattered*, New York: Routledge. 2003.
- Bittman, Michael ve Nancy Folbre. *Family Time: The Social Organization of Care*, New York: Routledge. 2004.
- Bittman, Michael, Nancy Folbre, Paula England, Liana Sayer ve George Matheson. "When does gender trump money? Bargaining and time in household work." *American Journal of Sociology*, 2003, (109), pp. 186-214.

- Bittman, Michael. "Now that the future has arrived: a retrospective of Gershuny's Theory of Social Innovation", *Social Policy Research Centre Discussion Paper*, 1999, No. 110.
- Brines, Julie. "The Exchange Value of Housework", *Rationality and Society*, 1993, (5), pp. 305-340.
- Bryan, Mark L. ve Almudena Sevilla-Sanz. "Does housework lower wages? Evidence for Britain", *Oxford Economic Papers*. 2010.
- Bora, Aksu. "Kadınlar ve Hane: Olmayanın Nesini İdare Edeceksin?" *Yoksulluk Halleri*, Necmi Erdoğan (der.), İletişim, İstanbul. pp. 97-133, 2007.
- Buğra, Ayse ve Çağlar Keyder. *New Poverty and The Changing Welfare Regime of Turkey*, Ankara: UNDP. 2003.
- Cash, Scottye J., Sherrill L. Sellers ve Matthew Claps. "Money equals time: influence of poverty status on hours spent doing housework." *Journal of Poverty*, 2005, 9(2), pp. 89-109.
- Chayanov, Alexander V. *The Theory of Peasant Economy*. Manchester: Manchester University Press. 1986.
- Çağatay, Nilüfer. "Gender and poverty", *UNDP Social Development and Poverty Elimination Division Working Paper Series*, 1998, No 5.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, *Milli İstihdam Stratejisi* (2008-2023). 2012.
- Dedeoğlu, Saniye. "Endüstriyel Üretimde Kadın ve Göçmen Emegi: Ataerkillik ve Enformel Emek", *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emegi Türkiye Örneği*, Saniye Dedeoğlu ve Melda Yaman-Öztürk (der.), pp. 249-276, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı. 2010.
- Duncan, Greg J., Rachel E. Dunifon, Morgan B. Ward Doran ve W. Jean Yeung. "How different are welfare and working families? And do those differences matter for children's achievement?" *For Better and For Worse: Welfare Reform and the Well-Being of Children and Families*, Greg J. Duncan ve Lindsay Chase-Lansdale (der.) New York: Russell Sage, 2001, pp. 103-131.
- Elson, Diane. "Unpaid Work: Creating Social Wealth or Subsidizing Patriarchy and Private Profit?", *Forum on Social Wealth (sunum)*, PERI, University of Massachusetts, Amherst. 2005.
- Elson, Diane. "Social Reproduction in the Global Crisis", *UNRISD Conference on Social and Political Dimensions of the Global Crisis on 12-13 November*, 2009.
- Elson, Diane ve Nilüfer Çağatay "The Social Content of Macroeconomic Policies", *World Development*, 2000, (28/7), pp. 1347-1364.
- Floro, Maria S. "Women's well-being, poverty, and work intensity", *Feminist Economics*, 1995, (1/3), pp. 1-25.

- Fuwa, Makiko. "Macro-Level Gender Inequality and the Division of Household Labor in 22 Countries", *American Sociological Review*, 2004, 69, pp. 751-67.
- Gauthier, Anne H., Timothy T. Smeeding ve Frank F. Furstenberg. "Are Parents Investing Less Time in Children? Trends in Selected Industrialized Countries", *Population and Development Review*, 2004, 30, pp. 647-671.
- Geist, Claudia. "The Welfare State and the Home: Regime Differences in the Domestic Division of Labour", *European Sociological Review*, 2005, 21, pp. 23-41.
- Gershuny, Jonathan. *Changing Times: Work and Leisure in Postindustrial Society*, Oxford and New York: Oxford University Press. 2000.
- Gronau, Reuben. "Leisure, home production, and work-The theory of the allocation of time revisited", *Journal of Political Economy*, 1973, 85/6, pp. 1099-1123.
- Haddad, Lawrence ve Ravi Kanbur. "How Serious Is the Neglect of Intra-household Inequality?" *Economic Journal*, 1990, 100(402), pp. 866-81.
- Harris, Barbara. "The Intra family Distribution of Hunger in South Asia," *The political economy of hunger*. Jean Dreze and Amartya Sen, (der.), Oxford: Oxford University Press, 1990, pp. 351-424.
- Harvey, Andrew S. ve Arun K. Mukhopadhyay. "When Twenty-four Hours is Not Enough: Time Poverty of Working Parents." *Social Indicators Research*, 2007, 82(1), pp. 57-77.
- Hartmann, Heidi. "The unhappy marriage of Marxism and. Feminism: Towards a more progressive union", *Capital and Class*, 1979, 8, pp. 1-33.
- Hattaoglu, Dilek. "Ev Eksenli Çalışma Stratejileri" *Yeni Bir Feminizme Doğru*, Aynur Ilyasoglu and Necla Akgökçe (der), Sel, Istanbul. pp. 173-205. 2001.
- Hersch, Joni ve Leslie S. Stratton. "Housework, Fixed Effects, and Wages of Married Workers", *Journal of Human Resources*, 1997, 32/2, pp. 285-307.
- Hirway, Indira. "Understanding Poverty: Insights Emerging from Time Use of the Poor" *Unpaid Work and the Economy*, Rania Antonopoulos ve Indira Hirway (der.) Palgrave Macmillan: Hampshire. 2010.
- Hochschild, Arlie R. ve Anne Machung. *The Second Shift*, New York: Avon Books. 1989.
- Hook, Jennifer. "Care in Context: Men's Unpaid Work in 20 Countries, 1965-1998", *American Sociological Review*, 2006, 71/4, p. 639.

- Hook, Jennifer. "Gender inequality in the welfare state: Task segregation in housework, 1965-2003", *American Journal of Sociology*, 2010, 115/ 5, pp. 1480-1523.
- İlkkaracan İpek ve İnsan Tunalı. "Agricultural Transformation and the Rural Labor Market in Turkey", *Structural Reform in Turkish Agriculture: Beyond the World Bank's Strategy*, Barış Karapınar, Fikret Adaman ve Gökhan Özertan (der). pp. 105-148. 2010.
- Jaggar, Alison M. "Socialist Feminism and Human Nature", *Morality in Practice 2/e*, J. P. Sterba (der.). Belmont, California: Wadsworth, pp.123-168. 1988.
- Kalaycıoğlu, Sibel ve Helga Rittersberger-Tılıç. "Yapısal Uyum Programlarıyla Ortaya Çıkan Yoksullukla Başetme Stratejileri", *Kentleşme, Göç ve Yoksulluk*, (der.) Ahmet Alpay Dikmen, İmaj Yayıncılık ve Türk Sosyal Bilimler Derneği, 197-247, Ankara. 2002.
- Kardam, Filiz ve Üknur Alyanak. "Kadınların Yoksullukla Baş Etme Yolları", *Türkiye İnsan Hakları Hareketi Konferansı 2002 Bildirileri*, Gül Erdost (der.) Buluş Tasarım ve Matbaacılık Hizmetleri, Ankara, pp. 209-223. 2002.
- Kızılırmak, Burça ve Emel Memiş. "The Unequal Burden of Poverty on Time Use", *The Levy Institute Working Paper*, 2009, no. 572.
- Lundberg, Shelly ve Robert A. Pollak. "Separate Spheres Bargaining and the Marriage Market." *Journal of Political Economy*, 1993, 101(6): 988-1010.
- Manser, Marilyn ve Murray Brown. "Marriage and Household Decision-Making: A Bargaining Analysis." *International Economic Review*, 1980, 21, pp. 31-44.
- McElroy Marjorie ve Mary Horney. "Naslı Bargained Household Decisions: Toward a Generalization of the Theory of Demand." *International Economic Review*, 1981, 22(2): 333-349.
- Meissner, Martin, Elizabeth W. Humphreys, Scott M. Meis ve William J. Scheu. "No exit for wives: Sexual division of labor and the cumulation of household demands" *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, 1975, 12/4, pp. 424-439.
- Memiş, Emel ve Rania Antonopoulos. "Unpaid Work Poverty and Employment: A Gender Perspective from South Africa", *Unpaid Work and the Economy*, Rania Antonopoulos ve İndira Hirway (der.) Palgrave Macmillan: Hampshire. 2010.
- Memiş, Emel, Umut Öneş ve Burça A. Kızılırmak. "Housewifisation of Women: Contextualising Gendered Patterns of Paid and Unpaid Work", *Gender and Society in Turkey: The Impact of Neoliberal Policies, Political Islam and EU Accession*. (der.) Saniye Dedeoğlu ve Adem Y. Elveren, I.B. Tauris. 2012.

- Sallan Gül, Songül. "Türkiye'de Yoksulluğun Kadınsılaşması", *Amme İdaresi Dergisi*, 2005, 38 (1), pp. 25-43.
- Savran, Gülnur A. "Kadınların Emegini Görünür Kılmak: Marx'dan Delphy'ye Bir Ufuk Taraması", *Praksis*, 2002, 10: 159-210.
- Seiz, Janet A. "Game Theory and Bargaining Models." *The Elgar Companion to Feminist Economics*. Janice Peterson ve Margaret Lewis, (der.) Cheltenham, U.K., and Northampton, Mass: Edward Elgar. 1999.
- Sen, Amartya. *Resources, values and development*. Cambridge, MA: Harvard University Pres. 1984.
- Şahabettinoğlu, Mehmet, Dilek Uyanık, Nevzat Ayhan, Ayşe Bakır ve Ahmet Ataöv "Çocukların Temel Eğitime Katılmasını Sosyoekonomik Engelleri ve Destekleri", *Türkiye'de Çalışan Çocuklar Semineri*, 29-31 Mayıs 2001, DİE, Ankara. pp. 105-123.
- Şeker Demir, S. *The Dynamics of Poverty*, Doktora Tezi, ODTÜ. 2011.
- Tan, Mine, Yıldız Ecevit, Serpil S. Üşür ve Selma Acuner. *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri*, TÜSİAD, İstanbul. 2008.
- Toksöz, Gülay. *Türkiye'de Kadın İstihdamının Durumu*, ILO, Ankara. 2007.
- TÜİK (2011), Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları
<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=10761>
- Ulutaş, Çağla. "Yoksulluğun Kadınlaşması ve Görünmeyen Emek", *Çalışma ve Toplum*, 2009, 21(2), pp. 25-40.
- Vickery, Clair. "The Time-poor: A New Look at Poverty." *The Journal of Human Resources*, 1977, 12(1), pp. 27-48.
- World Bank. *Female Labor Force Participation in Turkey: Trends, Determinants, and Policy Framework*, Washington D.C. 2009.
- Zacharias, Ajit, Rania Antonopoulos ve Thomas Masterson. "Why Time Deficits Matter: Implications For The Measurement of Poverty", *The Levy Institute Research Project Report*, August 2012.

Türkiye’de Kadın İşgücü: Muhafazakârlığın Rolü

Idil Göksel

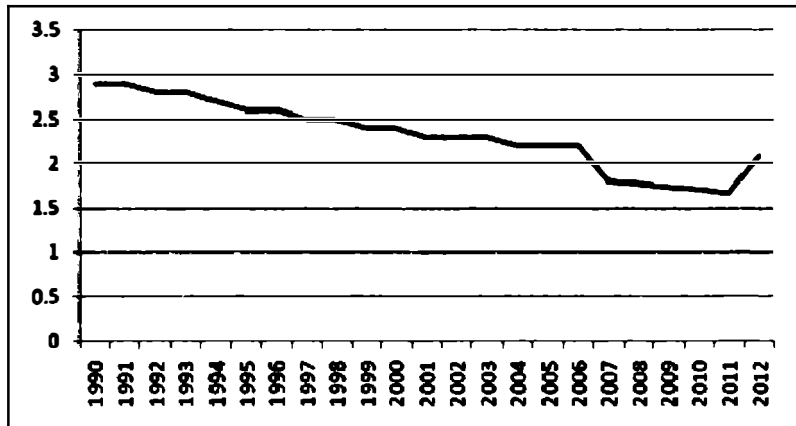
Bu çalışmanın amacı, son 50 yılda kadınların iş gücüne katılım oranında bir düşüşe şahit olan Türkiye’de, muhafazakârlığın kadınların iş gücüne katılım kararlarını şekillendirmedeki rolünü araştırmaktır. Bu bağlamda Türkiye’de iş gücüne katılım konusunda belirleyici olan etmenlerin araştırılması için ilginç bir örnektir. Türkiye’de özellikle de Adalet ve Kalkınma Partisi iktidara geldikten sonra muhafazakârlık eğilimlerinin arttığı ileri sürülmektedir. Dahası 2012 Dünya Cinsiyet Eşitsizliği Raporu’na (Dünya Ekonomik Forumu, Cenevre - İsviçre) göre Türkiye’nin eşitsizlik endeksi 0,601’e eşittir ki bu da Türkiye’yi araştırmaya dâhil edilen 135 ülke arasında 124. sıraya yerleştirmektedir.¹ Dünya cinsiyet eşitsizliği endeksi, ekonomi, politika, eğitim ve sağlık alanlarındaki ulusal cinsiyet eşitsizliklerini karşılaştırmalı olarak değerlendirir. Daha da kötüsü Türkiye, ait olduğu üst orta gelir grubu içinde ancak alttan ikinci sırada (hemen İran’ın üstünde) yer alabilmiştir. Sonuç olarak hem Türkiye’nin hem de aynı zorluklarla karşı karşıya kalabilecek diğer gelişmekte olan ülkelerin gelecekteki politikalarını oluşturabilmek adına bu so-

¹ Düşük cinsiyet eşitsizliği endeksi, ülkede daha fazla cinsiyet eşitsizliği ile ilişkilendirilir. Cinsiyet eşitsizliği endeksi bire eşit olduğunda ise kadınlar ve erkekler arasındaki eşitliği işaret eder. 2012 yılında İzlanda, 0.8640’lık bir endeks ile birinci sırayı almıştır.

nucun arkasındaki nedenleri irdelemek önemlidir. Özellikle de Türkiye'nin cinsiyet eşitsizliği endeksindeki bu son derece düşük puanının sorumlularından biri olan kadınların işgücüne düşük katılımını daha ayrıntılı incelemek gereklidir. Son olarak önemli noktalardan bir tanesi de Ilkcaracan'ın (2012) da belirttiği gibi Türkiye halen AB üyesi olmak istiyorsa üye ulusların kadın ve erkek istihdam oranlarının sırasıyla yüzde 60 ve 70 olmasına ilişkin minimum hedefleri ile AB Lizbon kriterlerini karşılamak zorundadır (Avrupa Birliği Konseyi, 2000). Kadınların işgücüne katılımının belirleyici etmenleri nelerdir? Katılımın giderek düşmesinin sorumlusu hangi etmenlerdir?

İlgili yazında eğitim, doğurganlık ve kadın iş gücüne katılım arasında iyi kurulmuş bir bağlantı vardır (Spierings, Smits ve Verlo 2010; Lippe ve Dijk 2002). Şekil 1 ve Şekil 2, sırasıyla Türkiye'deki doğurganlık, kadın eğitimi ve kadın iş gücüne katılım oranlarının gelişimlerini göstermektedir. Eğitim seviyesi yükselirken, doğurganlık ve kadın iş gücüne katılım oranı zaman içinde düşmüştür. Örneğin en az lise eğitimi almış kadınların şehirde yaşayan çalışma yaşındaki kadınlar içindeki payı 1988 yılında yüzde 23 iken, 2008 yılında yüzde 42'ye yükselmiştir (Ilkcaracan, 2012). Dolayısıyla ne eğitim seviyesi ne de doğurganlık oranı, kadınların işgücüne katılımındaki düşüşte başlıca bir etmen olamaz.

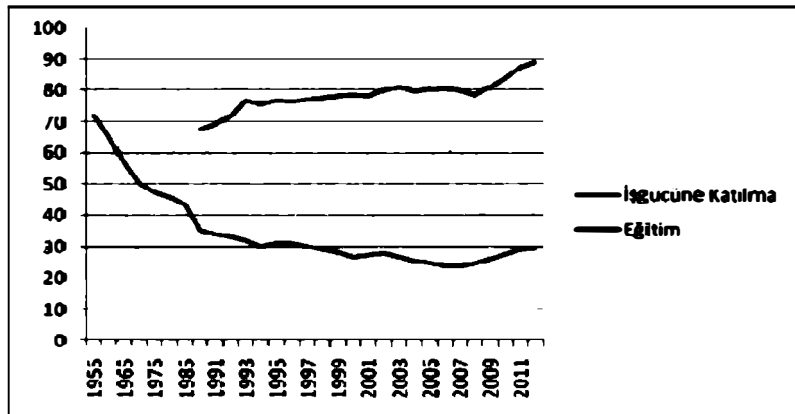
Şekil 1: Yıllara göre Türkiye'deki Doğurganlık

Kaynak: TÜİK Nüfus ve Demografi İstatistikleri.

Türkiye’de kadınların eğitim seviyeleri artmakta ve doğurganlık oranları azalmaktadır, bu nedenle Türkiye’de tüm bunların aksine hiç ilerleme kaydetmeyen kadınların işgücüne katılımını etkileyen başka etmenler aranmalıdır. Bu amaç doğrultusunda bu çalışma, sosyal ve kültürel etmenler ile kadınların işgücüne katılımı arasındaki ilişkiyi incelemeyi hedeflemektedir. Muhafazakârlık ve kadınların işgücüne katılımı arasındaki ilişkiyi soruşturarak, bu çalışma Türkiye’de kadınların işgücüne katılımında etkiye sahip olan daha önce göz önünde bulundurulmamış bir değişkeni yani Türkiye’de muhafazakârlığı ve din ile sosyal normların rolünü yazına kazandırmaktadır. Ekonomik sonuçları sosyal normlar, din ve gelenek ile açıklama fikri, yazında yeni değildir. Fernandez ve Fogli (2009), ebeveynleri başka yerde doğmuş olmasına karşın ABD’de doğan kadınlardan oluşan bir örneklem oluşturmak için 1970 nüfus sayımından faydalanmıştır. Eski kadın işgücüne katılım ve doğurganlık oranlarını, kültürel vekil (proxy) değişkenler olarak kullanmış ve bunun şu anki neslin üyelerinin iş ve doğurganlık hakkındaki kararları üzerinde olumlu ve istatistiksel olarak anlamlı bir güce sahip olduğunu bulmuştur. Bu okuduğunuz çalışma da sosyal normların ve muhafazakârlığın evli kadınların iş gücüne katılım kararlarında ne derece belirleyici olduğunu araştırmak için bir muhafazakârlık endeksi yaratarak bu yaklaşımı geliştirmiştir.

Şekil 2: Yıllara göre okuma yazma bilen kadın oranı ve yıllara göre kadınların işgücüne katılım oranı

Kaynak: TÜİK.

Bu çalışma, Türkiye'deki muhafazakârlığı ve onun kadınların iş gücüne katılımlarına etkisini açıklamak adına ilk endeks oluşturma girişimidir. Bunu başarabilmek için de Türkiye'deki algılar hakkında özgün bir veri seti kullanılarak muhafazakârlık için orijinal bir vekil (proxy) değişken oluşturulmuştur. Muhafazakârlığı etkileyebilecek iki endeks din ve sosyal normlar olarak belirlenmiştir. Bu iki endeksin birleşimi de genel olarak sosyal açıdan muhafazakâr olma etkisini belirlemek için kullanılmıştır. Dahası bu çalışmada, dini inançların mı yoksa geleneksel sosyal normların mı kadınların işgücüne katılım kararlarında daha yüksek bir etkiye sahip olduğunu belirlemek için muhafazakârlığın kökleri ayrıştırılmıştır.

Türkiye'de Kadınların İşgücüne Katılımı ve Muhafazakârlık Konusunda Yazın İncelemesi ve Tartışma

Son yıllarda sosyoloji ve ekonomik sonuçları bir araya getiren gittikçe artan sayıdaki çalışma, ekonomi yazınına zenginleştirmiştir. Din ve ekonomik performans arasındaki ilişkinin araştırılması da bunların birkaçının odak noktası olmuştur (Iannaccone, 1998; Noland, 2005; Barro ve McCleary, 2006; Becker ve Woessmann, 2009). Yazındaki birbiriyle çelişen sonuçlara rağmen bu çalışmaların hepsi, dinin ekonomik kalkınma üzerindeki anlamlı etkisini kabul etmiştir. Sosyal normlar ve kadınların işgücüne katılımı arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar (Vendrik, 2003; Fernandez, Fogli ve Olivetti, 2004; Burda, Hamermesh ve Weil, 2007), sosyal normların etkisinin anlamlı olduğunu göstermiştir. Hem din hem de sosyal normlar bir ülkenin kültürünün oluşmasında önemli roller oynamaktadır. Bu nedenle de ekonomistler, kültür ve ekonomik sonuçlar arasındaki bağlantıyı da anlamaya çalışmış (Tabellini, 2005; Guiso, Sapienza ve Zingales, 2006; Giavazzi, Schiantarelli ve Serafinelli, 2009) ve sıklıkla kültürün anlamlı bir etkisi olduğu sonucuna varmışlardır. Ayrıca sosyal normlar, din ve kültür sadece ekonomik kalkınmayı etkilemek ile kalmaz, aynı zamanda nesilden nesile geçen bir etkiye de sahiptirler (Bisin ve Verdier, 2000; Hazan ve Maoz, 2002). Bu çalışmalar, farklı ülkelerin ekonomik kalkınması üzerindeki sosyolojik etmenleri analiz etmek adına temel olarak makro verilere yoğunlaşmıştır. Ancak aksine bu çalışma, Türkiye'ye

yoğunlaşıp ve özel olarak bu konuların kadınların işgücüne katılımları üzerindeki etkisini göstermeyi amaçlamaktadır. Aynı zamanda din ve sosyal normlar olmak üzere iki alt endeksten oluşan yenilikçi bir muhafazakârlık endeksi sunmaktadır.

En son yapılan çalışmalar, Türkiye’de kadınların işgücüne katılımlarında görülen düşüş eğilimi için altı ana neden ileri sürmektedir. Bunlar; şehirleşme (İlkkaracan, 1998; Başlevent ve Onaran, 2002), çocuk yuvalarının olmayışı veya pahalılığı (Acar, 2008), iş gücüne katılımının U biçimli eğrisi (Çağatay ve Özler, 1995; Tansel, 2002), ev işlerinin paylaşımında eşitsizlik (Moghadam, 1998; İlkkaracan, 1998; Eyüboğlu, Özar ve Tanrıöver, 2000; Dedeoğlu, 2010), kadın nüfusunun düşük eğitim seviyesi ve ekonomik krizler (Dayıoğlu, 2000; İnce ve Demir, 2006) olarak belirlenmiştir.

Bu etmenlerin her birinin kadınların iş gücüne katılımına etkisi bulunmaktadır, ancak hiçbirisi kadın istihdamındaki azalma eğilimini tam olarak açıklayamamaktadır. İlk olarak, Türkiye’de 1950’lerden bu yana devam eden kırsal bölgelerden şehirlere göç, kadınların iş gücüne katılımlarındaki düşüş eğilimi için açıkça önemli bir etmendir. Kadınlar kırsal bölgelerden büyük şehirlere göç ettiklerinde hem şehir iş piyasasına uyum sağlamak için gerekli becerilere sahip olmadıklarından hem de kocalarının eşlerinin bu yeni ortamda çalışmasına karşı değişen tutumları nedeniyle iş bulmakta zorluklar yaşamaktadır. İkinci olarak, her ne kadar kentsel bölgelerde çocuk yuvalarının olmayışı ve pahalılığı önemli olsa da, bu, kadınların iş gücüne katılımlarındaki düşüş için tek açıklama olmayabilir. Türkiye’de çocuk yuvaları gelişmektedir ve 6 yaşındakiler için bir yıl okul öncesi eğitim de zorunlu hale getirilmiştir. Dahası Türkiye’deki doğurganlık oranı da düşmektedir. Üçüncü olarak, yukarıda ileri sürüldüğü gibi Türkiye U biçimli iş gücüne katılım eğrisinin aşağı doğru eğimli bölümünde olabilir. Dördüncü olarak, Tansel (2002) tarafından da vurgulandığı gibi gelenek ve kültür, kadınların iş gücüne katılım derecesini belirlemede önemli birer rol oynamaktadır ve onların önemi zaten bu çalışmada da tartışılmıştır. Beşinci olarak, ortalama kadın eğitim seviyesinin halen erkeklerden düşük olduğu doğrudur; ancak bir yükselme eğilimi vardır ve bu nedenle de kadınların iş gücüne katılımındaki düşüşün tek başına nedeni olamaz. Son olarak İzdeş (2012) Türkiye’de en son yaşanan üç

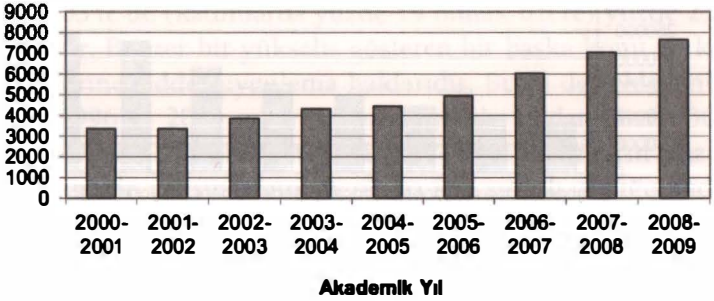
ekonomik kriz (1994, 1999 ve 2001) ve bir ekonomik daralmadan sonra kadın işsizliğinin nasıl değiştiğini analiz etmiştir. Farklı krizlerin, kadınların işsizlik oranında, nasıl farklı sonuçlara neden olduğunu ortaya koymuştur. 1991 ekonomik daralması ve 2001 krizi boyunca kadınlar genelde sosyal güvenliğin olmadığı sektörlerde ve/veya konumlarda yoğunlaşmış olduğundan kadın istihdamı olumsuz etkilenmiştir. Diğer yandan 1994 ve 1999 krizleri sırasında ek işçi ve ikame etkileri ortaya çıkmış yani ekonomik daralmalar sırasında daha ucuz, daha az organize ve daha kontrol edilebilir bir iş gücü oluşturdıklarından kadınların daha fazla talep edileceğini söyleyen Marksist bakış açısına paralel olarak kadın işgücü, krizler sırasında erkek iş gücünün yerini almıştır. Kısacası farklı krizlerin kadın istihdamı üzerinde farklı şekillerde etkisi olmuştur. Bu nedenle de krizler tek başına kadınların işgücüne katılımındaki düşüş eğilimini açıklayamaz.

Bu altı etmen kesinlikle kadınların işgücüne katılımını etkilemektedir, ama kadınların işgücüne katılımındaki düşüş eğiliminin yegâne nedenleri olup olmadıkları açık değildir. Bu çalışma, muhafazakârlığın da kadınların iş gücüne katılımında önemli bir belirleyici etmen olduğunu ileri sürerek söz konusu bu ilişkiyi incelemektedir. Bu nedenle de ilk olarak Türkiye'de muhafazakârlığın yapısını anlamak önemlidir.

Genel olarak (özellikle de Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 2002 yılında iktidara gelmesiyle) Türkiye'deki muhafazakârlığın yükselişte olduğu kabul edilmektedir. Ancak muhafazakârlık nitel bir kavram olduğundan ve bu nedenle de istatistiksel olarak kanıtlanması mümkün olmadığından bu çalışma, Türkiye'deki muhafazakâr normların ve davranışların yükseliş eğilimini göstermek adına bazı örnekler vermeye çalışmıştır.

Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu (2009), kitaplarında, dinciliğin oynadığı temel role odaklanarak Türkiye'deki muhafazakârlık artışını sergilemiştir. Buna bir örnek Kuran kurslarının ve katılan öğrencilerin sayılarındaki artışı gösteren T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı internet sayfasıdır. Şekil 3 ve Şekil 4, yakın dönem için sırasıyla Kuran kurslarının sayısını ve bu kurslara katılan öğrencilerin sayısını göstermektedir.

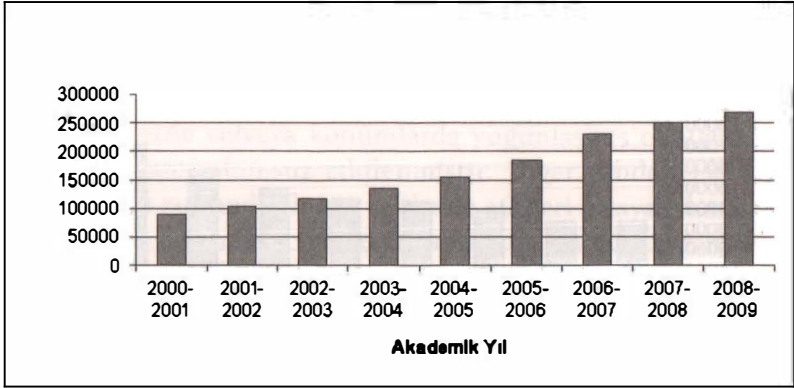
Şekil 3: Kuran kursu sayısı

Kaynak: T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı web sayfası
<http://www.diyanet.gov.tr/turkish/ingilizce/Default.aspx>

Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu (2009), muhafazakârlığa doğru artan eğilime uzun vadeli sosyo-politik modernleşmenin, sanayileşmenin, artan sosyal hareketlilik hızının ve Soğuk Savaşın bitiminden bu yana uluslararası sistemdeki değişikliklerden kaynaklanan güncel bölgesel dalgalanmaların neden olduğunu iddia etmektedir. 1980 sonrası dönemde Türk toplumunun gittikçe daha şehirli ve nispeten daha varlıklı hale geldiğini ileri sürmektedirler. Aynı zamanda Türk insanları, ülkede ve çevresinde yaşanan sosyo-ekonomik ve sosyo-politik değişikliklerin getirdiği belirsizliklere karşı da oldukça duyarlı olmaya başlamıştır. Kitaplarının ampirik bölümünde Türk nüfusunun neredeyse yüzde 40'ının “eski güzel günlerdeki” geleneksel sosyal normlara geri dönmeyi arzuladığını göstermişlerdir. 2006 yılında yaptıkları bir ankette katılımcıların yüzde 51'i daha muhafazakâr olmaya belirgin bir şekilde daha yakinken, sadece yüzde 22'si hiçbir şekilde muhafazakâr olmamaya daha yakın durmaktadır.

Şekil 4: Kuran kursuna devam eden öğrencilerin sayısı

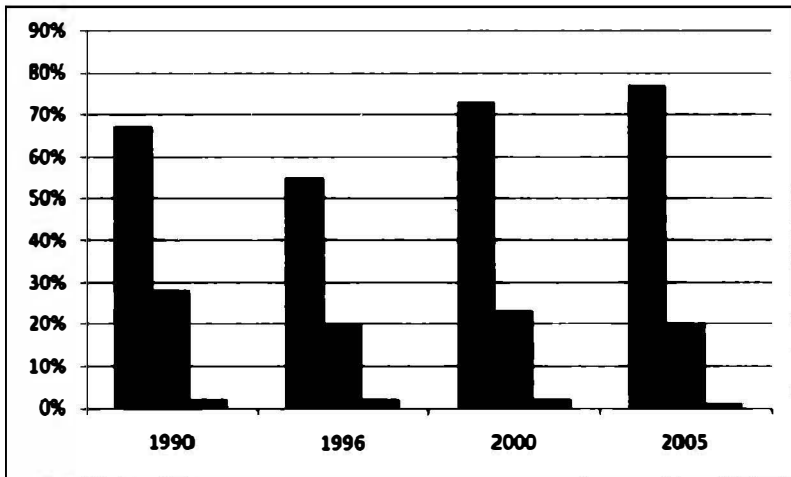

Kaynak: T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı web sayfası
<http://www.diyaret.gov.tr/turkish/ingilizce/Default.aspx>

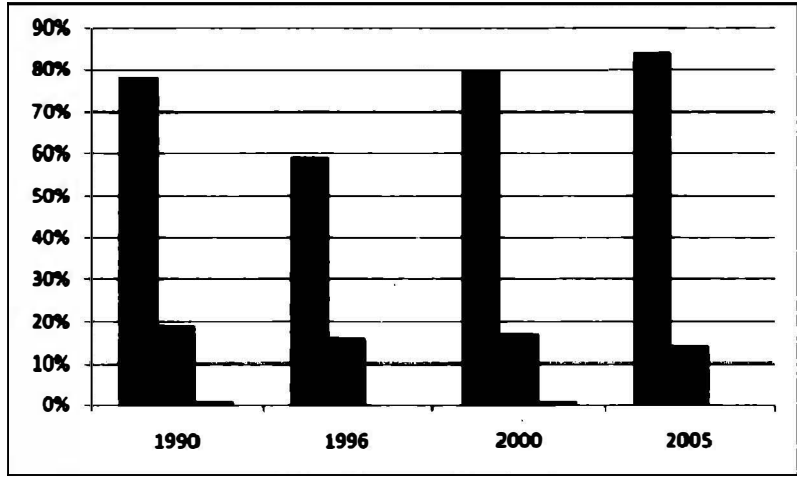
Dünya Değerler Araştırması'ndaki (World Values Survey-WVS) bazı noktalar da Türkiye'deki muhafazakârlık seviyesi hakkında bazı ipuçları verebilir. Örneğin sorulardan biri şöyledir: "Kiliseye (camiye) gidip gitmemeniz fark etmeksizin, dindar biri mi, dindar olmayan biri mi, ikna olmuş bir ateist mi olduğunuzu söylersiniz?" Türkiye'deki sonuçlar sırasıyla erkekler ve kadınlar için Şekil 5 ve Şekil 6 'da verilmiştir. 2011'de duyurulan sonuçların özeti de zaten nüfusun yüzde 81'inin dindar olduğunu iddia ettiğini göstermiştir. Dünyanın geri kalanına kıyasla nispeten dindar oldukları bilinen diğer ülkeler ile karşılaştırıldığında Türkiye, bunların çoğundan bile daha dindar görünmektedir. Örneğin dinin önemli olduğuna inanların oranı İtalya'da yüzde 74, Malta'da yüzde 90, Polonya'da yüzde 75 ve İspanya'da yüzde 35'tir. Türkiye için yüzde 81 olan bu oran ise oranların sırasıyla yüzde 20, yüzde 23 ve yüzde 27 olduğu Çek Cumhuriyeti, İsveç ve Almanya'ya kıyasla özellikle yüksektir. WVS'de sosyal normlar ve muhafazakârlık hakkında da birçok soru vardır, ama sadece din hakkındaki sorular her ankette yer almıştır. 2011 araştırmasının özet sonuçlarında Esmer (2012), 1996 yılından bu yana değişmeden kalan iki inanç olduğunu belirtmiştir: erkeklerin ailenin reisi olması gerektiği ve kadınların itaatkâr olması gerektiği. Türk nüfusunun dörtte üçü evin reisinin erkek olması gerektiğine inanırken, nüfusun yaklaşık yüzde 60'ı da kadınların koca-

larına itaat etmesi gerektiği konusunda hemfikirdir. Ayrıca bir erkeğin birden fazla eşi olmasını kabul edilebilir gören insanların oranında da bir artış görülmüştür. 1996'da yüzde 10 olan bu oran, 2000'de erkekler ve kadınlarda sırasıyla yüzde 19 ve yüzde 7'ye ve 2003'te de (kadınlarda yüzde 19 olmak üzere) yüzde 23'e yükselmiştir. Benzer bir yükseliş gösteren bir başka konu da kocalarının eşlerine şiddet uygulama haklarıdır. Bunu destekleyenlerin oranı 1996 ve 2011 yılları arasında yüzde 19'dan yüzde 30'a çıkmıştır. Dahası tüm nüfusun yüzde 70'i ve kadınların yüzde 69'u bir annenin çalışmasının çocukları için zararlı olduğu ifadesine katılmaktadır.

Şekil 5: Dünya Değerler Araştırması'na göre Türk erkeklerinin "Kiliseye (camiye) gidip gitmemeniz fark etmeksizin, dindar biri mi, dindar olmayan biri mi, ikna olmuş bir ateist mi olduğunuzu söylersiniz?" sorusuna verdikleri cevap. Soldan sağa 'dindar' 'dindar olmayan' ve 'ateist'. (Kaynak: WVS)

Şekil 6: Dünya Değerler Araştırması'na göre Türk kadınlarının "Kiliseye (camiye) gidip gitmemeniz fark etmeksizin, dindar biri mi, dindar olmayan biri mi, ikna olmuş bir ateist mi olduğunuzu söylersiniz?" sorusuna verdikleri cevap. Soldan sağa 'dindar' 'dindar olmayan' ve 'ateist'. (Kaynak: WVS)

Bulguların sonuçları, kadınların daha itaatkâr eşler ve anneler olarak görüldüğü Türk toplumunda muhafazakârlaşan tutumları ve normları işaret etmektedir. Bu çalışmanın amacı işte bu muhafazakârlığın kadınların iş gücüne katılımını etkileme derecesini araştırmaktır. Bu nedenle de bu bölümde Türkiye'deki muhafazakârlık eğilimi hakkında kısa bir açıklama verilmiş ve bu olgunun nedenleri öne sürülmüştür. Bu çalışmada kullanılan veri seti sadece bir yıllık olduğundan kadınların iş gücüne katılımındaki düşüşün detaylı bir açıklamasını vermek mümkün olmayacaktır, bunun yerine muhafazakârlığın kadınların iş gücüne katılımında önemli bir belirleyici etmen olduğunu göstermek amaçlanmıştır.

Muhafazakârlık ve Kadınların İşgücüne Katılımı Arasındaki Bağlantılar

Yazında kadınların işgücü piyasasına katılımının kabul edebilecekleri ücret aralığına göre piyasa ücretlerini değerlendirmelerine bağlı olduğu varsayılmıştır. Aksine bu çalışma, kadınların ka-

rarları yalnız başlarına almadıklarını kabul etmiştir. Onların istihdam kararları; sosyal normlar, kocalarının izinleri, bakım sorumlulukları ve de yasal ve kurumsal etmenler gibi birçok etken tarafından belirlenmekte ve etkilenmektedir.²

Sosyal normların ve muhafazakârlığın, kadınların katılım kararını etkilediği üç bağlantı vardır. İlki, eğitim bağlantısıdır. Belli bir yaşa kadar çocukların eğitimsel kazanımları hakkındaki kararları ebeveynler almaktadır. Örneğin, Türkiye’de şu anda eğitimin ilk 12 yılı zorunludur.³ Ebeveynler, bu zorunlu eğitim döneminden sonra çocuklarının eğitimine yatırım yapmama kararı alırsa, çocukların, istekleri ne olursa olsun, üniversiteye gitmeleri imkânsız hale gelmektedir. Tansel (2002) çalışmasına dayanan bir çalışmam eğitim yatırımında kızlara karşı cinsiyet yanlılığı olduğunu göstermiştir (Göksel, 2010). Sosyal normlar yaygın olarak kadın istihdamının karşısında oldukça ve kadınların görevlerinin evin içinde olduğuna inanıldıkça, böyle bir toplum içinde yaşayan kızların isteseler bile yüksek seviyede bir eğitim alma ve gelecekte iş bulma ihtimalleri daha düşük olacaktır.

İkinci bağlantı ise evlilik yoluyla. Muhafazakâr toplumlarda, kadınların eşlerini seçme özgürlüğü daha azdır ve bu nedenle ev içinde de daha az pazarlık gücüne sahiptirler. Bir bakıma evlendikten sonra kocalarına itaat etmek zorundadırlar. Fernandez vd. (2004), annelerinin çalıştığı bir aile içinde yetiştirilen erkeklerin sayısının kadınların iş gücüne katılımında artışın yolunu açan önemli bir etmen olduğunu göstermiştir. Muhafazakâr bir toplumda bir kadının böyle bir koca bulması pek muhtemel değildir, o nedenle kocası büyük ihtimalle onun babası ile aynı normlara sahip olacaktır. Daha yakın tarihli bir çalışmada, annelerinin rolü sadece ev kadını olmak olan erkeklerin kendilerinin de ücretli bir işte çalışmayan eşler tercih etme eğiliminde olduğu gösterilmiştir. Buna paralel olarak ev kadını rolünü üstlenen annelerin kızları da evlendikten sonra aynı rolü benimseme eğilimindedir (Göksel, 2014). Dahası düşük pazarlık gücüne sahip olmak, kadınların doğurganlık hakkındaki kararlar üzerinde de daha az etkiye sahip olduğu anlamına gelmektedir (Rasul, 2008)

² Türkiye’deki yasal ve kurumsal çerçeve için lütfen İlkaracan (2012) çalışmasını inceleyin.

³ İlk başta zorunlu eğitim 5 yıld, 1999 yılında 8’e ve 2012 yılında 12’ye çıktı.

ve tercih ettiklerinden daha geniş aileler de iş gücüne katılım fırsatlarını azaltır.

Üçüncü bağlantı, iş piyasasına ilişkindir. Muhafazakâr bir toplumda çalışan kadının aleyhindeki sosyal normlar, işverenlerin kadınlar için daha düşük ücretler belirleyebileceği anlamına gelmektedir. Tansel (2005), işte Türkiye özel sektöründeki durumun tam da bu olduğunu göstermiştir. Benzer şekilde işverenler, erkek ve kadın arasında tercih yapmaları gerektiğinde erkekleri işe alabilmektedir. Sonuç olarak bu da kadınlar için eğitimin getirisinin erkekler için olandan daha düşük olmasına neden olur ki bu da birinci bağlantıyı daha da güçlendirir.

Bu çalışmada, yukarıda açıklanan bağlantıların hepsini gözlemleme fırsatı sağladığından evli kadınların iş gücüne katılımı göz önünde bulundurulmuştur. Kadınların eğitim seviyeleri, eğitim bağlantısını kontrol etmek için analize eklenmiştir. Ayrıca muhafazakârlık endeksindeki her başlık, yukarıdaki bağlantıların en azından birini kapsayacak şekilde yapılandırılmıştır. Her ne kadar son bağlantıyı eldeki mevcut veriler ile incelemek zor olsa da, kendi eşlerinin çalışmasına karşı olan erkek işverenlerin kadınları işe alma konusunda daha isteksiz olması muhtemel olduğundan bu bağlantı da dolaylı olarak kontrol edilmiştir.

Veriler ve Betimleyici İstatistikler

Bu çalışmada, temel olarak, TÜİK tarafından yapılmış olan 2006 Aile Yapısı Araştırması kullanılmıştır. Algılar ve sosyal normlar hakkında eşsiz bir veri kaynağı olan bu araştırma, Türk ailelerinin yapısına ilişkin olarak TÜİK ile Aile ve Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü tarafından yürütülen ortak bir araştırmanın ürünüdür. TÜİK'in tüm Türkiye'yi temsil eden araştırmalarında izlediği standart bir yöntem vardır. Bu araştırma da aile yapısı, Türk ailelerinin algıları ve alışkanlıkları hakkında yüzü aşkın sorudan oluşmaktadır. Araştırma sorularının detayları, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde verilmiştir.

Tablo 1, betimleyici istatistikleri sunmaktadır. Bu tabloda *eğitim*, eğitimde harcanan yıl sayısını temsil ederken; *kız çocuklar* ve *erkek çocuklar*, sırasıyla aile içindeki kız ve erkek çocukların sayısını vermektedir. *Büyükanne*, ailede bir büyükannenin varlığı ile bir değerini alan bir kukla değişkendir. *Logkocageliri*,

kocanın gelirinin logaritmasıdır. *Kent*, konumun nüfusu 20.000’ nin üzerindeyse bir değerini alan bir kukla değişkendir.

Tablo 1: Özet İstatistikler

	Ortalama	Standart Sapma
Yaş	43.57	13.48
Yaş ²	0.11	0.47
Eğitim	4.81	3.85
Büyükanne	0.06	0.24
Erkek Çocuklar	1.01	1.07
Kız Çocuklar	0.84	1.04
logKocaGeliri	6.31	0.65
Gelir Payı	0.12	0.28
Kocanın Muhafazakarlığı	0.06	2.92
Kent	0.55	0.50

Kaynak: 2006 Aile Yapısı Anketi kullanılarak yapılmış yazarın kendi hesaplamaları.

2006 Aile Yapısı Araştırması’nda bireylere doğrudan kadınların çalışmasının uygun olduğunu düşünüp düşünmedikleri sorulmuştur. Ancak tamamen içsel olduğundan bu değişken analizde kullanılmamıştır.⁴ Kadınların çalışmasına karşı olan erkeklerden gerekçe göstermeleri istendiğinde, yüzde 63’ü “kadınların temel görevi, çocuklarına bakmak ve ev işlerini yapmaktır” cevabını vermiştir.

Bu soruya verilen cevaplar, genel olarak kadınların çalışmasının kırsal bölgelere kıyasla kentsel bölgelerde daha fazla uygunsuz bulunduğunu göstermektedir. Dahası bunu uygun bulmayanların oranı, Türkiye’nin doğu bölgelerinde daha yüksektir. Türkiye’nin doğu bölümü de daha geleneksel olarak kabul edildiğinden veri seti, muhafazakarlık arttıkça kadınların iş gücüne katılımının düştüğünü göstermektedir.

Türkiye’de 1950’lerden bu yana kırsal bölgelerden kentsel bölgelere devam eden bir göç vardır. Bu durumun çok sayıdaki nedenini tartışmak, bu çalışmanın kapsamı dışında olsa da, ön-

⁴ İçsellik gözlenebilen değişkenler ile gözlenemeyen faktörler arasında bir ilişki olduğu zaman ortaya çıkar. Burada kadınların çalışmasına karşı olmak ile kadının işgücüne katılımı arasında otomatik bir bağıntı olduğu için bu değişkeni regresyonda kullanmak doğru olmayacaktır.

ceden belirtildiği gibi şehirleşme, kadınların iş gücüne katılımındaki düşüş eğiliminin arkasındaki önemli bir nedendir. Bu çalışma, bir kez daha erkeklerin kadınların çalışmasına karşı tavırlarının kentsel ve kırsal bölgelerde farklılaştığını göstermektedir.

Yöntem

2006 Aile Yapısı Araştırması'ndaki sorulardan faydalanmak adına üç farklı endeks oluşturmak için asal bileşen analizi (principle component analysis)⁵ kullanılmış ve kocaların cevapları göz önünde bulundurulmuştur. Çalışma boyunca kullanılan ana endeks, iki alt endeks olan sosyal norm endeksi ve din endeksinin birleşimi olan muhafazakarlık endeksidir. 2006 araştırmasında yer alan toplumsal tutumlar konusundaki çok sayıda sorudan, veri bölümünde bahsedilen “kadının ücretli/maaşlı çalışmasının uygun bulunma durumuna” dair soruyla bağlantıları uyarınca bir sosyal norm endeksi oluşturmak için sınırlı sayıda soru seçilmiştir. Önceden de açıklandığı üzere içsellik nedeniyle bu soru, analizde kullanılmamıştır. Ancak sosyal norm endeksinin oluşturmak için bu soruyla güçlü ilişkileri olan diğer sorular seçilmiştir.⁶ Belirtilen soruların cevapları kullanılarak da, kukla değişkenler oluşturulmuştur: “Çevrenizde nikâhsız yaşayan çiftlerin bulunması sizi rahatsız eder mi?”, “Çevrenizde evlilik dışı çocuk bulunması sizi rahatsız eder mi?”, “Şu ifadeye katılıyor musunuz: Soyun devamını erkek çocuk garantiler?”, “Şu ifadeye katılıyor musunuz: Erkek çocuk sahibi olmak annenin saygınlığını artırır?”, “Şu ifadeye katılıyor musunuz: Bir annenin temel görevi, çocuk bakımı ve ev işleridir?” ve “Şu ifadeye katılıyor musunuz: Çocuğu olan bir kadın olmayana göre daha yüksek bir statüye sahiptir?” Her kukla değişken, ilgili soruya cevap olumlu ise bir, olumsuz ise sıfır değerini almaktadır. Bu kukla değişkenler ile asal bileşen analizi⁷ kullanılarak, daha yüksek değerlerin daha fazla cinsiyet farkı gözetken ve daha tutucu bireyleri işaret ettiği bir sosyal norm endeksi oluşturulmuştur.

⁵ Faktör analizi kullanmak da benzer sonuçlar vermektedir.

⁶ Değişkenlerin başka birleşimlerinin seçilmesi, sonuçlarda anlamlı bir değişikliğe neden olmamaktadır.

⁷ Faktör analizi kullanarak veya sadece kukla değişkenleri toplayarak endeksi oluşturmak, sonuçların anlamlılığını değiştirmemektedir.

İkinci alt endeks, karar sürecinde dinin önemi hakkındadır. Araştırmada, listelenen kavramlar konusunda karar verirken dinin ne kadar önemli olduğunu soran bir soru vardır: eş seçimi, arkadaş seçimi, giyime karşı tutum, oy kullanma, komşular ile ilişkiler ve beslenme. Kukla değişken, yanıtlayan olumlu cevap verirse bir, aksi halde sıfır değerini almaktadır.

Muhafazakârlık endeksi, muhafazakâr normlara sahip olmanın genel etkisini değerlendirmek üzere yukarıda bahsi geçen tüm değişkenler kullanılarak oluşturulmuştur. Bu endeks, bize muhafazakârlığın kadınların iş gücüne katılımları üzerindeki etkisi hakkında genel bir fikir verirken, alt endekslerin analizi süreçte hangi konuların daha önemli rol oynadığını aydınlatmamıza da olanak tanımaktadır.

Her ne kadar 2006 Aile Yapısı Araştırması, Türk insanlarının algıları hakkında benzersiz bir veri seti sunsa da maalesef bu çalışma için gerekli olan temel parçalardan birinden yoksundur: kadınların istihdam durumu. Ancak, neyse ki bireylerin gelirleri ve toplam aile geliri hakkında bilgiler içermektedir. Bir gelirin varlığının kadının fiilen çalışıyor anlamına gelmediği bilinmektedir. Kendisine kira aldığı bir arazi veya mülk miras kalmış olabilir. Gene de bu örneklerin oranının, Türkiye’de nispeten düşük olduğuna inanılmaktadır. Veri setindeki bilgiler kullanılarak, kadının iş gücüne katılımı için vekil değişken olarak kullanılan *Gelir Payı* değişkeni oluşturulmuştur. Bu değişken, aynı zamanda cinsiyetler arasındaki maaş farklılıklarını da dolaylı olarak kontrol etme fırsatı vermektedir. Hem koca hem eşi benzer işi yapıyor, ama eş daha az kazanıyor olabilir. Bu nedenle, bu veri setinin analizi için bağımlı değişken olarak kadının gelirinin aile içindeki payı kullanılmıştır. Buna uygun olarak da aşağıdaki En Küçük Kareler (EKK) Regresyon Analizi (Ordinary Least Squares-OLS) uygulanmıştır.

$$PayKadınGeliri_i = \alpha_0 + \alpha_1 X_i + \alpha_2 R_i + \alpha_3 I_i + \epsilon_i \quad (1)$$

Burada; X bir birey / aile özelliği vektörüdür; R bölgeler için kukla değişkendir ve I da endeksleri temsil eder.

Veri setinde yaş, aralıklar şeklinde verilmiştir. O nedenle yaşı belirlerken aralığın orta değeri alınmıştır. *Erkek çocuklar* ve *kız çocuklar*, sırasıyla annenin oğullarının ve kızlarının sayısını

vermektedir. *Büyükanne*, büyükanne aile ile birlikte yaşıyorsa bir değerini alan bir kukla değişkendir. Veri setinde gelir de aralık şeklinde verilmiştir. Sonuncusu hariç tüm aralıklar için orta değer alınmıştır. Ancak son aralık 2.501 TL'nin üzerinde olarak verildiğinden bu aralık için uygun bir temsili değer bulmak adına Ligon (1989) tarafından önerildiği üzere dağılım yöntemi uygulanmış ve üst sınırın 2.953 TL olduğu bulunmuştur. *Kent* ise birey şehirde yaşıyorsa bir değerini alan bir kukla değişkendir. *Logkocageliri*, kocanın gelirinin logaritmasıdır. Özlülük için tablolarda, sadece muhafazakârlık endeksinin sonuçları gösterilmiş ve sonuçlar, bir sonraki bölümde değerlendirilmiştir.⁸

Sonuçlar

Sonuçlar, şehirleşme ve eğitimin kadınların işgücüne katılımında önemli rol oynadığını ifade eden önceki çalışmalar ile tutarlıdır. Ancak çalışmanın temel amacı, muhafazakârlığın kadınların işgücüne katılımı üzerindeki etkisini göstermektir ve sonuçlar da kırsal bölgelerde hiçbir anlamlı etkisi yokken kentsel bölgelerde muhafazakârlığın kadınların istihdamı üzerinde olumsuz bir rol oynadığını kanıtlamıştır.

Önceki çalışmalar, şehirleşmenin kadınların işgücüne katılımındaki düşüşte önemli bir rol oynadığını göstermiştir ki bu da, bu çalışmanın ulaştığı sonuçlardan biridir. Türkiye'nin kentsel ve kırsal bölümleri arasındaki farkı gözlemek adına regresyonlar ayrı ayrı uygulanmıştır. Yaşam tarzındaki farklılıklar nedeniyle kentsel ve kırsal bölgelerde farklı sonuçlar beklenmiştir. Kırsal bölgelerde kadınlar geleneksel olarak çalışırken, şehirlerde durum bu değildir. Tablo 2, hem kentsel hem kırsal bölgeler için EKK Regresyon Analizi sonuçlarını göstermektedir.

⁸ Diğer endeksler için sonuçlar, talep edilmesi halinde yazardan temin edilebilir.

Tablo 2: En Küçük Kareler Regresyon Sonuçları

	Kent		Kır	
	Katsayı	Standart Sapma	Katsayı	Standart Sapma
Yaş	0.0020 ***	0.0004	0.0005	0.0006
Yaş ²	-0.0263 ***	0.0066	-0.0538 ***	0.0103
Eğitim	0.0191 ***	0.0013	0.0048 *	0.0026
Büyükanne	0.0179	0.0205	0.0132	0.0258
LogKocaGeliri	-0.0275 ***	0.0071	-0.0667 ***	0.0104
Erkek Çocuklar	-0.0013	0.0039	0.0014	0.0064
Kız Çocuklar	-0.0035	0.0037	0.0079	0.0066
Muhafazakârlık	-0.0062 ***	0.0022	0.0034	0.0045
Sabit	0.0927 *	0.0491	0.4518 ***	0.0781
Bölge Kuklaları	Var		Var	
N	3245		2390	
R ²	0.1194		0.0711	

Not: *, **, ve *** sırasıyla % 10, 5 and 1 oranında istatistiksel anlamlılık ifade etmektedir. Standart sapmaların sağlaması yapılmıştır.

Beklendiği gibi yaştan ve eğitimin olumlu ve oldukça anlamlı bir etkisi varken kocanın gelirinin ve kocanın muhafazakârlığının olumsuz etkileri kentsel bölgelerde istatistiksel olarak anlamlıdır. İlginç bir şekilde çocukların sayısının ve evdeki büyükanne varlığının hiçbir anlamlı etkisi yoktur. Bu değişkenler ile muhafazakârlık arasında bir korelasyon olması ihtimalinin böyle bir sonuç yaratması beklenebilir. Ama Tablo 3'teki korelasyon matrisi, durumun böyle olmadığını göstermektedir. Muhafazakârlığı nitelemek zor olduğu kadar, bu nitelik değişkeninin bir standart sapma değişiminin bağımlı değişken üzerindeki etkisini hesaplamak da yeterli bilgiyi vermemektedir. Bu nedenle, uç değerler arasındaki farklar hesaplanmıştır. Türkiye'deki en yüksek muhafazakârlık oranına sahip şehirli aile ile en düşük muhafazakârlık oranına sahip şehirli aile arasında muhafazakârlığın kadınların işgücüne katılımı üzerindeki etkisi açısından fark 0,05 yüzde puanıdır ki bu da yaklaşık 2,5 yıllık eğitimin etkisine karşılık gelmektedir. Başka bir deyişle muhafazakârlığın kadınların işgücüne katılımı üzerindeki etkisi muhafazakâr bir aile ile muhafazakâr olmayan bir aile arasında fark gösterecektir. Bu çalışmada bu fark 0,05 olarak bulunmuştur. Bir yıllık eğitimin etkisi tablo

2'de de gördüğümüz üzere yaklaşık 0,02'dir. Yani iki farklı aile için muhafazakârlığın etkisinin farkı 2,5 yıllık eğitimin etkisine eşittir.

Bunun tam tersi kırsal bölgelerde sadece kocanın gelirinin anlamlı ve olumsuz bir etkisi vardır. Kırsal bölgelerde muhafazakârlığın önemli herhangi bir etkisini görmememiz şaşırtıcı değildir, çünkü kırsal bölgelerde kadın zaten geleneksel olarak her zaman çalışmıştır. Kırsal bölge muhafazakâr olsa dahi, bu kadının çalışma olasılığını etkileyemeyecektir.

Tablo 3: Muhafazakârlık, erkek ve kız çocuk sayısı ve anneanne/babanne değişkenleri arasındaki korelasyon matrisi (Kent)

	Muhafazakârlık	Erkek Çocuklar	Kız Çocuklar	Büyükanne
Muhafazakârlık	1.0000			
Erkek Çocuklar	0.0529	1.0000		
Kız Çocuklar	0.0266	0.0334	1.0000	
Büyükanne	0.0184	0.0636	0.0487	1.0000

Kaynak: Yazarın kendi hesaplamaları.

Bir başka soru da çiftlerin eğitim kombinasyonlarının önemli olup olmadığıdır. Bu konuyu anlamak için çiftler üç gruba bölünmüştür: aynı eğitim seviyesine sahip çiftler, erkeğin eğitim seviyesinin daha yüksek olduğu çiftler ve kadının eğitim seviyesinin daha yüksek olduğu çiftler. Sonuçlar; Tablolar 4, 5 ve 6'da gösterilmiştir.

Kocanın muhafazakârlık endeksi, kadın ve erkek aynı eğitim seviyesine sahip olduğunda olumsuz etkisini göstermeye devam ederken herhangi biri daha yüksek eğitim seviyesine sahip olduğunda anlamını yitirmektedir. Daha yüksek eğitiminin, muhafazakârlığın etkisini zayıflattığı sonucuna varılabilir. Aynı test, eğitim değişkenini muhafazakârlık değişkeni ile etkileşime sokarak da yapılabilir, ama regresyonda kadının eğitim seviyesi kontrol edilmiştir ve etkileşim için kocanın geliri ile korelasyonu oldukça yüksek olan kocanın eğitim seviyesi için de kontrol gerekecektir.⁹

⁹ Tablolar A1, A2, A3, A4, A5 ve A6; sırasıyla kentsel ve kırsal bölgeler için çiftlerin eğitim kombinasyonu hakkında bilgi sunmaktadır.

Tablo 4: Aynı Eğitim Seviyesine Sahip Çiftlerin Regresyon Sonuçları

	Kent		Kır	
	Katsayı	Standart Sapma	Katsayı	Standart Sapma
Yaş	0.0020 ***	0.0006	0.0001	0.0009
Yaş ²	-0.0373 ***	0.0099	-0.0955 ***	0.0146
Eğitim	0.0268 ***	0.0022	0.0158 ***	0.0045
Büyükanne	-0.0060	0.0277	0.0023	0.0344
LogKocaGeliri	-0.0378 ***	0.0114	-0.0693 ***	0.0162
Erkek Çocuklar	-0.0101 *	0.0061	-0.0011	0.0102
Kız Çocuklar	-0.0081	0.0070	-0.0018	0.0110
Muhafazakârlık	-0.0076 **	0.0037	0.0093	0.0067
Sabit	0.1363 *	0.0807	0.4331 ***	0.1122
Bölge Kuklaları	Var		Var	
N	1507		1127	
R ²	0.1817		0.0714	

Not: *, **, ve *** sırasıyla % 10, 5 and 1 oranında istatistiksel anlamlılık ifade etmektedir. Standart sapmaların sağlanması yapılmıştır.

Tablo 5: OLS Kocanın daha yüksek eğitime sahip olduğu çiftler için regresyon sonuçları

	Kent		Kır	
	Katsayı	Standart Sapma	Katsayı	Standart Sapma
Yaş	0.0015 ***	0.0004	0.0010	0.0009
Yaş ²	0.0058	0.0084	-0.0193	0.0163
Eğitim	0.0100 ***	0.0020	-0.0054	0.0038
Büyükanne	0.0417	0.0310	0.0144	0.0410
LogKocaGeliri	-0.0219 **	0.0098	-0.0659 ***	0.0154
Erkek Çocuklar	0.0016	0.0048	0.0019	0.0088
Kız Çocuklar	-0.0023	0.0037	0.0143	0.0090
Muhafazakârlık	-0.0032	0.0027	-0.0010	0.0051
Sabit	0.1174	0.0618	0.3141 ***	0.1065
Bölge Kuklaları	Var		Var	
N	1461		1140	
R ²	0.0417		0.0947	

Not: *, **, ve *** sırasıyla % 10, 5 and 1 oranında istatistiksel anlamlılık ifade etmektedir. Standart sapmaların sağlanması yapılmıştır.

Tablo 6: Kadınların daha yüksek eğitim seviyesine sahip olduğu çiftler için regresyon sonuçları

	Kent		Kır	
	Katsayı	Standart Sapma	Katsayı	Standart Sapma
Yaş	0.0019	0.0015	0.0045 *	0.0024
Yaş ²	-0.0255	0.0259	-0.0178	0.0333
Eğitim	0.0194 ***	0.0062	0.0125	0.0102
Büyükanne	-0.0784	0.0504	0.1990	0.1368
LogKocaGeliri	-0.0359	0.0275	-0.0703 *	0.0382
Erkek Çocuklar	0.0310	0.0214	0.0124	0.0267
Kız Çocuklar	0.0170	0.0181	0.0058	0.0323
Muhafazakârlık	-0.0127	0.0077	-0.0145	0.0160
Sabit	-0.0267	0.2027	0.2860	0.2729
Bölge Kuklaları	Var		Var	
N	277		123	
R ²	0.1235		0.2008	

Not: *, **, ve *** sırasıyla % 10, 5 and 1 oranında istatistiksel anlamlılık ifade etmektedir. Standart sapmaların sağlanması yapılmıştır.

Dahası kentsel bölgeler için endekslerin ayrıştırılmış versiyonu analiz edildiğinde, hem sosyal norm hem din endekslerinin negatif ve anlamlı değerler aldığı ve de sosyal normların etkisinin dininkinden daha yüksek olduğu görülmüştür. Kırsal bölgelerde, her ikisi de anlamlı değildir çünkü muhafazakârlık endeksinin kendisi anlamlı değildir. Sonuçlar, Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7: Diğer Endeksler için yapılmış regresyon analizlerinin özet tablosu

	Kent		Kır	
	Katsayı	Standart Sapma	Katsayı	Standart Sapma
Din	-0.0045 **	0.0021	-0.0052	0.0032
Sosyal Norm	-0.0064 **	0.0030	-0.0049	0.0051

Not: *, **, ve *** sırasıyla % 10, 5 and 1 oranında istatistiksel anlamlılık ifade etmektedir. Standart sapmaların sağlanması yapılmıştır. Diğer analizlerde kontrol edilen bütün değişkenler bu analizlerde de kontrol edilmiştir.

Bu sonuçlar, muhafazakârlığın kadınların iş gücüne katılımının belirleyici etmenlerinden biri olduğunu ve sosyal normların toplumda kadınların çalışmasına dair oluşan genel tutumda dinden daha önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Duyarlılık ve Tutarlılık Analizi

Sonuçları daha ikna edici kılmak için ek bir test daha yapmaya gerek duyulmuştur. Çalışma boyunca kentleşmenin kadınların işgücüne katılımındaki düşüş eğiliminde önemli bir rol oynadığı iddia edilmiş ve bunun temel nedeninin insanların göç ederken sosyal tutumlarını da beraberlerinde taşıdığı gerçeği olduğu ileri sürülmüştür. Kırsal bölgelerde erkekler, kadınların çalışma geleceğine karşı çıkmamaktadır. Ancak bu erkekler büyük şehirlere göç ettiğinde, eşlerinin iş gücüne katılımı konusundaki fikirlerini değiştirmeye başlamaktadır. Kadınlar kırsal bölgelerde diğer kadınlar ile birlikte tarlada çalışırken, şehirde çalışmak hem erkekler hem kadınlarla birlikte bir ofiste veya fabrikada çalışmak anlamına gelmektedir. Bu erkeklerin, eşlerinin iş gücüne katılımı konusundaki görüşlerini etkileyen etmenlerden biridir. Bu teoriyi test etmek için aynı analiz Türkiye'nin en fazla göç alan üç büyük şehri için yapılmıştır: İstanbul, Ankara ve İzmir. Bu çalışmanın ileri sürdüğü argümanı onaylayabilmek için bu şehirlerde muhafazakârlık endeksinin etkisinin önceki analizden daha yüksek olması gerekmektedir. Tablo 8, EKK Regresyon Analizinin sonuçlarını göstermektedir. İlk sütunda kadınların kentsel bir bölgede yaşayıp yaşamadığı, bu üç şehir büyük oranda kentsel bölgelerden oluştuğu için kontrol edilmemiştir.¹⁰ İkinci sütunda, kentsel bölgede yaşama durumu da kontrol edilmiştir. Üçüncü ve dördüncü sütunlarda sonuçlar sırasıyla sadece kentsel bölgede ve sadece kırsal bölgede yaşayan bireyler için verilmiştir. Bu regresyonlarda, bölge kukla değişkenleri yerine şehir kukla değişkenleri kullanılmıştır. Bu analizdeki muhafazakârlık değişkeninin katsayısı (-0,0126), mutlak verilere göre tüm örnekleminkinden (-0,0062) daha yüksektir. Beklendiği gibi muhafazakârlığın etkisi büyük şehirler için daha fazladır ve şehirleşme ile muhafazakârlık arasında pozitif bir ilişki vardır.

¹⁰ Sadece 100 kadın, kırsal bölgede yaşamaktadır.

Tablo 8: İstanbul, Ankara ve İzmir

	I	II	Kent	Kır
Yaş	0.0014 (0.0006)**	0.0014 (0.0006)**	0.0015 (0.0006)**	0.0002 (0.0021)
Yaş ²	-0.0314 (0.0140)**	-0.0315 (0.0140)**	-0.0291 (0.0146)**	-0.0630 (0.0470)
Eğitim	0.0215 (0.0022)***	0.0215 (0.0022)***	0.0207 (0.0023)***	0.0375 (0.0103)***
Büyükanne	0.0279 (0.0427)	0.0293 (0.0423)	0.0020 (0.0326)	0.1803 (0.0552)
LogKocaGeliri	-0.0210 (0.0136)	-0.0215 (0.0136)	-0.0194 (0.0139)	-0.0711 (0.0552)
Erkek Çocuklar	-0.0000 (0.0065)	-0.0000 (0.0067)	-0.0012 (0.006)	-0.0106 (0.0227)
Kız Çocuklar	-0.0120 (0.0076)	-0.0122 (0.0077)	-0.0150 (0.0077)*	0.0345 (0.0339)
Muhafazakârlık	-0.0126 (0.0039)***	-0.0123 (0.0039)***	-0.0127 (0.0041)***	-0.0117 (0.0100)
Kent		0.0196 (0.0254)		
Sabit	0.0670 (0.0933)	0.0524 (0.0949)	0.0615 (0.0943)	0.3254 (0.4051)
Şehir Kuklaları	Var	Var	Var	Yok
N	1107	1107	1042	65
R ²	0.1506	0.1510	0.1455	0.1804

Not: *, **, ve *** sırasıyla % 10, 5 and 1 oranında istatistiksel anlamlılık ifade etmektedir. Standart sapmaların sağlanması yapılmıştır.

Sonuç

Bu çalışma, 2006 Aile Yapısı Araştırması'nı kullanarak muhafazakârlığın kadınların işgücüne katılımı üzerindeki etkisini araştırmıştır. Bu veri seti ve asal bileşen analizi kullanılarak, iki endeks ve de bu ikisini birleştiren tek bir endeks oluşturulmuştur. Sosyal norm endeksi, veri setindeki algılar hakkındaki seçili sorulara verilen cevaplar göz önünde bulundurularak hesaplanmıştır. Din endeksi, insanların çalışma kararlarında dini inançların ne ölçüde belirleyici olduğunu ölçmektedir. Muhafazakârlık endeksi ise önceki endeksleri oluşturmak için kullanılan tüm değişkenler hesaba katılarak asal bileşen analizi kullanılarak oluşturulmuştur.

Bu çalışma, toplumsal inançların ve davranışların da kadınların iş arama kararları üzerinde önemli birer etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Kadınlar, kararlarını izole bir şekilde almakta, çevrelerinden etkilenmektedirler. Erkeklerin karar alma gücünün daha yüksek olduğu ve de kadın-erkek eşitsizliğinin daha fazla olduğu muhafazakâr ve geleneksel bölgelerde, kadınlar toplumun beklediği gibi evde kalma ve ev kadını olma eğilimindedir.

Eğitim, iki ayrı şekilde kadının çalışma kararında önemli bir rol oynamaktadır. İlk olarak daha yüksek düzeyde bir eğitim iş bulmayı kolaylaştırır. İkinci olarak ise bu çalışmanın da gösterdiği gibi eğitim muhafazakârlığın etkisini zayıflatır.

Şehirleşme, sadece şehirlerde kadınlar için iş imkanlarının olmayışından değil ama aynı zamanda muhafazakâr erkeklerin tercihlerinin kentsel ve kırsal bölgelerde farklılık göstermesinden dolayı da kadınların işgücüne katılımındaki düşüşte en önemli nedenlerden biridir. Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu (2009) kitaplarında şehirleşmenin, muhafazakârlıktaki artış eğiliminin nedenlerinden biri olduğunu iddia etmiştir. Bu çalışma ise başka bir bağlantıyı ortaya koymuştur: muhafazakârlık ve kadınların iş gücüne katılımı arasındaki bağlantı. Daha fazla şehirleşme daha fazla muhafazakârlığı getirmekte, bu da daha az kadının iş gücüne katılımı sonucunu doğurmaktadır.

Türkiye, kadınların işgücüne katılımını artırmak için kadınları teşvik etmeyi istiyorsa, sadece çocuklar için değil aynı zamanda yetişkinler için de eğitime daha fazla önem vermelidir. Burada eğitimden kasıt sadece okuryazarlık değildir. Türkiye'de eğitim sistemi, kadınları ailede eşit güçlere ve haklara sahip bireyler olarak tanıyacak ve tanıtacak şekilde yeniden oluşturulmalıdır.

Son olarak önemli bir diğer nokta da bu çalışmanın muhafazakârlığın ve sosyal normların, kadınların işgücüne katılımında önemli birer rol oynadığını göstermiş olmasıdır. Bunu iyileştirmenin tek yolu ise gene eğitimidir. Ülkenin tüm sakinleri için ulus genelinde bir eğitim kampanyası, kadınlar hakkında her tür geri düşünceden arınmış bir toplum oluşturmak için iyi başlangıç olabilir. Bu ise sadece çok yönlü bir yaklaşımla yasal mercilerin, kurumların ve STK'ların iş birliği ile olabilir. Her ne kadar bu bir ütopya gibi gözükse de denemekten zarar gelmez.

- Acar, Sevil. "An Analysis of Female Labor Force Participation in Turkey from a Gender Perspective". 4th IUE International Student Conference, Cooperation, Coordination and Conflict, İzmir, Türkiye, Nisan, 2008.
- Barro, Robert J. ve Rache M. McCleary. "Religion and Economy", *Journal of Economic Perspectives*, 2006, (20:2), 49-72.
- Başlevent, Cem ve Özlem Onaran. "Are Married Women in Turkey More Likely to Become Added or Discouraged Workers?", *Labour*, 2002, (17:3), 439-58.
- Becker, Sascha O. ve Ludger Woessmann. "Was Weber Wrong? A Human Capital Theory of Protestant Economic History", *The Quarterly Journal of Economics*, 2009, (124:2), 531-96.
- Bisin Alberto ve Thierry Verdier. (2000). "Beyond the Melting Pot: Cultural Transmission, Marriage and the Evolution of Ethnic and Religious Traits", *Quarterly Journal of Economics*, 2000, (115:3), 955-88.
- Burda, Michael, Hamermesh, Daniel S. ve Philippe Weil. "Total Work, Gender and Social Norms", *National Bureau of Economic Research*, 2007, Working Paper 13000.
- Çağatay, Nilüfer ve Şule Özler. "Feminization of the Labor Force: The Effects of Long-Term Development and Structural Adjustment", *World Development*, 1995, (23:11), 1883-1894.
- Çarkoğlu, Ali ve Ersin Kalaycıoğlu. *The Rising Tide of Conservatism in Turkey*, 2009, The United States: Palgrave Macmillan.
- Dayıoğlu, Meltem. "Labor Market Participation of Women in Turkey", *Gender and Identity Construction: Women of Central Asia, the Caucasus and Turkey*. (der.) F. Acar ve Güneş-Ayata, A. Leiden: Brill, 2000.
- Dedeoğlu, Saniye. "Visible Hands-Invisible Women: Garment Production in Turkey", *Feminist Economics*, 2010, (16:4), 1-32.
- Esmer, Yılmaz. 2011 Türkiye Değerler Araştırması: Özet Bulgular, 2012.
- European and World Values Surveys Four Wave Integrated Data File, 1981-2004, v.20060423, 2006. The European Values Study Foundation (www.europeanvalues.nl) ve World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org).
- Eyüboğlu, Ayşe, Özar, Şemsa ve Hülya T. Tanrıöver. "Kentlerde Kadının İş Yaşamına Katılım Sorunlarının Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutları, 2000, Ankara: KSSGM.

- Fernandez, Raquel, Fogli, Alessandra ve Claudia Olivetti. "Mothers and Sons: Preferences Formation and Female Labor Force Dynamics", *The Quarterly Journal of Economics*, 2004, (119:4), 1249-1299.
- Fernandez, Raquel ve Alessandra Fogli. "Culture: An Empirical Investigation of Beliefs, Work and Fertility", *American Economic Journal: Macroeconomics*, 2009, (1:1), 146-177.
- Göksel, İdil. "Determinants of School Attainment in Turkey and the Impact of the Extension of Compulsory Education", *the Egypt National Child Rights Observatory (ENCRO)* (Der.) Child Poverty and Disparities: Public Policies for Social Justice, Mısır, 2010.
- Göksel, İdil. "The Influence of Maternal Employment on Children's Long Run Achievement: The Case of İzmir", *Gender and Education From Different Angles* (Der.) Jarecka-Zyluk, M. ve Oliver Holz, Lit Verlag: Zurich, 2014.
- Guiso, Luigi, Sapienza, Paola ve Luigi Zingales. "Does Culture Affect Economic Outcomes?" *Journal of Economic Perspectives*, 2006, (20:2), 23-48.
- Hazan, Moshe ve Yishay D. Maoz. "Women's Labor Force Participation and the Dynamics of Tradition", *Economic Letters*, 2002, (75:2), 193-198.
- Iannaccone, Laurance R. "Introduction to the Economics of Religion", *Journal of Economic Literature*, 1998, 36, 1465-1496.
- İlkkaracan, İpek. "Göç, Kadının Ekonomik Konumu, Hareket Özgürlüğü ve Aile İçi Güç Dinamikleri", *İktisat*, 1998, 377(Mart), 62-67.
- İlkkaracan, İpek. "Why so Few Women in the Labor Market in Turkey?", *Feminist Economics*, 2012, (18:1), 1-37.
- İnce, Meltem ve M. Hulusi Demir. "The Determinants of Female Labor Force: Empirical Evidence for Turkey", *Eskisehir Osmangazi University Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 2006, 1, 71-90.
- İzdeş, Özge. "Economic Cycles and Gendered Employment Patterns in Turkey", *The Global Economic Crisis and the Developing World: Implications and Prospects for Recovery and Growth* (der.) Ashwini Deshpande ve Keith Nurse, Routledge Studies in Development Economics, 2012.
- Ligon, Ethan. "The Development and the Use of a Consistent Income Measure for the General Social Survey", *GSS Methodological*, 1989, Report No. 64.
- Moghadam, Valentine M. "Turkey: From Housewife to Worker?" *Women, Work and Economic Reform in the Middle East and North Africa* (der.) V.M. Moghadam, Lynne Rienner Publishers: Boulder, 1998.

- Noland, Marcus. "Religion and Economic Performance", *World Development*, 2005, (33:8), 1215-1232.
- Rasul, Imran. "Household Bargaining Over Fertility: Theory and Evidence from Malaysia", *Journal of Development Economics*, 2008, 86, 215-241.
- Spierings, Niels, Smits, Jeroen ve Mieke Verloo. "Micro and Macro-Level Determinants of Women's Empowerment in 6 Arab Countries", *Journal of Marriage and Family*, 2010, (72:5), 1391-1407.
- Tabellini, Guido. "Culture and Institutions: Economic Development in the Regions of Europe", *Journal of the European Economic Association*, 2010, (8:4), 677-716.
- Tansel, Ayşit. "Economic Development and Female Labor Force Participation in Turkey: Time-Series Evidence and Cross-Province Estimates", *Economic Research Center Working Papers in Economics*, Mayıs, 2002.
- Tansel, Ayşit. "Public-Private Employment Choice, Wage Differentials, and Gender in Turkey", *Economic Development and Cultural Change*, 2005, (53:2), 453-77.
- Turkish Statistical Institute (TSI). 2006. Household Structure Survey. http://www.tuik.gov.tr/Veribilgi.do?tb_id=41&ust_id=11.
- Van der Lippe, Tanja ve Liset Van Dijk. "Comparative Research on Women's Empowerment", *Annual Review of Sociology*, 2002, 28, 221-241.
- Vendrik, Maarten C.M. "Dynamics of a Household Norm in Female Labor Supply", *Journal of Economic Dynamics and Control*, 2003, 27, 823-41.

Çalışmada Sağlık ve Güvenlik Politikalarında Toplumsal Cinsiyet

Recep Kapar

Kadın istihdamına ilişkin yapılan çalışmalarda istihdamın niceliksel boyutu, istihdam olanakları, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması, ayrımcılığın önlenmesi, gelir eşitsizliğinin ortadan kaldırılması ile sosyal güvenliğin kapsamı gibi konular öne çıkmaktadır. Ancak kadınların çalışma yaşamında karşılaştıkları sağlık ve güvenlik riskleri, bu risklerin önlenmesi, gerçekleşen risklerin gelir ve sağlık üzerinde yarattığı olumsuzlukların giderilmesi gereken ilgiyi görmemektedir. Oysa kadınların işgücü piyasasına katılımlarının artması, kadın istihdamının enformel, eğreti ve güvencesiz alanlarda yoğunlaşması gibi çok sayıda neden, kadınların çalışırken karşılaştıkları sağlık ve güvenlik risklerini önemli hale getirmektedir.

Bu yazının amacı, Türkiye’de çalışanların sağlık ve güvenliklerini korumak amacıyla geliştirilen politikaların temel özelliklerini, değişimini ve etkilerini toplumsal cinsiyet bağlamında incelemektir. Öncelikle kadın çalışanları özel olarak koruyan geleneksel sosyal politikalar ve bu politikaların terk edilmesinin nedenleri kısaca açıklanacaktır. Devamında çalışan kadınların sağlık ve güvenliğini etkileyen güncel sorunlar ile gelişmeler değerlendirilecektir. Ardından Türkiye’de uygulanan sağlık ve güvenlik politikalarının kadın işçilere ilişkin yaklaşımı tarihsel süreçte ele alınacak, politikadaki değişimin yönü ve gerekçeleri ortaya

konacaktır. Daha sonra ulusal ölçekte konuyla ilgili sorun alanları ve işgücü piyasası koşulları belirlenerek, kadınların çalışırken karşılaştıkları risklerin niceliksel boyutu belirlenecektir. En son olarak Türkiye'de hali hazırda uygulanan politikaların toplumsal cinsiyetle bütünleştirme olanakları ile açmazları eleştirel bir çerçevede ele alınacaktır.

Kadın Çalışanlara Yönelik Sağlık ve Güvenlik Politikaları

Sağlıklı ve güvenli koşullarda çalışma hakkı ile kadınlara istihdamda fırsat ve işlem eşitliği sağlamaya dönük politikalar arasında tarihsel olarak bir gerilim, çatışma alanı bulunmaktadır. Kadınların kötü çalışma koşullarına sosyal politikanın ilk tepkisi, tehlikeli, ağır işlerde ve geceleri özellikle sanayi işlerinde kadın çalışmasının yasaklanması yönünde olmuştur. Ancak bu yasaklar, kadınların sağlık ve güvenliklerini ayrımcılık yoluyla korurken, onların diğer ekonomik ve sosyal çıkarları ile haklarını gerçekleştirmeleri önünde engel oluşturmıştır (Bertin, 2011: 1).

Kadınların belirli işlerde istihdamlarını yasaklayan ve sınırlandıran politikalar, istihdamda eşitliğin sağlanması ve ayrımcılığın ortadan kaldırılması bağlamında, uluslararası sosyal politika yapılarında ve farklı ülkelerde tartışma yaratmıştır. Geleneksel yaklaşımın istihdamda eşitliği engellediği, ayrımcılık içerdiği eleştirileri güçlenmiş ve yaygın kabul görmüştür. Bu tür özel yasaklayıcı ve sınırlayıcı düzenlemelerin kadınların belirli meslek, işyerleri ve işlerde çalışması önünde kalıcı engeller oluşturduğu ve işgücü piyasasındaki cinsiyetçi katmanlaşmayı pekiştirdiği belirtilmiştir. Zamanla çok sayıda ülkede kadın çalışanların sağlık ve güvenliklerinin korunması amaçlı özel sınırlamaların ve yasaklamaların bütünüyle kaldırıldığı veya istisnalarla kapsamının daraltıldığı görülmektedir (Kane, 1999: 4-5). Yeni yaklaşım ile cinsiyeti ne olursa olsun tüm çalışanların çalışma koşullarının geliştirilmesi, tehlike ve olumsuzlukların genel olarak ortadan kaldırılması amaçlanmaktadır (Akbulut, 1994: 292).

Kadınların tehlikeli olduğu için belirli işlerden dışlanması eşitlik ilkesine aykırıdır. Aynı zamanda kadınların dışlandıkları işlerde ve işyerlerinde riskleri önleme ve tam olarak ortadan kaldırma yoluna gidilmediğinden, erkekler ölmeye, sakat kalmaya, hastalanmaya, yaralanmaya devam etmektedir. Geleneksel yakla-

şım bu yönüyle kadınları dışlamış, ancak erkekleri de büyük oranda korumasız bırakmıştır (Forastieri, 2010: 6). Ayrıca kadınların dışlanması, kötü çalışma koşulları karşısında kurbanın suçlanması ve mağdur edilmesi anlamına geldiği gibi, gelir elde etmek için başka çaresi olmayan çok sayıda kadın, yasaklama ve sınırlamalara rağmen böyle işlerde çalışmak zorunda kalmaktadır (Kane, 1999: 4).

Kadınları erkeklere göre zayıf ve özel olarak korunması gereken, aile içi görevleri olan çalışanlar olarak gören, bu nedenle belirli alanlarda ve zamanlarda çalışmalarını yasaklayan veya özel kurallara bağlayan yaklaşımın meşruluğunu yitirmesiyle, istihdamda fırsat ve işlem eşitliğini önceleyen yeni bir döneme girilmiştir. Eşitlik ilkesi, çalışanı ait olduğu toplumsal grubun varsayılan özellikleri temelinde değil, toplumsal grubundan bağımsız olarak bireysel kapasitesinin, becerilerinin, vasıflarının ve özelliklerinin objektif olarak değerlendirmesini zorunlu kılar. Buna göre ortalama olarak erkekler kadınlardan güçlü olsa bile, yaşamda kimi kadınlar bazı erkeklerden daha güçlüdür. Kadınların zayıf olduğu genellemesinden hareketle güce dayalı uğraş gerektiren işlerde uygulanacak çalıştırma yasası, bu işi yapabilecek güç, yetenek ve kapasiteye sahip kadınların dışlanmasına yol açacaktır (Bertin, 2011: 1). Avrupa Adalet Divanı belirli toplumsal gruplara dönük çalıştırma yasalarını *“işveren istatistiksel bir ortalamaı değil, bir kişiyi istihdam edeceği”* ve *“bu tür genel yasakların bireysel değerlendirmeyi dışladığı gerekçesine”* dayanarak eşitlik ilkesine aykırı bulmuştur (Bakırcı, 2014: 7). Kadının fiziksel kapasitesine ilişkin genellemelere dayalı politikalardan kaçınılması gerektiği gibi, erkeklerin fiziksel kapasitesini genelleleyen yaklaşımlardan da kaçınılmalıdır. Bireyin iş yapma kapasitesinin cinsiyetinden bağımsız ele alınması önerilmektedir (Forastieri, 2010: 10).

Yeni yaklaşım ile birlikte, çalışmada sağlık ve güvenlik alanındaki standartların asgari düzeyini belirleyen ve yakın geçmişte kabul edilen Uluslararası Çalışma Örgütü (UÇÖ) sözleşmeleri ile Avrupa Birliği (AB) direktifleri, cinsiyetler karşısında tarafsız bir yaklaşıma yönelmiştir. Bu süreçte UÇÖ geleneksel yaklaşımında kadınlara yönelik söylem, araç ve politikalarında köklü bir değişikliğe gitmiştir. Örgüt kadınlar için özel koruma öngören politikalardan, çalışanı ait olduğu toplumsal cinsiyete göre

değil, cinsiyetinden bağımsız olarak bireysel özelliklerine ve yaptığı işin koşullarına göre korumayı amaçlayan bir yaklaşıma geçmiştir. UÇÖ' nün 1975 tarihli Kadın Çalışanlar İçin Fırsat ve İşlem Eşitliği Bildirgesi'nde yer alan *“kadınlar erkeklerle aynı temelde ve korumanın aynı standartlarına bağlı olarak, bilimsel ve teknolojik bilginin gelişmeleri ışığında, çalışmalarından ve mesleklerinden kaynaklanan riskler karşısında korunmalıdır”* ifadesi, yeni yaklaşımı özetlemektedir (Bildirge md. 9/2). Uzunca bir süredir UÇÖ' nün çalışmada sağlık ve güvenlikle ilgili sözleşmelerinde gebelik, doğum ve emzirme konuları dışında, sadece kadınlara özel herhangi bir düzenlemeye yer vermeme çabası belirgindir.

AB'nin çalışmada sağlık ve güvenliği ilişkin kabul edilen hukuksal metinlerinde nadiren “erkek” veya “kadın” kavramları kullanılmaktadır. İlgili AB direktiflerinde “gebe ve emziren” statüsü dışında, kadınlara dair başka bir statü bulunmamaktadır (Polychronakis vd, 2008: 30-63). Sadece yıkanma yerleri, soyunma odaları ile tuvaletlerin erkek ve kadınlara göre ayrılması veya buraların sırayla kullanılması gerekliliği gibi sınırlı konuda “erkekler” ve “kadınlar” kavramına başvurulduğu görülmektedir.

Güncel Sorunlar

İşçileşme, işsizlik, iş güvencesizliği, düşük sendikalaşma düzeyi, sendika işleyişinin demokratik olmayan nitelikleri, sosyal koruma eksikliği, işverenlerin çıkarlarını önceleyen ekonomi politikaları gibi çok sayıda etmen çalışanlar arasında rekabeti arttırmakta, artan rekabet işverenlerin çalışma ilişkisinde daha da güç kazanmasına yol açmaktadır. İşgücü piyasasında işverenlerin gücünü dengeleyecek sosyal politikaların ve örgütlü dayanışmanın eksikliği nedeniyle, çalışma koşulları kötüleşmekte, bundan da en büyük zararı ekonomik ve sosyal bakımdan güçlü olmayanlar görmektedir.

Ciddi sağlık ve güvenlik riskleri içeren güvencesiz, eğreti, kısmi süreli ve geçici işlerde, ekonomik ve sosyal yönden zayıf olan kadınlar, gençler ve göçmenler yaygın olarak istihdam edilmektedir. Buna göre, kısmi süreli, geçici ve standart dışı çalışma biçimlerinin ve ev hizmetlerinde çalışmanın sağlık bozucu etkileri toplumsal cinsiyet temelinde de ele alınmalıdır (WHO, 2004).

Çalışmanın ekonomik, sosyal ve teknik örgütlenmesi değişmekte, yeni çalışma biçim ve koşulları ortaya çıkmaktadır. Bu değişim ve gelişmelerden kaynaklanan yeni sağlık ve güvenlik riskleri tanınmalıdır (Chung vd., 1999: 85). Çalışanın çalışma çevresi ve yaptığı iş üzerinde denetiminin eksik olması, sürekli tekrar içeren çalışma yanında, aile ve iş yaşamı arasındaki uyumsuzluklar ile esneklikten kaynaklanan çalışma zamanı düzensizlikleri kadınların sağlıklarını etkilemektedir (Weber, 1998: 3).

Çalışma koşullarındaki ve işgücü piyasasındaki değişimlere rağmen, sağlık ve güvenlik politikaları daha çok sanayi, maden ve inşaat gibi faaliyetlerde çalışan erkekleri ve genellikle tek etmenden kaynaklanan riskleri temel almaktadır. Bu nedenle kadınların yaygın olarak çalıştığı işlere özgü ortaya çıkan riskler sıklıkla yok sayılmaktadır (Weber, 1998: 1-2). Erkeklerin sağlıklarını genelde doğrudan görülebilen tek bir etken bozarken, kadınlarınkini ise doğrudan görülemeyen ve birden çok etken bozmaktadır. Ayrıca erkeklerin karşılaştığı riskler çoğunlukla etkilerini kısa bir süre içerisinde veya anında gösterirken, kadınların karşılaştığı risklerin sağlık bozucu sonuçları daha uzun dönemde belirmektedir (Weber, 1998: 1-3; EU-OSHA, 2005: 7).

Kentsel alanda işlerin heterojen bir nitelik taşıdığı hizmet kesiminde kadın istihdamı artmaktadır. Hizmet kesimindeki çalışma koşulları, diğer birçok faaliyet alanında yaygın olmayan kendine özgü sağlık ve güvenlik riskleri içermektedir. Hizmet kesiminde istihdamın artışı, eğreti istihdam koşulları ve yüksek düzeyde uzun süreli işsizlik gibi işgücü piyasasındaki yapısal eğilimler, sosyal politikalarca ve yasal düzlemde yeterince tanınmayan yeni sağlık sorunları doğurmaktadır. (Weber, 1998: 2). Gerçekten de strese yol açan etmenler, fiziksel ve psikolojik şiddet, cinsel taciz ve saldırılar gibi çeşitli biçimler alabilen psikososyal risklere kadın çalışanlar daha fazla maruz kalmaktadır (WHO, 2004). Madencilik, inşaat veya imalat gibi alanlarda görülen fiziksel risklerin aksine, hizmet kesiminde psikososyal riskler yaygındır. Sadece ruhsal sağlık üzerinde değil, fiziksel sağlık üzerinde de olumsuz etkiye bulunan psikososyal riskleri, diğer risklerden ayıran özelliklerden birisi ölçülmelerinin ve belirlenmelerinin güç olmasıdır (EU-OSHA, 2005: 14-15). Ayrıca hizmet kesiminde kadın çalışması, müşterilere veya diğer çalışanlara karşı duygusal performans gösterme zorunlulukları (duygusal emek)

ile birleşmektedir. Duygusal performans zorunluluklarının çalışanın sağlığı üzerindeki etkileri ihmal edilmemelidir (Chung vd., 1999: 83-84).

Cinsiyetlere özgü sağlık sorunlarının oluşmasında biyolojik, psikolojik farklılıklar yanında, ekonomik ve sosyal farklılar da etkili olmaktadır (WHO, 2004). Çalışma yaşamında ortaya çıkan sağlık ve güvenlik sorunları sadece biyomedikal bir model temel alınarak anlaşılamaz. Diğer yandan kadın ve erkek arasında yetenek, güç, dayanıklılık farklılığının bulunduğu dair ön yargılar ile kadın sağlığına ilişkin gelenekselleşmiş varsayımlar, sorunları çözmede yetersizdir. Kadın sağlığını etkileyen biyolojik nedenlerle karşılıklı etkileşim içinde olan ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel etmenler de göz önünde bulundurulmalıdır. Toplumsal cinsiyet odaklı sağlık araştırmaları, çalışanlar arasındaki sağlık statüsü farklılıklarının, cinsiyetler arasındaki biyolojik farklılıklardan daha çok, bireye bağlı insani değişkenlerden kaynaklandığını göstermektedir. Çalışmanın, kadın sağlığı üzerinde farklı etkileri, kadınların toplumda sahip oldukları çoklu rollerden ve yaptıkları belirli tür işler nedeniyle karşı karşıya kaldıkları risklerden ortaya çıkmaktadır (Forastieri, 2010: 4-5). Kadınların çalışma hayatındaki sağlık ve güvenliklerinin toplumsal cinsiyete ilişkin boyutlarının anlaşılmasında epidemiyoloji, biyoloji ve sosyal bilimler gibi alanlarla yakından ilgili disiplinlerarası araştırma ve yaklaşımlara gereksinim vardır (WHO, 2004).

Çalışma yaşamına egemen olan cinsiyet eşitsizliklerini istatistikî verilerden yola çıkarak, doğrudan veya dolaylı yollarla belirleyebilmek olanaklıdır. Bu genel kuralın en önemli istisnası ise sağlık ve güvenliği ilişkin olan verilerdir. Verilere bakıldığında erkekler daha çok iş kazası geçirmekte, meslek hastalığına yakalanmakta, yaralanmakta ve ölmektedir. Bu veriler dolayısıyla kadınların çalışma koşulları güvenli olarak kabul edilmektedir. Ancak kadınlar, çalışma sırasında birçok farklı biçimler alan ciddi sağlık ve güvenlik riskleri ile karşı karşıya kalmaktadır. Geleneksel yaklaşımlar ve önyargılar dolayısıyla kadınların çalışmada karşılaştıkları sağlık ve güvenlik risklerinin yaygınlığı, çeşitliliği ve düzeyi ölçülememekte, verilere yansımamaktadır (Messing-Stellman, 1999: 23-29; Messing, 1998).

Türkiye’de çalışma yaşamında sağlık ve güvenliğe ilişkin uygulanan ilk politikalar, çalışanın cinsiyetine kayıtsız kalmıştır¹. Daha sonra zamanla kadın işçilerin sağlık ve güvenlikleri ile ilgili konular gündeme gelmeye başlamıştır. 1923’de toplanan İzmir İktisat Kongresi İşçi Grubunda maden ocaklarında kadınların çalıştırılmasının yasaklanması talebi oy birliğiyle kabul edilmiş, gebelik ve doğum izni ile izin süresince ücretlerin tam olarak ödemesi istenmiştir (Talas, 1992: 93).

1924 tarihli iş yasası tasarısının Meclis görüşmelerinde kadınların gece çalışması hakkında başlayan tartışma, çocuk ve kadın çalışanları korumak amacıyla önerilen diğer düzenlemeleri de kapsayacak biçimde genişlemiştir. Bu tartışmaların ardından, hükümet çeşitli nedenlere tasarıyı geri çekmiştir. Tasarıda gebelik ve doğum durumunda kadın işçilere koruma öngörülmuş, ayrıca kadın ve çocukların çalıştırılmasının yasaklandığı ağır ve tehlikeli işler de ayrıntılı olarak sayılmıştır (Gülmez, 1983: 212-224). Başarısız yasalaşma girişiminden sonra, 1927 tarihli yeni bir iş yasası tasarısı hazırlanmıştır. Yasalaşamayan ikinci tasarıda *“genel olarak işçi kadınları ve özel olarak da doğum yapan kadınları koruyucu hiçbir kurala yer verilmemiş”*, dönemin yaklaşımı bakımından kadınlar için önemli olan *“gece çalışması”* ile ilgili bir düzenleme de öngörülmemiştir (Gülmez, 1983: 228).

Bu başarısız iş yasası girişimlerinden sonra bazı yasalarda kadınlara dönük sınırlı düzenlemelere yer vermeye başlanmıştır. Bunlardan ilki üreme sağlığı ve geleneksel annelik rolü ile doğrudan ilgili olan gebelik ve doğum döneminde çalıştırma yasası ve çeşitli izin haklarıdır². Bunun ardından kadın işçilerin

¹ Osmanlının son döneminden Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar geçen sürede madenlerde üretimin artırılması, çalışma koşullarının iyileştirilmesi, çalışanların sağlıklarının korunması gibi amaçlarla hukuksal düzenlemeler yapılmıştır. 1926 tarihli “Borçlar Yasası” ile işçi olarak çalışanların sağlık ve güvenliğine, işverenlerin yükümlülüklerine yönelik kuralları getirilmiştir. Bu kuralların yaşama geçirilmesi hemen hemen olanaklı olmamıştır. 1930 yılında kabul edilen “Belediyeler Yasası”, sanayi işyerleri ile fabrikaların çalışanlar ve çevrede yaşayanların sağlıklarını etkilemesinin engellenmesi, işyerleri ile işçi konularının düzenli olarak denetlenmesi konularında belediyeleri görevlendirmiştir. Belediyeler olanaksızları nedeniyle bu görevleri gerçekleştirememiştir (Akbulut, 1994: 29-33).

² Kadın işçilerin çalışmada sağlıklarının korunmasına ilişkin ilk modern sosyal hukuk düzenlemesi 1930 tarihli “Genel Sağlık Yasası” ile getirilmiştir. Yasada sekiz madde

özellikle üreme sağlıklarını korumak, aile içi ve annelik rollerini aksatmamaları amacıyla getirilen yasaklar ve sınırlamalar, izinler çeşitlenmiş ve karmaşıklaşmıştır.

1936 yılında yasalaşan 3008 sayılı ilk "İş Yasası", çalışan kadınların sağlıklarının korunması bakımından önemlidir³. İş yasasıyla getirilen işçi sağlığı ve güvenliğine ilişkin yaklaşım, yaklaşık 75 yıl boyunca Türkiye'de geçerli olan sisteminin ana unsurlarını etkilemiştir. Yasada işçilerin, özel olarak da kadın işçilerin çalışma koşulları, sağlık ve güvenlikleri ile ilgili çok sayıda koruyucu düzenleme bütünsel olarak yer almıştır (Güzel, 1986: 177). Bazı kamu işyerleri de dâhil olmak üzere, özel işyerlerinin çoğunda kadınların sağlık ve güvenliğine ilişkin yasanın emredici düzenlemelerine ya hiç uyulmamış ya da düzenlemeler büyük eksikliklerle yaşama geçirilmiştir. Diğer yandan, yasada kadın işçilerin korunması için öngörülen tüzük ve yönetmeliklerin çıkarılmasında da ciddi gecikmeler yaşanmıştır⁴ (Makal, 2012: 62-71).

Türkiye'de kadın işçilerin sağlıklarının korunmasını amaçlayan sistem, "sanayi işlerinde gece çalıştırma yasağı", "yer ve su altında yapılan işlerde çalıştırma yasağı", "ağır ve tehlikeli işlerde çalıştırma yasağı" ile "gebelik ve doğum karşısında koruma" unsurları etrafında biçimlendirilmiştir. Geleneksel yaklaşımın en belirgin özelliği, kadınların çalışma koşullarını erkeklerinkinden farklılaştırarak, kadınların özel olarak korunması ilkesini temel

işçilerin sağlık ve güvenliğine ilişkindir. Maddelerden biri de doğrudan kadın işçileri ilgilendirir. Bu madde ile sağlanan koruma işçi kadınların gebelik ve doğum koşullarıyla sınırlıdır ve dönemin uluslararası standartlarıyla kıyaslandığında korumanın düzeyi yetersizdir. İzin süreleri kısadır ve izin süresince çalışamamaktan kaynaklanan ücret kaybının karşılanması öngörülmemiştir (Talas, 1992).

³ Bu yasa Türkiye sosyal politika gelişimi bakımından önemli olmakla birlikte, yasanın kapsamının oldukça dar olduğu ve o dönemde çalışan işçilerin önemli bir kısmını kapsamadığı bilinmelidir (Talas, 1992: 105).

⁴ II. Dünya Savaşına ekonomik uyum sağlama amacıyla çıkarılan "Milli Koruma Yasası", az sayıda işçi için sınırlı bir koruma öngören ilk iş yasasının uygulanmasını olumsuz etkilemiştir. Milli Koruma Yasası ile kadınların çalışmada sağlık ve güvenliklerini düzenleyen kurallara istisnalar getirme yolu da açılmıştır. Milli Koruma Yasasına dayanılarak oluşturulan Koordinasyon Kurulu diğer kararlar yanı sıra, 12 yaşından büyük kadın işçilerin mensucat sanayinde gece çalıştırılmasına olanak veren bir karar da almıştır. Daha sonra mensucat sanayi için alınan kararlarının benzerlerinin diğer bazı faaliyet kolları için de alındığı belirtilmektedir. Kararlar ile getirilen istisnaların bir kısmı uzun bir süre, savaş sonrasında dahi varlığını sürdürmüş, tam olarak 1959 yılında kaldırılabilmiştir (Makal, 2011: 166-173).

almasıdır. Hem kadın işçileri, hem de “aileyi” ve dolayısıyla toplum düzenini korumak amacıyla, sadece kadınları kapsayan yasaklama ve sınırlamalar sosyal politikanın geliştirdiği ilk düzenlemelerdendir. Kadının “zayıf” olduğu, belirli işlerin zorluk ve gereklerinin üstesinden erkekler gibi gelemeyeceği, ailede üstenmiş olduğu geleneksel işlevleri aksatmaması, üreme sağlığının korunması gibi gerekçeler bu politikaların uygulanmasında etkili olmuştur.

Türkiye’de çalışmada sağlık ve güvenlik önlemleri politikaları UÇÖ sözleşmeleri ile farklı ülkelerde yaşanan deneyimlerin etkisinde biçimlenmiştir. UÇÖ ve AB ile gelişmiş ülkeler tarafından benimsenen yeni sağlık ve güvenlik yaklaşımının etkileri, Türkiye’ye gecikerek de olsa kısmen yansımıştır. Günümüzde geleneksel yaklaşımın dört unsurundan ikisi (sanayide gece çalıştırma yasağı ile ağır ve tehlikeli işlerde çalıştırma yasağı) ortadan kalkarken, diğer ikisi (yer ve su altında yapılan işlerde çalıştırma yasağı ile gebelik ve doğum karşısında koruma) varlığını sürdürmektedir.

Gece Çalışması

Türkiye’de kadınların sanayiye ait işlerde gece çalıştırılması yasağı 1936 yılında kabul edilen ilk iş yasasında yer almıştır. Bu yasa, 1971 tarihinde 1475 sayılı iş yasasında bir istisna ile yumuşatılarak korunmuştur. Buna göre genel kural olarak kadın işçilerin sanayide gece işlerinde çalıştırılması yasaktır. Ancak “işin özelliği” gereği kadın çalıştırılması gereken sanayi işlerinde 18 yaşından büyük kadın işçiler özel düzenlemelere bağlı kalınarak çalıştırılabilir. 2003 yılında yürürlüğe giren yeni iş yasası kadın işçilerin sanayiye ait işlerde gece çalıştırılmaları yasağını kaldırmıştır.

Geçerli düzenlemelerin iki özelliği vardır. Birincisi kadınlara gece çalışma yasağı getirmemektedir⁵. Ancak kadınların gece süresince her ne biçimde olursa olsun yedi buçuk saatten fazla çalıştırmayacağına yönelik bir sınırlama bulunmaktadır. Aynı

⁵ Gebelik ve emzirme döneminde kadın çalışanların gece çalıştırılması yasaktır (Kadın Çalışanların Gece Postalarında Çalıştırılma Koşulları Hakkında Yönetmelik md. 9/1). Ancak bu yasağı, gebelik ve emzirme durumuna özgü getirilen bir koruma olarak değerlendirmek gerekir.

zamanda işverenlere, gece kadın çalıştırmayla ilgili çeşitli konularda sorumluluklar yüklemektedir. İkinci özelliği ise, düzenlemelerin sadece kadın çalışanları kapsamaması, erkek çalışanları dışlamasıdır. Bu durum hem erkek hem de kadın çalışanlar bakımından çeşitli biçimlerde ayrımcılık anlamına gelmektedir. UÇÖ'nün 171 sayılı sözleşmesi⁶ ve AB'nin gece çalışmasını düzenleyen direktif maddeleri, gebelik ve doğum dönemleri dışında, genel olarak cinsiyetlere ilişkin özel düzenlemeler içermemektedir.

Ağır ve Tehlikeli İşler

Ağır ve tehlikeli işlerde sağlık ve güvenlik gerekçeleriyle kadınların çalışmasını engelleyen yasaklar tarihsel süreç içerisinde çeşitli ülkelerde uygulanmış, zamanla ya daraltılmış ya da tamamen ortadan kaldırılmıştır. Türkiye'de ağır ve tehlikeli işlerin bir listesinin yapılarak bunların bir kısmında kadınların çalıştırılmasının yasaklanması, bir kısmında ise özel düzenleme ve önlemlere bağlı kalınarak çalıştırmanın serbest bırakılması politikası 1936 tarihli ilk İş Yasasına kadar uzanmaktadır.

İstihdamda eşitlik ilkesinin güçlenmesi, ağır ve tehlikeli işlerde kadınların çalıştırılmasını yasaklayan veya sınırlayan düzenlemeler üzerinde de etkili olmuştur (Bakırcı, 2007: 27-29; Bakırcı, 2014). Gerçektende 1961 tarihli Avrupa Sosyal Şartı "*çalışan kadınların yer altı madenlerinde ve gerektiğinde tehlikeli, sağlığa aykırı ve ağır niteliği nedeniyle uygun düşmeyen tüm öteki işlerde çalışmalarını yasaklama*" yükümlülüğü getirmişti (md. 14-b). Ancak 1996 yılında *Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı*nda kadın çalışanlara yönelik bu yasaklama yükümlülüğü kaldırılmıştır. Bu gelişmeye bağlı olarak, Avrupa Sosyal Haklar Komitesi, kadınların emek yoğun işlerde, tehlikeli işyerlerinde ve ağır işlerde çalışmasını yasaklayan düzenlemeleri Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartının istihdamda fırsat ve muamele eşitliği hakkına aykırı bulmuştur (ECSR 2013a; ECSR, 2008).

⁶ Kadınların sanayi işlerinde gece çalışmasını yasaklayan veya sınırlayan UÇÖ'nün ilk sözleşmelerini onaylayan ülkelerin bir grubu, ayrımcılık içerdığı gerekçesiyle onaylarını geri çekmiştir. Örgüt sonunda 1990 yılında kadınların gece çalışmasını yasaklamayan, ancak balıkçılık ve tarım gibi birkaç kesim de çalışanlar dışında cinsiyeti ne olursa olsun tüm çalışanları gece çalışmasının doğurduğu sağlık ve güvenlik riskleri karşısında korumayı amaçlayan 171 sayılı sözleşmeyi kabul etmiştir. Türkiye halen bu sözleşmeyi onaylamamıştır.

Türkiye’de ağır ve tehlikeli işlerde kadın çalışmasının yasaklanması, serbest bırakılanlar da ise özel kurallara bağlı kalınarak çalıştırılması uygulamasına, 2012 tarihli İş Sağlığı ve Güvenliği Yasasıyla bütünüyle son verilmiştir.

Yer Altında veya Su Altında Yapılan İşler

Türkiye’de yer altında veya su altında yapılan işlerde kadınların çalıştırılmaları yasaktır. Türkiye’nin de onayladığı 1935 tarihli ve 45 sayılı *“Kadınların Her Türlü Maden Ocaklarının Yer Altı İşlerinde Çalışması Sözleşmesi”* kadınların maden ocaklarının yer altı işlerinde çalıştırılmasını yasaklamıştır. Bu sözleşme dayandığı sağlık ve güvenlik yaklaşımı bakımından oldukça eski ve eşitliğe aykırı düzenlemeler içermektedir. Ancak çalıştırma yasağı, Türkiye’de sözleşmenin öngördüğü amaç ve sınırların ötesinde, geniş kapsamlı olarak uygulanmaktadır⁷. Sözleşme sadece maden ocaklarının yer altı işlerinde kadın çalıştırmayı yasaklarken, ülkemizde *“kablo döşemesi, kanalizasyon ve tünel inşaatı gibi yer altında veya su altında çalışılacak işlerde”* de kadın çalıştırılması yasağı getirilmiştir. Ayrıca 45 sayılı sözleşmenin maden ocaklarında belirli işler yapan kadınların, yer altında çalıştırma yasağı dışında tutulabileceğine ilişkin istisnası Türkiye’de uygulanmamış, bütünüyle yasaklama yoluna gidilmiştir (Bakırcı, 2007: 27-28; Bakırcı, 2014). Halen uygulanmakta olan yer altında veya su altında yapılan işlerde kadınların çalıştırılması yasağı *Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı*’na aykırıdır (ECSR, 2013b: 35).

Gebelik, Doğum ve Emzirme

Geleneksel yaklaşımdan miras kalan, kadın çalışanların gebelik ve emzirme durumunda korunması politikaları üzerinde güçlü bir uzlaşa bulunmakta ve korumanın geliştirilerek sürdürülmesi yönünde istemler artmaktadır. Gebelik, doğum ve emzirmeye ilişkin düzenlemeler eşitlik ilkesine aykırı istisnai bir durum ola-

⁷ UÇÖ maden ocaklarında sağlık ve güvenliğin sağlanmasına ilişkin geleneksel yaklaşımdan ayrılarak, 1995 tarihinde 176 sayılı “Madenlerde Sağlık ve Güvenlik Koşulları Sözleşmesi”ni kabul etmiştir. 176 sayılı sözleşme, 45 sayılı sözleşmenin aksine cinsiyetler karşısında tarafsızdır. Türkiye’nin onaylamış olduğu 1935 tarihli 45 sayılı sözleşmeyi onaylayan ülkelerden 23’ü daha sonra onaylarını geri almıştır. Türkiye 176 sayılı sözleşmeyi 2014 yılının son ayında yeni onaylamıştır.

rak değil, istihdamda ayrımcılığın önlenmesinin bir koşulu olarak ele alınmaktadır (ILO, 1999).

Kadının sağlığını, çocuğu ve toplumun geleceğini koruma gerekçeleriyle gebelik ve emzirme durumunda kadın çalışana güvenceler sağlanması bir sosyal hak haline gelmiş, politikaların kapsamı ve koruma düzeyi genişlemiştir. Kadınların çalışma sırasında gebelik ve emzirme durumunda korunmalarına dönük düzenlemeler (i) düzenli sağlık bakım ve hizmetlerine erişim olanağı, (ii) çalışmanın düzenlenmesi⁸ (iii) doğum izni, (iv) ücret veya gelir güvencesi (v) ücretsiz izin, (v) emzirme izni, (vi) işten çıkarmalara ve kıdeme bağlı kazanılmış hakların kaybına karşı güvence sağlanması olarak sıralanabilir.

İşçi olarak çalışan kadınlara gebelik ve doğum nedeniyle çalışılmadıkları süre içerisinde elde edemedikleri gelirin karşılanması amacıyla bir iş göremezlik ödemesi yapılmaktadır. Ancak ödemenin miktarı çalışılırken elde edilen ücretten düşüktür. Benzer bir gelir güvencesinin yüksek düzeyinden kadın memurlar da yararlanır. Kendi hesabına sigortalı çalışan kadınlar ise sınırlı bir gelir güvencesinden yakın bir dönemde yararlanmaya başlamıştır. Ancak özel kesimde kadın işçilerin işverenlerin ayrımcılık içeren tutumları ve işlerini kaybetmelerinden çekinmeleri nedeniyle, bu haklardan tam olarak yararlanamadıkları görülmektedir. Ayrıca enformel ekonomide çalışan kadınların gebelik ve doğum karşısında korumasına ilişkin büyük eksiklikler bulunmaktadır. Enformel işlerde çalışan kadınların, gebelik ve doğum süresince, Genel Sağlık Sigortası aracılığıyla sağlık hizmetlerine belirli bir düzeyde ulaşmaları olanaklı olsa dahi, çalışmanın düzenlenmesi, izinlerin kullanılması, ücret veya gelir güvencesi gibi birçok korumadan yararlanmaları mümkün değildir.

Kadın İşçilerin Karşılaştığı İş Kazaları ve Meslek Hastalıkları

Türkiye'de kadın istihdamının toplam istihdam içindeki oranı düşük olmakla birlikte, son yıllarda bu oran artmaktadır. Kadın istihdamı türdeş bir nitelik taşımamakta ve sadece geleneksel

⁸ Gebelik ve emzirme döneminde kadınların fazla çalıştırılması ile gece çalıştırılması yasaktır (Kadın Çalışanların Gece Postalarında Çalıştırılma Koşulları Hakkında Yönetmelik md. 9; İş Kanununa İlişkin Fazla Çalışma ve Fazla Sürelerle Çalışma Yönetmeliği md.8/c).

kadın işlerinden oluşmamaktadır. Kadınların ev hizmetlerinden tarım işlerine, sanayi işlerinden modern hizmet işlerine kadar farklı özelliklerdeki işlerde çalışmaları, sağlık ve güvenliğe ilişkin karşılaştıkları sorunları çeşitlendirmektedir. Kadın çalışmasında öteden beri var olan riskler etkilerini sürdürürken, varlığı bilinmeyen veya önemsenmeyen bir dizi yeni risk ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan kadınların istihdam statüsü de değişmektedir. Ücretsiz aile çalışanı ve kendi hesabına çalışan gibi statülerde kadın çalışması azalırken, ücretli çalışma, bir başka deyişle işçi olarak çalışma artmaktadır. Ücretli veya yevmiyeli olarak istihdam edilen kadınların 2001 yılında kadın çalışanlar içindeki oranı yüzde 33'ken, bir başka deyişle sayıları 2 milyona yakınken, 2013'te sayıları 4 milyon 300 bini aşmış ve kadın istihdamı içindeki oranı yüzde 56'ya ulaşmıştır (TÜİK, 2014).

Kentsel alanda kadınların istihdamı, özellikle hizmet kesiminde artma eğiliminde olmasına rağmen, çok sayıda kadın kırsal alanda tarımda çalışmaktadır. Tarımda yapısal bir dönüşüm yaşanmakta, bir yandan modern tarım işletmeleri yaygınlaşırken, bir yandan da geleneksel aile tarım işlerine yeni üretim teknikleri katılmaktadır. Tarımda yeni üretim tekniklerinin, makine, araç, gereç ile kimyasalların çalışan sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri ve bu etkilerin yaygınlığı yeterince bilinmemektedir.

Kadın çalışanların sağlık sorunlarının yoğunlaştığı bir başka alan sanayi kesimidir. İmalat sanayinin emek-yoğun kesimlerinde kadın istihdamının arttığı belirtilmektedir (KEİG, 2012: 10). Günümüzde sayısı bir milyonu aşan kadın sanayide çalışmaktadır. 2004 yılında imalat kesiminde istihdam edilenlerin yüzde 20'si kadınlardan oluşurken, 2013 yılında bu oran yüzde 23'e yükselmiştir (TÜİK, 2014). Öteden beri sanayi kesimi sağlık bakımından risk düzeyi yüksek olan işler barındırmaktadır. Ancak uluslararası işbölümüne bağlı olarak tedarik zincirleri, taşeron ilişkileri ve doğrudan yabancı sermaye yatırımları aracılığıyla sanayinin insan ve çevre sağlığı açısından tehlikeli alanları yeniden yerleştirilmektedir. Buna göre tehlikeli işlerin, sağlık ve güvenlik önlemlerinin etkili olduğu ülkelerden, Türkiye gibi ülkelere kaydırılması sağlık sorunlarını büyütmektedir (London, 2008; 618-619).

Ülkedeki toplam kadın istihdamının yüzde 52'si, kentsel alanda çalışan kadınların yüzde 29'u, kırsal alanda çalışan kadın-

ların ise yüzde 85'i sosyal güvenlik kapsamı dışındadır (TÜİK, 2014). Bu veriler kadınların çalışmak zorunda kaldıkları enformel, eğreti ve güvencesiz çalışma koşullarının yalnızca bir yönünü göstermektedir. Çünkü sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olarak çalışma, tek başına sosyal hakların tam olarak gerçekleştiği ve sosyal politikaların sağladığı korumadan tam olarak yararlanıldığı anlamına gelmemektedir. İster kurumsal ekonomide ister enformel ekonomide çalışıyor olsun, milyonlarca kadın çalışma koşullarından kaynaklanan sağlık ve güvenlik risklerinin belirlenmesine, önlenmesine dönük emredici düzenlemelerden, risklerin yol açtığı sağlık ve gelir olumsuzluklarının giderilmesine ilişkin sosyal korumadan yararlanamamaktadır.

Çalışma süresi ve yükünün çalışanın sağlığını etkilediği açıktır. Gelir getirici faaliyetlerde aşırı sürelerle çalışma erkekler arasında yaygın bir sorundur. 2013 yılında kadın çalışanların yüzde 13,8'i haftada 60 saatten fazla çalışmışken⁹, erkek çalışanlar için bu oran yüzde 29,7'dir (TÜİK, 2014). Erkeklerin aileyi geçindirmeye ilişkin toplumsal rolleri, gelir getirici işlerde çalışma sürelerinin uzamasına yol açmaktadır (ILO: 2009: 130) Ancak kadınlar bakımından çalışma süresi ve yükü erkeklere göre daha büyük bir sorundur. Çünkü kadının işyerindeki çalışma süresine ek olarak, ailesindeki ev ve bakım hizmetlerini yerine getirmek için çalışmak zorunda kalması, onun toplam çalışma yük ve süresini arttırmaktadır. Kadın çalışanların işyerlerinde ve ev içinde çalışma süreleri birleştiğinde, sağlıklarına ilişkin olumsuzluklar ağırlaşmaktadır (Forastieri, 2010: 6; Nimbalkar, 2004: 215).

İş Kazaları

Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) verilerine bakıldığında¹⁰, iş ka-

⁹ 2013 verilerine göre gelir getirici faaliyetlerde haftada 60 saatten fazla çalışmak zorunda kalan bir milyona aşkın kadının yüzde 80'i başkasının hesabına çalışmıştır. Haftada 50-59 saat aralığında çalışan kadınlarda hesaba katıldığında sayıları 2 milyona yaklaşan kadının çalışma süresi, yasal çalışma süresini aşmıştır (TÜİK, 2014).

¹⁰ Türkiye'de konuyla ilgili veriler üç kaynaktan derlenebilmektedir. Birincisi *Sosyal Güvenlik Kurumu* verileridir. İkincisi *Türkiye İstatistik Kurumunca* işgücü istatistikleri kapsamında uygulanan *modül* araştırmalardır. Üçüncüsü ise kişi ve kurumlarca yapılmış araştırma bulgularıdır. Ayrıntılı ve yıllar itibarıyla düzenli veri sunan tek kaynak SGK'nın istatistikleridir. Ancak bu veriler istihdamın büyük bir kısmını içermemektedir. 2012 yılı esas alındığında SGK'nın ilgili verileri toplam istihdamın ancak yüzde 50'sini, kadın istihdamının ise yaklaşık yüzde 40'ını kapsamaktadır. Ay-

zası geçiren erkeklerin oranı belirgin bir düşme eğiliminde olsa da hala yüksek bir düzeydedir. İş kazası geçiren kadınların oranı ise erkeklere kıyasla düşüktür. Ancak kadınların iş kazası oranındaki düşme eğilimi erkeklere göre daha yavaş ve istikrarsızdır. Gerçektende erkeklerin iş kazası oranı düzenli bir biçimde düşerken, kadınlar için bu oranın seyri 2003 ve 2004 yıllarında olduğu gibi, 2012 yılında tersine dönmüş, önceki dört yılın üstünde gerçekleşmiştir (Tablo 1).

Tablo 1: Cinsiyete Göre İş Kazaları

	İş Kazası Sayısı		İş Kazası Geçirme Oranı (IKGO) (‰) (1.000 çalışan içinde)		Toplam İş Kazaları İçinde Kadınların Geçirdikleri İş Kazalarının Payı (TIKKIKO) (%)
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
1999	2.217	75.738	2.3	18.7	2.8
2000	2.561	72.286	2.5	17.1	3.4
2001	2.425	69.942	2.5	17.9	3.4
2002	3.051	69.293	2.9	16.6	4.2
2003	4.464	72.204	3.8	16.2	5.8
2004	4.327	79.503	3.5	16.1	5.2
2005	3.334	70.589	2.3	12.9	4.5
2006	3.739	75.288	2.3	12.2	4.7
2007	4.121	76.481	2.2	11.6	5.1
2008	3.594	69.369	1.8	10.2	4.9
2009	3.562	60.754	1.6	8.8	5.5
2010	3.892	59.011	1.6	7.8	6.2
2011	4.168	65.059	1.6	7.8	6.0
2012	5.781	69.090	1.9	7.7	7.7

IKGO= (İş Kazası Sayısı / Çalışan Sayısı) x 1.000

TIKKIKO= (Kadın İş Kazası Sayısı x 100) / Toplam İş kazası Sayısı
(IKGO) ve (TIKKIKO) yazar tarafından hesaplanmıştır.

Kaynak: (SGK, 2007-2013; SSK, 2001-2006).

rica SGK verileri kapsadığı istihdamın iş kazası ve meslek hastalıklarını tam olarak içermemektedir. Çünkü sigortalıların uğradığı birçok iş kazası ve yakalandığı meslek hastalığı *bildirmeme, gizleme, farklı yansıma veya sağlık kurumlarının tespit edememesi* gibi nedenlerle SGK'nın istatistiklerine girmemektedir.

Ayrıca dikkat çekici bir başka unsur, yıllar içinde erkeklerin iş kazası sayısında hafif de olsa bir azalma eğilimi gözlenirken, kadınların iş kazası sayısı artmaktadır. Bu durumun bir sonucu olarak toplamı iş kazaları içinde kadınların uğradığı iş kazalarının payı büyümektedir. Buna göre 1999 yılında gerçekleşen iş kazalarının yüzde 2,8'i kadınların geçirdiği iş kazalarından oluşmaktayken, bu oran sürekli bir artışla 2012 yılında yüzde 7,7'ye erişmiştir (Tablo 1).

SGK verilerinin yansıttığı bu eğilim, farklı bir yöntemle derlenen TÜİK verilerinde de gözlenmektedir¹¹. Araştırma sonuçlarına göre 2007 yılında iş kazası geçirdiğini söyleyen erkek çalışanların oranı yüzde 3,6'dan 2013 yılında yüzde 2,8'e gerilemiştir. Aynı dönem içinde iş kazası geçiren kadınların oranında herhangi bir azalma yoktur. Erkeklerin tüm statülerde iş kazası geçirme oranları azalırken, kendi hesabına çalışan kadınlarınkı aynı kalmış, ücretsiz aile çalışanı kadınlarınkı ise artmıştır (Tablo 2).

Kendi hesabına çalışan kadınların iş kazası oranının sabit kalması ve aynı statüde çalışan erkeklerin oranının düşmesi nedeniyle bu grupta çalışan kadınlar ile erkeklerin iş kazası oranı 2013 yılında neredeyse eşitlenmiştir. Ücretsiz aile çalışanı kadınların sağlık ve güvenlik koşulları kötüleşmektedir. Gerçekten 2007 yılında ücretsiz aile çalışanı erkeklerin, aynı statüdeki kadınlara göre iş kazası geçirme oranı iki kat fazlayken, 2013 yılında ücretsiz aile çalışanı kadınlar ücretsiz aile çalışanı erkeklerden daha yüksek oranda iş kazası geçirmeye başlamıştır (Tablo 2).

SGK verileri temelinde kadınların iş kazası geçirme oranları illere göre incelendiğinde ortaya oldukça farklı eğilimler çıkmaktadır. Çok sayıda ilde kadınların iş kazası geçirme oranları artmakta, bazı illerde ise azalmaktadır. Bilecik, Manisa, Tekirdağ ve Bursa illerinde kadınların iş kazası oranları, erkeklerin Türkiye ortalama iş kazası oranının (binde 7,7) üzerindedir. Karaman ve Denizli gibi illerde kadınların iş kazası oranı hızla artmaktadır. (EK-I). İstanbul, Ankara ve Adana gibi illerde kadın işçilerin iş kazası oranının Türkiye kadın ortalamasının (binde 1,9) altında

¹¹ TÜİK işgücü istatistikleri çerçevesinde son altı yılda sadece işçi statüsünde olanları değil, tüm çalışanları kapsayan çalışmada sağlık ve güvenlikle ilgili iki modül araştırması yapmıştır. Bu modüllerin tanım ve kapsamı Avrupa istatistikleri ile uyumlu olmakla birlikte, hem Türkiye hem de AB üyeleri bakımından yıllar ve ülkeler arasında önemli sapmalar vardır.

olması dikkat çekici olmakla birlikte, bu verinin gerçeği yansıttığından kuşku duymak gerekmektedir. Verilerinin ayrıntısına baktığında, yaşamın olağan akışına uygun olmayan sonuçlar da görülmektedir. 2012 yılı esas alındığında Bingöl, Bitlis, Kars, Hakkari, Muş, Şırnak, Ardahan ve Iğdır illerinde son beş yıl içinde hiçbir kadın işçi iş kazası geçirmemiştir. Van ve Siirt'te üç, Yozgat'ta dört yıldır iş kazası geçiren kadın işçi yoktur (EK-1). Bu durum Türkiye'de bilinmeyen, görülmeyen ve ölçülemeyen alanın büyüklüğü hakkında küçük bir ipucu niteliğindedir¹².

Tablo 2: Cinsiyet ve İşteki Durumuna Göre İş Kazası Geçirenler 2007-2013 (%)

	2007	2013
Erkek	3,6	2,8
Ücretli veya yevmiyeli	4,0	3,1
İşveren	2,7	1,7
Kendi hesabına	3,1	2,6
Ücretsiz aile işçisi	2,4	1,1
Kadın	1,3	1,3
Ücretli veya yevmiyeli	1,2	1,0
İşveren	1,3	1,0
Kendi hesabına	2,5	2,5
Ücretsiz aile işçisi	1,2	1,5

Kaynak: (TÜİK, 2013).

Erkek ve kadın işçiler arasında faaliyet alanlarına göre iş kazası oranları farklılaşmaktadır. Kadın işçilerin 2012 yılında en çok iş kazasına uğradığı faaliyetler *“metalik olmayan ürünler imalatı”, “madencilik destekleyici hizmetler”, “tekstil ürünleri imalatı”, “elektrikli teçhizat imalatı”, “bilgisayar, elektronik ve optik ürünler”, “taşıma için depolama ve destek faaliyetleri”, “havayolu taşımacılığı”* ve *“gıda ürünleri imalatı”* olarak öne çıkmaktadır¹³. Bu faaliyet alanlarında kadın işçilerin iş kazasına uğrama

¹² Son beş yıl içinde kadınlara ilişkin iş kazası olgusu bildirilmeyen sekiz ilde 2012 yılında toplam 17.838 kadın sigortalı işçi vardır. Van, Siirt ve Yozgat illerinde ise 2012 yılında toplam 13.382 kadın sigortalı işçi bulunmaktadır. Bu kadar uzun süre içerisinde bu büyüklükteki çalışan gurubunda hiç iş kazasının yaşanmaması gerçekçi değildir.

¹³ Erkek işçiler açısından iş kazası oranının açık ara en yüksek olduğu alan *“kömür ve linyit çıkarılması”* faaliyetidir. Bu faaliyet alanını *“ana metal sanayi”, “fabrika metal*

oranı, erkek işçilerin Türkiye ortalama oranının (binde 7,7) üstünde veya oldukça yakınındadır. Diğer yandan kadınların iş kazasına uğrama oranının en yüksek olduğu 30 faaliyet alanının 23'ünde kadınların iş kazası oranı artmaktadır (EK-II).

Meslek Hastalıkları

Türkiye'de meslek hastalığı verileri gerçeği yansıtmaktan bütünüyle uzaktır. Çalışanın cinsiyeti ne olursa olsun meslek hastalıklarının teşhis ve tedavisinde, kayıt altına alınmasında büyük sorunlar yaşanmaktadır. Bu durum çalışma yaşamında yer alan tarafların katılımıyla Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nca hazırlanan *"Ulusal İş Sağlığı ve Güvenliği Politikası"* belgelerinde de açıkça belirtilmektedir. 2006-2008 ve 2009-2013 dönemlerine ait iki belgede meslek hastalıklarının tanısının yetersiz olduğu söylenmiş, 2009-2013 yıllarını kapsayan belgede ise dönem sonunda *"beklenen ancak tespit edilememiş meslek hastalığı vaka sayısı tespitinin %500 artırılması"* öngörülmüştür. Belgeye göre; meslek hastalıklarının görülme sıklığı, farklı ülkelerde çalışan nüfusun binde 4'ü ile 12'si arasında değişmektedir. Buradan hareketle Türkiye'de zorunlu sigortalı ve Bağ-Kur'lu çalışanlar hesaba katıldığında 43.689 ile 141.989 arasında meslek hastalığı olgusunun gerçekleşmiş olması gerekmektedir (ÇSGB, 2009: 4). Ancak istihdamın büyük bir kısmını oluşturan, işçi olarak çalışan ve zorunlu sosyal sigortalıları kapsayan SGK istatistiklerine bakıldığında 2013 yılında belirlenen meslek hastalığı sayısı sadece 395'dir (Tablo 3).

Veriler Türkiye'de ve diğer ülkelerde erkeklerin meslek hastalıklarına kadınlara göre daha çok yakalandıklarını göstermektedir. Bu durum büyük ölçüde erkeklerin sağlık bakımından ağır ve tehlikeli işlerde yoğunlaşan istihdamıyla açıklanmaktadır. Ancak kadın çalışanlar da meslek hastalıkları bağlamında önemli olumsuzluklarla karşı karşıyadır. Çünkü kadınların meslek hastalıkları teşhis edilememekte, ölçülmemekte ve dolayısıyla resmi verilere girmemektedir (Akgökçe, 2014). 2012 yılında üç milyona yakın kadın işçi arasında sadece dokuz meslek hastalığı olgu-

ürünleri (makine teçhizat hariç)", "elektrikli teçhizat imalatı", "madencilik destekleyici hizmet", "metalik olmayan ürünler imalatı" ve "metal cevheri madencilik" gibi çok sayıda faaliyet alanı izlemektedir (EK-II).

su belirlenmiştir. Dokuz meslek hastalığı olgusundan yalnızca birisi sürekli iş göremezlik ile sonuçlanmıştır. Kurum verilerinde uzunca bir süredir meslek hastalığından ölen kadın işçiye rastlanmamaktadır (Tablo 3). Meslek hastalığı nedeniyle ölen kadının olmaması, olumlu bir bulgu olmaktan çok, kadınların yakalandıkları meslek hastalıklarının tanısız kaldığı ve ağır sonuçlarının istatistiklere yansımadığının açık bir işareti olarak değerlendirilmelidir. Türkiye'deki çalışma koşulları göz önünde bulundurulduğunda, kadın işçiler arasında meslek hastalığı olgularının bu kadar az olmaması gerekir. Kısacası kadın çalışanların meslek hastalıklarının tamamına yakın bir kısmı tanısız kalmakta, bu nedenle meslek hastalığına yakalananlar ve aileleri gerekli sosyal korumadan yararlanamamakta, sorumlu olanlar ise cezai ve hukuki sonuçlardan kurtulmaktadır.

Tablo 3: Kadın İşçiler ve Meslek Hastalığı

Yıl	Kadın işçilerin meslek hastalığı sayısı	Meslek hastalığından ölen kadın işçi sayısı	Meslek hastalığı nedeniyle sürekli iş göremez kadın işçi sayısı	Toplam meslek hastalığı sayısı
1999	3	vy.	vy.	1025
2000	8	vy.	vy.	795
2001	9	vy.	vy.	883
2002	3	0	1	601
2003	3	0	2	440
2004	4	0	0	384
2005	6	0	0	519
2006	3	0	2	574
2007	11	0	4	1208
2008	14	0	2	539
2009	8	0	0	429
2010	19	0	5	533
2011	10	0	3	697
2012	9	0	1	395

Kaynak: (SGK, 2007-2013; SSK, 2001-2006).

Çalışmanın insan sağlığı üzerindeki en ağır sonuçları ölüm ve sürekli iş göremezlik halleridir. 2008-2012 yılları arasında toplam 103 kadın işçi iş kazası sonucunda ölmüştür. 2008-2009 yıllarında gerçekleşen 15 kadın işçi ölümünün faaliyet alanı “bilinmeyen” olarak kayıtlara geçmiştir. Bilinmeyen dışında, geçen beş yılda kadın işçi ölümlerinin en çok olduğu faaliyet alanları “giyim eşyaları imalatı” (13), “bitkisel ve hayvansal üretim” (10), “tekstil ürünleri imalatı” (8), “yaratıcı sanatlar, eğlence faaliyetleri” (5) biçiminde sıralanmaktadır. “Konaklama” faaliyetlerinde üçü 2011-2012 yılında olmak üzere son beş yılda dört kadın ölmüştür (SGK, 2007-2013).

Tablo 4: İş Kazası ve Meslek Hastalığı Sonucunda Ölen veya Sürekli İş Göremez Hale Gelen İşçiler

Yıl	Ölen kadın işçi sayısı	Ölen erkek işçi sayısı	Sürekli iş göremez kadın işçi sayısı	Sürekli iş göremez erkek işçi sayısı
1999	23	1.310	60	3.347
2000	20	1.153	58	1.760
2001	17	991	65	2.118
2002	14	864	66	2.021
2003	15	796	49	1.547
2004	11	832	49	1.644
2005	15	1.081	47	1.592
2006	14	1.587	57	2.210
2007	14	1.030	45	1.911
2008	15	851	43	1.651
2009	24	1.171	48	1.837
2010	23	1.431	69	2.016
2011	32	1.678	73	2.143
2012	9	736	69	2.140

Kaynak: (SGK, 2007-2013; SSK, 2001-2006).

İş kazası ve meslek hastalığı sonucunda ölen veya sürekli iş göremez hale gelen işçiler arasında cinsiyete göre belirgin bir ayrım vardır. Her yıl yaklaşık olarak 2.400-4.000 erkek işçi iş kazası veya meslek hastalığı sonucunda ölmekte veya sürekli iş gö-

remez hale gelmektedir. Bu eksik veriler dahi erkekler bakımından işgücü piyasası ve çalışma koşullarının oldukça kötü, sağlık bozucu ve güvensiz olduğunu göstermektedir. Öte yandan iş kazası ve meslek hastalığı sonucunda ölen veya iş göremez hale gelen kadın işçi sayısı yaklaşık olarak yıllara içerisinde 70 ile 100 arasında değişmektedir (Tablo 4).

Erkek işçiler ile kadın işçiler arasında görülen bu büyük uçurumun çeşitli nedenleri vardır. Nedenlerden en belirleyicisi işgücü piyasasının toplumsal cinsiyet temelinde aşırı katmanlaşmış yapısıdır. Toplumsal ve geleneksel değerler, meslek ve iş yapılarına ilişkin tercihler, eğitimin cinsiyetçi unsurları ile iş hukukun kadınları korumaya dönük belirli işlerde çalıştırma yasakları veya sınırlamaları gibi çok sayıda etmen kadınları kurumsal ekonomide tehlikeli sektör, işyeri, meslek ve işlerin dışında tutmaktadır.

Diğer yandan eldeki veriler sadece kurumsal ekonomide kayıt altında çalışan işçileri kapsamaktadır. Veriler kadın istihdamının yaygın olduğu enformel ekonomide, kırsal kesimde ve kendi hesabına çalışanlar ile ücretsiz aile çalışanlarının iş kazası ve meslek hastalığına bağlı ölüm ve iş göremezlik olgularını içermemektedir. Gerçekte çok sayıda kadın çalışırken veya yaptığı iş nedeniyle ölmekte, sakat kalmaktadır. Ancak kadınların çalışmaları hukuksal düzenlemelerin kapsamında yer almadığı için, sağlık ve güvenliği olumsuz etkileyen bu olgular tespit edilememekte ve dolayısıyla istatistiklere yansımamaktadır (Messing-Stellman, 1999: 23-29; Messing, 1998). Resmi makamlarca belirlenmeyen iş kazası ve meslek hastalığı olguları nedeniyle, kadın çalışması erkek çalışmasına göre gerçekte olduğundan daha az tehlikeli ve sağlık bozucu algılanmaktadır. Bu algı nedeniyle, çoğu sağlık bakım görevlisi kadın çalışmasının sağlık üzerindeki olumsuz sonuçlarına ilgi göstermemektedir (WHO, 2004: 2).

İster enformel ekonomide ister kurumsal ekonomide olsun kadın çalışmasının güvenli olduğu düşüncesi doğru değildir. SGK verilerine bakıldığında iş kazası oranlarının yüksek olduğu faaliyet alanlarında istihdam edilen kadın işçi sayısı hızla artmaktadır. Kadın işçilerin iş kazası oranının en yüksek olduğu otuz faaliyet alanında 2008 yılında 613 bin 618 kadın işçi çalışırken, 2012 yılında bu sayı 947 bin 572'ye ulaşmıştır. Bu faaliyet alanlarında belirtilen dönemde kadın işçi sayısı yüzde 54 ora-

nında artarken, erkek işçi sayısı sadece yüzde 32 artmıştır. Erkek işçilerin iş kazası oranının en yüksek olduğu otuz faaliyet alanı dikkate alındığında da benzer sonuçlar geçerlidir. Bu faaliyet alanlarında kadın işçi sayısı erkeklere göre azdır. Ancak 2008 yılından 2012 yılına geçen sürede erkek işçiler bakımından en tehlikeli faaliyet alanlarında kadın işçilerin sayısındaki artış oranı yüzde 31 olmasına rağmen, erkeklerinki yüzde 16 düzeyinde kalmıştır¹⁴.

Türkiye'nin Açmazları

Günümüzde Türkiye'de sağlık ve güvenlik alanında cinsiyetler karşısında tarafsız politikalar ile geleneksel ayrımcı politikalar bir arada uygulanmaktadır. AB direktifi esas alınarak hazırlanan 2012 tarihli 6331 sayılı "İş Sağlığı ve Güvenliği Yasası" ile birlikte, cinsiyetlere kayıtsız kalan yaklaşım güçlenmiştir. Geleneksel yaklaşımın zayıflaması, istihdamda toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve ayrımcılığın ortadan kaldırılması yönünde bir gelişmedir. Ancak çalışma yaşamı ve koşulları cinsiyetler karşısında tarafsız değildir. Gelenekselin yerine yerleşmekte olan yeni yaklaşım, çalışanların sağlık ve güvenlik sorunlarına toplumsal cinsiyet açısından duyarlı ve uyumlu çözümler getirmemektedir.

Geçmişte kadın çalışmasının yasaklandığı, özel kurallara bağlandığı işlerde kadınların çalışmasının önünün açılması, verili koşullar altında sağlık ve güvenlik alanında olumsuz sonuçlar doğurma olasılığı bulunmaktadır. Gerçektende kadınların çeşitli biçimlerde dışlandığı ve riskler karşısında önlemlerin yetersiz olduğu bu işlerde çalışan erkeklerin çalışma koşulları oldukça kötüdür. İş kazası, ölüm, yaralanma, geçici ve sürekli iş göremezlik, meslek hastalığı riski yüksek olan işlerde (EK-II), sağlık ve güvenlik sağlayıcı köklü ve etkili sosyal politika yenilikleri yaşama geçirilmediği takdirde, eşitlik yönünde atılan adımlar, kadınların erkeklerle birlikte, kötü çalışma koşullarını paylaşmaları ile sonuçlanacaktır. Bir başka deyişle, "kötü koşullarda eşitlik" yani "dipte eşitlik" tehlikesi bulunmaktadır.

¹⁴ Cinsiyette göre en tehlikeli 30 faaliyet alanları için bakınız (EK: II). İlgili faaliyet alanlarında kadın ve erkek işçi sayılarında gerçekleşen artış SGK istatistiklerinden hesaplanmıştır (SGK, 2007-2013).

Öte yandan cinsiyete özgü düzenlemeler getirmeyerek, tarafsız bir dil kullanan yeni yaklaşım çeşitli biçimlerde ayrımcılığa da yol açabilmektedir. Örneğin, AB çerçeve direktifinde (ve direktife uyum için geliştirilen Türkiye düzenlemelerinde) çalışanların büyük bir kısmının kadın olduğu “ev hizmetleri” sağlık ve güvenlik önlemlerinin kapsamı dışındadır (Vogel, 2011: 11). Benzer biçimde “yanında başkasını çalıştırmaksızın kendi hesabına çalışanlar” da kapsam dışındadır. Türkiye’de çıkarılan yönetmeliklere, oluşturulan yönetim ve denetim sistemine, iş güvenliği altyapısına ve önceliklere bakıldığında, bunların kurumsal ekonomide kayıt altında çalışanların koşulları esas alınarak geliştirildiği görülmektedir. Yasa genel kural olarak statüsüne bakılmaksızın tüm çalışanları kapsama alma iddiasında olmasına rağmen, kadın istihdamının baskın olduğu “ücretsiz aile çalışanları”, “kırsal ekonomide tarımsal faaliyetlerde çalışanlar” “enformel ekonomide istihdam edilenlerin” çalışma koşulları uygulamada bütünüyle ihmal edilmektedir.

Hukuki düzenlemeler kadın ve erkek arasında ayrım yapmasa da, bilimsel çalışmalar, kaynakların tahsisi, oluşturulan politikaların önceliği ve içeriği, riskleri belirleme ve önleme, ortaya çıkan risklerin sonuçlarının giderilmesi politikaları, erkek istihdamının yoğun olduğu belirli alanları hedeflemektedir. Çalışanların sağlığına dönük zaten yeterli olmayan ilginin tamamına yakın bir kısmı, istatistiklerde iş kazası ve meslek hastalıklarının yüksek görüldüğü mesleklere, ağır ve tehlikeli işlere yönelmiştir. Geçmişten gelen birikim nedeniyle uygulamaların, normların ve standartların erkekler tarafından erkekler için yapıldığı eleştirisi getirilmektedir (Nimbalkar, 2004: 215). Örneğin işyerlerindeki makine, araç ve gereçler ile kişisel koruyucu donanımlar genellikle Almanya veya ABD’de çalışan erkeklerin ortalama fiziksel özelliklerine göre tasarlanmaktadır. Bu nedenle kadın çalışanlar ile ortalama fiziksel ölçütlere sahip olmayan erkek çalışanlar bu makine, araç ve gereçler ile donanımları uygun bir biçimde kullanamadıklarından sağlık riskleri artmaktadır (Forastieri, 2010: 6).

Daha açık belirtmek gerekirse, toplumsal cinsiyet karşısında tarafsız kalma ilkesine yaslanan yaklaşım, kadınların çalışma koşullarına daha az odaklanmaktadır (EU-OSHA, 2005: 7). Bir başka deyişle tarafsızlık, uygulamada görmeme biçimini almaktadır.

Kadınların çalışmada sağlık ve güvenliklerinin geliştirilmesi, toplumda ve işgücü piyasasında yerleşmiş olan ayrımcılıklardan ve katmanlaşmadan ayrı ele alınamaz. Çalışmada sağlık ve güvenlik alanında tüm çalışanları kapsayan genel nitelikli önlemlerin, her zaman ve her koşulda kendiliğinden kadın çalışanlar için yarar doğurması beklenmemelidir. Toplumsal cinsiyeti göz önünde bulunduran, ancak ayrımcılık içermeyen özel politikaların geliştirilmesi gereksinimi bulunmaktadır (Forastieri, 2010: 9).

Türkiye geleneksel yaklaşımdan tam olarak uzaklaşamamışken, Dünya Sağlık Örgütü, UÇÖ ve AB ile gelişmiş ülkeler, Türkiye'nin son yıllarda uygulamaya koymaya çalıştığı cinsiyetler karşısında tarafsızlık içeren sağlık ve güvenlik politikalarında yenilik aramakta ve önermektedir. UÇÖ 2003 yılından beri izlediği stratejide, çalışmada sağlık ve güvenlik yönetişimi içerisinde, toplumsal cinsiyete özgü etkenlerin dikkate alınması gerekliliğini vurgulamaktadır. Ayrıca bu strateji, çalışanların sağlık ve güvenliklerini etkileyen sosyal ilişkilerin değerlendirilmesinde, toplumsal cinsiyet farklılıklarının göz önünde bulundurulmasını istemektedir (Cornish, 2008: 7). AB ise, "Çalışmada Sağlık ve Güvenlik Topluluk Stratejisi" belgelerinde (2002-2006 ile 2007-2012) çalışmada sağlık ve güvenlik ile toplumsal cinsiyet konularını bütünleştirmeyi, kaynaştırmayı amaçlayan bir yaklaşımın geliştirilmesi ilkesini benimsemiştir. Bütünleştirme önerisi, riskleri değerlendirme sürecinden, risklerin önlenmesine ve sağlık ile gelir üzerindeki etkilerinin giderilmesine, verilerin toplanmasına ve yönetim yapısının oluşturulmasına kadar geniş bir alanda, çalışanın toplumsal cinsiyetini göz önünde bulundurmaya gerektirmektedir (EU-OSHA, 2005: 23; Cornish, 2008).

Toplumsal cinsiyete duyarlı bir çerçevenin geliştirilmesinde üç farklı tutumun öne çıkma tehlikesi vardır. İlk olarak sadece kadınlara odaklanması, toplumsal cinsiyetin diğer alanlarının ihmal edilmesidir (EU-OSHA, 2005: 23-24). Örneğin işyerinde erkeklerin sağlıklarına ilişkin konulara hak ettikleri değer verilmelidir (EC, 2007: 3). Çünkü erkeklerin baskın olarak çalıştığı faaliyet alanlarını merkeze alan sağlık ve güvenlik yaklaşımının, gerçekte toplumsal cinsiyet bakış açısıyla erkeklerin sorunlarına yaklaşmadığı belirtilmektedir. Erkeklerin yaşamında çalışmanın merkezi yeri, yaşam biçimleri, yaşamı algılayışları, toplumun erkeklere ilişkin değerleri ve erkeklerden beklentileri gibi birçok

neden çalışmanın sağlık üzerindeki etkisini cinsiyet temelinde farklılaştırmaktadır (Kjellberg, 1998: 279-280). Ayrıca kadınların üreme sağlıklarının çalışmadan nasıl etkilendiği konusunda araştırmalar yaygındır. Ancak çalışma koşulları ile erkeklerin üreme sağlığı arasındaki ilişki ilgi çekmemektedir (Forastieri, 2010: 6). UÇÖ genç erkeklerin genellikle yeterli eğitim, bilgilendirme ve güvenlik önlemi olmaksızın en tehlikeli ve fiziksel olarak en ağır işlerde çalıştırıldığını belirtmektedir (ILO, 2009: 92). Birçok kimyasal maddenin, iyonize radyasyonun, toksik kirlenmenin, yüksek sıcaklık düzeyinin, aşırı titreşimin ve hareketsiz çalışmanın erkek üreme sistemine zarar verdiği söylenmektedir (WHO, 2004). Üreme sağlığı önemli olmakla birlikte, çalışanların cinsel sağlıkları üzerinde yeterince durulmamaktadır. Çalışma koşullarının hem kadınların hem erkeklerin cinsel sağlıkları üzerindeki etkileri araştırılmalıdır (Beli vd., 2011: 45; WHO, 2004).

İkincisi tehlikeli tutum, çalışmada en çok ölen, yaralanan, kazaya uğrayan, meslek hastalığına yakalanan erkeklerdir, bu nedenle konu kadınların değil, erkeklerin öncelikli sorunudur bakışının güçlenmesidir (EU-OSHA, 2005: 23-24). Üçüncü tutum ise, geleneksel yaklaşımın uygun olmayan politikalarının canlandırılmasıdır. Belirli alanlarda kadın çalışmasının yasaklanması veya sınırlandırılması, kadınlar için özel işyerleri ve işlerin yaratılması gibi politikaların toplumsal cinsiyete duyarlı olmadıkları, aksine ayrımcı oldukları hatırdan çıkarılmamalıdır (EU-OSHA, 2005: 22). İşyerlerindeki sağlık ve güvenliğe dair önlemler, kurallar, uygulamalar toplumsal cinsiyet bakımından incelenmeli, ayrımcılığı ve mesleki katmanlaşmayı güçlendirmediklerinden emin olunmalıdır (WHO, 2004).

Türkiye’de geleneksel politikalar terk edilirken, yeni geliştirmeye çalıştığı tarafsız politikalar ile toplumsal cinsiyeti bütünleştirme amacı güdülmektedir. “Ulusal İş Sağlığı ve Güvenliği Belgeleri”nde toplumsal cinsiyete duyarlı bir politikanın bahsi dahi geçmemektedir.

“İş Sağlığı ve Güvenliği Yasası” ile işyeri ölçeğinde sağlık ve güvenliğin sağlanması için bir yapı oluşturulmuştur. Sağlık ve güvenlik ile ilgili görev, sorumluluk ve yetkiler yanında, bu yapıya “(...) *kadın çalışanların durumu da risk değerlendirmesinde özellikle dikkate*” alması görevi de yüklenmiştir. Ancak ne poli-

tikalarda, ne yasa hükümlerinde ne de yönetmelik düzenlemelerinde kadınlara ilişkin yüklenilen bu görevin ilke ve yöntemleri ile somut uygulamaları hakkında herhangi bir kamusal emredici veya yol gösterici çerçeve bulunmaktadır. Uygulamada toplumsal cinsiyete duyarlı bir yaklaşım geliştirmeye yönelik eylem ve girişimler de görünmemektedir. Tüm tercihler, kararlar, değerlendirmeler, yöntemler ve uygulamalar her işyerinde işveren, işveren vekilleri, işyeri hekimi, iş güvenliği uzmanları ve çalışan temsilcisi gibi çok sayıda aktörü içeren bir yapı tarafından belirlenecek ve gerçekleştirilecektir. Ancak çalışan temsilcileri, işyeri hekimleri, iş güvenliği uzmanları ve işveren vekilleri hem yönetimsel, hem de elde ettikleri gelir bakımından işverene doğrudan veya dolaylı olarak bağlıdır. Bu aktörler işveren karşısında görev ve sorumluluklarının gerektirdiği yeterli güvenceye sahip değildir. Avrupa Komisyonu 2013 yılı Türkiye İlerleme Raporunda, iş güvenliği uzmanlarının bağımsızlığını teminat altına alan güvencelerin yetersiz olduğu eleştirisini getirmiştir (EC, 2013: 40).

İşyerindeki sağlık ve güvenlik yönetiminin temel aktörleri olan işyeri hekimleri ile iş güvenliği uzmanlarının bilgi, beceri ve deneyimleri geleneksel yaklaşımının ürettiği kalıplara yakındır. Ayrıca artan iş güvenliği uzmanı ve işyeri hekimi ihtiyacının karşılanması amacıyla, mesleklerinde, işyerlerindeki sağlık ve güvenlik konularında deneyimi olmayan kimseler Bakanlıkça yetkilendirilmektedir. Yönetim yapısı çalışmada sağlık ve güvenlik alanının disiplinlerarası niteliğine uygun değildir. Bütünüyle mühendislik, teknik ve fen bilimlerine yaslanılmaktadır. Özellikle toplumsal cinsiyet bakımından önemli olan, işyerinde çalışmanın ekonomik ve sosyal örgütlenmesi ile bireylerarası etkileşim ve psikososyal ortamdan doğan risklerle ilgili disiplinler uygulamada dışlanmış durumdadır.

Türkiye'de devlet izlediği politikalarla çalışmada sağlık ve güvenlik hizmetlerine ilişkin kar amaçlı bir sektör oluşturmaktadır. İşyerlerinin bu hizmetleri, piyasadan işletmeler aracılığıyla elde etmesi yasa ve politikalarla desteklenmektedir. Ortak sağlık ve güvenlik işletmelerinden (OSGB), eğitim ve sınava hazırlama kurumlarına kadar çok sayıda kar amaçlı kuruluş hızla yaygınlaşmaktadır. Bu alana özel işletme davranışı ve piyasa işleyişinin egemen olmasıyla, sağlık ve güvenlik sorunları çözümsüz kaldığı gibi, ortaya birçok yeni olumsuzluk çıkmaktadır. OSGB hizmet

ve uygulamalarında hukuka ve çalışanı koruma ilkesine uymayan, etik dışı çok sayıda ihlal bildirilmektedir (MMO-İŞ, 2014: 25-26, 82-86; İTO-İSIHK, 2014)¹⁵.

Sonuç

Türkiye’de çalışmada sağlık ve güvenliğe ilişkin haklar ve yükümlülükler yetersiz düzeyde olsa da, hukuki olarak tanımlanmıştır. Ancak çalışanların haklarını kullanmaları güvence altına alınmadığından, işveren ve çalışan arasındaki güç dengesizliğine müdahale eden sosyal politikaların yetersizliğinden çalışanlar haklarından yararlanamamaktadır. Aynı zamanda işverenlerin yükümlülüklerini belirleme ve denetlemeye ilişkin kamusal mekanizmalar zayıf, yargısal süreçler etkisizdir.

İşletmelerin rekabet gücü, karlılığı, ihracat performansı, büyümesi ve üretkenlik gibi ekonomik gerekçeler, insan yaşamının önüne geçmektedir. Toplumda “çalışanların ekonomik savaşta gerektiğinde feda edilebilecek neferler” olduğuna ilişkin algı ile birlikte “ekonomik uğraşının kaderinde ölüm, yaralanma, hastalık gibi olumsuz sağlık sonuçlarının bulunduğu” inancı yerleşmiştir. Çalışanların yaşam ve sağlıkları pahasına yaratılmış istihdamın niceliksel düzeyi, ekonomik ve sosyal başarı olarak topluma sunulmaktadır.

İşgücü piyasasında ve çalışma ilişkisinde var olan güç dengesizliğine yol açan yapısal unsurları dönüştürmeden, çalışmada sağlık ve güvenlik önlemlerini yaşama geçirmek olanaklı değildir. Çalışana risk değerlendirme sürecine katılma, şikâyetle bulunma veya çalışmaktan kaçınma hakkı verilmiştir. Ancak çalışanlar bu haklarını kullandıkları zaman, işverenin hukuk dışı eylemleri karşısında nasıl korunacağı sorusu yanıtsızdır.

Toplumsal cinsiyet açısından konuya yaklaşıldığında, Türkiye’de erkeklerin çalışma koşullarının kötülüğüne dair eksik de olsa göstergeler bulunmaktadır. Bunlardan sorunun büyüklüğü ve derinliği kestirilebilmektedir. Ancak kadınlar bakımından ça-

¹⁵ Bu ihlallere kopyala-yapıştır yöntemlerle, işyerine gitmeden risk analizi yapmak, işyerini görmeden acil durum planları hazırlamak, toplanmış gibi gösterilen İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Kurulları, özensiz yapılan işe giriş muayeneleri, yapılmadan yapılmış olarak gösterilen periyodik sağlık muayeneleri gibi örnekler verilmektedir (İTO-İSIHK, 2014: 3).

İşmada sağlık ve güvenlik sorunu bütünüyle ihmal edilmiş, “gizli” kalmış bir konudur. Kadınların istihdam edildiği alanlar, faaliyetler veya işlerin büyük bir kısmı, çalışmada sağlık ve güvenlik politikalarınca kapsamamaktadır. Bu nedenle kadınların geçirdiği iş kazaları, yakalandığı meslek hastalıkları önlenememekte, ortaya çıkan sağlık sorunları giderilmemekte ve ekonomik zararlar karşılanmamaktadır. Aynı nedenlerle sağlığı bozan olgular istatistiklere yansımamakta, istatistiklere yansımayınca da kadın çalışanlar açısından bir sorun olmadığı inancı güçlenmektedir. Ancak eldeki çok sınırlı veriler dahi, *sağlık ve güvenlik alanında kadınların sorunlarının azalmadığı, aksine arttığına dair* dikkate alınması gereken işaretler taşımaktadır.

Türkiye, kadını zayıf olduğu gerekçesiyle özel olarak koruyan politikalardan, cinsiyetler karşısında tarafsız olmaya çalışan bir politik yaklaşıma yönelmektedir. Ancak çalışanların sağlık ve güvenlik sorunlarının toplumsal cinsiyet içeren unsurları ve sağlığın toplumsal belirleyicileri olduğu gerçeği ihmal edilmektedir. Bu nedenle ayrımcılık içermeyen, toplumsal cinsiyete duyarlı bir yaklaşımın geliştirilmesine gereksinim vardır. İşveren karşısında mesleki bağımsızlığı ve etik ilkeleri maddi güvencelerle desteklenmeyen, yeterli deneyim ve uzmanlığa sahip olmayan aktörlerden oluşan, disiplinlerarası yaklaşımı dışlayan, işletme önceliklerine ve piyasa işleyişine dayanan bir sağlık ve güvenlik yapısının uygun ve geçerli çözümler üretmesi güçtür. Aynı zamanda böyle bir yapıdan toplumsal cinsiyet ile çalışmada sağlık ve güvenlik önlemlerini bütünleştirmesini beklemek de gerçekçi değildir.

Kaynaklar

- Akbulut, Turhan, *İşçi Sağlığı, Prensipler ve Uygulamaları*, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1994.
- Akgökçe, Necla, “Kadınların ‘çalışma acıları’ farklı”, *Evrinsel Gazetesi* (12 Nisan 2014).
- Bakırcı, Kadriye, “İstihdamda Cinsiyetler Arası Eşitlik ve Mevzuatta ve Kamusal Politikalarda Yapılması Gereken Değişiklikler”, *Sicil İş Hukuku Dergisi*, 2007 (8), 22-40.
- Bakırcı, Kadriye, “Çalışma Hakkı Açısından Kadınlar Eşit Vatandaşlar mıdır?”, *Toprak İşveren Dergisi*, 2014, (101), 4-7.
- Belin, Alice, Tony Zamparutti, Kerina Tull ve Guillermo Hernandez, *Occupational health and safety risks for the most vulnerable*

workers, European Parliament, Policy Department Economic and Scientific Policy, Brussels, 2011.

Bertin, Joan, "Health, Safety and Equity in the Workplace", *ILO Encyclopedia of Occupational Health and Safety*, 2011. [<http://www.ilo.org/oshenc/part-iii/work-and-workers/item/350-health-safety-and-equity-in-the-workplace>]

Chung, Jinjoo, Donald Cole ve Judy Clarke, "Women, Work, and Injury", *Injury and the New World of Work*, (der.) Terrence Sullivan, UBC Pres, 2000.

Cornish, Mary, "Realizing the Right of Women to Safe Work-Building Gender Equality into Occupational Safety and Health Governance", Commissioned as an ILO Concept Note for presentation at the XVIII World Congress on Occupational Safety and Health (June 29-July 2), Seoul, 2008.

ÇSGB, *Ulusal İş Sağlığı ve Güvenliği Politika Belgesi (2009-2013)*, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Yayını, Ankara, 2009.

EC, Improving quality and productivity at work: Community strategy 2007-2012 on health and safety at work, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, COM(2007) 62 final, Brussels, 2007.

EC, Turkey-2013 Progress Report, Enlargement Strategy and Main Challenges 2013-2014, Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, SWD (2013) 417 final, Brussels, 2013.

ECSR, European Social Charter (revised) Conclusions 2008- Azerbaijan, European Committee of Social Rights-Council of Europe, 2008.

ECSR, European Social Charter (revised) Conclusions 2012-The Republic of Moldova, European Committee of Social Rights-Council of Europe, 2013(a).

ECSR, European Social Charter (revised) Conclusions 2012-Turkey, European Committee of Social Rights-Council of Europe, 2013(b).

EU-OSHA, Mainstreaming gender into occupational safety and health, Proceedings of a seminar organised in Brussels on the 15 June 2004, European Agency for Safety and Health at Work, Luxembourg, 2005.

Forastieri, Valentina, *Women workers and gender issues on occupational safety and health*, Information Note, International Programme on Safety Health and the Environment, ILO, Geneva, 2010.

Gülmez, Mesut, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)*, TODAİE Yayınları, Ankara, 1983.

- Güzel, Ali, "3008 Sayılı İş Yasasının Önemi ve Başlıca Hükümleri", *I.Ü. İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları*, 1986, (35-36. Kitap), 165-222.
- ILO, *Maternity protection at work Revision of the Maternity Protection Convention (Revised), 1952 (No. 103), and Recommendation, 1952 (No. 95)*, International Labour Conference 87th Session 1999, Report V(1), International Labour Office, Geneva, 1999.
- ILO, *Gender equality at the heart of decent work*, International Labour Conference, 98th Session, 2009, Report VI, International Labour Office, Geneva, 2009.
- ITO-İSHK, *İlk Yılında OSGB Gerçekleri (Ülkemizde İş Sağlığı ve Güvenliği Alanında)*, İzmir Tabip Odası-İşçi Sağlığı ve İşyeri Hekimliği Komisyonu, İzmir, 2014.
- Kane, Penny, "Introduction: Women and Work in a Changing Environment", Women and occupational health Issues and policy paper prepared for the Global Commission on Women's Health, World Health Organization, Geneva, 1999.
- KEİG, *Genelgenin Ardından İstihdamda Kadının Durumu Araştırması, 12 İlde "Kadın İstihdamını Artırma ve Fırsat Eşitliğini Sağlama" Politika Sonuçlarının Değerlendirilmesi Raporu*, Kadın Emegi ve İstihdamı Girişimi Yayını, 2012.
- Kjellberg, Anders, "Men, Work and Health", *Women's Health at Work* (der.) Åsa Kilbom-Karen Messing- Carina Bildt Thorbjörnsson, The National Institute for Working Life-Sweden, 1998.
- London, L., "Worker Health and Safety, International Issues", *International Encyclopedia of Public Health* (der.) K. Heggenhougen ve S. Quah, San Diego, Volume 6, Academic Pres, 2008.
- Makal, Ahmet, *Ameleden İşçiye, Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Makal, Ahmet, "Türkiye'de Kadın Emeginin Tarihsel Kökenleri", *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emegi*, (der.) Ahmet Makal ve Gülay Toksöz, Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2012, s. 38-115.
- Messing, Karen, *One-eyed Science: Occupational Health and Women Workers*, Temple University Pres, 1998.
- Messing, Karen ve Jeanne Mager Stellman, "Understanding Occupational Disease In Women Workers", Women and occupational health Issues and policy paper prepared for the Global Commission on Women's Health, World Health Organization, Geneva, 1999.
- MMO-İŞ, *İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Oda Raporu*, TMMOB Makina Mühendisleri Odası Yayını, B. 5, Ankara, 2014.
- Nimbalkar, Rovina, "Women and Work: Women and Occupational Health and Safety-Is Enough Being Done?", *Journal of Health Management*, 2004, (6:2), 215-219.

- Polychronakis, Ioannis, Christos Chatzis, Ioanna Kotsioni, Elena Riza, Teus Brand ve Athena Linos, "The Legal Context for Workplace Safety and Health Promotion: Thinking of Women", *Promoting Health for Working Women* (der.) Athena Linos ve Wilhelm Kirch, Springer Science+Business Media, Inc., 2008.
- SGK, Sosyal Güvenlik Kurumu İstatistik Yıllıkları (2007-2013). [<http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/tr/kurumsal/istatistikler>]
- SSK, Sosyal Sigortalar Kurumu İstatistik Yıllıkları (2001-2006). [<http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/tr/kurumsal/istatistikler>]
- Talas, Cahit, *Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992.
- TÜİK, "İş Kazaları ve İşe Bağlı Sağlık Problemleri Araştırma Sonuçları, 2013", Haber Bülteni Sayı: 16118. 2013
- TÜİK, "İşgücü İstatistikleri veritabanı", 2014. [<http://tuikapp.tuik.gov.tr/isgucuapp/isgucu.zul>]
- Vogel, Laurent, "Women and occupational diseases-The case of Belgium", ETUI Report, European Trade Union Institute, 2011.
- Weber, Tina, "Health and safety seminar raises the issue of a gender perspective", 1998. [<http://www.eurofound.europa.eu/eiro/1998/05/feature/eu9805103f.htm>]
- WHO, "Gender, Health and Work, Gender and Health", *World Health Organization Department of Gender, Women and Health Information Sheet*, 2004.

EK-I:

İllere Göre Kadın İşçilerin İş Kazası Geçirme Oranları (%) (KOO) (1.000 çalışan içinde)

İller*	2012	2011	2010	2009	2008	İller	2012	2011	2010	2009	2008
Bilecik	9.3	11.8	8.5	8.1	8.0	Sivas	0.7	0.5	0.4	0.4	0.0
Manisa	9.1	4.4	8.3	9.5	8.5	Tunceli	0.6	0.0	0.0	0.0	0.0
Tekirdağ	7.9	2.7	2.1	5.3	4.1	Kilis	0.6	0.8	1.5	0.0	0.0
Bursa	7.5	3.5	5.8	4.6	4.7	Adana	0.6	0.6	0.5	0.6	0.6
Karaman	6.9	4.9	4.9	4.1	3.9	Konya	0.6	0.5	0.6	0.9	0.5
Denizli	6.7	5.0	5.3	4.1	5.5	Elazığ	0.6	0.4	0.7	0.5	0.0
Balıkesir	5.1	6.0	4.6	5.7	4.8	Trabzon	0.6	0.4	0.5	0.4	0.8
Bolu	5.0	5.1	4.1	5.8	4.1	Kastamonu	0.6	0.3	0.0	0.0	0.0
Adıyaman	4.8	3.8	4.1	1.4	3.0	Tokat	0.6	0.2	0.1	0.4	0.8
Edirne	4.1	3.2	2.8	1.8	1.0	Erzincan	0.5	0.0	0.3	0.7	0.4
Uşak	3.8	3.3	2.4	3.0	4.1	Gümüşhane	0.5	0.0	0.0	0.0	0.0
Kütahya	3.6	2.6	1.6	1.9	2.6	Gaziantep	0.5	1.3	0.2	0.7	0.9
Kırklareli	3.4	7.8	6.0	5.0	5.9	Rize	0.5	0.5	0.0	0.2	0.3
Düzce	2.9	2.1	0.8	1.9	1.7	Kırşehir	0.5	0.3	0.0	0.0	0.0
Antalya	2.6	2.8	3.1	2.8	3.3	Niğde	0.5	0.2	0.2	0.0	0.0
Kayseri	2.4	1.7	0.1	1.3	2.5	Samsun	0.4	1.2	0.6	0.3	0.5
Aydın	2.3	1.7	3.1	3.8	4.3	Nevşehir	0.4	0.9	0.5	0.4	0.5
Zonguldak	2.3	1.7	2.5	3.0	3.6	Ankara	0.4	0.4	0.4	0.5	0.8
Izmir	2.3	2.3	2.7	2.9	3.4	Mersin	0.3	0.2	0.5	0.7	0.5
K.Maraş	2.3	0.1	0.4	0.7	0.0	Burdur	0.3	1.0	0.4	0.7	1.5
Muğla	2.2	2.1	1.4	2.7	1.9	Batman	0.2	0.0	0.0	0.2	0.0
Eskişehir	1.9	4.2	3.5	3.7	3.9	Giresun	0.2	0.4	0.5	0.3	0.4
Türkiye	1.9	1.6	1.6	1.6	1.8	Amasya	0.2	0.3	0.2	0.8	0.2
Kocaeli	1.8	2.9	1.8	1.2	2.0	Diyarbakır	0.2	0.1	0.3	0.0	0.3
Karabük	1.7	1.6	1.5	0.5	1.6	Hatay	0.1	0.0	0.3	0.3	0.4
Isparta	1.5	0.7	0.4	1.1	0.9	Şanlıurfa	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0
Erzurum	1.5	0.5	0.1	0.1	0.0	Malatya	0.1	0.1	0.5	0.2	0.3
Kırıkkale	1.5	0.3	0.0	0.4	0.4	Ağrı	0.0	0.0	0.3	0.0	0.0
Çanakkale	1.4	1.5	2.0	1.2	2.9	Bingöl	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Artvin	1.3	1.7	0.0	0.0	0.0	Bitlis	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Yalova	1.1	0.9	2.5	2.4	1.8	Hakkari	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Osmaniye	1.0	0.0	0.7	0.5	0.0	Kars	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Çankırı	1.0	1.4	0.6	0.4	0.8	Mardin	0.0	0.0	0.0	0.0	1.0
Bayburt	0.9	0.0	0.0	0.0	0.0	Muş	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Sakarya	0.9	0.8	0.0	0.4	1.1	Siirt	0.0	0.0	0.0	1.6	0.0
Bartın	0.8	1.5	1.9	0.2	0.9	Van	0.0	0.0	0.0	0.6	0.0
İstanbul	0.8	0.8	0.7	0.7	0.6	Yozgat	0.0	0.0	0.0	0.0	0.2
Ordu	0.8	0.7	0.8	0.7	0.4	Şırnak	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Afyon	0.8	0.4	0.1	0.2	0.3	Ardahan	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Sinop	0.8	0.2	0.4	1.2	1.8	Iğdır	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Aksaray	0.7	0.8	0.0	0.0	0.5	Çorum	0.0	0.2	0.5	0.4	0.4

*İller 2012 yılı kadın iş kazası geçirme oranı esas alınarak büyükten küçüğe sıralanmıştır.
IKGO= (Kadınların Uğradığı İş Kazası Sayısı / Kadın Çalışan Sayısı) x 1.000
Oranlar yazar tarafından hesaplanmıştır.

Kaynak: (SGK, 2007-2013; SSK, 2001-2006).

EK-II:

Cinsiyetlere Göre İşçilerin İş Kazası Geçirme Oranının Yüksek Olduğu Faaliyetler (%) (IKGO) (1.000 çalışan içinde)

Kadın						Erkek					
Faaliyet alanı*	2012	2011	2010	2009	2008	Faaliyet alanı*	2012	2011	2010	2009	2008
Metalik Olmayan Ürünler İma.	11.2	9.7	9.2	8.4	8.9	Kömür ve Linyit Çıkarılması	174.8	179.8	163.4	158.3	116.3
Madencilik Des. Hz.	9.7	0	0	0	0	Ana Metal Sanayi	32	35.7	34.1	43.7	36.4
Tekstil Ürünleri İmalatı	9.1	6.1	7.2	7.1	6	Fabrik Metal Ürün.(Mak.Tec.Har)	21.7	22.4	23.4	24.5	21.5
Elektrikli Tech. İma.	8.7	5	8.1	8.2	7.6	Elektrikli Tech. İma.	21.5	16.1	21	21.4	29.9
Bilgisayar-Elektronik ve Optik Ür.	7.7	3.5	6	5.7	3.6	Madencilik Des. Hz.	19.8	32.5	7.6	14.5	0.9
Taşıma. İçin Depo. ve Destek. Fa.	7.4	6	7	3.9	2.9	Metalik Olmayan Ürünler İma.	19.4	23.3	23.1	23.3	22
Havayolu Taşımacı.	7.2	2.8	1.1	1.9	2.8	Metal Cev. Madencil.	19.3	20.8	18.1	20.7	20.7
Gıda Ürünleri İmal.	7	6	5.7	6.3	4.6	Kağıt-Kağıt Ür. İmal.	17.7	18.6	18.4	20.6	18.9
Kauçuk-Plastik Ür. İ.	5.4	5.1	5.6	4.8	5	Makine-Ekipman İ.	16.1	14.6	14.4	14.8	30.4
Balıkçılık-Su Ürün.	5.3	4.7	1.9	4	2.9	Motorlu Kara Taşıtı ve Römork İm.	15.9	16.2	19	31.9	25.2
Kağıt-Kağıt Ür. İmal.	5.3	4	3.8	5.1	4.1	Ağaç,Ağaç Ürünleri ve Mantar Ür.	15.7	16.7	15.9	17.8	20.7
Fabrik.Metal Ürün.(Mak.Tec.Har)	4.5	3.6	3.4	4.6	2.6	Kauçuk ve Plastik Ürünler İm.	15.3	14.9	14.7	15.9	14.9
Ağaç, Ağaç Ürünleri ve Mantar Ür.	4.4	2.9	2.6	3.2	3.2	Tekstil Ürünleri İmalatı	13.1	9.2	10.8	12.9	12.6
Ana Metal Sanayi	4.4	4.1	2.8	3.9	1.7	Kumar-Moşt. Bahis	13	3.2	4	1	0
Konaklama	4.4	4.1	4.7	9.3	9.8	Mobilya İmalatı	12.5	12.5	9.8	33.8	67.4
Motorlu Kara Taşıtı ve Römork İm.	4.2	4.1	4.9	5.7	2.6	Ham Petrol ve Doğalgaz Çıkarımı	12	14.1	15.8	13.4	8.3
Bitkisel-Hayvan. Ür.	4	3.2	2.5	4.7	2.5	Kimyasal Ür. İma.	11.8	11.9	13.1	13.2	11.3
Hanehalkları Tar.Kendi İbt.Faali.	3.9	3	1.1	2.2	0	Bilgisayar- Elektronik-Optik Ür.	11.8	9.4	12.8	12.9	10.2
Kimyasal Ür. İma.	3.2	2.7	2.7	3.1	2.1	Diğer Ulaş. Araç. İ.	11.5	14	13.9	18	6.3
Tütün Ürünleri İm.	3.1	5	28.9	14	7.5	Diğ. Maden.-Taş Oc.	10	12.6	10	11.5	10.5
İçecek İmalatı	2.7	2.3	0	1.5	2.5	Su Yolu Taşımacılığı	10	10.2	8.4	12.2	11.8
Makine-Ekipman İi.	2.7	2.8	2.4	2	4.9	Havayolu Taşımacı.	8.7	10.5	19	4.8	14.5
Deri ve İlgili Ürünler İmalatı	2.6	1.2	2.4	2	1	Taşıma. İçin Depo. ve Destek. Fa.	8.2	7.9	9.4	9.8	8.7
Yiyecek-İçecek Hz.	2.5	2.1	1.9	4	5.4	~~Türkiye ortalaması~~	~~7.7~~	~~7.8~~	~~7.8~~	~~8.8~~	~~10.2~~
Eczacılık ve Ecz. İlişkin Mal.İm.	2.4	2.9	0	1.1	6.7	Makine-Ekipman. Kurul.-On.	7.5	7.5	7.4	9.8	14.9
Mobilya İmalatı	2.3	1.3	1.1	5	6.5	Balıkçılık-Su Ürün.	7.4	8.9	4.3	7.1	3.5
Bilgisayar Ve Kişisel Ev Eşya.Onar.	2.1	1.3	1.4	0.7	0.1	Gıda Ürünleri İmalatı	7.4	7.1	7.1	7.6	6.2
Diğ. Maden.-Taş Oc.	2	4	2.1	0.6	0.6	Özel İnşaat Faality.	6.7	6	5.7	7.1	4.5
~~Türkiye ortalaması~~	~~1.9~~	~~1.6~~	~~1.6~~	~~1.6~~	~~1.8~~	Tütün Ürünleri İm.	6.4	10.8	10.3	5.5	5.7
Diğer İmalatlar	1.8	1.2	2.3	5.7	1.1	Bina Dışı Yapı. İnş.	6.4	6.2	5.8	6.7	18.5
Giyim Eşyaları İmalatı	1.7	1.6	1.9	2.1	1.6	Bilgisayar ve Kişisel Ev Eşya. Onar.	6.4	7.4	5.8	5.1	3.7

* Faaliyetler her iki cinsiyet için 2012 yılı iş kazası geçirme oranı esas alınarak büyüktten küçüğe sıralanmıştır.
IKGO= (İş Kazası Sayısı / Çalışan Sayısı) x 1.000
Oranlar yazar tarafından hesaplanmıştır.

Kaynak: (SGK, 2007-2013; SSK, 2001-2006).

Sosyal Politika Açısından Türkiye’de Ev İşçiliği

Funda Üstek

BDP İstanbul milletvekili Sebahat Tuncel Mayıs 2012’de ev işçilerinin sorunlarının araştırılması ve bu sorunlara yasal çözümler getirilmesi için meclise bir soru önergesi sunmuştu¹. Bunu takiben, Ekim 2012’de AKP Kadın Kolları “Ev Hizmetlerinde Çalışan Kadınların Çalışma Şartlarının İyileştirilmesi ve Sosyal Model Arayışı” adlı bir çalıştay raporunu hükûmete sundu². HDP milletvekili Levent Tüzel de cam silerken 4. kattan düşerek hayatını kaybeden ev işçisi Rukiye Şimşek ile ilgili Aralık 2013’te Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Faruk Çelik’in yanıtılaması için meclise bir soru önergesi verdi³. Her ne kadar bakanlık önergeye verdiği yanıtta sorumluluğu ev işçisi çalıştıranlara yüklediyse de, ev işçileri bu soru önergeleri sonucunda meclis gündemine girmiş oldu. Akabinde medyada yeralan ev işçilerini tespit etmeye yönelik ev baskınları, ev işçilerinin yasal statülerinin düzenlenmesi için yakın zamanda bir yasa yapım sürecine girileceğinin bir habercisi niteliğindeydi. Kamuoyunda “Torba Yasa” olarak bilinen, “İş Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükûmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması ile Bazı Alacakların Yeniden Yapılandırılması

¹ <http://www.sebahattuncel.net/yasama-faaliyetleri/arastirma-onergeleri/ev-iscilerinin-sorunlarinin-arastirilmesi-icin-onerge-04-05-2012/> Son erişim tarihi 25.05.2014.

⁴ <http://www.akparti.org.tr/upload/documents/ev-hizmetleri-calistayi.doc> Son erişim tarihi 14.07.2014.

¹ <http://www.sendika.org/2014/07/ev-iscilerinden-bakanlik-degil-isverenleri-sorumlu/>
Son erişim tarihi 25.08.2014.

nılmasına Dair Kanun Tasarısı" 2014'te TBMM'de görüşülmeye başlandı. Fakat Ağustos ayında meclisin tatile girmesiyle beraber görüşmeler yarıda kaldı ve tatil dönüşü tasarı yeniden görüşülmeye başlanacağı için, henüz ev işçilerinin statüsünde bir değişiklik meydana gelmedi.

Bu yazı Türkiye'de ev işçisi kadınların sosyal politika açısından müphem durumunu tartışmaktadır. Ev işçileri, ilgili kanunlarda "istisna" ve "hariç" kategorilerinde yer almakta, işçi sayılmamaktadır. Bunun bir yansıması olarak, 2012'ye kadar yaşanan ev işi kazaları Kamu Davası olarak görülmüş, iş müfettişleri tarafından değerlendirilmeye dahi alınmamıştır. Türkiye'de ev işçiliğinin yasal durumuyla toplumsal cinsiyet rolleri arasında güçlü bir bağlantı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Genel olarak ev işinin üretken olmayan (maddi bir çıkar sağlamayan) bir "kadın işi" olarak görülmesi, ev işinin toplum nezdinde değersiz görülmesini beraberinde getirmekte, bu işleri yapan kadınlar üretken duruma geçtiklerinde dahi emekleri toplumsal cinsiyet rollerinin bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Ev hizmetlerinin özel hanelerde yapılması da sosyal politika nezdinde bir ikililik yaratmaktadır: ev işçisi, ev kadını mıdır, yoksa işçi midir? AKP rejiminin toplumsal cinsiyet yanlı tutumu hesaba katıldığı zaman, ev işinin kadın işi sayılmasının devletin bu iş kolunu "özel bir alan" adledmesinde ve genel olarak diğer iş kollarından farklı tutmasında etkili olduğu söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye'de ev işçilerinin yasal durumu üç tema üzerinden incelenebilir: belirsizlik, ikililik ve cinsiyetçilik.

Yazıya toplumsal cinsiyet, sosyal devletler ve ev işçiliği konusunda dünya yazınına inceleyerek başlayacağım. Daha sonra, Türkiye'de ev işçiliği üzerine yapılmış akademik araştırmaları değerlendireceğim. Bu bilgiler ışığında yazının ana bölümünde Türkiye'de yasalarda ve sosyal politika uygulamalarında ev işçilerinin durumunu inceleyeceğim. Sonuç bölümünde Türkiye'de ev işçilerinin yasal durumunun okuması üzerinden Türkiye'deki sosyal devlet yapısı arasındaki ilişkiyi tartışacağım.

Toplumsal Cinsiyet, Sosyal Devletler ve Ev İşçiliği

Uluslararası Çalışma Örgütü'ne (ILO) (2011) göre ev işçiliği, evin belirli bir üyesi veya tüm fertleri için, para karşılığı evde ya-

pılan tüm işleri kapsar⁴. Buna temizlik, ütû, yemek yapma, bulaşık yıkama, bahçe bakımı, evin güvenliğini sağlama, çocuk, hasta ve özürlü bakımı ve de ailenin özel şoförlüğünü yapmak dahil edilmiştir. Yine aynı tanıma göre ev işçisi, bu işleri tam zamanlı ya da yarı zamanlı olarak yapan, bir ya da birden fazla işveren için çalışan, ülke vatandaşı olan ya da olmayan, evde işverenle birlikte yaşayan ya da başka bir hanede ikamet eden kişiler olarak tanımlanmıştır.

Ev işçiliği kadınlar için dünyanın en eski mesleklerinden biri olarak düşünülebilir, zira kölelik, sömürgeci dönem ve diğer tüm mülk sahibine ücretli ya da ücretsiz hizmetin sınıf ilişkilerinin bir parçası olduğu toplumlarda kadınların büyük oranda istihdam edildiği bir iş kolu olagelmıştır (Dudden, 1983; Kerber, 1988; Meldrum, 2000; Fauve, 2004). Fakat önceleri yalnızca ayrıcalıklı bir zümrenin sahip olabildiği bu özel hizmet, geçtiğimiz yarım asırda orta ve üst sınıf kadınların iş piyasasına artan katılımı ve bu kadınların çalışmaları sonucunda açılan “bakım boşluğu” (*care gap*) sebebiyle, gittikçe daha geniş kesimlerin talep ettiği bir iş kolu haline geldi (Bonoli, 2005). Bu talebin artmasındaki en önemli etkenlerden biri olarak, kadınların iş-aile dengesini kurabilmelerini sağlayacak, çocuk, yaşlı ve hasta bakımıyla ilgili sosyal politika adımlarının atılmasında devletlerin kadınların çalışma hayatına katılma hızını yakalayamamış olmaları gösterilebilir (Lewis, 2002). Bunun sebebi ise, kadınlar iş hayatına katılmış olsalar bile, ev işinin, hem politika yapıcılar, hem de aile içindeki kadın-erkek ilişkisi bakımından hala bir kadın işi olarak görülmesidir.

Ev işinin çoğunlukla kadınlar için, özel hanelerde yine kadınlar tarafından yapılan bir iş olması ev işi ve işçileri konusunda veri toplamayı güçleştirmektedir. İş gücü araştırmalarında ev işinin tanımı ülkeden ülkeye farklılık gösterdiği gibi, bazı ülkelerde (örneğin Türkiye, bkz. Erdoğan ve Toksöz, 2013) ev işi farklı bir iş kolu olarak dahi sayılmamaktadır (ILO, 2009: 6). Aynı zamanda ev işinin dünyanın birçok ülkesinde halen kayıtdışı bir iş olması, ev işini talep edenlerin ve yapanların da işi saklamalarına ya da yaptıkları işi daha az bildirmelerine yol aç-

⁴ http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C189 Son erişim tarihi 22.07.2014.

maktadır (ILO, 2009). Halihazırda yapılan istatistiki çıkarımların büyük ihtimalle dünyadaki ev işçilerinin ancak küçük bir kısmını temsil etmesine rağmen, ILO dünyada en az 53 milyon kadın ve erkek işçinin ev işinde çalıştığını tahmin etmektedir. Bu sayının büyük çoğunluğunun (yüzde 83) kadınlar oluşturmaktadır. Bu rakamlara göre, dünyada her 13 kadından biri ev işinde çalışmaktadır (ILO, 2010: 20).

Sosyal devletlerin temelinde toplumdaki eşitsizlikleri iyileştirmek fikri yatar (Orloff, 1996). Geçtiğimiz yüzyılda ortaya çıkan sosyal devlet anlayışı hem bilinen sosyal risklere karşı (sakatlık, hastalık, emeklilik, işsizlik, yoksulluk) hem de değişen dünyanın yol açtığı yeni risklere karşı (aile-iş dengesi, bakım boşluğu, (*care gap*) nüfusun yaşlanması, yalnız ebeveynlik, eğitim seviyesinin düşüklüğü, sosyal güvenlik kapsamında olmama) bireyleri korumayı hedefler (Bonoli, 2005). Ev işçiliği bu bilinen ve yeni riskler arasında toplumların devamını sağlamaları açısından çok önemli olsa da, ev işinin sosyal devletler tarafından bir politika alanı olarak görülmesi oldukça yeni bir olgudur.

Esping-Andersen'in (1990) ünlü "*Refah Kapitalizminin Üç Dünyası*" adlı çalışması sosyal devletleri "emeği meta olmaktan çıkarma" (*decommodification*) indeksine göre, yani piyasadan bağımsız olarak devletin bireye hangi konularda ve ne nitelikte yardım edeceğine göre sınıflar. Fakat bu indekse göre ev dışında çalışan ve düzenli bir geliri olan erkekler işleri üzerinden sosyal haklara sahipken, ev içinde çalışan kadınların sosyal haklara erişimi ancak erkeklere bağımlılıkları üzerinden (eş ya da çocuk olarak) tanımlanmaktadır. Bu karşılaştırmada kadınların ev içi emeği, erkeklerin piyasadaki emeklerinden daha değersiz sayıldığı ve dolayısıyla toplumsal cinsiyet eşitsizliğini yeniden ürettiği için Esping-Andersen feminist araştırmacılar tarafından sıkça eleştirilmiştir (bkz. Lewis, 1993; Orloff, 1996; Daly, 2000). Bu bağlamda Jane Lewis'in (1992) önerdiği sosyal devletleri "aile reisi"nin erkek egemenliğine göre sınıflandırma modeli (*male breadwinner model*) sosyal devletlerin toplumsal cinsiyet rollerini nasıl sosyal politikalarına eklemlediğini ve yapılan politikalar sonucunda bu rolleri nasıl dönüştürdüğünü inceler. Lewis'in modeline göre ülkeler 1) erkek aile reisi anlayışının baskın olduğu, 2) erkek aile reisi anlayışının değişmekte olduğu ve 3) erkek aile reisinin etkisinin azalmakta olduğu sosyal devletler olmak

üzere üç gruba ayrılmaktadır. Bu üç kategori erkekler ve kadınlar arasında ev işinin paylaşımına göre ve ev işine verilen değere göre sıralanmıştır.

Erkek aile reisi anlayışının baskın olduğu İrlanda ve İngiltere gibi ülkelerde kadınlar ailede ikincil kazanan kişiler olarak görülmekte, genel olarak yarızamanlı ve düşük statülü işlerde çalışmaktadır. Doğum, bebek bakımı ve çocuk bakımı izinleri oldukça kısıtlı olmakla beraber yalnızca kadınlara sunulmaktadır. Lewis bu konudan bahsetmemiş olsa da, Türkiye’nin de erkek aile reisi anlayışının baskın olduğu bir sosyal devlet yapısına sahip olduğu söylenebilir. Sağlık ve emeklilik gibi sosyal haklardan yararlanmak formel olarak istihdam edilen ve prim ödeyen kişilere mahsustur; fakat kadınların formel sektörde yer alma oranları erkeklerin yarısından da azdır (sırasıyla yüzde 26.5 ve yüzde 55) (TÜİK, 2014). Kadınlara eşleri ve babaları üzerinden sağlık haklarına erişim olanağı tanınmıştır⁵. Ayrıca doğum izni, süt izni, çocuk yardımları, bakıma muhtaç çocukları olanlar için maddi yardımlar ve erken emeklilik olanakları, eşi ya da babası ölmüş “kimsesiz” kadınlar için maddi yardımlar sadece kadınlara sunulmuştur. Bu yardımların sadece kadınlara yapılması kadınların erkeklere olan bağımlılıklarını yeniden üretmekte ve kadınları toplumsal olarak işçi değil, bakım rolleri üzerinden konumlandırmaktadır. Kadınların bakım rolleri üzerinden konumlandırılmalarının başka örnekleri de mevcuttur. İşyerlerinin kreş açma yükümlülükleri de kadın çalışan sayısı üzerinden belirlenmiş ve bu yolla erkek çalışanların çocuk bakımı konusunda sorumluluğu olmadığı ima edilmiştir. Bunun yanı sıra kreş olanakları sınırlı ve oldukça pahalıdır. Bu durum yoksul kadınların istihdamdan çekilip bakım işleriyle meşgul olmalarına sebep olmaktadır.

Erkek aile reisi anlayışının değişmekte olduğu ülkeler arasında, tarihsel olarak kadınların istihdama katılımının yaygın olduğu Fransa örneği incelenmiştir. Fransa’da aile yanlısı politikalar oldukça yaygındır. Örneğin kadınlara çocuk sahibi olmaları

⁵ 2008 yılında erkek aile bireylerinin de (eşler, babalar dahil) kadınlar üzerinden sağlık yardımlarından yararlanabilmeleri yasalaşırıldı. Fakat kız evlatlar için evlenene veya işe girene kadar anne/babalarının sağlık sigortalarından yararlanma hakkı sağlanırken, bu hak erkek evlatlar için 18 yaşını doldurana kadar geçerlidir (ÇSGB, 2013). Bu ayrımın kadınların aileye bağımlılığını devam ettirdiğini savunmak yanlış olacaktır.

için hem mali yardım, hem de izin olanakları sağlanmaktadır. Bir anlamda kadınlar “hem işçi, hem anne” olarak görülmektedirler. Fakat çocuklarla ilgili tüm yardımların annelere yapılıyor olması (doğum izni, çocuk yardımları, yaşlı bakım yardımları gibi), kadınların patriyarkal ilişkilerden tam olarak bağımsızlaşamamasını beraberinde getirmektedir.

Üçüncü grupta erkek aile reisi anlayışının zayıf olduğu bir ülke olarak İsveç incelenmiştir. İsveç'te iş de, bakım da her iki cinsiyetin görevi ve sorumluluğu olarak görülmekte ve sosyal politikalar da bunu yansıtmaktadır. Kadınlar ve erkekler doğum iznini paylaşabilmekte, bakım için gerekli gördükleri takdirde iş yüklerini ortaklaşa alacakları kararlar dahilinde azaltabilmektedirler.

Lewis'in aile modeli üç sosyal devlet tipolojisini ücretsiz ev içi emeğin toplumsal cinsiyet rollerine göre inceliyor olsa da, ücretli ev içi emeğe değinmemektedir. Bridget Anderson (2000) Avrupa'da göçmen ev işçiliğini incelediği araştırmasında ev işçiliğinin bu arada kalmış durumuna dikkat çeker. Anderson, feminist teorinin ev işini ataerkil toplumsal cinsiyet rolleri açısından kadın emeğini görünmez yapan bir unsur olduğunu belirtirken, ücretli ev işinin genellikle kayıtdışı ve görünmez bir “kadın işi” olarak piyasaya aktarılmasını sorgulamadığını öne sürer. Anderson'a göre, ev işinin yalnızca para karşılığı yapılıyor olması, ev işinin kadınların toplumsal cinsiyet rolü olarak görülmekten çıkıp diğer işlerle aynı statüye kavuşması için yeterli olmamıştır. Zira ev işini yapanlar ve talep edenler kadınlardır ve ev işinin yapıldığı yer yine kadınların konumlandırıldığı “özel” alanlar, yani evlerdir. Aynı zamanda toplumsal cinsiyete ek olarak ev işçiliği işveren ve işçi arasındaki sınıf, ırk, kültür gibi asimetrik ayrımlar üzerinden işlemekte ve politika yapımı sürecinde bu ayrımların da etkisiyle bir öncelik olmaktan çıkmaktadır (bkz. Anthias ve Lazaridis, 2000; Ehrenreich ve Hochschild, 2003).

Anderson'un getirdiği eleştiri, ev işçileriyle ilgili yapılan sosyal politikaların incelenmesinde daha da önem kazanmaktadır. ILO “Ev İşçileri Sözleşmesi” olarak bilinen, ev işçilerine insanca yaşam hakkı sunulması için yapılması gereken yasal düzenlemelerin çatısını oluşturan C189, yalnızca üç sene önce, 2011 yılında yapılmıştır. Üstelik ülkelerin sözleşmeye gösterdikleri ilgi de oldukça sınırlı olmuştur. Dünya'da C189'u imzalayan sadece on

dört ülke bulunmaktadır⁶ ve bu ülkelerden yalnız sekiz tanesi sözleşmeyi aktif olarak uygulamaya koymuştur⁷. Ev işçilerinin yasal ve sosyal haklar bakımından diğer işçilerle aynı işçi statüsünde kabul edildiği ülke sayısı da oldukça azdır. Örneğin, Batı Avrupa'da ve İskandinav ülkelerinde ev işçilerinin iş koşulları özel iş yasaları tarafından düzenlenirken, yalnızca Fransa ve İtalya'da ev işçilerinin toplu sözleşme yapma hakları vardır. Latin Amerika ve Afrika ülkelerinin çoğunluğu da ev işçilerinin iş koşullarını iş yasasına ek özel kanunlarla düzenlemektedirler. Asya'da göçmen ev işçisi gönderen ülkelerse (Endonezya, Singapur, Tayvan, gibi) ev işçileriyle ilgili yasa düzenlemelerini ev işçisi gönderdikleri ülkelerle karşılıklı olarak yapmaktadırlar (ILO, 2011). ILO'nun tahminlerine göre, dünyadaki ev işçilerinin en fazla yüzde 10'u diğer işçilerle aynı hak ve statüye sahiptir, bunun yanı sıra ev işçilerinin en az yüzde 30'u tamamen güvencesiz koşullarda; iş güvenliği, sağlık, emeklilik gibi haklardan yoksun olarak çalışmaktadır. Tahmin edilebileceği üzere, gelişmiş ülkelere gelişmekte olan ülkelere gidildikçe güvencesizlik istatistikleri daha da artış göstermektedir. Örneğin Filipinler, Malezya, Sri Lanka ve Tayland gibi ülkelerde kayıtdışılık oranı yüzde 60'lara çıkmaktadır. Bangladeş, Çin ve Hindistan gibi kayıtdışı ekonominin oldukça büyük olduğu bilinen ülkelerdeyse bu oranın yüzde 80'lere varabileceği tahmin edilmektedir (ILO, 2011). Türkiye'de de ev işi oldukça güvencesiz koşullarda yapılmaktadır. Erdoğan ve Toksöz (2013), Türkiye'deki ev işçilerinin yüzde 97'sinin kayıtdışı olarak çalıştığını tahmin etmektedir (s. 27).

Ev işi için güvencesizlik diğer kayıtdışılığın yaygın olduğu sektörlerle göre (tekstil, ev eksenli işler, işportacılık, vb.) farklı riskler taşımaktadır. Bunun en önemli sebebi, ev işinin tamamıyla görünmez bir iş alanı olmasıdır. Ev işi belirli bir iş yerinde değil, işverenlerin evlerinde; başka işçilerin de olduğu bir ortamda değil, kapalı kapılar ardında işçilerin tek başlarına yaptıkları bir iştir. Bunun sonucu olarak iş kazası, taciz, tecavüz, şiddet, kötü muamele gibi riskler karşısında işçiler korunmasız kalmak-

⁶ Sözleşmeyi imzalayan ülkeler imzalama sırasına göre şöyledir: Uruguay (2012), Filipinler (2012), Mauritius Adası (2012), Nikaragua (2013), İtalya (2013), Bolivya (2013), Paraguay (2013), Güney Afrika (2013), Guyana (2013), Almanya (2013), Ekvador (2013), Kosta Rika (2014), Arjantin (2014), Kolombiya (2014).

⁷ Sözleşmeyi uygulamaya koyan ülkeler Uruguay, Güney Afrika, Filipinler, Paraguay, Nikaragua, Mauritius Adası, İtalya ve Bolivya'dır.

ta, gerektiğinde dahi iş akidlerini kanıtlayamamaktadırlar (Anderson, 1997; Abu-Habib, 1998; Yeoh ve Huang, 2009). Özellikle göçmen ev işçilerinin pasaportlarına el konulup fiziksel hareket olanaklarının kısıtlanması, fiziksel ve psikolojik şiddete maruz kalmaları, ücretsiz veya çok düşük ücretlerle kötü koşullarda çalıştırılmaları gibi bulgular, kayıtdışı ev işçiliğinin “modern kölelik” olarak adlandırılmasına sebep olmuştur (Zarembka, 2003; Jureidni ve Moukarbel, 2004; Schwenken, 2005).

Lewis'in teorik çerçevesi her ne kadar ücretli ev işini incelemese de, toplumsal cinsiyet rollerinin politika yapım sürecine etkilerini ve bu sosyal politikalar üzerinden toplumsal cinsiyetin nasıl şekillendiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu açıdan bakıldığında, Lewis'in çerçevesi dahilinde erkek aile reisinin baskın olduğu sosyal devlet anlayışı ile ücretli ev işi için üretilen sosyal politikalar arasında bir bağlantı öngörülebilir. Buna göre, erkek aile reisi anlayışının baskın olduğu ülkelerde ev işi halen kadınların toplumsal cinsiyet rollerinin bir gerekliliği olarak görüleceği için yapılan politikaların da toplumsal cinsiyet rollerinin devamını sağlayacak nitelikte olacağı ve ev işçilerini diğer işçilerle eş statüde tutmayacağı savunulabilir.

Türkiye'de Ev İşçiliği Çalışmaları

Ev işçiliği Osmanlılardan bu yana süregelen (Özbay, 2012), fakat özellikle 1950'lerden sonra kentleşmeyle birlikte oldukça yaygınlaşmış bir iş alanı olmasına rağmen (Kalaycıoğlu ve Rittersberger-Tılıç, 2001), Türkiye'de ev işçiliği konusunda yapılmış akademik çalışmaların sayısı nispeten azdır. Bu çalışmaların ortak bulgusu olarak ev işçiliğinin toplumsal cinsiyet rolleri, sınıfsal eşitsizlikler ve güvencesizlikle örülü bir istihdam alanı olması gösterilebilir.

Ev işleri ücret karşılığı ya da ücretsiz olarak yapılmasından bağımsız olarak “kadın işi” olarak görülmektedir. Ev işini talep eden ve arz edenlerin genel olarak kadınlar olması bu önyargıyı yeniden üretmektedir. Orta ve üst sınıfların “bakım boşluğunu” (*care gap*) genellikle eğitim seviyesi düşük yoksul kadınlar doldurmaktadır (Kalaycıoğlu ve Rittersberger-Tılıç, 2001; Özyeğin, 2001; Suğur vd., 2008; Fidan ve Çağlar-Özdemir, 2011). Bunun sonucu olarak, bakım işleri bir kadın alanı olarak kalmaya de-

vam etmekte, ev işinin “kadın işi” olmasına dair toplumsal cinsiyet rolleri sorgulanmamaktadır.

Ev işçileri üzerine yapılan araştırmalar işveren ve işçi kadınlar arasında kurulan “abla-kardeş-vari” ilişkilere dikkat çeker (Kalaycıoğlu ve Rittersberger-Tılıç, 2001; Özyeğin, 2001; Bora, 2005). Ev işçileri için işveren zor durumda kalındığında maddi yardım istenilebilecek ya da akıl danışılabilir bir “büyük” olarak görülürken, işveren kadınlar için de ev işçileri kendi sınıfsal konumlarını pekiştirebilecekleri bir ortam sağlar. Bu ilişkiler, bir yandan diğer iş kollarında az rastlanan farklı sınıflar arasında ilişkiler kurmayı mümkün kılarken, bir yandan da sınıfsal eşitsizlikleri derinleştirir. Ev işçisi eğitimsiz, yoksul, kentlileşememiş köylü olarak konumlanırken, işveren kadınlar eğitilmiş, kentli, becerikli ve fedakar olarak kendilerini tanımlarlar (Kalaycıoğlu ve Rittersberger-Tılıç, 2001; Özyeğin, 2001; Bora, 2005). Son yıllarda dile yerleşen, ev işçileri için kullanılan “eve kadın almak” deyişi aslında bu sınıfsal ayrışmaları özetlemesi açısından çok güçlü bir örnektir. Üst sınıf kadınlar, toplumsal cinsiyet rollerinin gerekliliğini başka bir “kadın”a yüklemekte, bu sayede konumlarını erkeklere eşitlediklerini düşünmektedirler (Bora, 2005). Zira ev işçileri, işçi olarak değil, toplumsal cinsiyet rolünü belli bir ücret karşılığında sağlayanlar olarak tanımlanmaktadır.

Ev işçiliğinin güvencesizliği genel olarak kayıtdışı bir alan olması üzerinden açıklanır. Kayıtdışılık sadece sosyal güvence haklarından yoksun olmayı değil, aynı zamanda istikrarlı bir iş ve gelir sahibi olmamayı, çalışma saatlerinin uzunluğunu ve düzensizliğini, belirli bir iş tanımının olmaması sonucu ev işinin eve dair her işi ve her şeyi kapsamasını ve de daha önce belirtilen, taciz, tecavüz, kötü muamele gibi riskleri beraberinde getirir (Kalaycıoğlu ve Rittersberger-Tılıç, 2001; Özyeğin, 2001; Suğur vd., 2008; Fidan ve Çağlar-Özdemir, 2011). Kayıtdışılığın işverenler açısından da riskleri incelenmiştir. Ev işçisinin “güvenilirliği”, işverenden herhangi bir şey çalmaması, işverenlerin akraba ve eşlerine “laf taşımaması” ve de uzun çalışma saatlerine, artan iş yüküne uyum sağlaması üzerinden belirlenir. Çocuk, yaşlı veya hasta bakımıyla ilgilenen ev işçileri için bakım konusunda deneyim sahibi olmak ve tüm zamanını ve ilgisini bakılacak kişiye harcamak aranan diğer güvenilirlik özellikleri arasındadır.

(Kalaycıoğlu ve Rittersberger-Tılıç, 2001; Özyeğin, 2001). Hem işverenin hem de işçinin güven çerçevesinde çalışabilmesi için ev işçileri genel olarak tanıdık aracılığıyla bulunur. Tanıdıklar işverenin kendi tanıdıkları olabildiği gibi, aynı zamanda komşuların veya apartman görevlilerinin, güvenlik görevlilerinin tanıdığı ve “uygun” gördükleri kişiler de olabilmektedir. Ev işçileri için de tanıdık aracılığıyla iş bulmak kötü muamele olasılığına ve diğer risklere karşı en etkili yöntemdir (Kalaycıoğlu ve Rittersberger-Tılıç, 2001; Özyeğin, 2001).

1990'lı yıllardan itibaren Türkiye'de göçmen ev işçisi sayısında artış görülmüştür. Türkiye'nin çevresindeki eski sosyalist devletlerden birçok kadın ülkelerinde yaşanan ekonomik kriz sebebiyle Türkiye'ye ev işçisi olarak gelmeye başlamışlardır (Akalin, 2007; Kaşka, 2009; Demirdizen, 2013). Türkiye'nin komşu ülkelere uyguladığı vizesiz giriş ya da esnek vize politikaları, Türkiye'yi yasal yolla giriş yapmak mümkün olduğundan diğer ülkelere kıyasla daha cazibeli bir alternatif haline getirmiştir (Kümbetoğlu, 2005; Erdem ve Şahin, 2009; Demirdizen, 2013). Göçmen kadınlar genel olarak yatılı ev işçisi olarak istihdam edilmektedir. Yatılı ev işçiliği, özellikle metropol kentlerde villa tarzı evlerde yaşayan orta ve üst sınıf kadınlar tarafından iş seyahatı, yoğun çalışma saatlerine karşın artan bakım ihtiyaçlarını karşılamak için tercih edilmektedir. Yerli ev işçilerinin yatılı ev işçiliğini ataerkil ve kendi ev işleri ve bakım yüklerinden dolayı tercih etmemesi, bu istihdam talebinin özellikle göçmen (veya daha az sayıda olsa da boşanmış/eşi ölmüş) kadınlar tarafından karşılanmasına yol açmıştır (Akalin, 2007; Erdoğan ve Toksöz, 2013). Yatılı ev işçiliği göçmen kadınlar tarafından kalacak yer, fatura, yiyecek gibi masrafları olmadığı için, kazanılan paranın hepsinin biriktirilebilmesi sebebiyle özellikle tercih edilmektedir. Ancak kadınların evde ikamet etmesi sebebiyle “24 saat” iş başında olmalarının istenmesi, taciz ve tecavüz riskiyle karşılaşması, pasaportlarına el konup fiziksel hareket alanlarının kısıtlanması, haftalık ya da aylık izinlerinin olmaması (ya da olsa bile kullanmalarına izin verilmemesi), göçmen ev işçisi kadınları özellikle izole ve riskli bir hayata sürüklemektedir (Demirdizen, 2013). Medyada göçmen ev işçilerinin uğradığı taciz, tecavüz ve şiddet haberleri konunun vahimliğini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Kalaycıoğlu ve Rittersberger-Tılıç (2012) yeni çalışmalarında özel istihdam bürolarının (ÖİB) ev işçilerinin işe erişimlerindeki rolünü incelemektedir. Yazarlara göre ÖİBler İŞKUR’a bağlı olanlar ve olmayanlar olarak ikiye ayrılır. İŞKUR’a bağlı olanlar genel olarak çocuk bakımı sertifikasına sahip kadınların aracılığını yapmakta ve bu kadınlara bir kayıtlılık kazandırmaktadır⁸. Fakat temizlik işleriyle uğraşan, ya da sertifika sahibi olmayan kadınlarla yabancı göçmen kadınların istihdamında İŞKUR’a bağlı olmayan ÖİB’ler daha aktiftir. Bu ikinci grupta kayıtdışılık oldukça fazladır. İşçilerden alınan iş bulma komisyonları, işçilerin bu komisyonları tekrar ödememek için her türlü işveren muamelesine katlanmalarına sebep olmuş, dolayısıyla ev işçilerinin güvencesizliğini arttırmıştır (bkz. Kaşka, 2009; Ünlütürk-Ulutaş, 2009). Yazarlar ÖİB’lerin artan görünürlüklerine rağmen, hem yerli hem de göçmen ev işçileri için tanıdık üzerinden iş bulmanın halen yaygın olduğunu belirtmektedir. Ancak ÖİB’ler özellikle iş akdini görece formelleştirmek isteyen ve eğitimli işçi arayan işverenler tarafından özellikle tercih edilmektedir. Göçmen ev işçilerin eğitim seviyelerinin yerli ev işçilerinden önemli oranda yüksek olması, yabancı dil bilmeleri, genellikle çocuk eğitimi ve sağlığı gibi konularda eğitim almış olmaları tercih edilmelerini sağlamaktadır (Kaşka, 2009; Ünlütürk-Ulutaş, 2009).

Türkiye’de Ev İşçiliğinin Müphem Durumu

Ev işinde çalışanların istatistiklerde görünmezliği dünyada olduğu gibi, Türkiye’de de oldukça önemli bir sorundur. Erdoğan ve Toksöz’ün (2013) “Türkiye’de Ev İşçileri” adlı Uluslararası Çalışma Ofisi Raporu Türkiye’de ev işçilerinin sayısını hesaplamının istatistiki olarak ne kadar zor olduğunu gözler önüne sermektedir. Ev işçilerinin sayısına ulaşmak için kullanabilecek temel veri tabanı TÜİK Hane Halkı İşgücü İstatistikleri olmakla beraber verilerde ev işçilerini ayıracak bir sınıflandırmanın yer almaması ev işçilerinin sayısı konusunda belirsizliklere yol açmaktadır. Erdoğan ve Toksöz, evde faaliyet gösterenlerin ekonomik faaliyet ve işteki durumuna göre yaptıkları hesaplamalar

⁸ Burada kayıtlılık sosyal güvence sağlamak anlamında değil, işin bir kurum tarafından yapılması dolayısıyla belgelenmesi anlamında kullanılmıştır.

sonucu 2011 yılındaki ev işçisi sayısını 150.600 olarak tahmin etmektedir. Kadın ev işçileri bu sayının yaklaşık %90'ını oluşturmaktadır. Ancak yazarlar ev hizmetinde çalışanların işin düşük statüsünden ötürü çoğu zaman işlerini beyan etmemesi ve yerli ev işçilerinin kendilerini ev kadını olarak tanımlaması sebebiyle, bu sayının olduğundan düşük çıkmasına sebep olduğunu belirtmişlerdir (s.17). Gerçekten de, Erdoğan ve Toksöz'ün ev işçilerine dair sayısal tahminleri, alanda on seneden uzun bir süredir aktif İmece Ev İşçileri Sendikası'nın (İmece-Sen) Türkiye'de 1 milyon 300 bin ev işçisi olduğuyla ilgili tahmininden oldukça düşüktür.

Türkiye'de ev işçilerinin sayısının belirsizliği, ev işçilerinin yasal durumuna da yansımaktadır. Ev işçilerinin çalışma ilişkilerini ve sosyal haklarını ilgilendiren 4857 sayılı İş Kanunu, 6098 sayılı Borçlar Kanunu, 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu, 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu, 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu ve 6336 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu ev işçilerinin yasal statüsünde çeşitli müphemlikler yaratmaktadır. Aynı şekilde göçmen ev işçilerin yasal durumunu düzenleyen Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında 4817 sayılı kanun da belirsizlik ve ikililik açısından yerli ev işçilerinin yasal durumuna benzer özellikler taşımaktadır.

Türkiye'de ev işleri ve ev işçisi kavramlarının yerine yasada "ev hizmetleri", "ev hizmetlisi", "hizmetçi" ya da "ev hizmetlerinde çalışanlar" kavramları kullanılmaktadır. 4857 sayılı İş Kanunu'nun 4. Maddesi'nin (e) fıkrasında, ev hizmetlerinde çalışanlar istisna gösterilmiş ve kanun dışında tutulmuştur. Aynı zamanda, 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu'nda da ev hizmetlerinde çalışanlar "müteferrik istisna" olarak sayılmış ve vergi harici tutulmuştur (mad. 23/6).

Bunun yanı sıra, ev hizmetlerinde çalışanlar Sosyal Sigortalar Kanunu'nda da oldukça muğlak bir tanıma sahiptir. 1964 yılına kadar kapsam dışı bırakılmış olan ev işçileri, 1977 yılında ücretli ve sürekli çalıştıkları takdirde kanun kapsamına dahil edilmeye başlanmışlardır (2100 sayılı kanun). Fakat 30 gün sürekli olarak belirtilen çalışma süresinin hangi zaman diliminde (bir ay, bir yıl vb) gerçekleştirilmesi gerektiğine dair belirsizlik ve süreklilik kavramının tanımsızlığı, kanunun uygulanmasında engel teşkil etmiştir. 2006 yılında yürürlüğe giren 5510 sayılı Sosyal Sigorta-

lar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu’nun sigortalı sayılmayanlar başlıklı paragrafın 6/C bendinde de ev hizmetlerinde çalışanlar (ücretle ve sürekli olarak çalışanlar hariç) kanun kapsamı dışında bırakılmıştır (değişiklik: 17.4.2008-5754/4 mad.). Yine aynı madde “sürekli” çalışanlar kategorisine uyanlar arasında da “istisna”lar belirlemiş ve “ev hizmetlerinde hizmet akdi ile sürekli çalışmasına rağmen, haftalık çalışma sürelerinin 4857 sayılı İş Kanunu’nda belirtilen sürelerden az olması nedeniyle, aylık kazançları prime esas günlük kazanç alt sınırının otuz katından az olanlar” kanun kapsamının dışında bırakılmıştır. Bu istisna kuralına göre kazançları belirtilen kazanç sınırından az olduğu için ev işçilerinin büyük bir çoğunluğu kapsam dışı bırakılmıştır.

Bunun yanı sıra, 1 Ocak 2012’de uygulamaya giren Genel Sağlık Sigortası’na göre, 30 günden az çalışan ev işçileri sigortalarının devam etmesi için (bir gün dahi sigortalanmışlar ise) kalan günlerinin sigorta bedellerini tamamlamaları gerekmektedir. Sigortalanmış olmak (süresi farketmeksizin) aynı zamanda eşlerinden ya da çocuklarının sigortasından faydalanma haklarını da feshetmektedir. Bu da, işveren tarafından kısmi olarak sigortalanmış ev işçisinin hem eşinden ya da çocuklarından sigortalanma hakkını kaybetmesi, hem de sigorta bedelini 30 güne tamamlaması gerektiğinden ötürü çok büyük bir para kaybına uğraması anlamında gelmektedir.

Ancak Erdoğan ve Toksöz’ün (2013) de belirttiği gibi, kanun kapsam dışı bıraktığı ev hizmetini tanımlamamış, tanımı hukukçulara ve yargıtay kararlarına bırakılmıştır (s. 20). Karaca ve Kocabaş’a (2009) göre Türkiye’de ev işçiliğinin tanımı uluslararası mevzuata kıyasla oldukça dardır. Temizlik, yemek, çamaşır, ütü, çocuk bakımı ve eğitimi ev işleri kapsamına alınmakta; bu hizmetleri veren uşak, kahya, hizmetçi, temizlikçi, aşçı, çocuk bakıcısı bahçıvan, şoför, bekçi, hayvan bakıcısı görevindeki kişiler de ev işçisi olarak sayılmaktadır. Fakat bu tanıma göre evde hastaya bakan hemşire (Erdoğan ve Toksöz, 2013: 20) ya da devlet yardımı alarak engelli çocuğuna bakan anne ev işçisi olarak sayılmamaktadır. Bu durum, ev işçilerinin sigortalanması önünde hem tanımsızlığa bağlı bir zorluk, hem de kanunun uygulanması açısından büyük bir maddi yük yaratmaktadır.

Ev hizmetlerine 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu’nda da “istisna” kategorisinde yer verilmiş (mad. 2/c) ve bu

hizmetler kanun kapsamı dışında bırakılmıştır. Bu uygulamanın gerekçesi olarak ev işinin özel hanelerde yapıyor olması ve Anayasa'nın 21. Maddesinde işlenen konut dokunulmazlığı gösterilmektedir. Fakat ev işçileri, bir önceki bölümde de belirtildiği gibi çeşitli meslek hastalıklarına maruz kalmakta, aynı zamanda iş kazaları karşısında da korumasız kalmaktadırlar. Ev İşçileri Dayanışma Sendikası'nın (Evid-Sen) resmi olmayan verilerine göre 2012 yılında 3000'den fazla ev işçisi kadın iş kazası geçirmiş ve bunun 51'i ölümle sonuçlanmıştır. Yine aynı verilere göre, 400'den fazla ev işçisi taciz ve tecavüze uğramıştır⁹. Ev hizmetlerinin istisna tutulması, 2012 senesine kadar yaşanan ev işi kazalarının bir kamu davası olarak görülmesine sebep olmuş; iş kazası yaşayan ev işçileri ve yakınları diğer işçilerin faydalana-bildiği tazminat, iş görmeme belgesi, sağlık giderlerinin işveren tarafından karşılanması gibi haklardan faydalanamamışlardır. 2012 senesinde ev işçisi olarak çalıştığı evin penceresinden düşerek yaşamını yitiren Fatıma Aldal'ın davası örnek teşkil etmesi açısından bir dönüm noktası sayılabilir. İmece-Sen'in Fatıma Aldal Davası'nı yakından takip etmesi ve avukat görevlendirmesi sonucu ilk defa bir ev işi kazası için İş Müfettişi görevlendirilmiştir ve işveren "taksirle öldürme" suçundan bir yıl sekiz ay hapis cezası almıştır.¹⁰ Ev işinde meydana gelen kazaların ve kötü muamelelerin medyadaki görünürlüğüne artmasıyla birlikte, 2013 senesinde Sosyal Güvenlik Kurumu "Kayıtlı İstihdamın Teşviki Projesi" kapsamında birçok eve "baskın" düzenlenmiş ve işverenlere astronomik denilebilecek 16 bin ile 150 bin TL arası cezai yaptırımlar uygulanmaya başlamıştır.¹¹ Fakat düzensiz çalışan ev işçilerinin çalışmalarını kolay ve ucuz olarak sigorta altına almak için gerekli yasal düzenlemeler yapılmadan bu baskınların yapılmaya başlanması ve her ne kadar iş müfettişi atanmış olsa da, ilgili kanunlarda ev işçilerinin halen "istisna" olarak sayılması, ev işçilerinin yasal durumunda ikililik yaratmaktadır.

İş Kanunu'nun kapsamı dışında kalan işlerle, niteliği itibarıyla 30 günden az süreli ve düzensiz işlere Borçlar Kanunu'nun

⁹ <http://evid-sen.blogspot.co.uk/> Son erişim tarihi 03.07.2014

¹⁰ <http://www.bianet.org/bianet/kadin/150375-cam-silerken-dusup-olen-aldal-in-isverenine-ceza> Son erişim tarihi 25.08.2014

¹¹ <http://www.sabah.com.tr/Ekonomi/2013/09/11/temizlikci-baskini> Son erişim tarihi 21.07.2014.

genel hükümleri uygulanmaktadır (Erdoğan ve Toksöz, 2013: 20). İlk olarak 1926 yılında yürürlüğe giren Borçlar Kanunu'na göre, tüm işverene bağlı iş ilişkileri de "hizmet akdi" niteliğinde olduğundan "iş" sayılmıştır (818 sayılı kanun). Yani ev hizmetlerinde çalışanlar hizmet akdine bağlı çalıştıklarından dolayı Borçlar Kanunu'nda "işçi" statüsündedirler. 2011'de yürürlüğe giren yeni Borçlar Kanunu'nda da 1926'dan beri süregelen hizmet akdi anlayışını devam ettirilmiş ve ev işçileri yine Borçlar Kanunu kapsamında işçi olarak değerlendirilmiştir. 6098 sayılı yeni Borçlar Kanunu'nda iş sağlığı ve güvenliği önlemleri alınmak üzere işverenlere yükümlülük getiren düzenlemeler de bulunmaktadır (mad. 417). Görüldüğü gibi İş Kanunu Vergi Kanunu, İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu ve Sosyal Sigortalar Kanunu'nca kapsam dışında bırakılan ev işçileri, Borçlar Kanunu tarafından işçi sayılmaktadır. Kanunlar arasındaki bu ikililik ev işçilerinin diğer işçilerle eşit haklara sahip olması konusunda ve görünürlüğü önünde büyük bir engel oluşturmaktadır.

Göçmen ev işçileriyle ilgili yasal düzenlemelerde de birçok belirsizlik ve ikililik söz konusudur. Türkiye'de göçmen ev işçileri 2003 senesine kadar, ülkeye turist vizesiyle giriş yaparak, tamamen kayıtdışı koşullarda çalışmaktaydılar. Yabancıların çalışması konusunda herhangi bir düzenlemenin olmaması bunun en önemli sebebiydi. 27.2.2003 tarihinde yürürlüğe giren 4817 sayılı "Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkındaki Kanun"la birlikte bu kayıtdışılığın önüne geçilmeye çalışıldı. Fakat ev işinde göçmen işçi çalıştıran işverenler için getirilen büyük maddi yükler, başvuru sürecinin uzunluğu ve de başvuruların genellikle olumsuz sonuçlanması göçmen ev işçilerinin kayıtdışı çalışmaları sorununa bir çare olmamıştır. Göçmen ev işçilerinin halen büyük bir bölümü turist vizesiyle ülkeye çeşitli aralıklarla giriş-çıkış yapmakta, ya da 4817 sayılı yasanın Türk vatandaşlarıyla evli olan yabancılara sağladığı çalışma izni alma kolaylığı sayesinde (Madde 8/a), anlaşmalı evlilikler yapmaktadırlar (bkz. Akalın, 2007; Kaşka, 2009).

2003 senesinden bu yana göçmen ev işçilerinin kayıtdışı çalışmasını önlemek ve medyada sık sık yer eden göçmen ev işçilerinin maruz kaldığı kötü çalışma koşullarını engellemek için çeşitli düzenlemeler yapılmaktadır. Örneğin, 2007 senesinde yürürlüğe giren 5863 sayılı Kanun Bulgaristan ve Ukrayna'dan ge-

len göçmenlere Türkiye'de geçirdikleri süre kadar yurt dışında ikamet etmeyi zorunlu koşturmuştur. Bir başka deyişle, Türkiye'de 90 gün geçiren bir işçinin ülkeye tekrar girebilmesi için yurt dışında en az 90 gün ikamet etmesi gerekmektedir 2012 senesinde aynı sayılı kanunda yapılan bir değişiklikle yasa tüm göçmen işçileri kapsayacak şekilde değiştirilmiştir. Tahmin edileceği üzere, bu düzenleme ev işçilerinin kayıtdışılığını engelleme ve çalışma şartlarını kontrol altına alma konusunda oldukça muğlak bir düzenlemedir. Ev ve bakım işlerinin en başlıca özelliği sürekli olmalarıdır. Ev temizliği, yaşlı, hasta ya da çocuk bakımı 90 gün gibi uzun bir süre ara verilebilecek bir iş değildir. Göçmen ev işçilerine getirilen bu düzenleme, ev işçilerinin işverenleri nazarında zor durumda bırakmaktave onları kayıtdışı çalışma ya da işlerini kaybetme arasında zorlu bir tercihe zorlamaktadır.

Bu zorlu tercihin farkına varan İçişleri Bakanlığı 07.06.2012 tarihinde yayınladığı 37 sayılı Genelge'yle Türkiye'de çalışma sürelerini aşmış, dolayısıyla izinsiz çalışmakta olan göçmen ev işçilerine harç ve cezai yaptırım bedellerini karşıladıkları sürece en fazla altı ay daha geçerli olacak ve en çok dört kez uzatma alınabilecek şekilde ikamet izni vermeyi uygun görmüştür (5683 sayılı kanun, madde 9). Ancak göçmen ev işçilerinin kaçının bu uygulamadan haberdar olduğu ve kaçının harç bedellerini düzenli bir şekilde karşılayabileceği bilinmemektedir. Aynı zamanda, özellikle yatılı ev işçilerinin "24 saat" iş başında olma sorunu, pasaportlarına el konulması, taciz, psikolojik şiddet (mobbing) ve diğer şiddet risklerine karşı da ayrı düzenlemeler yapılmamıştır. Bunun yerine, göçmen işçilerin işverenlerinin 4857 sayılı İş Kanununda yer alan teftiş, denetim ve soruşturma hükümlerine göre yapılacağı belirtilmiştir. Bu yasanın yerli ev işçilerini "istisna" grup olarak kapsam dışı bıraktığı göz önünde bulundurulursa, göçmen ev işçilerini nasıl kapsayacağı belirsizliğini korumaktadır. Bu açıdan bakıldığında göçmen ev işçilerinin sosyal hakları konusunda da belirsizlik ve ikililikler söz konusudur.

Ev işçilerinin örgütlenmesi konusunda da yasal muğlaklıklar bulunmaktadır. Türkiye'de örgütlenmek ve sendikalı olmak anayasayla korunan bir haktır (bkz. Anayasa Mad.51; Sendikalar Kanunu 2821/31 (2012'ye kadar), Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu 6356 (2012 sonrası); Türk Ceza Yasası 5237/118; ILO 87 Sayılı "Sendika Özgürlüğüne ve Örgütlenme Hakkı-

nın Korunmasına İlişkin Sözleşme”). Ancak ev işçilerinin bu hakkı kullanmaları diğer iş kollarında çalışan işçiler kadar açıkça belirtilmemiştir. Örneğin, İstanbul’da 2009 senesinden beri ev işçileriyle ilgili aktif çalışmalar yürüten Evid-Sen’in 2012 Mart’ında İstanbul Valiliği’ne Ev İşçileri Sendikası kurmak için yaptığı başvuru, Bakırköy 3. İş Mahkemesi’nin ev işlerinin 2821 sayılı Sendikalar Kanunu’nun 3. Maddesi’nde belirtilen bir işçinin sendika kurmak için ancak sendikanın faaliyet gösterdiği iş kolunda çalışması gerekliliği hükmüne uymaması yüzünden reddedilmiştir. Mahkeme, ev işinin kanunda belirtilen iş kollarından herhangi birine dahil edilemeyeceği, bu yüzden de ev işçilerinin sendika kuramayacağı kararını vermiştir. Evid-Sen’in itirazını değerlendiren Yargıtay 9. Dairesi de ev işinin Sendikalar Kanunu kapsamına girmediğini¹², bu yüzden de uyuşmazlığın iş mahkemelerinde değil, kamu mahkemelerinde çözülmesi gerektiği kararını vererek, dolaylı olarak ev işçilerinin “işçi” sayılmadığını ve örgütlenme haklarının bulunmadığını belirtmiştir.

7.10.2012’de değişen Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu gereğince “Fiili ehliyetine sahip ve fiilen çalışan gerçek veya tüzel kişiler sendika kurma hakkına sahiptir” (6356 sayılı kanun, mad. 6). Bu kanun çerçevesinde İmece Ev İşçileri Sendikası’nın Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı’na yaptığı sendika başvurusu kabul edilmiş ve Türkiye’nin (ve Avrupa’nın) ilk ev işçileri sendikası olarak İmece-Sen kurulmuştur (28.02.2014). 6356 sayılı kanunda sendika kurucuların tamamının aynı iş kolunda çalışması gerekip gerekmediğiyle ilgili yasada bir boşluk olmasının İmece’nin sendikalaşma aşamasında önemli olduğu belirtilmelidir. İmece-Sen’in 27 kişilik kurucu üyeleri arasında ev hizmetlerinde çalışanlar olduğu kadar, başka işkollarında çalışanlar da bulunmaktadır. Ancak bu hüküm sadece kuruluş aşamasında geçerlidir. Sendikanın kuruluş aşamasında Çalışma Bakanlığı’nın ev işçilerini 20 numaralı “Genel İş” koluna atamış olması, sendikaya yeni üye olacak kişilerin bu iş kolunda “sigortalı” olarak çalışması gerekliliğini getirmiştir. Türkiye’de ev işçilerinin yüzde 97’lik bir bölümünün kayıtsız çalıştığı düşünüldüğünde (Erdoğan ve Toksöz, 2013: 27); İmece-Sen’in yeni üyeler

¹² http://www.radikal.com.tr/turkiye/bakanlik_ev_iscilerini_gordu-1178828 Son erişim tarihi 29.02.2014

bulmakta zorlanacağı ve bu durumun sendikanın sürekliliği bakımından sorun teşkil edeceği aşıkardır. Dolayısıyla, ev işçilerinin yasal durumunda yine bir ikililik söz konusudur; bir yandan sendika kurmalarının önü açılmış, diğer yandansa sendikal aktivitelerinin devamı neredeyse imkansız kılınmıştır.

Ev işçilerinin yasal statüsündeki muğlaklıklarla toplumsal cinsiyet rolleri arasında önemli bir ilişki olduğundan bahsedilebilir. Yaptıkları işler açısından ev işçilerine oldukça benzer alanlarda çalışan konut kapıcıları da 1976'ya kadar İş Yasası kapsamının dışında bırakılmaktaydılar (bkz. 1971 tarihli 1475 sayılı İş Yasası, madde 5). Fakat konut kapıcıları 1979 yılında 3184 sayılı yasaya eklenen ek madde 1 ile İş Kanunu kapsamına alınmışlardır. Erdoğan ve Toksöz'e (2013: 33) göre aradan 35 sene gibi uzun bir süre geçmesine rağmen ev işçilerinin İş Yasası kapsamına alınmamasını konut kapıcılarının büyük çoğunluğunun erkek, ev işçilerininse büyük çoğunluğunun kadın olmasıyla ilgili olduğunu öngörülebilir. Toplumsal cinsiyet rolleri açısından ev işlerinin kadınlar tarafından üstlenilince üretken olmayan "kadın işi", erkekler tarafından yapıldığı zaman evin geçimini sağlayan "eve ekmek getiren iş" olarak görülmesinin yasaların ev işçilerini "istisna" ya da "hariç" kategorisinde ele almaya devam etmesinde etken olduğu savunulabilir.

Toplumsal cinsiyet rollerinin ev işinin statüsüne bir diğer yansıması "evde bakım hizmeti"ni üstlenen aile fertlerine yapılan nakit yardımlarıdır. 2007 yılında yürürlüğe giren 2828 sayılı Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kanunun ek 7. maddesine göre, bakıma muhtaç engelli yakınlarının bakımını üstlenmeye karşılık bakım görevini üstlenen akrabaya her ay net asgari ücret ödenmektedir (Erdoğan ve Toksöz, 2013: 33). Özellikle düşük gelirli ailelerin bakım masraflarına yardımcı olmak amacıyla çıkarılan bu yasa¹³, hizmeti verenlerin yüzde 91'inin kadın olduğu hesaba katıldığında (Erdoğan ve Toksöz, 2013), kadınları ucuz bakım iş gücü olarak ve toplumsal cinsiyet rolleri üzerinden konumlandıran bir sosyal politika örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yasaya göre, kadınlar kendi hanelerinin içerisinde kendi hanelerindeki bireylerin bakım görevini üstleneceklerdir.

¹³ Yasadan faydalanabilmek için özürünün kaldığı hanede kişi başına düşen gelirin, asgari ücretin 2/3'ünden az olması ve özürünün en az yüzde 50 özürlü olması gerekmektedir. (Bkz. Erdoğan ve Toksöz, 2013: 33)

Türkiye’de kadın istihdamını arttırmak için bir yöntem olarak görülen bu politika, özellikle 2009 yılında Devlet Bakanı Mehmet Şimşek’in “Kadınlar iş aradığı için işsizlik yüksek” sözleriyle birlikte değerlendirildiğinde oldukça manidardır. Kadınlar “kadın işi” olan işlerde çalışarak hem kadın istihdamını yükseltecek, hem de erkeklerin işsiz kalmasına sebep olmayacaklardır. Özellikle bakım hizmetleriyle toplumsal cinsiyet rolleri arasındaki ilişkinin sorgulanmadan, bu politikanın “kadın” istihdamını arttıracaklarını düşünmek bunun önemli bir göstergesidir.

AKP rejiminin toplumsal cinsiyet rollerini pekiştirici genel söylevinin ev işinin diğer işlerden statü olarak farklı tutulmasında etkili olduğu savunulabilir. Başbakan Erdoğan 2009 yılında kadın erkek eşitliğine inanmadığını belirtmiştir¹⁴. Buna göre, kadınların ve erkeklerin yaptıkları işlerin emek piyasasında eş tutulmasını beklemek zordur. Milli Savunma Bakanı Vecdi Gönül de, AKP Kocaeli Kadın Kolları Teşkilatı’nca düzenlenen Dünya Kadınlar Günü Dayanışma Çayı’nda “Türk hanımları evinin süsüdür, erkeğinin şerefidir” diyerek kadınların toplumsal cinsiyet rollerine uygun olarak kendi evlerinin bakım ve hizmetleriyle ilgilenmeleri gerektiğini belirtmiştir¹⁵. AKP rejiminin ailenin kutsallığına yaptığı vurgu kadınlara öğütlenen “Hemen evlenin, seçici olmayın”¹⁶, “İş isten geçmeden en az üç çocuk (doğurun)”¹⁷, “kürtaj ve sezaryen katliamdır”¹⁸ söylemlerinde de görülmektedir. Bu söylemler sosyal politika yapımına da yansımaktadır. Kadınlara doğum sonrasında çalışmadıkları süreleri borçlanarak ödeme hakkı verilmesi en önemli örneklerden biridir. İlk olarak 2008 yılında yürürlüğe giren sosyal güvenlik reformuna göre en fazla iki çocuk için doğum borçlanması yapılabiliyor ve kadın iş-

¹⁴ Başbakan Erdoğan Şubat 2009’da Meclis’te kabul edilen “Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu”nun isminin kadın örgütlerinin “Kadın Erkek Eşitlik Komisyonu” olarak değiştirilmesi yönündeki taleplerini “Ben zaten kadın erkek eşitliğine inanmıyorum” diyerek reddetmiştir. <http://www.sosyalistfeministkolektif.org/feminist-politika/21-onceki-sayilar/77-kadin-erkek-esitligine-inanmayan-cinsiyetci-basbakan-istemiyoruz.html> Son erişim tarihi 25.08.2014.

¹⁵ <http://www.haberler.com/bakan-vecdi-gonul-turk-hanimlari-evinin-susudur-haberi/> Son erişim tarihi 25.08.2014.

¹⁶ <http://www.birgun.net/news/view/erdogandan-kadinlara-tavsiye-hemen-evlenin-secci-olmayin/2052> Son erişim tarihi 25.08.2014.

¹⁷ <http://www.ntvmsnbc.com/id/25008774/> Son erişim tarihi 25.08.2014.

¹⁸ http://www.radikal.com.tr/politika/erdogan_her_kurtaj_bir_uluderedir-1089189 Son erişim tarihi 25.08.2014.

çiler dört senelik emeklilik indiriminden yararlanabiliyordu (5510 Sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu). Mayıs 2014'te Meclis'e sunulan Torba yasa tasarısı, bu hakkın iki çocuktan beş çocuğa çıkarılmasını ve her çocuk için iki senelik emeklilik uygulanmasını teklif etmektedir. Bu yasa tasarısına göre, beş çocuk doğuran kadınlar, çocukları işe başlama tarihinden önce doğmuş olsalar dahi, on yıl emeklilik indirimi talep edebileceklerdir. Bunun yanı sıra, İş ve İşçi Bulma Kurumu (İŞKUR)'un 31.12.2015 tarihine kadar geçerli olan yeni işe alınan 18 yaşından büyük kadınların işveren hisselerini ödeme politikası da kadınların erkeklerle işe alınmada eşit olmadığını¹⁹, kadınları işe almak için iyi bir sebep olması gerektiğini ima etmektedir. Bu politikalar ve söylemler dikkate alındığı zaman, AKP rejiminin toplumsal cinsiyet yanlı tutumunun, ev işinin kadınların toplumsal cinsiyet rollerinin bir parçası olarak görülmesini pekiştirmekte ve bu iş kolunun sosyal politika nezdinde diğer iş kollarından farklı, "özel bir alan" addedilmesinde etkili olduğu söylenebilir.

Türkiye'de ücretli ev işinin müphem yasal durumuyla, ev işinin kadınların toplumsal cinsiyet rolleri üzerinden tanımlanması arasında önemli bir ilişki bulunmaktadır. TÜİK-Zaman Kullanımı Anketi (2006) verilerine göre Türkiye'de kadınlar ev işlerine günde ortalama 5,5 saat (313 dakika) harcarken, erkekler için bu süre 1 saatten azdır (48 dakika). Yemek hazırlığı, bulaşık yıkama, temizlik, çamaşır, ütü, dikiş ve çocuk bakımı işlerinin neredeyse hepsini kadınlar yerine getirmektedir. Kadınların bu işlere harcadığı zaman, erkeklerin harcadığı zamanın 10 katından da fazladır (kadınlar 291 dakika, erkekler 24 dakika). Türkiye Aile Yapısı Araştırması'na (2006) göre de "Kadının ev işlerini gereğince yapmaması" kesin boşanma sebebi olarak gösterilmektedir. Araştırmada erkeğin ev işlerini gereğince yapmaması ise boşanma sebebi olarak belirtilmemiştir.²⁰ Ev işlerine kadın işi olarak yaklaşılmaması yargı sisteminde alınan kararlara da yansı-

¹⁹ Bu politika erkeklerde yalnızca 18-29 yaşları arasında uygulanmaktadır, kadınlar için üst yaş sınırı belirlenmemiştir. <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/isveren/tesvikler.aspx> Son erişim tarihi 25.08.2014.

²⁰ Bunun yerine "Erkeğin evin ekonomik olarak geçimini sağlayamaması"nın boşanma nedeni olup olmayacağıyla ilgili bir soru bulunmaktadır. Kadınların evin ekonomik olarak geçimini sağlayamamalarıyla ilgili bir soru da bulunmamaktadır.

mıştır. 2014 yılında Ankara 5. Aile Mahkemesi, eşinden şiddet görmesi ve eşinin kendisini aldatması sebebiyle boşanma davası için mahkemeye başvuran Yonca G.’nin “eşi ve çocuğunun ihtiyaçlarıyla ilgilenmediği, ev işlerini yapmadığı” sebeplerinden ötürü 5 bin TL maddi, 2 bin TL manevi tazminat ödemesi kararını vermiştir. Yargıtay 2. Hukuk Dairesi de bu kararı onamıştır²¹. Ev işinin kadınların cinsiyet rollerinin bir gerekliliği olarak görülmesi, emek piyasasında bu işin ücretli ya da ücretsiz yerine getirilmesinden bağımsız olarak değersizleştirilmesine sebep olmaktadır. Bu sebeple ev işçilerinin diğer iş kollarında çalışan işçilerle birlikte eş tutulmamakta, ev işçileri “istisna” ve “hariç” kategorilerinde değerlendirilmektedir.

Özetlemek gerekirse, ev işçilerinin yasal durumu üç tema üzerinden incelenebilir: Belirsizlik, İkililik ve Cinsiyetçilik. Yasalarda ev işçilerinin işçi sayılıp sayılmadığına dair belirsizlik ve farklı yasaların ev işçilerine dair farklı tutumları çeşitli ikililikler yaratmaktadır. Ev işçilerinin müphem yasal durumu ile ev işinin kadınların toplumsal cinsiyet rollerinin bir parçası olması arasında bir ilişki kurulabilir. Ücretsiz ev işinin neredeyse tamamının kadınlar tarafından yapılıyor olması, ev işi emek piyasasında ücretli olarak yapıldığında dahi kültürel olarak değersiz sayılmasının önüne geçememektedir. Ev işinin yasalarda “özel” ya da “istisna” maddeleriyle incelenmesi, özellikle de benzer işler yapmakta olan konut kapıcılarının bundan 35 sene gibi uzun bir süre önce diğer iş kollarıyla eşit haklara kavuştuğu dikkate alındığında, cinsiyetçi bir sosyal politika zihniyetine işaret etmektedir.

Torba Yasa Ev İşçilerinin Durumunu Değiştirebilir mi?

Temmuz 2014’te kamu oyunda “Torba Yasa” olarak bilinen “İş Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması ile Bazı Alacakların Yeniden Yapılandırılmasına Dair Kanun Tasarısı” TBMM’de görüşülmeye başlandı. Altı bölümlük tasarının dört bölümü görüşüldü ve onandı. Fakat Ağustos ayında meclisin tatile girmesiyle beraber görüşmeler yarıda kaldı ve tatil dönüşü tasarının yeniden görüşülmesi gerekeceği için, henüz ev işçilerinin statüsünde şimdiye kadar bahsed-

²¹ http://m.radikal.com.tr/turkiye/ev_isi_yapmayan_kadina_7_bin_lira_tazminat_cezasi-1204731. Son erişim tarihi 12.08.2014.

len yasal düzenlemeler dışında bir değişiklik meydana gelmedi. Yine de, Torba Yasa'nın ev işçilerinin yasalarındaki müphem durumunu nasıl düzenlemeye çalıştığı örnek teşkil etmesi açısından oldukça önemli bir rol teşkil etmektedir.

Torba Yasa, 5510 Sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'na ev hizmetleriyle ilgili ek bir madde koymaktadır (Madde 56- Ek Madde 9). Ek maddeye göre, ev hizmetlerinde bir veya birden fazla işveren için bir ay süresinde 10 gün ve daha fazla çalışan işçiler sigortalanabilecektir. İş akdinin bildirimi, işverenler tarafından örneği Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na hazırlanan bir belgeyle en geç bir ay içinde yapılacak; bu süre içinde bildirilmeyen çalışmalar için işverene cezai yaptırım uygulanacaktır. Çalışma süresi bir ay içinde 10 günden az olanlar ise, çalıştıkları süreyle orantılı olarak prime esas günlük kazanç alt sınırının yüzde 2'si oranında iş kazası ve meslek hastalığı sigortası priminden faydalanabilecektir. Bu işlem de yine işveren tarafından, kurumca düzenlenen belgenin kuruma verilmesiyle sağlanacak, aksi takdirde işverene cezai işlem uygulanacaktır. Bu şekilde ev hizmetlerinde çalışanların sigortalılıkları tescil edilmiş olacaktır.

Torba yasaya göre, bir ayda 10 gün ve daha fazla süreyle çalışan ev işçileri işçi, ev işçisi çalıştıranlar işveren sayılmaktadır; 10 günden az çalışanlar ve çalıştıranlar içinse aynı durum geçerli değildir. İkinci tip çalışma ilişkisi içerisinde olanların iş kazası ya da meslek hastalığı sebebiyle sigorta kapsamından yararlanabilmeleri için, iş kazasının olduğu tarihten en az 10 gün önce iş akidlerinin tescil edilmiş olması ve sigortalılıklarının da halen devam ediyor olması gerekmektedir.

Görüldüğü üzere, Torba Yasa, halihazırda geçerli olan Borçlar Kanunu'nun 30 gün olarak belirttiği iş sürekliliği süresini 10 güne indirmektedir. Fakat 5510 sayılı Kanunu'nun geneline bakıldığında, herhangi bir personelin bir gün çalışsa dahi işçi sayılması, iş güvenliği ve sağlık sigortasından yararlanabilmesi gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında ev işçileri için düzenlenen "özel" ek maddede, çalışma süresinin 10 gün olarak belirlenmesi keyfi gözükmemektedir. Torba yasanın çalışma sürelerinden bağımsız olarak ev işçilerinin kayıt altına alınmasını sağlayacağı için onları daha görünür kılacağı öngörülebilir. Torba Yasa'nın ev işinde yaşanan meslek hastalıkları ve iş kazalarına karşı da bir görünürlük ve farkındalık yaratacağı öngörülebilir. Fakat bu gö-

rûnûrlük, güvenceli ve sigortalı bir iş, diğer iş kollarıyla eşit ve aynı haklara sahip bir iş alanı anlamına gelmemektedir. Örneğin, ev işçisi çalıştıranların sigorta primlerinden kaçınmak için çalışanların günlerini 10 günden az olacak şekilde düzenlemeye başlayacakları öngörülebilir. Ev işçilerinin de on günden fazla çalışsalar dahi, işverenleri sigorta primlerini yatırmak istemediği zaman sigortalılık ya da işlerini kaybetmek arasında zorlu bir seçime itileceği tahmin edilebilir. Bu açıdan bakıldığında, Torba Yasa’nın ucuz ve kolay bir sigortalama alternatifi yaratmadığından ve keyfi bir süreklilik sınırlaması getirdiğinden ev işçilerinin yasal durumunda gerekli değişiklikleri yapmayacağı savunulabilir.

Sonuç Yerine

Türkiye’de ev işçilerinin yasal durumu üç kavram üzerinden incelenebilir: Belirsizlik, İkililik ve Cinsiyetçilik. Ev işçileri, yasalarda diğer iş kollarından ayrı tutulmakta ve “istisna” olarak incelenmektedir. Ev işinin ücretli ya da ücretsiz yapılmasından bağımsız olarak “kadın işi” olarak görülmesi, toplumsal olarak değersizleştirilmesini beraberinde getirmekte ve ev işinin diğer işlerden farklı olduğu yönünde bir algıya yol açmaktadır. Ev işinin özel hanelerde yapılıyor olması, işçi ve işveren ilişkisinin diğer iş kollarına oranla kadınlar arasında ve sınıflar arası bir ilişkiye dayanması bu algıya yol açmaktadır.

Türkiye’de ev işinin istisnai durumuyla, erkek aile reisi anlayışının baskın olduğu bir sosyal devlet yapısı olması arasında güçlü bir bağ öngörülebilir. Türkiye’de ücretsiz ve ücretli ev işinin neredeyse hepsini kadınlar yapmaktadır. AKP rejiminin cinsiyetçi söylemi ve politikaları da bu erkek aile reisi anlayışını pekiştirmektedir. Ailenin kutsallığına ve her kadının en az üç çocuk doğurmasına ilişkin yapılan vurgu kadınlara sunulan erken emeklilik hakkı, evde bakım hizmetlerinden yararlanma hakkı gibi sosyal politikalara yansımaktadır. Dolayısıyla Türkiye’de kadınlar emek piyasasında işçi olarak değil, bakım rolleri üzerinden konumlandırılmaktadır.

Sonuç olarak, diğer işler gibi ücret karşılığı hizmete dayandığından, ev işi iş, ev işçileri de işçidir. Ev işçilerinin sosyal güvenlik haklarından diğer işçilerle eş bir şekilde yararlanması ve çalışma koşullarının güvence altına alınması gerekmektedir. Ücret denetimi, standardizasyonu, iş saatleriyle ilgili düzenleme ve

en önemlisi olarak da iş güvenliği konularında gerekli düzenlemeler derhal yapılmalıdır. Bunun için ev işçilerinin düzensiz çalışma rutinleri dikkate alınmalı, sadece sürekli ve düzenli çalışan ev işçilerinin değil, tüm ev işçilerinin sosyal haklardan yararlanabilmesi sağlanmalıdır. Yasa tasarı sürecinde sahada aktif ev işçileri sendikalarının ve diğer kadın örgütlerinin görüşleri mutlak bir şekilde değerlendirilmeye alınmalıdır. Bu alanda atılması gereken ilk adımlardan biri, Türkiye'nin ILO C189 Ev İşçilerine İnsana Yakışır İş Sözleşmesi'ni imzalaması ve uygulamaya koymasıdır. Avrupa'da İtalya ve Almanya sözleşmenin uygulamaya nasıl konulacağı konusunda örnek alınabilir. Ev işçilerinin sosyal güvence kapsamına alınmasında işverenlerin diğer iş kollarından farklı olarak özel haneler olduğu ve yüksek sigorta ücretlerini ödeyemeyecekleri gözetilmelidir. Ev işçilerinin de yüksek prim bedellerini karşılayamayacağı dikkate alınmalıdır. Bu sebeple getirilen sigorta sisteminin hem işverenler hem de işçiler için bürokratik açıdan kolay ve maddi açıdan karşılanabilir olması şarttır. Ev işinin güvenceli bir iş olarak yasal statüye kavuşturulması insan hakları ve işçi hakları açısından çok önemli bir gerekliliktir.

Kaynakça

- Abu-Habib, Lina. "The Use and Abuse of Female Domestic Workers from Sri Lanka in Lebanon", *Gender & Development*, 1998, (6), 52-56.
- Akalin, Ayşe. "Hired as a Caregiver, Demanded as a Housewife Becoming a Migrant Domestic Worker in Turkey", *European Journal of Women's Studies*, 2007, (14), 209-225.
- Anderson, Bridget. "Servants and Slaves: Europe's Domestic Workers", *Race & Class*, 1997, (39), 37-49.
- Anderson, Bridget. "Doing the Dirty Work?: The Global Politics of Domestic Labour", Palgrave Macmillan, 2000.
- Anthias, Floya ve Gabriella, Lazaridis. "Gender and Migration in Southern Europe: Women on the Move", Berg, Oxford, 2000.
- Bonoli, Giuliano: "The Politics of the New Social Policies: Providing Coverage against New Social Risks in Mature Welfare States", *Policy & Politics*, 2005, (33), 431-449.
- Bora, Aksu. "Kadınların sınıfı", İletişim yayınları, İstanbul, 2005.
- Daly, Mary. "The Gender Division of Welfare: The Impact of the British and German Welfare States", Cambridge University Press, Cambridge. 2000.

- Demirdizen, Derya. "Türkiye'de Ev Hizmetlerinde Çalışan Göçmen Kadınlar: Yeni Düzenlemelerle Yarı Köle Emegine Doğru Mu?", *Çalışma ve Toplum*, 2013, (38).
- Dudden, Faye E. "Serving Women: Household Service in Nineteenth-Century America", Wesleyan University Press Middletown, CT, 1983.
- Ehrenreich, Barbara ve Arlie Russell Hochschild. "Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy", Macmillan, 2003.
- Erdem, Ziya ve Levent Şahin. "Ülkemizde Ev Hizmetlerinde İstihdam Edilen Yabancı Uyruklu İşgücünün Çalışma Koşulları: İstanbul İli Üzerine Bir Alan Çalışması", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 2010, 281-325.
- Erdoğan Seyhan ve Gülay Toksöz. "Türkiye'de Ev İşçileri", *ILO Raporu*. 2013.
- Esping-Andersen, Gosta. "The Three Worlds of Welfare Capitalism", Polity, Cambridge, 1990.
- Fauve, Antoinette. "Domestic Service and the Formation of European Identity: Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21st Centuries", Peter Lang, 2004.
- Fidan, Fatma ve M. Çağlar Özdemir. "Ev Hizmetlerinde Çalışan Kadınlar ya da Evlerin Kadınları", *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 2011, (2), 79-89.
- ILO. "Decent Work for Domestic Workers", *International Labour Conference, 99th Session*, Geneva, 2009.
- ILO. "Report of the Committee on Domestic Workers, Provisional Record No. 12", *International Labour Conference, 99th Session*, Geneva, 2010.
- ILO. "Measuring the Economic and Social Value of Domestic Work", *Policy Brief No 3 Conditions of Work*, Geneva, 2011.
- Jureidini, Ray ve Nayla Moukarbel. "Female Sri Lankan Domestic Workers in Lebanon: A Case of 'Contract Slavery'?", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2004, (30), 581-607.
- Kalaycıoğlu, Sibel ve Helga Rittersberger- Tılıç. "Evlerimizdeki Gündelikçi Kadınlar", Su Yayınları, İstanbul, 2001.
- Kalaycıoğlu, Sibel ve Helga Rittersberger- Tılıç. "Çocuk ve Yaşlı Bakıcıları: Enformel Sektörde Kadınlar", *Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın*, (der.) Saniye Dedeoğlu ve Adem Y. Elveren, İletişim, İstanbul, 2012.
- Karaca, Gökçek N. ve Fatma Kocabaş. "Ev Hizmetlerinde Çalışanların Karşılaştıkları Sorunların Türkiye Açısından Değerlendirilmesi", 2009, 161-176.

- Kaşka, Selmin. "The New International Migration and Migrant Women in Turkey: The Case of Moldovan Domestic Workers", *Land of diverse migrations: Challenges of emigration and immigration in Turkey*, (der.) Ahmet İçduygu ve Kemal Kirişçi, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Kerber Linda K. "Separate Spheres, Female Worlds, Woman's Place: The Rhetoric of Women's History", *The Journal of American History*, 1988, 9-39.
- Kümbetoğlu, F. Belkıs. "Enformelleşme Süreçlerinde Genç Göçmen Kadınlar ve Dayanışma Ağları", *Folklor/Edebiyat*, 2005, (11), 5-25.
- Lewis, Jane. "Gender and Welfare State Change", *European Societies*, 2002, (4), 331-357.
- Meldrum, Tim. "Domestic Service and Gender, 1660-1750: Life and Work in the London Household", Addison-Wesley Longman Ltd, 2000.
- Orloff, Ann. "Gender in the Welfare State", *Annual Review of Sociology*, 1996, 51-78.
- Özbay, Ferhunde. "Türkiye'de Ev Emekinin Dönüşümü: On Doku-zuncu Yüzyıldaki Osmanlı Ev Kölelerinden Günümüzde Kaçak Göçmen İşçilere", *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emegi*, (der.) Ahmet Makal ve Gülay Toksöz, Ankara Üniversitesi Yay-inevi, Ankara, 2012.
- Özyeğin, Gül. "Untidy Gender: Domestic Work in Turkey", Temple University Press, Philadelphia, 2001.
- Schwenken, Helen. "'Domestic Slavery' versus 'Worker Rights': Political Mobilizations of Migrant Domestic Workers in the European Union", Centre for Comparative Immigration Studies, University of California Press, San Diego, 2005.
- Suğur, Nadir, Serap Suğur ve Temmuz Gönç-Şavran. "Türkiye'de Orta Sınıfın Mazbut Hizmetkarları: Kapıcılar, Gündelikçiler ve Çocuk Bakıcıları", *SBF Dergisi*, 2008, (63), 161-183.
- Ünlütürk Ulutaş, Çağla. "Evin İçi İşyeri: Ev Hizmetleri, Ücretli Emek ve Göçmen Kadın Emegi", *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emegi: Türkiye Örneği*, (der.) Saniye Dedeoğlu ve Melda Yaman-Öztürk, SAV Yayınları, İstanbul, 2009.
- Yeoh, Branda S.A. ve Shirlena Huang. "Foreign Domestic Workers and Home-Based Care for Elders in Singapore", *Journal of Aging & Social Policy*, 2009, (22), 69-88.
- Zarembka, Joy M. "America's Dirty Work: Migrant Maids and Modern-Day Slavery", *Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*, 2003, 142-153.

Tarımsal Yapılarda Dönüşüm ve Tarımda Kadın Emeği

Melda Yaman

Giriş

Türkiye uzun yıllar boyunca tarım ülkesi olarak kabul edilmişti. 2000'lere dek Türkiye “dünyada kendi besinini üreten yedi ülkeden biri” olarak anılmaktaydı. Tarımsal üretim ülke ekonomisinde önemli bir yer kapladığı gibi, ihracatta da önemli bir paya sahipti.

Türkiye’de tarımsal yapılar büyük oranda küçük üreticiliğe dayanmakta; üretim büyük ölçüde küçük meta üreticiliği biçiminde sürdürülmektedir. Üretim yapılan toprak büyüklüğü AB ülkeleri ile kıyaslandığında epeyce küçüktür. Türkiye tarımı 3 milyon tarım alanından oluşurken, bunların çoğu ortalama 6 hektarlık küçük aile çiftliğidir. AB-27 ülkelerinde ise tarım alanlarının toplam sayısı 13 milyondur ve bu işletmeler ortalama 12 hektar büyüklüğündedir (European Commission, 2006’dan aktaran Koçak, 2012: 12-13). Küçük üreticilikte emek gücü metalaşmamıştır ancak gübre ve tohum gibi üretim araçları ile hane- nin günlük ihtiyaçları meta ilişkilerince sağlanmaktadır (Aydın, 1986: 208). Üretimin bir bölümü geçimlik üretimken, büyük bölümü pazara yöneliktir.

Tarım, kadın istihdamının da önemli bir alanı olagelmıştır. Tütün ve çay gibi pek çok ürün üretiminde açık bir biçimde gö-

rüldüğü üzere tarımda esas olarak kadın emeği yoğunudur. Kadınlar tarımda genellikle ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. Kırsal nüfusun Türkiye nüfusu içinde önemli bir yer tutmasına bağlı olarak, kırdaki kadınların istihdama katılımı da Türkiye genelinde üzerinde seyretmiştir. 2013 yılı verilerine göre, kente (yüzde 28) kıyasla kırsal alanda (yüzde 36,7) daha çok kadın işgücüne katılmaktadır (KGSM, 2014). Tarım son yıllara kadar kadınların başlıca istihdam edildiği alandır; 2004 yılına dek istihdamdaki kadınların yarısından fazlası tarımda çalışmaktadır.

Sanayinin geliştiği 1960-70'ler boyunca tarımsal üretim gerilemişse de, devletin sağladığı desteklerle tarım, ülke ekonomisindeki yerini korumuştur. Bu destekler şu başlıklarda toplanabilir: Üreticiye tarımsal girdi sağlamak, tarımsal kredi açmak, tarımsal ürün alımlarında bulunmak. Bu işlevlerin üçü de 1980'li yıllara kadar kamu yönetiminin önemli alanları olmuştur. Tarımsal girdiler (tohumluk, gübre, yem, tarımsal ilaç, traktör, tarımsal makine, tarımsal kredi, eğitim) kamu kuruluşları tarafından üretilmiş ve bu kuruluşlar tarafından dağıtılmıştır. Tarımsal ürünlere ilişkin fiyat ve destekleme politikası, tarım yönetimini piyasa oluşturma ve yönetme işlevi ile donatmıştır (Ertürk Keskin ve Yaman, 2013: 443).

Türkiye'de son otuz yılda yaşanan süreç, tarımsal yapılarda çok katmanlı bir dönüşüm ortaya çıkarmıştır. Devlet giderek tarıma verdiği destekleri azaltmış, tütün gibi ürünlerde alım garantisini sonlandırmıştır; bu süreçte tarımsal kurumlar yeniden örgütlenmiş, tarımsal girdiye dayalı KİT'ler özelleştirilmiştir. Başta tütün ve şekerpancarı gibi tarımla sanayiye birleştiren ürünler olmak üzere devletin tarımdan desteğini çekmesiyle, tüccar ve ülke içi/uluslararası sermaye grupları üretimi belirler hale gelmiştir. Bunun sonucunda tarımsal üretimde ürün bileşimi değişmiş, çiftçiyi emek yoğun üretilen bu ürünlerden ayçiçeği, soya, mısır, kanola, yem bitkileri gibi işgücünün nispeten daha az kullanıldığı üretim alanlarına kaydırmıştır (Özer ve Biçerli, 2004'ten aktaran Candan ve Özalp Günel, 2013: 94). Başlıca gelir kaynağını yitiren kır nüfusu giderek yoksullaşmış, bir kısmı tarımda ücretli işçilik yaparken, bir kısmı da kentlere göç etmek zorunda kalmıştır. Böylece kır kent nüfus oranı da kentler lehine değişmektedir.

Tarımsal yapılarda yaşanan dönüşüm kadın istihdamını ciddi bir biçimde etkilemiştir. Kadınlar giderek önemli bir istihdam alanından çekilmektedir. Başka sektörlerde iş bulma şansı olmayan kadınlar giderek sözleşmeli üreticilik yahut mevsimlik tarım işçiliği yapmak durumunda kalmaktadır. Bu eğilim, kadınların üretim sürecindeki denetimi yitirmesi anlamına gelmektedir. Tarımdaki dönüşümle hızlanan kente göç, kadınlar için daha büyük sorunlar yaratmaktadır. Kentlere göçle birlikte erkekler işçileşirken kadın işsizliği yükselmektedir. Çünkü kadınlar şehirlerdeki işlerin gerektirdiği vasıflara sahip olmadıkları için, ya işsiz kalmakta ya da sosyal güvencenin bulunmadığı enformel işlerde çalışmak zorunda kalmaktadır.

Tarımda yaşanan gelişmeleri “tarımın bitmesi” biçiminde değerlendirmek doğru değildir. Son otuz yıldır yürütülen politikalarla sermayenin tarımsal üretimde tahakkümü derinleşmekte, üretim ilişkileri kapitalist tarzda yeniden örgütlenmektedir. Bu çalışmada kapitalist biçimde yeniden örgütlenen tarımda yaşanan dönüşüm ve bu dönüşümün kadınların hayatında yarattığı olumsuzluklar incelenecektir.

Türkiye Tarımında Dönüşüm Süreci

Türkiye’de tarım sektörü ve politikaları 1980’lerden itibaren yapısal bir dönüşüm geçirmektedir. Tarımda devlet desteği giderek azalmakta, küçük üreticilik giderek erimekte, üreticiler topraktan kopmaktadır. Bu dönüşümün başlıca hedeflerinden biri, tarımı uluslararası / ülke içi sermaye için kârlı yatırım alanı haline getirmektir. Sermaye için tarım yeni yatırım alanlarından biri olduğu kadar, denetlediği bir süreç haline gelmektedir. Sermayenin tarımı denetim altına alma çabalarının bir sonucu da, 1990’lardan itibaren sözleşmeli tarımın yaygınlaşmasıdır (Ulukan, 2013: 69).

Bu süreçte tarım uluslararası sermayeye de açılmıştır. Uluslararası sermaye bir yandan Türkiye’de gıda/ tarım pazarına girerek, özelleştirilen KİT’leri satın alarak, tarımsal üretimde belirleyici hale gelmiştir; diğer yandan, doğrudan yatırımlarla tohum ve gübre üretmeye girişmekte yahut Ege, Orta Anadolu ve Trakya bölgelerinde büyük topraklar satın alarak kapitalist çiftlikler kurma uğraşındadır.

Tarımda dönüşüm sürecinin altyapısı Türkiye'nin Dünya Bankası'ndan aldığı koşullu yapısal uyum-proje kredileri, IMF'yle imzaladığı stand-by anlaşmaları, Avrupa Gümrük Birliği- Avrupa Birliği müktesebatına uyum ve Türkiye'nin imza koyduğu uluslararası anlaşmalar ile yapılandırılmıştır. Bu anlaşmalara dayanarak tarımı yeniden yapılandıran yasal ve kurumsal düzenlemelere gidilmiştir.

Bu süreçte, temel tarımsal girdilerin sağlanması ve dağıtılmasında kamu sektörünün tekel konumuna son verilmiş; kamu yönetimi tarım sektöründe fiyat ve destekleme alımı işlevini büyük ölçüde terketmiş; tarımsal sanayi tümü ile özel sektöre transfer edilmiş; tarımsal kredi sistemi destekleme niteliğinden sıyrılmıştır (Birgül Ayman Güler'den aktaran, Ertürk Keskin ve Yaman, 2013: 443). Devlet tarımsal üretime sağladığı temel destekleme araçlarını 1980'ler ve 90'lar boyunca yavaş yavaş kaldırmış; tarımsal ticareti düzenleme alanından çekilmiştir. Tarım ürünleri ile ilgili önemli KİT'ler özelleştirilmiştir. Bu dönemde tarımsal üretim azalmış, tarımsal istihdam daralmış, köylü yoksullaşmıştır. 1980 sonrasında Türkiye'de tarımda öngörülen politika değişiklikleri şöyle sıralanabilir (Aysu, 2002: 11):

- Destekleme kapsamını daraltmak,
- Girdi sübvansiyonunu düşürmek,
- Destekleme kurumlarının, tarım destekleri ile tarımın finansmanının devlete yükünü azaltmak,
- Taban fiyat uygulamasını kaldırmak,
- Tarımsal KİT'leri özelleştirmek,
- Tarım Satış kooperatiflerine sağlanan desteği azaltmak ve giderek kaldırmak,
- Tarımsal kredi faizlerini yükseltmek,
- Sulama gibi kamu yatırımlarından yararlananlardan maliyeti tahsil etmek.

Dünya Bankası 1980-2000 yılları arasında çeşitli kredilerle hem bu süreci finanse etmiş hem de dönüşümün mimarı olmuştur. Bu dönemde Dünya Bankası kredilerinin yüzde 20'lik bölümü hem dünya genelinde hem de Türkiye'de tarım sektörü için açılmıştı (Ayman Güler, 2002). Dünya Bankası 1980'lerde Tür-

kiye'ye önerdiği yapısal uyarlama kredileri (structural adjustment loan-SAL) karşılığında, Türkiye'de tarım sektöründe gübre, tohum, ilaç, makine gibi girdilerde devlet tekelinin kırılmasını ve KIT'lerin özelleştirilmesini dile getirmiştir. Hemen sonra yeni bir kredi (sectoral adjustment loan-SECAL) gündeme gelmiş; tarım SECAL kredisinin kesilmemesi için Dünya Bankası şu konularda gelişme kaydedilmesi koşulu getirmiştir: Zirai Donatım'daki yönetimi geliştirme, gübre dağıtımının özel sektöre açılması ve perakende gübre fiyatlarının serbestleştirilmesi. Bir başka koşul, tarımsal finansmanda uygulanan, enflasyon oranının altında düşük faizli kredi sistemine son verilmesi; tarım sektörü kredilerinde pozitif reel faiz oranları uygulamasının sağlanmasıdır. Koşulların tümü Banka'yı tatmin edici biçimde yerine getirilmiştir (Ertürk Keskin ve Yaman, 2014: 445). Ardından 2000'li yıllara kadar, tarımsal dönüşümü hızlandıran ondan fazla proje kredisi anlaşması imzalanmıştır: "Dünya Bankası anlaşmaları girdi, kredi ve sulama sisteminde kamusal örgütlenmenin çözülmesi ve tarım sektörünün doğrudan küresel piyasa dengelerine bağımlı kılınması için gerekli zemini hazırlamıştır" (Ayman Güler, 2002).

1999 yılında IMF ile imzalanan Stand-by Anlaşması bu dönüşümü destekler öğeler içermektedir. IMF'ye verilen niyet mektuplarında destekleme fiyatları düzeyi ele alınmıştır. Bu çerçevede hububat, tütün ve şeker fiyatları, genellikle, dünya fiyatlarına endekslenerek istikrar programlarına "yapısal kriter" olarak alınmakta, hükümetler bu kriterlere sadık kalarak destekleme fiyatlarını belirlemektedirler (Günaydın, 2010: 169).

2001 yılında uygulamaya konan "Tarım Reformu Uygulama Projesi" (ARIP) tarımsal yapıların dönüşümünde kritik bir önem taşır. ARIP, Türkiye'de 2001 krizi sonrasında hayata geçirilen "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı"nın temelini oluşturmaktadır (Aysu, 2002: 26). Proje Dünya Bankası'yla imzalanan proje kredisi anlaşmasının ardından Temmuz 2001'de onaylanmıştır. 2005 yılında sonlanması beklenen proje ancak 2008 Aralık'ta tamamlanabilmiştir. ARIP esas olarak devlet desteklerini kaldıracak politika araçlarının inşa edilmesini hedeflemektedir. Proje'nin diğer bir hedefi de verimli tarım rejiminin sebep olduğu verimlilik maliyetini ve bütçe yükünü ortadan kaldırmaktır (Kocak, 2012: 25). Reform projesi dört temel bileşene sahiptir: Baş-

lica bileşeni, bütün devlet desteklerini ortadan kaldırıp, Doğrudan Gelir Desteği'ni (DGD) oluşturmaktır. İkincisi, çiftçinin tahıl üretiminden çekilip, yüksek piyasa değeri taşıyan alternatif ürünlere yönelmesini sağlamaktır. Üçüncü, Tarım Satış Kooperatifleri'nin özelleştirilmesiyle, devletin tarım sektöründeki rolünü ve varlığını en aza indirmektir. Projeye göre, Türkiye Ziraî Donatım Kurumu (TZDK), Çay-Kur, Tekel, Şeker fabrikalarından geriye kalanların özelleştirmesi yahut tasfiyesi tümüyle gerçekleştirilecek; tarım satış kooperatifleri yasası Banka'nın uygun bulunduğu biçimde yeniden düzenlenecektir. Son olarak proje, oluşturulan programın yönetimini ve uygulamasını desteklemeyi içermektedir.

Dünya Bankası ve IMF gibi AB de bu süreci şekillendiren başlıca aktörlerden biridir. Katılım müzakereleri kapsamında AB müktesebatı 35 başlık (fasıl) altında ele alınmaktadır; "tarım ve kırsal kalkınma" bunlardan biridir. Avrupa Birliği'nin politika önerileri, Dünya Bankası ve IMF anlaşmaları çerçevesinde oluşturulan programı desteklemektedir. Türkiye'nin 2001 yılı Kasım ayında Avrupa Birliği Komisyonu'na sunduğu ilk Katılım Öncesi Ekonomik Program'da, tarımsal KİT'lerin her türlü bütçe desteğinden yoksun bırakıldığı, kurumların özelleştirileceği yahut tasfiye edileceği belirtilmiştir. Program'da Tütün Yasası'nın 2002'den önce yeniden çıkarılacağı taahhüt edilirken, Tekel ve Şeker Fabrikaları'nın gelecek yıl özelleştirileceği, TZDK'nın Özelleştirme İdaresi'nce tasfiye edileceği, Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri'nin (TSKB) özelleştirileceği ve kapatılacağı belirtilmiştir (Ertürk Keskin ve Yaman, 2014: 448-49).

Özetle, bu süreçte gerçekleşen değişiklikler şöyle sıralanabilir (Günaydın, 2010: 168):

1. Destekleme alımlarının sona ermesi: 1980 sonrasında desteklenen 24 ürün sayısı tedrici biçimde azaltılmış, 1990'da 10'a düşmüştür. 1991'de destekleme alımı yapılan ürün sayısı tekrar 26'ya çıkartılmışsa da 5 Nisan 1994 kararlarıyla 9'la sınırlandırılmıştır.

2. Girdi ve kredi desteğinin kaldırılması: Devlet üreticiye gübre, tohum, su ve tarımsal mücadele ilaçlarının yanı sıra uygun koşullarda tarımsal kredi sağlıyordu. Ne var ki istikrar prog-

ramları çerçevesinde tüm girdi destekleri de kaldırılmıştır (Günaydın, 2010: 169). Düşük faiz oranları nedeniyle bir destekleme aracı olarak kullanılan tarımsal kredi sistemi de yeni politikaların başlıca hedeflerinden biri olmuştur.

3. Devletin tekel yetkisinin kaldırılması: Bir diğer değişiklik kimi alanlarda devlet tekelinin kaldırılıp, bu alanların özel sektöre açılmasıdır. Tarımın metalaşmasını hedefleyen bu uygulamayla 1982 yılında yabancı ortaklı tohumluk sanayi kurulmasına ilişkin karar ile özel sektörün bu alana girmesi mümkün kılınmış, 1983 yılında özel tohum şirketlerine ürettikleri tohumluğun fiyatlarını saptama serbestliği tanınmıştır (Güler, 1996: 116). Bu sürece, kritik tarımsal ürünlerde devletin elinde bulunan tekel yetkilerinin birer birer kaldırılması eşlik etmiştir. İlk 1980 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi'nin hububat ihracatı tekeli kaldırılmıştır (Önal, 2010: 134). 1984 yılında Çay-Kur'un çay alım tekeli kaldırılarak, özel sektöre yaş çay alma ve işleme hakkı verilmiştir. 1986'da TZDK'nın gübre dağıtım tekeli kaldırılmıştır. Bu tarihten itibaren gübre dağıtım Tarım Satış Kooperatifleri Birliği ile Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği'nce yapılmaya başlanmıştır. 1988 yılında gübre ticareti bütünüyle serbest bırakılmıştır; ancak ne var ki çiftçiye verilen gübre desteği özel sektörden alınan gübreleri de kapsayacak biçimde genişletilerek, sermaye kesimine yüksek bir kârlılık olanağı sunulmuştur.

4. Tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi: 1985 yılında Dünya Bankası desteği ile hazırlanan "Özelleştirme Ana Planı" Türkiye'de özelleştirilecek KİT'leri belirleyecek bir öncelik sıralaması yapmıştır. Bu planda geçerli tarımsal KİT'lerden Yem Sanayi A.Ş. ve Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü birinci; Et ve Balık Kurumu, Çay-Kur, Türkiye Gübre Sanayi A.Ş. ve Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. ikinci; Toprak Mahsulleri Ofisi ve Türkiye Ziraat Donatım Kurumu ise üçüncü derecede öncelikli özelleştirilecek KİT'ler grubundadır (Günaydın, 2010: 165).

Tarım sektöründe serbestleştirme ve özelleştirmeye eş zamanlı yürütülen bir diğer düzenleme ise Tarım Bakanlığı'nın yeniden örgütlenmesidir. 1985 yılında Bakanlığın Ziraat İşleri, Toprak Su ve Ziraat Mücadele, Hayvancılığı Geliştirme, Gıda İşleri, Veteriner İşleri, Su Ürünleri genel müdürlükleri kaldırılmıştır.

Bütün bu gelişmelerle devlet tarına hammadde sağlamak, uygun kredi olanakları sunmak, üretilen ürünleri satın almak ile girdi ve ürün fiyatlarını belirlemek işlevlerinden çekilmekte; ticaretten sanayiye, sanayiden bankacılığa sermayenin çeşitli bileşenleri giderek tarımda daha fazla belirleyici haline gelmektedir. Sermaye, tarım makinelerinin yanı sıra gübre ve tohum üretimine yaptığı yatırımlarla tarımsal girdi fiyatlarını belirlemekte; sözleşmeli tarım yoluyla yahut tarım arazisi satın alarak üretim sürecini denetlemekte; gıda sanayine yatırım yaparak yahut Tekel örneğinde olduğu gibi devlete ait fabrikaları satın alarak küçük üreticinin ürettiği ürünlerin alıcısı olarak tarım piyasasını kontrolü altında tutmaktadır.

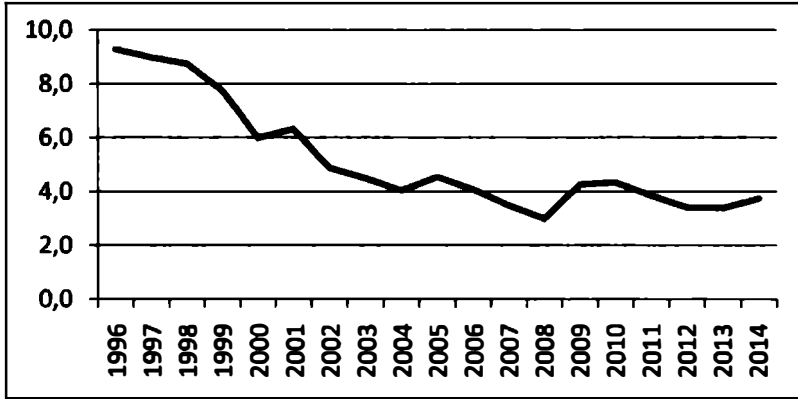
Tarımda Dönüşümün Yaratığı Sonuçlar

Türkiye'de son dönemde yaşanan tarımsal dönüşüm ülke ekonomisi, üreticiler ve tarımda üretim ilişkileri açısından kritik sonuçlar doğurmuştur.

Ülke ekonomisi bağlamında ortaya çıkan sonuçlardan biri, tarımın milli gelirdeki payının küçülmesidir. 1980'de tarımın GSYİH'daki payı yüzde 24,8 iken, 2000'de yüzde 12,2'ye gerilemiş, 2013 yılında yüzde 9,2 olmuştur (TÜİK, 2014i). Tarım kan kaybederken, tarımın ülke ekonomisindeki payı erken kapitalistleşen ülkelere kıyasla hala yüksektir. AB-27 ortalaması yüzde 1.8'dir (aktaran, Koçak, 2102: 13). İkinci olarak, tarımın küçülmesi, tarımın ihracat içindeki payının düşmesine de sebep olmuştur.

Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerde kapitalist gelişmenin özgüllüğü, tarımın ülke ekonomisinde önemli bir payının olmasıdır. Kapitalist gelişmeyle, tarımsal üretimin gerilemesi, tarımda kapitalist gelişmenin egemen olması, ülke ihracat bileşiminin sanayi üretimi lehine değişmesi beklenir. Son yirmi yılda Türkiye'de tarımsal ürün ihracatı giderek gerilemektedir. TÜİK verilerine göre 1996 yılında tarımın ihracat içindeki payı yüzde 9,3 iken zamanla düşmüştür; son yıllarda yüzde 3,5 civarında seyretmektedir. 2014 yılında gerçekleşen tarım ihracatının toplam ihracattaki payı (ilk yedi ayın ortalaması) yüzde 3,7'dir (Grafik 1).

Grafik 1: Tarımın Toplam İhracat İçindeki Payı (%), 1996-2014

Kaynak: TÜİK.

Ancak, tarımın üretimdeki ve ihracattaki payı küçülürken, sanayi üretiminde o denli -ikame- büyüme kaydedilememektedir. Bu durumu, uluslararası kapitalist iş bölümüyle ve ülke içindeki kapitalist gelişmenin özgülükleri ile açıklayabiliriz. Buna karşılık tarımsal ürün ithalatı giderek büyümektedir; tahıl ambarı Türkiye'nin saman ithal etmeye başlaması hayli manidardır. Ankara Ticaret Odası'nın 2010 yılında hazırladığı "Tarım İthalatı" raporunda Türkiye'nin 100'ü aşkın ülkeden tarım ürünleri ithalatı yaptığını dikkat çekilmiştir. Rapora göre, Türkiye, Yunanistan ve ABD'den pamuk; Rusya'dan buğday; Fransa'dan arpa; Mısır'dan pirinç; Ukrayna'dan mısır; Sri Lanka'dan çay; İtalya'dan bakla; Çin'den sarımsak; Panama'dan muz; Meksika'dan nohut ve Kanada'dan mercimek ithal etmektedir (Tarım Haber Bülteni, 2010).

Tarımsal üretimin giderek azalması, üretim ilişkilerinde can alıcı sonuçlar yaratmaktadır. Tarımda sübvansiyonların kaldırılması, çiftçiye dolaysız yahut dolaylı yapılan desteklemenin kaldırılması, Türkiye tarımında üreticileri ve özellikle aile emeğine dayalı küçük işletmeleri hızlı bir erime sürecine sokmuştur (Aydın, 2001: 13; ayrıca bkz. Günaydın, 2003). Tarımla bağlantılı KİT'lerin özelleştirilmesi de üretici sayısının azalmasına sebep olmuştur. Örneğin, tütün üreticilerini devlet koruması altına alan Tekel'in özelleştirilmesiyle, Tekel işçilerinin yanı sıra tütün üre-

ticilerinin de önemli bir bölümü üretimden çekilmiştir (Ertürk Keskin ve Yaman, 2013).

Göze çarpan ilk değişim, çiftçinin tarımdan kopmasıdır. TÜİK verilerine göre özellikle 2000 sonrası dönemde tarımsal istihdamın daralması bunun göstergesidir. 2001 yılında 8 milyon kişi tarımda çalışırken, 2008'de çalışan sayısı 5 milyondur. Demek ki yedi yılda 3 milyon kişi tarımdan kopmuştur. 2009'da küresel krizin Türkiye'ye etkilerinin artmasıyla birlikte tarımsal istihdam da artmış, sonraki yıllarda 6 milyona ulaşmıştır. Tablo 1, 2005 sonrasında Türkiye'de işgücünün sektörel dağılımını göstermektedir. 1970'li yıllarda tarım sektörünün toplam istihdamdaki payı yüzde 67,7 iken (TÜİK, 2014b), günümüze gelindiğinde yüzde 20'lere gerilemiştir. 2005 yılında tarımdaki istihdam oranı yüzde 25,5 iken, 2014 yılında yüzde 20,8'e düşmüştür. Bu oran erken kapitalistleşen ülkelere kıyasla hala çok yüksektir. Örneğin AB-27 ortalaması yüzde 5,6'dır (Eurostat, 2008'den aktaran Koçak, 2102: 13).

Tablo 1: Türkiye'de İşgücünün Sektörlere Göre Dağılımı (%)

Yıl	Tarım	Sanayi	İnşaat	Hizmetler
2005	25,5	21,6	5,6	47,3
2006	23,3	21,9	6,0	48,8
2007	22,5	21,8	6,1	49,6
2008	22,4	22,0	6,0	49,5
2009	23,1	20,3	6,3	50,4
2010	23,3	21,1	6,6	49,1
2011	23,3	20,8	7,2	48,7
2012	22,1	20,5	7,2	50,2
2013	21,2	20,7	7,2	50,9
2014*	20,8	20,9	7,2	51,2

Kaynak: TÜİK

* 2014 yılı ilk beş ayın ortalaması alınmıştır.

Tarımdan çekilen işgücünün büyük bölümü kentlere göç etmektedir. 1980 sonrasında kent-kır nüfusundaki değişime kaba bir göz atmak bile bu değişim hakkında epey fikir vermektedir:

Tablo 2: Yıllara Göre Kent ve Kır Nüfusu (%)

Yıl	Kent nüfusu	Kır nüfusu
1980	43,9	56,1
1985	53	47
1990	59	41
2000	64,9	35,1
2007	70,5	29,5
2008	75,0	25,0
2009	75,5	24,5
2010	76,3	23,7
2011	76,8	23,2
2012	77,3	22,7
2013	91,3	8,7

Kaynak: Genel Nüfus Sayımı Sonuçları, 1927-2000 ve Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, 2007-2013, TÜİK.

TÜİK verilerine göre 1927’de Türkiye nüfusunun yüzde 75,8’i kırdaki yaşamaktadır. Kır nüfusu kente göçlerle 1980’lere kadar azalmıştır. Tablo 2’deki veriler 1980’lerde nüfusun hala yarıdan fazlasının (yüzde 56) köy ve beldelerde yaşadığını göstermektedir. 1980-1990 arasında hızlı bir değişimle il ve ilçelerin nüfusu yükselmiş, kır nüfusu yüzde 40’lara gerilemiştir. 2007’de artık köy ve beldelerde yaşayanlar, toplam nüfusun yüzde 30’dan daha azını (yüzde 29,5) oluşturmaktadır (bkz. Tablo 2). 2007’den sonra yüzde 22-23’lerde seyreden kır nüfusunun 2013’te hızla yüzde 8,7’ye gerilemesi, Büyükşehir Belediyeleri ile ilgili yeni düzenlemeden kaynaklanmaktadır.

Ne var ki, kentler, kırdan gelenlere istihdam alanları yaratamamaktadır. Sanayi üretimi yeterince çözüm üretememektedir. Sanayide gerekli istihdamın oluşmaması, mevcut alanlarda da giderek kayıt dışı istihdamın artması kente gelenler için güvencesiz istihdam olanaklarının sınırlı kalmasına sebep olmaktadır. Esas olarak sanayi üretimi kapsamında yer alan inşaat sektörü¹, son yıllarda kaydettiği gelişme ile bir istihdam alternatifi görünmekle birlikte, inşaat işçiliği de güvencesiz çalışma koşulları ve düşük ücretler demektir. Ülke genelinde yaşanan yüksek işsizlik-

¹ TÜİK inşaatı sanayi sektöründen ayrı, kendi başına bir sektör olarak ele alır.

le birleşince, tarımın çözülmesiyle açığa çıkan işgücünün enformel işlerde çalışmak zorunda kalacağını ve işsizliğin artacağını tahmin etmek güç değildir. Tarımın gerilemesiyle işgücünü çeken esas olarak hizmet sektörüdür. Bu sektörde işler de güvencesizdir.

Peki, tarımdan açığa çıkan işgücü hangi sektörlerle yönelmektedir? Bu dönemde diğer sektörlerdeki değişime bakmakta yarar vardır. 2005-2014 arası dönemde inşaat sektörünün istihdamdaki payı yüzde 5,6'dan yüzde 7,2'ye, hizmetlerin payı ise yüzde 47,3'ten yüzde 51,2'ye yükselmiştir (bkz. Tablo 1). Türkiye'de son dönemde en çok büyüme kaydeden sektör hizmetlerdir. 2012 yılından itibaren Türkiye işgücünün yarısından fazlası hizmetlerde istihdam edilmektedir. Demek ki, tarımdan kopan tarım işçisi esas olarak hizmet sektöründe iş bulabilmektedir.

Verili koşullarda tarım dışı kalan yığınlar ülke genelinde güvenceli koşullarda istihdama aktarılamadığı için, yedek sanayi ordusunu genişletmektedir. Tarımın dönüşmesiye birlikte yaşamsal koşullarını yitiren eski çiftçiler, ayakta kalabilmek için zor çalışma koşulları altında, yaşam güvencesinin bile bulunmadığı işlerde çalışmak zorunda kalmaktadır. 2014 Mayıs'ında yaşanan Soma faciası, bu gerçeği bir kez daha gözler önüne sermedi mi? Tarım yöre insanı için başlıca çalışma alanı idi; özellikle tütün bölgenin temel geçim kaynaklarından biriydi. Ancak, devletin tarıma desteğini giderek azaltmasıyla tarımsal üretim bölgede yavaş yavaş geriledi. 1980'ler boyunca yürütülen tütün politikaları, yabancı şirketlerin bölgeye girişi, uluslararası tekellerin sigara üretimine başlaması ve 2000'ler boyunca devletin alım sözleşmesini sonlandırıp, Tekel'in özelleştirmesini tamamlamaya uzanan tütün politikaları ile bölgede tütün üretimi sonlandı. Kadınlar ve erkekler için geçim olanağı ortadan kalkarken iki seçenek mevcuttu: Ya büyük kentlere göç ya da madende çalışmak. İşsizliğin yüksek oranlarda seyrettiği kentler cazibesini yitirdiğinden, tek çare madende çalışmaktı (Yaman, 2014).

Tarımda dönüşümün üretim ilişkileri bakımından ortaya çıkardığı bir diğer temel olgu, emek sürecinin kapitalist biçimde yeniden örgütlenmesidir. Türkiye son dönemde sermayenin pek çok üretim alanıyla birlikte tarımda da egemenliğini pekiştirdiği bir dönemekten geçmektedir. Devletin tarımsal alandan çekilmesiyle, tarımsal kurum ve işletmeler zayıflamış, kaldırılmış yahut

özeleştirilmiş; buna karşılık sermaye yatırımları teşvik edilerek, piyasa, tüccar sermayesine terkedilmiştir. Devletin kredi olanaklarını daraltması, destekleme alımlarını/sözleşmeli üretimi sonlandırması, özel bankaların tarım kredilerine ağırlık vermesine yol açmıştır. “Böylece tarımsal üretim daha önce hiç olmadığı kadar yerel/uluslararası piyasalara açılmış, devlet/ köylü ilişkisinin yerini sermaye/köylü ilişkisi almıştır” (aktaran, Ulukan, 2013: 65).

Tarım sermaye için yatırım alanına dönüşürken, uluslararası sermaye gruplarının ilgisini çekmeye başlamıştır. Yabancı yatırımlar gıda üretimine, tohum ve gübre üretimine², özleştirilen KİT'lere yönelmiştir. Örneğin özleştirilen Tekel, British American Tobacco (BAT) firmasına satılmıştır. Uluslararası sermaye, tarıma yatırım yapmak üzere büyük ölçekli toprak satın almaya da başlamıştır.³

Türkiye'deki tarımla ilgilenen ülkelerin başında Körfez ülkeleri gelmektedir. Tarıma elverişli toprağın sınırlı olması nedeniyle, bu ülkeler başka ülkelerde toprak arayışına girmiştir. Haziran 2009'da Tarım Bakanı Mehdi Eker “Tüm topraklarımızın haritalarını hazırladık. Alın ve istediğinizi yetiştirin” sözleriyle Körfez ülkelerine çağrıda bulunmuştur. Bunun ardından Suudi Arabistan Tarım Bakanı Fahad A. Balghunaim, beraberindeki gıda şirketleri temsilcileriyle birlikte, tarım sektöründe işbirliği ve görüşmeler yapmak üzere Türkiye'ye gelerek, Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü'nden, tarımda ve GAP bölgesinde yatırımda bulunmak üzere bilgi almıştır (Akış ve Özkurt, 2010: 518). Katar'daki Körfez Finans ile BAE merkezli Abu Dhabi Kuruluşları ile Bahreyn'deki İthmaar yatırım danışma şirketi Türkiye'de tıbbi

² “Dünyanın 4. büyük tohum firması Limagrain, Fransa'daki iki fabrikasından sonra 3. fabrika yatırımını Türkiye'ye yapıyor. Bursa Karacabey'de temeli atılan ve 1 yılda tamamlanması planlanan yatırım 50 milyon liraya mal olacak. Tesiste, ayçiçeği, mısır, buğday, arpa ve kanola tohumlukları işlenerek paketlenecek ve pazara sunulacak.” (Yıldırım, 2014). Bir örnek de gübre üretimine yönelik: “Zirai ilaçlar, organik gübre, kimyasal gübre ve tohum satışı ile Türk tarım sektörü için hizmet veren Sector Tarım, Fransız bir şirketle Türkiye'de gübre üretim tesisi kuracak” (Doğruer Yemiş, 2013).

³ Tekirdağ valisi Ali Yerlikaya: “Dünyanın ilk 4 zengini dünyanın blok, tek tapu olarak yekûn verimli tarım arazilerini son 10 yıldan beri topluyor. Bizim şehrimiz yüz ölçümümüzün yani 6 bin 313 kilometre karenin yüzde 56.6'sı tarım arazisi. Toplam gayri safi üretimimiz içerisinde yüzde 15'e tekabül ediyor. Şehrimizin tarım arazilerine yönelik onu elde etmeye, arazi, arsa, tarla toplamaya yönelik bir gayretin olduğunu işittim (Timeturk, 2012).

biyoloji, tarım, hayvancılık, biyoyakıt ve tarım teknolojileri konusunda yatırım yapmak üzere anlaşılmıştır (Akış ve Özkurt, 2010: 518).

İsrail de Türkiye'de tarıma yatırım yapmaktadır. İsrail Hükümeti'nin kuruluşu olan Geological Survey of Israel, Türkiye'de ilk etapta 500 damızlık süt ineği üretimi için İzmir'de çiftlik kurmuştur ve yem üretimi için arazi almayı planlamaktadır (Akış ve Özkurt, 2010: 519).

Ülke içi/uluslararası sermayenin gübre, tohum yatırımlarına yönelmesinin sonucunda, çiftçi temel tarımsal girdilerini meta ilişkileri yoluyla karşılamak zorunda kalmaktadır. Büyük gıda şirketlerinin kendi üretimleri yahut ihracat için meyve/sebze üretmek üzere toprak satın alıp tarıma yatırım yapmasıyla, tarımda ücretli işçi ihtiyacı artmaktadır.

Artan ücretli tarım işçisi talebi, devletin tarıma verdiği desteği azaltmasıyla tarımdan kopan çiftçilerin iş arayışında karşılık bulmaktadır; bu nedenle ücretli işçilik ve özellikle mevsimlik işçilik giderek yaygınlaşmaktadır.

Türkiye'de tarım işçiliğinin oluşumu eskidir, tarımda kapitalist ilişkilerinin ilk görüldüğü dönemlere uzanır. Osmanlı döneminde İzmir ve Aydın yörelerinden toprak satın alıp pamuk üretmeye başlayan İngiliz kapitalistler, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren ücretli işçi çalıştırıyorlardı (Kurmuş, 1982). Mevsimlik tarım işçiliğinin görüldüğü ilk yer de tarımda meta ilişkilerinin yaygınlaştığı ilk bölgelerden Çukurova'dır (Çınar, 2014: 14). Sonraki yıllarda, devlet desteğinin azalması tarımı pek çok hane için sürdürülemez kılmış, işsiz kalan erkek ve kadınlar başkasına ait topraklarda çalışmaya başlamıştır.

Mevsimlik tarım işçileri tarım üreticileri içinde önemli bir kesimi oluşturur. TÜİK verilerinden hareketle mevsimlik işçilerin büyüklüğünü hesaplamak hiç kolay değildir. 1990'lar boyunca tarım çalışanlarının ortalama yüzde 5'i ücretli ve yevmiyeli iken, 2000'lerde artarak 2013'te yüzde 7'ye yükselmiş görünmektedir (TÜİK, 2014e ve 2014f verilerinden hesaplanmıştır). Ancak bu rakamlar mevsimlik tarım işçisi sayısını ortaya koymaktan hayli uzaktır. Mevsimlik tarım işçileri üzerine yapılan bir araştırmada TÜİK 2011 yılı verilerinden hareketle, sürdürülebilir tarımsal üretimin kalbi olarak tanımlanan mevsimlik tarım işçilerinin Türkiye'de istihdam edilen 25 milyon iş gücünün yüzde

26'sını, yani yaklaşık 6,3 milyonluk tarımsal iş gücünün de neredeyse yarısını oluşturduğu belirtilmiştir (Şimşek, 2012: 15).⁴

Türkiye'de mevsimlik tarım işçiliği esas olarak göçmen/gezici tarım işçiliği biçiminde gerçekleşmektedir. Tarımsal üretim için bir yerden bir yere göç eden ve sezon bitimi evlerine geri dönen işçiler, mevsimlik göçmen tarım işçisi olarak adlandırılır. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) 2007'de yayımladığı raporda dünya genelinde 1,1 milyar tarım iş gücünün yaklaşık 450 milyonunun mevsimlik tarım işçisi olduğuna dikkat çekilmiştir (Mevsimlik Tarım İşçileri, 2014). Türkiye'de mevsimlik göçmen tarım işçileri her yıl ağırlıklı olarak Kürt illerinden Türkiye'nin dört bir yanına birkaç aylığına çalışmak için göç eder. Tarım ürünlerinin hasat mevsimlerine göre, birkaç yer değiştirirler. İşçiler, çocukları, kimi zaman yakın akrabaları ile denkleri kurup yola çıkar, güvencesiz yolculuğun ardından çalışacakları bölgeye varır. Buradaki temel sorunlardan biri barınmadır; göçmenler hijyenik olmayan, bulaşıcı hastalıklara açık, derme çatma çadırlarda barınmak zorundadırlar. Çalışma, enformel çalışmadır; iş güvencesi bulunmadığı gibi sosyal güvence de yoktur. İşverenler, tarım kesiminde çalışma ilişkilerini düzenleyen iş yasasının olmaması ve mevcut iş hukuku kapsamının dışında kalmaları nedeniyle işçilerle ilgili sorumluluk yüklenmekten kaçınmaktadır (Çınar, 2014: 34). Mevsimlik tarım işçiliğinde önemli bir kurum araçlarıdır. Elçi, dayıbaşı, aracı adını alabilen bu araçlar, toprak ve ürün sahibi ile işçiler arasındaki bağlantıyı kurar, ücret sözleşmesini yapar, işçilerin çalışacakları yerlere ulaşımını sağlar, bunların karşılığında da ücretlerden komisyon alır (Çınar, 2014: 33).

Tarım çalışanları içinde en güç şartlarda yaşayanlar, mevsimlik göçmen tarım işçileridir. Göçmen işçilik, işçilerin yaşadıkları bölgelerden çalışacakları yere yolculuğuyla başlayan, yarı-samsal, sağlığa bağlı ve hijyenik riskler barındırmaktadır. Sağlık, eğitim ve sosyal hizmetler başta olmak üzere kentsel hizmetlere erişemeyen göçmen işçilerde, "pestisit, sıcak / soğuk etkilenimi ve ağır iş yapmaya bağlı erken ölüm ve hastalık riski" yüksektir;

⁴ Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu Türkiye Ofisi (UNFPA) Harran Üniversitesi ile ortaklaşa, Şanlıurfa ve Adıyaman illerinde *'Mevsimlik Tarım İşçilerinin ve Ailelerinin İhtiyaçlarını Belirlenmesi Araştırması'* yürütmüştür. Araştırma sonuçları 2012 Kasım ayının ilk haftasında Harran Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Zeynep Şimşek tarafından yayımlanmıştır.

bu nedenle mevsimlik göçmen işçiler özel risk grubu olarak ele alınmaktadır (Şimşek, 2012: 17-18).

“Türkiye’de mevsimlik tarım işçilerinin barınma koşulları incelendiğinde, tarla başlarında ya da köylere yakın yerlerde çoğunlukla bez ya da naylon çadır ya da biriket şeklinde yapılmış, korunaksız, uygun tuvalet, banyo, temiz içme-kullanma suyundan yoksun alanlarda yaşadıkları saptanmıştır. Örneğin, evlerinin ya da yaşam birimlerinin tarımda kullanılan kimyasalların uygulandığı alanlarda olması kanserler başta olmak üzere kronik etkilenimler açısından en büyük riski oluştururken, ishali hastalıklar açısından da su ve atıkların yok edilmemesi önem taşımaktadır” (Şimşek, 2012: 18).

Mevsimlik tarım işçileri üzerine yapılan araştırmanın (Şimşek, 2012) bulguları kritik sonuçlar ortaya koymuştur; bunlardan birkaçı şunlardır:

- Mevsimlik tarım işçileri ve aile üyelerinin yüzde 40’ı 14 yaş ve altındadır.
- İşçilerin sadece yüzde 10’u emeklilik kapsamındadır.
- Çalışma alanlarında temiz-içme kullanma suyuna erişim yüzde 33’tür, atıklar açık alanlardadır.
- Ailelerin yüzde 80’i tek göz çadırdaki yaşamakta ve aynı yerde uyumaktadır.
- En çok tüketilen gıdalar ekmek, çay ve tahıl ürünleridir.
- Uzun çalışma saatleri, banyo-tuvalet olmayışı, tarlada çalışırken sağlık hizmetlerine erişememe en sık belirtilen sorunlardır.
- Tarlada hastalandığında her dört kişiden biri sağlık hizmetine başvurmamaktadır.

Yığınları ürün hasatı için yüzlerce kilometre yolculuğa, sağlıksız koşullarda barınmaya, düşük ücretlerle ve güvencesiz işlerde çalışmaya iten başlıca neden, topraklarının olmayışı ve yaşadıkları yörede iş olanaklarının bulunmayışıdır. Ayrıca, borç ilişkisi nedeniyle mevsimlik tarım döngüsünden çıkamazlar. Mevsimlik işçiler çalışmadıkları dönemde yaşamı sürdürmek için gereken avans/borç parayı genellikle aracılardan karşılarlar. Aracılar bu borç yoluyla işçileri kendilerine bağlarlar.

Ege'de, Trakya, Karadeniz bölgelerinde ve Orta Anadolu'da da mevsimlik tarım işçiliği giderek yaygınlaşmaktadır. Bu yörelerde göçebe olduğu kadar yerleşik mevsimlik işçilik de yapılmaktadır. Trakya'da işçiler çalışacakları yere göç ederken, Bafra'da genellikle ilçe içinde çalışmaktadır (Çınar, 2014: 33). İkincisinde durum genellikle şöyledir: Sahip oldukları toprakları borçlanarak kaybedenler, şimdi kendisine ait olmayan topraklarda ücretli çalışmak zorunda kalmıştır. Toprak kaybetmenin başlıca sebebi borçlanmadır. Çiftçiler tarımsal döngüyü sürdürebilmek için krediye ihtiyaç duyar, bu nedenle tarımsal üretim tefecilikle birlikte yürür. Son dönemde özel bankaların tarım ve tüketici kredileri yoluyla çiftçiye borçlandığına ve bu yöntemle toprakların el değiştirdiğine şahit olunmaktadır.

Tarımsal üretim ilişkilerinin kapitalist biçimde örgütlenmesinin sonuçlarından biri de sözleşmeli tarımdır.⁵ Sözleşmeli tarım, sermaye ve emek ilişkilerinin yeniden yapılanması demektir; böylece köylünün artan biçimde biçimsel ve gerçek anlamda sermayenin boyunduruğu altına girdiğine işaret etmektedir (Ulukan, 2013: 68).

Sözleşmeli tarım 1990'lardan bu yana çeşitli ürünlerde yaygınlaşmaya başlamıştı: Şeker pancarı, meyve, sebze, tohum, makkarnalık buğday, patates, mısır, şaraplık üzüm, maltlık arpa gibi sanayi hammaddesi ürünlerde başlayan sözleşmeli tarım, kesme çiçek, sebze işleme ve konserve sanayiinde sürmüştür. Sözleşmeli tarımın dikkat çekici bir örneği tütün sektörünün özelleştirilmesi sürecinde karşımıza çıkmaktadır. Bu süreç, devlet-köylü ilişkisini adım adım çözerken yerine sermaye-köylü ilişkisini koymuştur. Sözleşmeli üretim, tütün üreticisi için yeni bir uygulama olmakla birlikte tütün üretiminde sözleşme esaslı 2002 ürün yılında başlamıştır. Tekel ve alıcı firmalar belirli esaslar içeren sözleşmelerini hazırlayarak, üreticilerle anlaşıp, tütün ürettirip satın almışlardır. 2009 yılında devlet tütün üreticisiyle sözleşme yapmayı sonlandırarak tütün piyasasından çekilince, üreticiler için tek alternatif tütün tüccarları haline gelmiştir (Ertürk Keskin ve

⁵ Sözleşmeli tarım, firmalar ve üreticiler arasında yazılı ya da sözlü olarak belli bir ürünün ekimi, dikimi ve hasadını kapsayan, üreticinin üretimi gerçekleştirme yükümlülüğü karşısında firmanın da ürünü belli koşullarda satın almayı taahhüt ettiği anlaşmaya dayalı bir üretim formu olarak tanımlanmaktadır (aktaran, Ulukan, 2013: 65).

Yaman, 2013). Tüccarlar üretimde ve piyasada egemen konumdadır. Sermayenin tarımsal üretim üzerindeki tahakkümü, farklı grupların çıkar birliğine işaret etmektedir. Tarımsal girdileri sağlayan, tarım makinelerini satan/ kiralayan, kredi sağlayan ürünü satın alan tüccar/ sanayi/ banka sermayeleri arasında karmaşık bağlantılar mevcuttur.

“Devletin tütün alımını durdurmasıyla yöredeki tüccarlar tek alıcı haline gelerek satın alınacak tütünün miktarını ve fiyatını belirlemeye başlamışlar. Bu gelişme ışığında ailelerin tütünden kazandıkları parayla geçinmeleri olanaklı görünmüyor. ‘Tütün para etmediği’ için de çiftçiler ek finans kaynaklarına ihtiyaç duymaktalar. Tam da bu noktada, Denizbank tütün üreticisinin ihtiyaç duyduğu krediyi sağlayan başlıca kurum olarak belirmiş durumda. Tütün alım satımı yapan tüccarla işbirliği içinde olan Denizbank tarım kredisi ile tütün üreticisini sermayeye bağımlı hale getiriyor. Çiftçinin aldığı krediye karşılık gösterebileceği bir kaç teminat var: Tütün ekim sözleşmesi, varsa traktörü ve de toprağı. Bu ilişki ağı, yakın bir gelecekte küçük köylünün elinde olan toprakların el değiştirerek büyük sermayeye geçeceğinin ve küçük işletmelerin kapitalist çiftlikler haline geleceğinin habercisi gibi duruyor (Yaman Öztürk ve Akduran, 2010).

Gıda perakende sektöründe de sözleşmeli tarım uygulanmaktadır. Örneğin Migros “İyi Tarım” uygulaması ile 2009-2010 arasında 5.000 çiftçi ile sözleşmeli tarım yapacağını duyurmuştur. Brezilyalı Sucocitrico Cutrale Ltd., Anadolu Grubu-Özgörkey ortaklığı ile meyve suyu için yetiştireceği 10 milyon meyve ağacı için gerekli 200 bin dönümlük araziye Türkiye şartlarında bulma zorluğu nedeniyle sözleşmeli tarıma geçeceğini bildirmiştir (Uluhan, 2013: 70) .

Tarım politikalarının öncelikli konularından biri sözleşmeli tarımın yaygınlaştırılmasıdır. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nın yayımladığı Stratejik Plan'da (2013: 51) tarıma dayalı sanayinin ihtiyacı olan hammaddenin kesintisiz temini için, sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılması hedeflenmektedir. Bakanlığın (2013:86) bu hedefe yönelik stratejisi, 2012 yılında 235 bin olan sözleşmeli üretici sayısının beş yılda iki katına çıkarılmasıdır.

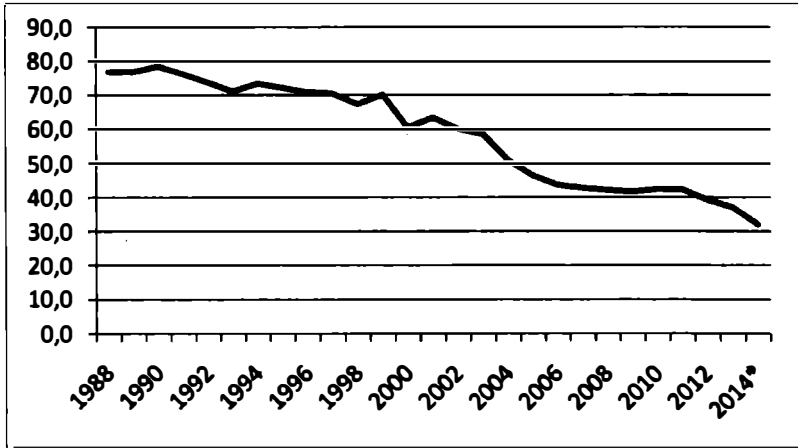
Sonuç olarak, tarım bir ülke ekonomisinin en temel ihtiyacı olan beslenme ihtiyacını karşılamasının ve ayrıca Türkiye gibi

geç kapitalistleşen ülkelerin önemli bir ihracat kalemini oluşturmalarının yanı sıra, emek ilişkilerini ve istihdam koşullarını belirleyen önemli bir sektördür. Semayenin giderek toplumun pek çok alanına nüfuz ettiği, neo-liberal politikaların eğitim ve sağlıktan çalışma yaşamına uzandığı günümüzde, tarımda çalışanların kaderi de giderek sermaye kesiminin eline terk edilmektedir.

Yeniden Yapılanan Tarımda Kadın Emegi

Tarımsal yapılarda yaşanan dönüşüm kadınları pek çok bakımdan etkilemiştir. Üretimdeki konumları itibariyle tarlada ve hane içinde yaşamın üretici ve yeniden üretici gücü olan kadınlar, tarımsal üretimin gerilemesiyle tarımdan çekilmektedir. Bu da ilk olarak kadınların başlıca üretken faaliyetlerinden birinden itilmesi demektir.

Grafik 2: Tarımda Kadın İstihdam Oranının Yıllara Göre Değişimi

* 2014 yılının ilk beş ayının ortalaması.

Kaynak: TÜİK, Hanehalkı İşgücü Anketi sonuçlarından derlenmiştir.

Tarım sektörü 2000'li yılların ortalarına dek istihdamdaki kadınların yüzde 50'den fazlasını kapsıyordu. 1988 yılında 4 milyon kadın tarımsal üretimde çalışıyordu; bu da tarımın kadın istihdamının yüzde 76,8'ini içerdiği anlamına geliyordu. Yani, kadın istihdamının dörtte üçü tarımda bulunuyordu. 1990'lar bo-

yunca tarımın kadın istihdamındaki payı giderek geriledi ve 12 yılda 500 bin kadının üretimden çekilmesiyle 2000 yılında çalışan kadın sayısı 3,5 milyona geriledi. Böylece tarımın kadın istihdamındaki payı yüzde 60,5'e düştü. 2000'lerde yaşanan düşüş daha sertti; 2004 yılında 2,5 milyon çalışan kadın kalmıştı ve tarımın payı yüzde 50,8 oldu. 2004'ten sonra yüzde 50'nin altına gerileyen oran, 2014 yılının ilk beş ay ortalamasına göre yüzde 31,9 olarak gerçekleşti (bkz. Grafik 2).

Tarımda yaşanan dönüşüm, 1990'lardan bu yana, yaklaşık 25 yıl içerisinde 1,5 milyon kadının tarımdan çekilmesiyle sonuçlanmıştır. Tarımdan kopmanın ortaya çıkardığı en önemli olumsuzluk, hanelerin yoksullaşmasıdır. Yoksullaşan haneler çeşitli ayakta kalma stratejileri geliştirir. Bunlardan biri, erkeklerin yakın yahut uzak kentlerde tarım dışı iş arayışına girmesidir. Çocukları ve belki ana babalarıyla köyde kalan kadınlar, kısıtlı olanaklarla haneyi ayakta tutmaya çalışır. Pazara yönelik meyve/sebze yetiştirmek, hayvanı varsa süt / yoğurt / peynir yapıp satarak haneye gelir sağlamak, kadınların geliştirdiği stratejilerdendir. İkinci olarak, hane bütününü kente göçebilir. Bu durumda koşullar daha zordur; kadınlar yaşam alışkanlıklarına yabancı, tanımadıkları, içinde kayboldukları kentlerde kentte tutunmaya çalışmaktadır. Ayrıca, erkeklerin iş bulması zaten güçken, çoğu vasıfsız olan kadınların istihdama katılması neredeyse olanaksızdır. Kadınlar ya hane içinde örgü / dikiş yahut çocuk bakımı gibi toplumsal cinsiyete dayalı işlere yönelirler ya da çok ağır koşullar altında, düşük ücretlerle hane dışında bir iş edinirler, ki bu işlerin çoğu da hizmet sektöründedir. Böylece göç, kadınların katılımıyla işsizler ordusunun giderek genişlemesiyle sonuçlanır. Bir diğer strateji, hane üyelerinin başkasının toprağında ücretli çalışmasıdır. Giderek yaygınlaşan bu çalışma biçimi, pek çok yörede erkeğin tarım dışı sektörlerde proleterleştiği durumlarda kadınların tek seçeneği haline gelmiştir.

Tarımsal üretimin dışında kalmanın kadınların yaşamında ortaya çıkardığı sonuçları daha iyi değerlendirebilmek için, kadınların tarımsal üretimdeki konumunu ve kadın istihdamının tarımsal üretimdeki son dönem eğilimlerini incelemekte fayda vardır. Ne var ki, tarımsal üretimde kadının konumunu tayin etmek zor bir konudur zira hane içi ve tarlalarda cinsiyete dayalı işbölümünü, toprakta mülkiyet yapısını, üretilen ürünler üzerin-

de tasarrufun cinsiyete dayalı karakterini, kırdaki kadınlarla erkekler arasındaki eğitim ve statü farklılaşmasını tartışmaya açar.

Kadının tarımsal üretimdeki konumu şöyle özetlenebilir (Yaman Öztürk ve Akduran, 2011):

- Tarımsal üretim kadın emeği yoğunluktadır ve kadın emeğine yaslanmaktadır.
- Küçük meta üreticiliğine dayanan tarımsal üretimde kadınlar ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. Kadınlar ücretsiz üreticiler olmalarının yanı sıra sosyal güvenceden de yoksundurlar.
- Tarımsal emek süreci ve kırsal yaşam eşitsiz ataerkil ilişkilerle kuşatılmıştır ve kadının emeği üzerinde ciddi bir tahakküm kurulmuştur.
- Erkekler üretim sürecinin örgütlenmesinde ve üretime bağlı ikincil işlerde daha çok yer alırlar. Kadınlar üretimle ilgili karar alma süreçlerinde ve ev ve tarla dışı mekanlarda genellikle bulunmazlar: Tüccarla, kamu kurumlarıyla, finansal kurumlarla bağlantıları erkekler kurar.
- Hanelerde mülkiyette eşitsizlik söz konusudur: Kadınlar genellikle fiili üretici oldukları tarlaların ve hane mülklerinin sahibi değildir. Geleneksel miras ilişkileri toprağın babadan oğula geçmesine yol açmaktadır.
- Kadınlar fiili üreticiler olmakla birlikte, emekleriyle elde edilen gelire sahip olamamaktadır.
- Toprakta üretimi gerçekleştiren başlıca üreticiler olmalarının yanı sıra kadınlara ev işleri ve bakım hizmetleri de yüklenmiştir.
- Tarımsal üretimin kadınlaşmasından söz edilebilir: Üretimin genel özellikleri bu sonucu doğururken, artan yoksullaşmaya bağlı olarak erkeklerin kırdan kente ücretli iş için göç etmesi, bu süreci hızlandırmaktadır.
- Yapısal uyum programları ve tarımsal dönüşümle birlikte devletin tarıma verdiği desteği kesmesi, kırsal yaşamda büyük olumsuzlar doğurmuş, üreticileri yoksullaştırmıştır. Haneler düşük gelirle mücadele edebilmek çeşitli ayakta kalma stratejileri geliştirmektedir. Bu süreç kadının ev içinde ve tarlada daha yoğun iş yüküyle karşı karşıya bırakmaktadır.

Bu saptamalar, kadınların tarımda olumsuz koşullar altında çalıştığını ortaya koymaktadır. Kadınların konumunu belirleyen temel öğelerden biri, tarlada, hane içinde, üretimin örgütlenmesinde ve ürünün pazarlanmasında ataerkil ilişkilerin egemen olmasıdır. Yani kadınlar, genellikle, tarlanın ve hanenin dışında üretim örgütlenmesine katılmazlar. Üretim için tohum, gübre gibi girdileri genellikle erkekler satın alır; tarım makinelerini kiralayan yahut kullananlar da erkeklerdir. İlginç olan şudur ki, kadınların güç koşullarda yürüttükleri emek yoğun işler makineleşmeye başladıkça erkek işi haline gelmiştir. Örneğin toplanan tütün yapraklarını kurutmak üzere dizme işi yıllardır kadın işi olagelmıştır. Kadınların ince parmakları nedeniyle daha iyi tütün kırdığı genel kabul gören bir olgudur. Örneğin Bafra köylüleri “kızı olan iyi tütün yapar” görüşünde ortaklaşmaktadır (Yaman Öztürk ve Akduran, 2011). Ne ki, 2000’li yılların ortalarında tütün dizme makinesinin tarıma girmesiyle birlikte, kadınların kırdığı tütünü erkekler dizmeye başlamıştır. Neolitik devrimin başlarında toprağa ilk tohumu eken, yüzlerce yıl kendi başlarına sürdükleri toprakta buğday yetiştiren kadınlardı; sabanın icadının ardından erkekler de tarımsal üretimde etkin olmaya başladılar. Görünen o ki binlerce yıldır kadınla erkek arasındaki cinsiyetçi işbölümü içeriğinden bir şey yitirmemiştir; işler emek yoğun olduğunda kadın işi görülürken, teknoloji ve makineleşmeyle derhal erkek işi halini alabilmektedir.

Özetle, kadınların hareket alanı tarlanın sınırlarıyla belirlenmiştir; erkeklerin hareket alanıysa “dışarı”dır. Girdilerin yanı sıra, kredi, devlet desteği yahut resmi işler için bankalar, kamu kurumları ve tüccarla bağlantı kuranlar erkeklerdir. Üretilen ürünlerin pazarlamasını da erkekler yapar; haliyle üründen elde edilen gelir üzerinde tasarrufta bulunurlar. Marx’ın Kapital’de (1997) dolaysız üretim ile dolaşım alanı arasında yaptığı kritik ayrımına referansla, kadınların tarımda *dolaysız* üretici olduklarını söyleyebiliriz. Fidanı/tohumu eken, toprağı çapalayan, zararlı otlardan temizleyen, sulayan ve hasatı yapan genellikle kadınlardır. Erkekler, daha çok, dolaysız üretim süreci öncesi ve sonrasının, yani dolaşım sürecinin hazırlayıcısı ve yürütücüsü konumundadır.

Kadınların tarımdan çekilmesi, yüzlerce yıldır biriktirilen tarımsal üretimin bilgisinin yitirilmesine yol açacaktır. Tarım ka-

dın emegi yoğunluklu üretime dayandığından, toprağın ve ürünün bilgisi esas olarak kadınlar üzerinden aktarılmaktadır. Tohumun nasıl ne zaman toprağa ekileceği, tarlaların ne zaman sulanacağı, hasadın ne zaman yapılacağı bilgileri yeni nesillere aktarılmadıkça, kaybolmaya yazgılıdır.

Kadınlar tarımın başlıca üretici gücü olmasına karşılık, küçük aile işletmelerinde bile, kadınların işlediği toprak çoğunlukla kendi toprağı değildir. Çoğu bölgede topraklar ailenin erkek evladı üzerinden miras bırakılır. Kadınlar, ana babalarından kalan toprağın tasarrufundan ya feragat eder ya da tapuda erkek kardeşine satmış görünürler. Dolayısıyla toprak mülkiyeti kendilerinin değildir.

Ataerkil rollerin belirleyici olmasından ötürü, hane içi işler kadınların işi kabul edilir. Hane temizliği, çamaşır-bulaşık yıkamak, yemek yapmak, çocuk ve yaşlı bakımı kadınlara yüklenmiştir. Ancak kırdan hane işi, kentteki işlerden farklı olarak, hane dışına uzanan bir örüntü sergiler: Hanenin genellikle bitişiğinde yer alan hayvanların bakımı, ahır ve kümeslerin temizliği, su ve odun taşıma, süt sağma ile salça, makarna, konserve, turşu, peynir ve yoğurt yapımı gibi işleri içerir. Sonuç olarak, kadınların tarımda üretime katılma düzeyleri hanenin sahip olduğu toprak büyüklüğüne, hayvan varlığına, gelire ve ürün desenine göre farklılaşmaktadır (Kan, 2014: 223).

Ne var ki, kadınların çoğu tarımda ücretsiz aile işçisi olarak çalışırlar ve ürünlerden elde edilen gelir üzerinde tasarruf hakları bulunmaz. Az topraklı ailelerde kadınlar mevsimlik işçilik de yapabilmektedir. Tablo 3'teki veriler kadınların dörtte üçünden fazlasının tarımda ücretsiz aile işçisi olarak çalıştığını ortaya koymaktadır. 2000'lerin ortalarına dek ücretsiz aile işçiliği yüzde 90'lara yaklaşan düzeylerde seyretmekteydi. Yani tarımdaki on kadından 9'u ücretsiz çalışıyordu. Buna karşılık ücretli yahut yevmiyeli çalışan kadın sayısı sınırlıydı. Örneğin 1988 yılı TÜİK verilerine göre ücretsiz aile işçisi kadın oranı yüzde 89,5 iken, ücretli çalışan oranı sadece yüzde 3,5'ti. On altı yıl sonra, 2004'te, ücretsiz aile işçisi kadınların oranı yüzde 81,3'e düşerken, ücretli çalışanların oranı yüzde 5,3'e yükselmiştir. 2000'ler boyunca bu iki eğilim de sürmüştür. 2013'e gelindiğinde ücretsiz çalışan kadınların oranı yüzde 77,7, ücretli ve yevmiyeli çalışan kadınların oranı yüzde 7,7'dir. Son on yılda TÜİK tanımlamala-

nyla işveren ve kendi hesabına çalışan kadın sayısında anlamlı bir değişim görülmemektedir; işveren konumundakilerin oranı değişmezken, kendi hesabına çalışanların oranı sadece 1 puan yükselmiştir. Demek ki, esas hareket, ücretsiz aile işçiliğinden ücretli çalışmaya doğrudur. Bunun altında yatan başlıca neden de, son dönem tarım politikaları ile üretimi sonlandırmak zorunda kalan yahut toprağını kaybeden hanelerde kadınların daha önce kendi küçük aile işletmelerinde çalışırken artık başkasının toprağında ücretli çalışmak durumunda kalmış olmasıdır. Soma faciasında bu olguyla çıplak bir biçimde karşılaşmıştık. Tarımı sürdürmez hale gelen hanelerde erkekler madene inmek zorunda kalmışken, kadınlar yörede mevsimlik tarım işçiliği yapmaktadır. Kadınlar günlük 20 lira yevmiyeyle hayatını sürdürme mücadelesi içindedir.⁶

Tablo 3: Tarımda Kadınların İstihdam Durumu (%)

Yıl	Ücretli veya Yevmiyeli	İşveren	Kendi Hesabına	Ücretsiz Aile İşçisi
2004	5,3	0,2	13,1	81,3
2005	6,5	0,3	18,8	74,3
2006	6,8	0,4	18,9	73,9
2007	6,4	0,4	19,0	74,2
2008	7,2	0,6	17,0	75,2
2009	7,1	0,3	16,7	76,0
2010	8,0	0,4	15,6	76,0
2011	8,1	0,3	14,7	76,9
2012	7,4	0,3	14,4	77,9
2013	7,7	0,2	14,4	77,7

Kaynak: TÜİK, Hanehalkı İşgücü Anketi sonuçları

Kadınlar, çocuklarla birlikte, göçmen tarım işçiliğinin önemli unsurlarından biridir. Harran Üniversitesi'nin yaptığı araştırmanın sonuçlarına göre (Şimşek, 2012: 145) Şanlıurfa ve Adıyaman'da göçmen işçilerin yüzde 80'i çalışacakları yerlere aileleriyle birlikte gitmektedir. Göçmen işçilik çocuk ve kadın sağlığı açısından çok daha can yakıcı sorunlara neden olmaktadır. Hane üyeleriyle birlikte, tek göz bez yahut naylon çadırlarda barın-

⁶ Birçok örnekten bazıları: Milliyet, 2014; Nomanoglu, 2014.

mak, banyonun bulunmayışı, tuvalet sorunu ve temiz suya erişimdeki sorunlar, kadın ve çocuk sağlığını tehdit etmektedir. Çalışma yerinde sağlık hizmetlerine erişimin çok sınırlı olması, özellikle üremeye bağlı olarak özel bir sağlık hizmetine gereksinim duyan kadınlar için risk yaratmaktadır. Örneğin, gebeliği önlemeye yönelik modern araçlara erişim sorunludur ayrıca iki gebeden birine doğum öncesi bakım verilemediği saptanmıştır (Şimşek, 2012: 146).

Göçmen işçiliğin genellikle araçlara bağımlılıkla yürüyen bir çalışma biçimi olduğu belirtilmişti. Kadınlar, erkeklerden farklı olarak, katmanlı bir bağımlılık ilişkisi içindedir. Sidar Çınar'ın Malatya'ya kayısı hasadına gelen işçilerle yaptığı araştırmaya göre (2014: 181-182), kadınlar çalışma ilişkilerinin başlangıç aşamasına hiçbir etkide bulunamamaktadır. Bekâr yahut evli olsun, kadınlar tek başlarına çalışmaya gönderilmez. Kadınların emek gücü, baba, koca, erkek kardeş yahut başka bir erkek akrabanın denetimi altındadır. Bu denetim, çalışma dönemi boyunca aracının denetimiyle birleşerek yürür. Kadınlar ücretlerini hiç alamaz; hatta çoğu ücretini hiç görememektedir. Elçiler (aracı) kadınların ücretini toplu olarak babalarına yahut kocalarına verir. Elçiler, kendilerine emanet edilen bekâr kadınları, hasat sonunda yaşadıkları yere götürüp, ücretiyle birlikte babasına teslim eder.

Kadınlar gittikleri yerlerde yeniden üretim işlerini üstlenirler. Kimi zaman yemek yapmak ve çadırı temizlemek için işçiler bir kadın akrabayı beraberinde götürür. Kimi durumda da işler mevsimlik tarım işçisi olamayacak denli küçük yaştaki kız çocuklarına yüklenir: "Dokuz on yaşlarındaki küçük kız çocukları, çadırlarında neredeyse bütün işi yapabilmektedir" (Çınar, 2014: 187). Göçmen işçilik Nisan ayında başlayıp, Kasım ayına dek sürdüğü için, çocukların eğitimini zora sokmaktadır. Özellikle kız çocuklarının eğitim hizmeti alabilmesini engellemektedir. Haran Üniversitesi'nin araştırmasına göre (Şimşek, 2012) mevsimlik tarım işçisi ailelerin çocuklarında ilköğretim net okullaşma oranı kızlarda yüzde 74, oğlanlarda yüzde 78 iken; lisedeki okullaşma oranı kızlarda yüzde 23'e oğlanlarda ise yüzde 33'e düşmektedir. 15 yaş üzeri her iki kadından biri ve her dört erkekten biri ilköğretim birinci kademeyi bitirmemiştir.

Tarım işçiliğinde, pek çok üretim alanında olduğu gibi, kadınlarla erkekler arasında ücret farkları vardır. TÜİK'in "Tarımsal İşletmelerde Ücret Yapısı" raporuna göre (TÜİK, 2014n), 2013 yılında kadın ve erkek mevsimlik tarım işçilerinin günlük ücretleri farklılaşmaktadır; erkek işçiler günlük 48 TL yövmiye alırken, kadınların günlük ücreti 36 TL'dir. Erkekler kadınlardan üçte bir oranında fazla kazanmaktadır. Sürekli tarım işçileri arasında da cinsiyete dayalı ücret eşitsizliği mevcuttur: Kadın işçilerin aylık ücreti 1032 TL iken, erkek işçilerin aylık ücreti 1262 TL'dir. Yani, erkekler kadınların ücretinden yüzde 22 daha yüksek ücret almaktadır.⁷

Sadece mevsimlik tarımda değil, tarımın pek çok alanında kadınlar güvencesiz çalışmaktadır. Aslında, TÜİK verilerine göre, Türkiye'de istihdamdaki kadınların yarısından fazlası kayıt dışı çalışmaktadır. Gerçek kayıtdışılık oranının çok daha yüksek olduğunu tahmin etmek güç değildir; buna karşılık resmi verilerin bile kadın istihdamındaki kayıt dışılığa işaret etmesi önemlidir. 2004 yılında kayıt dışı çalışan kadınların toplam istihdamdaki oranı yüzde 67,1 iken, yıllar boyunca azalarak, 2013 yılında yüzde 52'ye düşmüştür (bkz. Tablo 4). Bunun bir nedeni, tarımın kadın istihdamındaki payının azalmasıdır. 2013 yılında kayıt dışı çalışan erkek oranı ise yüzde 30,2'dir (TÜİK Hane Halkı İşgücü Anketi sonuçlarından hesaplanmıştır). Görüldüğü üzere kadınların kayıt dışı çalışma oranı erkeklerden epeyce yüksektir. Tarımda kayıtdışılık toplam istihdamdakine oranla çok daha yüksektir. Tarımda kadınların neredeyse tamamı kayıt dışı çalışmaktadır. 2004'te bu oran yüzde 98,5 iken zaman içinde çok az bir azalma kaydetmiş, 2013 yılında yüzde 96,3 olmuştur. 2013 yılında erkeklerin yüzde 71,4'ü tarımda kayıt dışıdır (bkz. Tablo 4). Görüldüğü üzere, tarım sektöründe norm kadınlar ve erkekler için kayıt dışı çalışmaktır; bununla birlikte kadınların erkeklere oranla daha büyük bir bölümü kayıt dışıdır.

⁷ 2013 yılında tarımsal işletmelerde (hanehalkı) mevsimlik tarım işçilerine yapılan en yüksek günlük ücret ödemesi kadın işçiler için 45 TL ile Ordu, erkek işçiler için ise 62 TL ile Ardahan ilinde gerçekleşmiştir. En düşük ücret ise, kadın işçiler için 26 TL, erkek işçiler için 34 TL ile Hatay ilindedir. Seçilmiş faaliyet türlerine göre mevsimlik işçilere ödenen günlük ücretlere bakıldığında, en fazla mevsimlik işçi çalıştırılan faaliyetlerden, çapalama için kadın işçilere 34 TL, erkek işçilere 35 TL, hasat için kadın işçilere 36 TL ve erkek işçilere ise 41 TL olarak gerçekleştiği görülmüştür (TÜİK, 2014n).

Tablo 4: Toplam İstihdamda ve Tarımda Kayıt Dışı Çalışan Kadın (bin kişi)

Yıl	Toplam İstihdam	Tarımda İstihdam	Toplam Kayıt Dışı	Tarımda Kayıt Dışı	Toplam Kayıt Dışı (%)	Tarımda Kayıt Dışı (%)
2004	5 047	2 565	3 388	2 527	67,1	98,5
2005	5 108	2 367	3 318	2 330	65,0	98,4
2006	5 258	2 295	3 310	2 265	63,0	98,7
2007	5 356	2 288	3 253	2 265	60,7	99,0
2008	5 595	2 354	3 269	2 332	58,4	99,1
2009	5 871	2 445	3 426	2 353	58,4	96,2
2010	6 425	2 724	3 758	2 619	58,5	96,1
2011	6 973	2 944	4 030	2 831	57,8	96,2
2012	7 309	2 872	3 959	2 757	54,2	96,0
2013	7 641	2 826	3 973	2 721	52,0	96,3

Kaynak: TÜİK, Hanehalkı İşgücü Anketi sonuçlarından hesaplanmıştır.

Sonuç olarak, tarımda çalışma koşulları kadınlar için olumlu bir tablo çizmekten hayli uzaktır. Bu durumda kadınların topraktan kopmasını olumlu değerlendirmek mi gerekir? Hayır; tarımda yaşanan dönüşüm, ne kadınların daha iyi yaşam sürmesini koşullarını yaratmış ne de kadınlar için güvenceli istihdamın yolunu açmıştır. Tersine, tarımdan kopan kadınlar giderek daha da yoksullaşmış, daha ağır koşullarda çalışmak zorunda kalmıştır. Kente göç kadınlar için işsizlik, güvencesizlik, daha uzun ve ağır çalışma saatleri vs. olduğu kadar, yalnızlaşma, kente tutunmaya çalışma anlamına da gelmektedir.

Tarımda çalışmayı sürdüren kadınlar açısından da tablo karanlık görünmektedir. Tarımı sürdürmek giderek güçleşmekte, tarımsal gelir giderek azalmaktadır. Sermayenin tahakkümünü artırdığı üretim ilişkileri, kadınların onlarca yıldır deneyimledikleri nispeten bağımsız emek sürecinden bambaşka bir deneyimi getirmiştir. Tarımsal emek sürecinde kadınlar erkeklere bağımlı olduğu kadar sermayeye de bağımlı hale gelmektedir. Sermayedarlar ve toprak sahipleri, verili ataerkil ilişkiler çerçevesinde erkeklerin (kadınların kocaları / babaları / erkek kardeşleri yahut aracılardan) denetimi altında tutulan kadın emeğini, mevsimlik işçilik ve sözleşmeli işçilik biçimlerinde net bir biçimde görüldüğü üzere, daha fazla sömürmektedir.

Son dönemde tarımın kapitalist biçimde yeniden yapılandırıldığı bir dönemden geçiyoruz. Sermaye, tohum ve gübre üretimine yatırım yaparak, toprakta kapitalist üretimi kurarak, gıda sanayine yatırım yaparak ve ürün pazarını ele geçirerek, giderek tarımda egemenliğini pekiştiriyor.

Bu süreçte topraktan koparılan erkek ve kadınları işsizlik, yoksulluk, güvencesiz bir yaşam bekliyor.

Tarımın önceki koşulları da esas olarak kadınlara güvenceli çalışma ortamı yaratmaktan hayli uzaktı. Ancak, tarımdaki dönüşümle kadınlar daha da iyi yaşama kavuşmak bir yana, daha güç koşullarda ayakta kalmaya çalışıyorlar. Kadınlar için hayat giderek daha da zorlaşıyor çünkü hane içinde ve dışında çalışma süreleri uzuyor, çocuk ve yaşlı bakım yükü ağırlaşıyor.

Öyleyse, verili ilişki biçimleri altında kadınların tarımsal üretimi sürdürmesini önermek de anlamlı değildir. Kadınların emek sürecinde ve hane içinde, sermayeden ve erkeklerden bağımsız olmasının yolunu açacak, üretimden elde edilen gelir üzerinde tasarrufunu artıracak, karar alma süreçlerine katılmasını sağlayacak, iş güvenliği ve sosyal güvencenin bulunduğu bir üretimi örgütlemenin yollarını araştırmak gereklidir.

Kaynakça

- Akış, İraz ve Özkurt Mete. "Tarım Topraklarının Yabancılar Satışı ve Gıda Güvenliği", *Toprak Mülkiyeti*, Sempozyum Bildirileri, Yayına haz.: Sonay Bayramoğlu Özuğurlu, Memleket Yayınları, 2010, 510-525.
- Aydın, Zülküf. "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler - II", *11. Tez*, 1986, 4: 171-217.
- Aydın, Zülküf. "Yapısal Uyum Politikaları ve Köylünün Beka Stratejileri", *Toplum ve Bilim*, 2001, 88: 11-32.
- Aysu, Abdullah. 1980-2002 *Türkiye Tarımında Yeniden Yapılanma(ma): Tarladan Sofraya Tarım*, 2002, Su Yayınları.
- Candan, Esin ve Semiha Özalp Günalp. "Tarımda Kadın Emegi", *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 2013, 19(1): 93-101.
- Çınar, Sidar. *Öteki "Proletarya": De-proletarizasyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri*, Nota Bene Yayınları, 2014.

- Doğruer Yemiş, Yıldız. "Sector Tarım, Fransız Bir Şirketle Türkiye'de Gübre Üretim Tesisi Kuracak", 25 Nisan 2013, <http://www.kobiden.com/sector-tarim-fransiz-sirketle-gubre-uretim-tesisi-kuracak-19981h.htm>, erişim tarihi: 05.06.2014.
- Ertürk Keskin, Nuray ve Melda Yaman. *Tütün: Reji'den TEKEL'e TEKEL'den Bugüne*, Nota Bene Yayınları, 2013.
- Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı. Stratejik Plan (2013-2017), 2013.
- Güler, Birgül Ayman. "Dünya Bankası ve Tarım Sektörü Kredileri", *Küreselleşme ve Tarım Sempozyumu Bildirisi*, 7-8 Ocak 2002, Ankara.
- Güler, Birgül Ayman. *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi: Yapısal Uyarılama Politikaları*, TODAİE, Ankara, 1996.
- Günaydın, Gökhan. "'Küreselleşen' Piyasa Yoksullaşan Köylü", *Özgür Üniversite Forumu*, Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakfı, Özgür Üniversite, Ankara, 2003, 22: 155-171.
- Günaydın, Gökhan. *Tarım ve Kırsallıkta Dönüşüm: Politika Transferi Süreci / AB ve Türkiye*, Tan Yayınları, 2010.
- Kan, Arzu. "Kırsal Yoksulluğun Tarım ve Kadın Boyutu", *Yoksulluk ve Kadın*, (der.) Abdullah Topçuoğlu, Gamze Aksan ve Duygu Alptekin, Ayrıntı Yayınları, 2014.
- KGSM. *Türkiye'de Kadın*, Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Ankara, 2014.
- Koçak, Ayşe. Farmer Support Regime and Political Economy of Agricultural Reform: Transformation of Turkish Agricultural Policy in the Post-2000 Era, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk Institute for Modern Turkish History, 2012.
- Kurmuş, Orhan. *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Savaş Yayınları, İstanbul, 1982.
- Marx, Karl. *Kapital*, Birinci Cilt, Sol Yayınları, Çev. Alaattin Bilgi, İstanbul, 1997.
- Mevsimlik Tarım İşçileri. <http://www.mevsimliktarimiscileri.com/sayfa-detay.aspx?id=11>, erişim tarihi: 06.07.2014.
- Milliyet. "Soma Gerçeği: Acım başka Yaşam Derdim Başka", 31.05.2014, <http://www.milliyet.com.tr/soma-gercegi--acim-baska-yasam-gundem-1890408/>, erişim tarihi: 07.08.2014.
- Nomanoglu, Tuğçe. Soma'da Kadınlar Engeller ve Mücadele Üzerine, 16.08.2014, <http://bogazicisomaya.blogspot.com.tr/2014/08/soma-da-kadnlar-engeller-ve-mucadele.html>, erişim tarihi: 18.08.2014.
- Önal, Nevzat Evrim. *Anadolu Tarımının 150 Yıllık Öyküsü*, Yazılama Yayınları, 2010.
- Şimşek, Zeynep. *Mevsimlik Tarım İşçilerinin ve Ailelerinin İhtiyaçlarının Belirlenmesi Araştırması 2011*, Damla Matbaacılık, 2012.
- Ulukan, Umut. "Devlet, Tarım ve Sermaye: Tarımda Kapitalist Dönüşümü Yeniden Tartışmak", *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, 2013, 11 (43): 56-78.

- Yaman Öztürk, M. ve Özgün Akduran. "Tarımsal Üretimde Kadın Emegi: Tütün Üreticisi Kadınlar", *Kırsal Kalkınmada Alternatif ve Yeni Yaklaşımlar* içinde, (der.) Tahir Dabak, Kalkınma Merkezi Derneği, 2011.
- Yaman Öztürk, M. ve Özgün Akduran. "TEKEL'in Özelleştirilmesinin Ardından Tütün Üretimi: Bafra Örneği", *SAV Almanak*, 2010.
- Yaman, Melda. "Tek Çare Maden Değilse Ne", *Evrensel Gazetesi*, 25.05.2014, <http://www.evrensel.net/haber/84952/tek-care-maden-degilse-ne.html>, erişim tarihi: 26.05.2014.
- Yıldırım, Ali Ekber. "Fransız Devi Yatırım İçin Türkiye'yi Seçti", *Tarım Dünyasından*, 15.07.2014, <http://www.tarimdunyasi.net/?p=3857>, erişim tarihi: 01.08.2014.
- Tarım Haber Bülteni. "100 Ülkeden Tarım Ürünü İthal Ediliyor", 14.07.2010, <http://www.sutb.org.tr/sutb/14Temmuz2010Tarim.pdf>, erişim tarihi: 18.05.2014.
- Timeturk. "Yabancı Sermaye Trakya'da Arazi Topluyor", 01.09.2012, <http://www.timeturk.com/tr/2012/09/01/yabanci-sermaye-trakya-da-arazi-topluyor.html#.VAANivnV8b0>, erişim tarihi: 06.06.2014.
- TÜİK. İstihdam Edilenlerin Yıllara Göre İktisadi Faaliyet Kolları ve Dağılımı, 2005-2014, NACE Rev.2, 2014a.
- TÜİK. İstihdam Edilenlerin Yıllar ve Cinsiyete Göre İktisadi Faaliyet Kolları ve Dağılımı, 1988-1999, 2014b.
- TÜİK. İstihdam Edilenlerin Yıllar ve Cinsiyete Göre İktisadi Faaliyet Kolları ve Dağılımı, 2000-2004, 2014c.
- TÜİK. İstihdam Edilenlerin Yıllar ve Cinsiyete Göre İktisadi Faaliyet Kolları ve Dağılımı, 2004-2014, 2014d.
- TÜİK. İstihdam Edilenlerin Yıllar ve Cinsiyete Göre İşteki Durumu, 1988-1999, 2014e.
- TÜİK. İstihdam Edilenlerin Yıllar ve Cinsiyete Göre İşteki Durumu, 2004-2014, 2014f.
- TÜİK. Esas İşlerinden Dolayı Herhangi Bir Sosyal Güvenlik Kuruluşuna Kayıtlı Olmayanların Yıllar ve Cinsiyete Göre İşteki Konumu, 2014g.
- TÜİK. Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasına (ISIC, Rev.3) Göre İhracat, 1996-2014, 2014h.
- TÜİK. İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Sabit Fiyatlarla Gayri Safi Yurtiçi Hasıla - 1987 Temel Fiyatlarıyla, 1968-2013, 2014i.
- TÜİK. Şehir ve Köy Nüfusu, 1927-2000, 2014k.
- TÜİK. Yıllara ve Cinsiyete Göre İl / İlçe Merkezleri ve Belde / Köy Nüfusu, 1927-2013, 2014m.
- TÜİK. "Tarımsal İşletmelerde Ücret Yapısı, 2013", 09.05.2014, 2014n.

Güçsüzlerin Gücü: Yoksul Kadınların Mahalle Merkezli Yardımlaşma Ağları¹

Ebru Soytemel

Giriş

Son yirmi senedir araştırmacılar Türkiye'deki 'yeni yoksulluğun' farklı yönlerini çeşitli açılardan ele aldılar (Buğra ve Keyder, 2003, 2008; Gökovalı ve Danışman, 2010; Kaygalak, 2001). Yakın dönemdeki yoksulluk araştırmaları 'yeni yoksulların' yerleşik aile-akraba bağlarından, göçmen yardımlaşma ağları ve yerel ağlardan daha sınırlı bir şekilde yararlandığını, bu durumun da yeni yoksulların konut ve iş bulmada daha yoğun rekabetle karşı karşıya kalmalarına neden olduğunu gösterdi (Buğra ve Keyder, 2005). Ekonominin yavaş büyümesi, yeni iş yaratma süreçlerinin yetersizliği ve iş gücünün çok büyük bir kesiminin enformel sektörde çalışması nedeniyle, olası iş olanakları yeni yoksulların yoksulluktan kurtulmaları için bir seçenek olmamaktadır (Buğra ve Keyder, 2008; Buğra ve Sınmazdenir, 2007; Dedeoğlu, 2011a,b; İlkaracan, 2012; Şahin, 2012). Diğer taraftan geçici, düzensiz ya da sosyal güvencesiz işlerde çalışanların, düzenli işlerde sosyal güvence ile çalışanlara kıyasla daha yüksek bir yoksulluk riski ile karşı karşıya olduğu görülmektedir (World Bank Report, 2005).

¹ Bu makale daha önce 'The Power of the Powerless: Neighbourhood based Self-help Networks of the Poor in Istanbul' başlığıyla *Women's Studies International Forum* dergisinde yayınlanmıştır.

Türkiye'de yoksulluk ile ilgili araştırmaların 1990'lardaki örnekleri çoğunlukla iç göçün kentlerdeki iş gücüne etkisine, göçmen yardımlaşma ağlarına ve bu ağların kentlerde dini ya da kültürel tabanlı yardımlaşma sağlama olanaklarına odaklandı (Erder, 1995, 1996, 1999, 2002; Öncü, 1999; Işık ve Pınarcıoğlu, 2001; Pınarcıoğlu ve Işık, 2008). Örneğin, Erder (2002) göçmen ağlarını ve göçmenlerin karşılıklı değişim ilişkilerini kurma süreçlerini incelerken, Işık ve Pınarcıoğlu (2001) erken dönem göçmenlerle sonradan gelenler arasındaki yardımlaşma ağlarının önemi-ne işaret etti ve 1990'ların yeni göçmenlerinin daha önceki göçmenlerin birikimlerinden ve yerel hakkındaki bilgilerinden faydalandıklarının altını çizdi.

Milenyumu takip eden yıllar, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılım sürecinde sosyal politika ve refah devleti tartışmalarının hızlandığı bir dönem oldu. Türkiye'deki refah rejimi diğer ülkelerin refah rejimleri ile kıyaslanırken, yeni sosyal politika reformlarının, farklı grupların refah devleti uygulamalarına erişimini nasıl etkilediğine ve hangi grupların bu uygulamalardan dışlandığına ilişkin tartışmalar yoksullukla ilgili araştırmalarda önemli konular olarak öne çıktı (Buğra ve Keyder, 2005, 2006, 2008). Türkiye'deki refah devleti modelinin Güney Avrupa refah devleti modellerine benzediği (özellikle formel iş piyasasında çalışmayanlara oldukça sınırlı bir koruma sunması ve patronaja dayalı bir sistem olması bağlamında) ifade edildi (Buğra ve Keyder, 2003; Buğra ve Yakut-Çakar, 2010; Buğra, 2012). Dahası, her ne kadar Türkiye ekonomisi artık daha iyi durumda ve mutlak yoksulluk oranları düşük olsa da, araştırmacılar, görece yoksulluğun ve gelir dağılımındaki eşitsizliğin çok yüksek olmasının ve ekonomik korunmasızlığın çok yaygın olmasının Türkiye'deki yoksulluk açısından önemli olduğunu gösterdiler (Buğra ve Keyder, 2005; OECD, 2011; Pınarcıoğlu ve Işık, 2008; World Bank, 2000).

2007'deki gelir istatistikleri, ücretlilerin en alttaki yüzde yirmilik kısmının toplam ulusal gelirin yüzde 5,8'ini kazanırken, en zengin yüzde yirmilik kesimin ise yüzde 48,4'lik bir kazancı olduğunu göstermektedir (Dayıoğlu ve Başlevent, 2012). Yoksulluk ile ilgili yazılan raporlarda Türkiye'deki yoksulluğun öncelikle eğitim durumu, istihdam durumu ve hane halkı özellikleri

ile bağlantılı olduğuna değinilmektedir (World Bank Report, 2005).²

Yoksullukla ilgili politikalara etki eden en önemli faktörlerden bir diğeri de hükümetlerin konuya yaklaşımıdır. Araştırmacıların da değindiği üzere, 2002'den beri iktidarda olan AKP yoksulluğu geçici bir problem olarak değerlendirirken, dönemin Başbakanı Erdoğan yoksulluğun 'hayırseverlik ve İslami kültür içindeki yoksula yardım etme kültürü' ile baş edilebilecek bir problem olduğunu ifade etmiştir (Buğra ve Keyder, 2008:9). Türk aile yapısına ve değerlerine, İslami yardımlaşmaya ve hayır işlemeye yapılan bu atıf ve yoksullukla ilgili çözümlerin sivil girişimlerden ya da özel sektörden gelmesinin hedeflenmesi, yoksullukla ilgili yapılan reform süreçlerinde etkili olmaktadır (Buğra, 2012). Sosyal politika reformlarının geri planındaki bu faydacı yaklaşım, geliştirilen politikaların ve uygulama süreçlerinin yardım ve idame/bakım süreçleri göz önüne alındığında yoksullukla ilgili politikaları aileye bağımlı hale getirdiği, bu anlayışla planladığı görülmektedir (Buğra ve Keyder, 2007: 42). Kurumsal söylemlerin ve gerçekleştirilen yasal düzenlemelerin yoksulluğun çözümünde aileye bağımlı politikalar geliştirdiği görülmektedir.

Araştırmalar kadınların işgücü piyasasına katılımını geliştirmeyi hedefleyen uygulamaların bazılarının aslında kadınları kocalarının ya da babalarının sosyal güvencesine bağımlı hale getiren sonuçlar yarattığını ortaya koymaktadır (Kılıç, 2008; Ağartan, 2012; Dedeoğlu ve Elveren, 2012; Ecevit, 2012). Öte yandan araştırmacılar kadınların iş gücü piyasasına katılımındaki prob-

² Resmi istatistiklere göre, 2007'de Türkiye'deki nüfusun 0,54'ü yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır ve yüzde 18,56'sı ise mutlak yoksulluk sınırının altında yemek ve yemek dışı ihtiyaçlarını karşılayamamaktadır. Türkiye'deki toplam hanelerin yüzde 22,3'ünün ücretli bir geliri bulunmazken, ücretli işlerde çalışmayan hanelerin yüzde 16,6'sı geçimini emekli gelirleri ile karşılamaktadır. Bu çalışma kapsamında görüşülen düşük gelirli hanelerde en yaygın gelirin hane üyelerinden birinin emekli maaşı olduğu görülmüştür. Ancak özellikle ciddi yoksulluk yaşayan hanelerde emekli maaşı gibi düzenli bir gelirin de olmadığı görülmektedir. 2006 yılındaki yoksulluk rakamlarının mesleklere göre dağılımı şöyledir: yüzde 6,15 düzenli işlerde çalışan işçiler, yüzde 27,05 düzensiz işlerde çalışanlar, yüzde 3,3 işverenler, yüzde 23,04 serbest meslek sahipleri, yüzde 27,61 ücretsiz aile içi işlerde çalışanlar. Ayrıca yoksulluk ile ilgili istatistikler bir aile için tek kişinin ücretli bir işte çalışmasının da yetersiz olduğu, tek gelirin dört kişilik bir aileyi sadece bir hafta idare edebildiği görülmektedir (TÜİK).

lemlere ve düşük katılım oranlarına dikkat çekerken, enformel ekonominin kadınların istihdamına yaptığı olumsuz etkilere işaret etmektedirler (Dedeoğlu, 2011a,b; İlkaracan, 2012).³ Kadınların gelir elde etmedeki eşitsizliklerde, eğitim olanaklarına erişimde ve mülkiyet hakları açısından en korunmasız konumda olduğu görülmüştür (Dayıoğlu ve Kırdar 2010; Dayıoğlu ve Başlevent, 2012).

Bu yazının kaleme alınmasının ardında yoksulluğa yaklaşımda görülen üç sorun alanına dair gözlem bulunmaktadır. İlk ve öncelikli sorun alanı sosyal politika ve yoksulluğu azaltma ile ilgili çalışmaların büyük çoğunluğunun refah devleti tartışmaları ve çerçevesinin dışına çıkamaması ile ilişkilidir. Diğer bir deyişle, refah devleti uygulamalarına bakarak farklı grupların sosyal yardımlara erişimleri çoğunlukla makro düzeylerde makro analizlerle yapılmaktadır. Farklı grupların kaynaklara ya da yardımlara ulaşımı onların işgücü piyasasındaki konumları, gelirleri ya da toplumsal cinsiyet farklılıkları açısından ele alınmaktadır. Oysa son dönemlerdeki araştırmalar sosyal politikaları geliştirenlerin farklı grupların ya da kişilerin kapasitelerindeki farklılıkları ele almadıkça bu türden yaklaşımların ve uygulamaların eşitsizlik üreten sonuçlara ulaşabileceklerini göstermektedir (Kılıç, 2008). Dahası makro ölçekteki bu yaklaşımlar farklı gruplar için eşitsizliğin yıllar içinde nasıl değiştiğini ve eşitsizliğin bu gruplar için ne anlama geldiğini dikkate almamaktadırlar.

İkinci olarak Türkiye'deki sosyal refah ve yoksulluk ile ilgili çalışmaların önemli bir kısmı yoksulların var olan kapasitelerini göz ardı etmiş, onları yardıma muhtaç mağdurlar olarak ele almıştır. Bu tarzdaki çalışmalar zorluklar içinde yaşamının getirdiği deneyimi, bireysel ya da kolektif kapasiteleri ya da yoksulların aile veya göçmen ağları haricindeki kişisel veya işgücü piyasasındaki ağlarını hesaba katmamaktadır. Önceki çalışmalar yardımlaşma ya da dayanışma söz konusu olduğunda çoğunlukla büyük çaplı kolektivitelere, sendikal ağlar ya da yerel örgütlenme ağlarına bakarken küçük çaplı kolektiviteleri gözden kaçırmaktadır. Küçük grup kolektivitelerini araştıranlar ise akrabalık temelli göçmen ağlarına yoğunlaşmakta, kentte kurulan yeni ağ-

³ Kentsel alanlarda kadınların işgücüne katılım oranı yüzde 22 iken erkekler için bu oran yüzde 70'dir. Kadınların işgücüne katılımı 1988 yılından beri sadece yüzde 4 oranında artmıştır (İlkaracan, 2012).

ları göz önüne almamaktadırlar. Bazı araştırmacılar da her ne kadar yoksulluğun kadınlaşması (feminisation) ya da patriarkal politikaların etkilerine değinseler de yoksul kesimdeki kadınların aile dışında ya da iş temelli dayanışma ağlarını göz ardı edebilmektedir. Yoksulluk araştırmalarında gözden kaçan bir diğer konu da aile-akraba yardım ağlarının olmadığı durumlarda kişilerin nasıl çözümler ürettiği, ya da aile-akraba yardım ağlarının beraberinde getirdiği bedellerin neler olduğudur.

Üçüncüsü, yoksulluk ile ilgili çalışmalarda mekânın ya da yerelin dayanışmayı ya da yardımlaşma ağlarını ortaya çıkarma, mümkün kılmadaki rolü gözden kaçırılmıştır. Politika çözümleri mekânın etkisi göz önüne alınmadan tartışılmaktadır. Araştırmalar enformel konut alanlarının uygulanan politikalar sonucu kriminalize olduğunu ve bu mahallelerde yaşayan insanların damgalandığını, ayrımcılığa uğradıklarını gösterirken (Demirtaş ve Sen, 2007; Erder, 1996; Erman, 2001; Keyder, 2005), öte yandan politikacılar politikaların etkisini görmezden gelerek kentteki toplumsal dışlanma ve parçalanmanın yaşanan mekânla, yerleşim yeriyle ve orada yaşayan nüfusla ilgili olduğuna vurguda bulunmaktadır. Mekânın pozitif rolü ve farklı gruplar için sağladığı imkânlar yok sayılmaktadır. Birçok şehirde olduğu gibi İstanbul'da da mahalleler, sadece varlıklılar için sosyal sermaye ya da imkânlar sağlamakla kalmayıp yoksullar için de hayatta kalmak adına zorluklarla başa çıkma mekanizmalarını geliştirme imkânı taşıyan zeminler-mekânlardır. Bu nedenle bu çalışma yoksul kadınların mahalle içinde geliştirdikleri kolektif ağları, kolektif kapasiteleri ele almakta ve küçük grup dayanışma ağları aracılığıyla geçinme sorunlarını çözmek için nasıl ve ne türden stratejiler ve taktikler geliştirdiklerini incelemektedir. Bu bağlamda bu çalışma yoksulları, pasif, yardıma muhtaç mağdurlar olarak ele alan yaklaşımların ötesine geçen Kapasite Yaklaşımı'nı (Sen, 1985, 1999) benimsemektedir. Amartya Sen ve Martha Nussbaum tarafından geliştirilen Kapasite Yaklaşımı'nı benimseyen araştırmaların büyük bir çoğunluğu yoksulluğa yaklaşımda kişilerin bireysel eylemliliklerini (agencylerini) dikkate almaktadır. Bu yaklaşım kişilerin ya da grupların geçinme stratejilerine, kendi kendine yardım inisiyatiflerine ve kolektif kapasitelerine bakmayı önemseyen için, farklı grupların gündelik zorluklarla ve yoksullukla nasıl baş ettiğini anlamak açısından önemli bir çerçeve sunmak-

tadır. Bu çalışına, kapasite yaklaşımının sunduğu bu yeni bakış açısıyla, İstanbul'da Haliç'te yoksul kadınların ücretli gelir ya da toplam hane geliri yeterli olmadığı durumlarda, yaşadıkları mahallelerde sorunlarını ortaklaşa nasıl çözdüklerini, kendi-kendine yardım ve dayanışma ağlarını nasıl kurduklarını ve ne türden strateji ve taktiklerle geçinebildiklerini ele almaktadır.

Yazı şu alt bölümlerden oluşmaktadır: 'Geçinme Stratejilerinden Kolektif Kapasitelere' bölümü geçinme stratejileri ve kapasite yaklaşımı alanlarında daha önce yapılmış çalışmaların bir özetini sunmanın yanı sıra bu çalışmanın saha araştırması hakkında bilgi vermektedir. 'Yoksulların Kaynakları (?): Göçmen Ağları, Enformel Sektör ve Sosyal Yardım' bölümü yoksulların destek aldığı varsayılan göçmen ağları, ev merkezli enformel sektör işlerden kazanılan gelirin ve sosyal yardım programlarının değişen karakteristiklerini ve bu yardımların yetersizliklerini ele almaktadır. 'Mahalle Merkezli Yardım Ağları ve Kadınların Kolektif Kapasiteleri' başlıklı bölüm yoksul kadınların geçinme stratejilerini nasıl kurduklarını ve mekânın bu kapasitelerin geliştirilmesindeki önemini ele almaktadır.

Geçinme Stratejilerinden Kolektif Kapasitelere

Yoksullukla ilgili çalışmaların önemli bir kısmı yoksulluğun toplumsal cinsiyetle ilişkilenen seyrine işaret etmektedir. 1995'te UNDP dünya yoksullarının yüzde 70'ini kadınların oluşturduğuna işaret etti ve sonraki dönemlerde yoksulluğun kökten çözülmesi ile ilgili yapılan çalışmalarda araştırmacıların toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri ile ilgili konuları araştırmasının önemine değindi (UNDP 1995, 2012). Bu çağrı kadınların yoksulluğa nasıl tepki verdiklerinin, ne yaptıklarının araştırılmasında etkili oldu. Bu bağlamda refah devleti uygulamaları, bağımlı grupların ekonomik zorluklar karşısında ya da, ekonomik durgunluk/kriz, enflasyon veya iş piyasasındaki kriz dönemlerinde geliştirdikleri hayatta kalma stratejilerinin araştırılması ön plana çıktı (Caplovitz, 1981; Edin ve Lein, 1997a; Danziger, Heflin, Corcoran, Oltmans ve Wang, 2002; Monroe, O'Neil ve Blalock, 2007). Bu araştırmalar içinde özellikle Edin ve Lein'in (1997a) çalışması, yoksul kadınların ekonomik zorluklarla nasıl baş ettiklerini, farklı hayatta kalma stratejilerinden hangilerini tercih ettiklerini gös-

termesi açısından önemli örnekler içermektedir. Edin ve Lein çalışmalarında Amerika'daki refah devleti yardımı alan kadınların çoğunun geçinmek için ilk önce aile-akraba yardımına ihtiyaç duyduklarını, ancak bu yardım düzensiz ya da yetersiz olduğunda kadınların yarı zamanlı işlere girdiğini ya da kamu veya özel kurumların nakit/aynı yardımlarına muhtaç olduklarını göstermişlerdir. Ayrıca, yoksul kadınların kişilerden ya da kurumlardan gelen farklı yardımları bir araya getirmenin, idare etmenin, müzakere etmenin zorluklarıyla uğraşmanın yanı sıra, sağlık hizmeti, sosyal güvence ve sosyal yardım konularında da yetersiz yardım aldıkları görülmüştür. Kadınların büyük bir çoğunluğu, bu yardımlara ulaşmak için, bir yandan nakit akışını ve aynı yardımları dengede tutmaya ve bu yardımlar için yardımlaşma ağlarını genişletmeye çalışmakta, diğer yandan da yardıma muhtaç olduklarını kanıtlayan belgeler bulmak, ödemeleri takip etmek, çeşitli evrak işleriyle uğraşmak zorunda bırakılmaktadırlar (Edin ve Lein, 1997a:148).

Edin ve Lein'in çalışması, kadınların farklı kaynakları kimi zaman tehlikeli bir şekilde de olsa idare ederken (özellikle sağlık imkânlarına ulaşım açısından), yeni stratejiler geliştirmek ve aynı zamanda sosyal yardımları almak için uygun koşulları sağladıklarını ispatlamak için çözümler üretmek zorunda olduklarını göstermektedir. Diğer yandan kadınların her zaman geliştirdikleri stratejileri uygulayamadıkları, seçeneklerinin ya da tercihlerinin yaşadıkları kentlerin ya da mahallelerin sosyal-yasal karakteristikleriyle ilgili sınırlamalar ya da zorlamalarla karşı karşıya kaldıkları görülmektedir. Yerel işgücü piyasasının ya da 'yeraltı' ekonomisinin özellikleri, hesaplı çocuk bakımı imkânlarının mevcut olup olmadığı ya da erişilebilirliği, pek çok diğer etkenle birlikte, geliştirilen stratejilerin uygulanabilirliğinde ya da mahiyetinde etkili olmaktadır. Edin ve Lein'in çalışması kadınların farklı stratejileri nasıl gerçekleştirebildiklerini ya da bazı stratejilerin neden geliştirilemediğini anlamak açısından bu çalışma için önemli bir örnek olmuştur (Edin ve Lein, 1997b).

Diğer taraftan bazı araştırmacılar, yoksulluğun giderilmesi için geliştirilen çözümler açısından hangi ihtiyaçların gerektiğinin ya da yeterli olduğunun değerlendirilmesinin ihtiyaç ve gereksinim kavramlarının toplumsal olarak göreceli olması ve bağlama göre değişebilmesi nedeniyle oldukça zor olduğuna değin-

mektedir (Thompson, Ellis ve Wildavsky, 1990; Monroe vd. 2007). Bu nedenle araştırmacılar ihtiyaçların ve kaynakların ölçülmesi ve incelenmesinden çok, insanların stratejilerinin, diğer bir deyişle ihtiyaçların ve kaynakların nasıl idare edildiğinin, kadınların bunların üzerinde kontrolünün olup olmadığının araştırılması gerektiğine değinmektedirler (Thompson, Ellis ve Wildavsky, 1990; Monroe vd. 2007). Bu nedenle son yıllardaki yoksulluk çalışmalarında hanelerin erişiminin olduğu kaynaklar ve kurumsal ya da yapısal kısıtlamalar, engeller ve farklı stratejilerin ele alınması önemli olmuştur. Örneğin Monroe vd. (2007) yoksul ailelerin kullandığı üç değişik stratejiden bahseder: 1- içe dönük stratejiler; kadınların stres unsurunu ortadan kaldırmak için başkalarına bağlı olamadan kendi kendilerine yaptıkları şeyleri; 2- dışa dönük stratejiler; kadınların stres unsurunu ortadan kaldırmak için kendi imkânları dışında kullandıkları kaynakları ve 3- son olarak hükümet tarafından desteklenen kamu programlarının sunduğu imkânları kullanma stratejilerini kapsar (Monroe vd. 2007: 200).

Kadınların geçinme stratejileri ile ilgili bu araştırmalar, kadınların kaynaklarını nasıl esnetmeye, genişletmeye çalıştıklarını ve bu doğrultuda ne tür stratejiler geliştirdiklerini gösterir. Geliştirilen stratejilerin bazıları, örneğin doktor kontrollerinin atlanması, yemekleri geçiştirmek gibi ciddi mahrumiyetleri de beraberinde getirebilmektedir. Araştırmacılar yoksullukla ilgili reformların ve politikaların birçoğunu, refah devleti uygulamalarından yararlanmak ya da bir işte çalışmak gibi iki basit seçeneğe indirgemekle eleştirmektedir. Refah devleti uygulamalarının başarısını refah yardımı alan ya da refah devleti yardımına artık bağımlı olmayan grupları ölçerek anlamaya çalışmak hanelerin bireylerin farklılıklarına göre uyarlanabilir (custom-made) politikalar geliştirilmesini imkânsız kılmaktadır (Edin ve Lein, 1997a,b, Monroe vd., 2007). Bu yaklaşımlardan farklı olarak, bazı araştırmacılar da işten elde edilen kazancın yeterli olmasını sağlayacak politikaların geliştirilmesi gerektiğine, böylece kişilerin düzenli işlere geçip yoksulluktan kurtulabileceğine işaret etmektedirler (Danziger vd., 2002). Bu çalışma her ne kadar büyük ölçüde yoksulların strateji ve taktik geliştirme süreçlerini inceleyen çalışmalardan faydalanmış olsa da, bu yazındaki ampirik çalışmaların büyük çoğunluğunun hala aile dışında gelişen

kolektif kapasiteleri gözden kaçırdığı görülmektedir. Bu çalışma açısından geçinme stratejileri yazınının yanı sıra Kapasite Yaklaşımı'nın sunduğu yoksulluğa dair yeni bakış açıları tamamlayıcı nitelikte olmuştur. Bir sonraki bölüm kısaca Kapasite Yaklaşımı'nın yoksulluğa bakışını ve kolektif kapasitelerin bu çalışma açısından öne çıkan yönlerini ele almaktadır.

Kapasite Yaklaşımı ve kolektif kapasiteler

Amartya Sen (1985, 1999) ve Martha Nussbaum (2011) tarafından geliştirilen Kapasite Yaklaşımı, gelirin, harcamaların, tüketimin ya da temel ihtiyaçların tanımlanması ya da ölçülmesi konusundaki teorik ve pratik yaklaşımlara farklı bir boyut getirmektedir. Kapasite Yaklaşımı özellikle araçlar (means) ve amaçlar (ends) arasındaki ayrıma işaret eder ve refahın-mutluluğun (well-being) farklı kişiler için ne anlama geldiğinin tasavvurunda oldukça çeşitli etkenin rol oynadığını gösterir (Robeyns, 2005). Sen'in kapasite yaklaşımı insanların değer verdikleri hayatı yaşama özgürlüğüne önem verirken politikaları insanların kapasitelerine yaptıkları etkiler açısından değerlendirmektedir (Sen, 1985).

Önceki dönem yoksulluğu azaltma ve sosyal adalet çalışmalarından farklı olarak, bu çalışmalarda özgürlük temel amaç olarak ele alınmakta, refah ve kalkınma kişinin yapabilirliği ile (people's capability to function) ilgili olarak görülmektedir. Muvaffakiyetsizlikleri (capability failures) ayrımcılığın ya da marjinalleşmenin bir sonucu olarak görülmektedir (örneğin Nussbaum, 2011; Robeyns, 2003). Sen ve Nussbaum'ın çalışmalarını takiben, bazı araştırmacılar ekonomik temelli olmayan kapasiteleri dikkate alan maliyet ve fayda analizi geliştirmeye çalışırken diğerleri de gelir ve kazanımlar (functioning) arasındaki korelasyona bakarak refah endeksi (well-being) geliştirdiler (Slottje, 1991; Laderchi, 1997; Balestrino ve Sciclone, 2001; Alkire, 2005). Kısacası kapasite yaklaşımı refah devleti ve uygulamaları kaynaklı yoksulluk yaklaşımlarına önemli eleştiriler getirirken, ekonomistlerin faydacı ve gelir merkezli söylemlerinin toplumsal açıdan sınırlarını göstermiştir. Kapasite yaklaşımının yoksulluğu ele alırken getirdiği yeni yaklaşımların yanı sıra, son dönemlerde bazı araştırmacılar bu yaklaşımın bireysel eylemliliklere (agency)

odaklanmasını eleştirdi (Evans, 2002; Alkire, 2005; Ibrahim, 2006; Ibrahim ve Fennell, 2007; Ballet, Dubois ve Mahieu, 2007).

Sonraki yıllarda Ballet vd. (2007) Sen'in yaklaşımını bireysel sorumluluk ve kolektif kapasiteler konularını hesaba katarak daha da geliştirdiler. Bireysel sorumlulukların önemine işaret eden araştırmacılar, 'kişinin' kendi özgürlüklerine kavuşmadan önce toplumsal sorumluluklarını gerçekleştirdiğini ve kişilerin sorumluluklarının hem kendi özgürlükleriyle hem de diğerlerinin haklarıyla ilişkili olarak gerçekleştiğini, ortaya çıktığını gösterdiler (2007:189). Kolektif eylem, paylaşılan değerlerin ve tercihlerin planlandığı bir ortam sunması açısından değerlendirilirken, katılım, özgürlüklerin genişletilmesi için önemli olarak görülmüştür (Evans, 2002: 59, Ibrahim, 2006). Ibrahim, Mısır'daki yoksulluk ile ilgili çalışmasında yoksulların bireysel ya da müşterek refahları için nasıl kolektif kapasiteler geliştirdiklerinden bahseder. Ibrahim kolektif ortamın önemini altını çizerken yoksullar arasındaki kendi kendine yardım etme girişimlerinin birlikte hareket edebilme, var olan kapasiteleri genişletme ya da yeni kapasiteler üretip bunların test edilebilmesine olanak tanıdığına değinir (Ibrahim, 2006). Yoksullar her ne kadar mevcut varlıkları ve zamanları açısından grup kurmada dezavantajlı durumda olsalar da, Ibrahim'e göre bütün insani kapasiteler aslında toplumsal olana/ortama bağlıdır. İnsani kapasitelerin genişletilmesi ya da deneyimlenmesi ancak toplumsal olarak, toplumsal etkileşim ile mümkün olabilmektedir: 'Bazı tercihlerin kolektivitelere katılmadan bireysel olarak gerçekleştirilmesi mümkün değildir (Ibrahim, 2006). Ibrahim ve Fennell ayrıca kendi-kendine yardım inisiyatiflerinin yoksullar için (enformel şekilde) gelir getirici olmaları ya da sosyal aktivite sağlamaları açısından önemli olduğuna değinmektedir (Ibrahim ve Fennell, 2007). Kendi-kendine yardım inisiyatifleri, yoksulların var olan kapasitelerini genişletmelerinin yanı sıra onlara kapasitelerini daha etkili kullanmaları için de olanak tanır. Ibrahim ve Fennell'in çalışmasına benzer şekilde, Alkire, 'seçme' işinin önemini vurgularken Stewart (2005) grup bağlantılarının öneminden bahseder. Kolektif hareket etme, yoksullar için kaynakları paylaşma olanakları sağlamanın yanı sıra, karar alma süreçlerine katılmasını sağlayarak onları güçlendirmektedir.

Bu araştırma İstanbul'da, Haliç'teki Fener-Balat-Ayvansaray (FBA) ve Hasköy mahallelerinde gerçekleştirildi. Saha araştırması kapsamında Haziran 2007 ve Ağustos 2008 arasındaki dönemde Haliç'in her iki yakasında, her bir yakada 100 tane olmak üzere toplam 200 haneye gelir durumu ile ilgili anket yapıldı.⁴ Ayrıca 50 kişiyle yaşam anlatısı görüşmesi gerçekleştirildi. Farklı varlık-gelir durumlarını araştırmak için yapılan anketlerde hane üyelerine istihdam durumları, istihdam geçmişleri, farklı gelir kaynakları ve hanelerinin tüketim alışkanlıkları hakkında detaylı sorular soruldu. Bu nedenlerle anket ayrıca hanelerin konut durumları, hanenin demografik yapısı, göç geçmişi, formel istihdam ya da ek işlerden elde ettikleri çeşitli gelirleri, varlıkları, birikimleri, borçları, sosyal yardım alma durumları, tüketimleri, mahalle merkezli dayanışma ağları, arkadaşlık ve diğer dayanışma ilişki ve tutumları ile ilgili soruları içermektedir. Hane halkı ölçeğinde anket yapmak, her bir hanede, hane halkına dâhil olan her bir bireyin olanak ve kısıtlarının neler olduğunu, farklı bireylerin kaynaklarının arasındaki ilişkileri anlamayı mümkün kılmıştır. Tek bir gelire bağlı olmayan hanelerin çoğunda gelir getiren faaliyetler açısından formel ve enformel sektörlerin kesiştiği görülmüş, geçinme stratejilerinin anlaşılması için yaşam anlatısı görüşmeleri yapılmıştır. Her ne kadar bu makale saha araştırması kapsamında toplanan kalitatif görüşmelerin bulgularına dayansa da anket sonuçları bu mahallelerdeki genel demografik karakteristikleri ve gelir durumunu yansıtmaktadır.

Hane halkı anketi toplamda 200 hanede yaşayan yüzde 49'u erkek (392 erkek), yüzde 51'i kadın (414 kadın), 806 kişiyi kapsamaktadır. Örneklem içinde ilkokul mezunları (yüzde 48 Hasköy'de, yüzde 61 Fener-Balat-Ayvansaray'da olmak üzere) çoğunluktadır.⁵ Örneklem kapsadığı hanelerde ortalama dört kişi yaşamaktadır ve her iki yakadaki mahallelerde örneklemi oluşturan

⁴ Anket yapılan haneler sistematik örneklem yoluyla seçildi. Her sokaktaki, sokağın her iki tarafında 3. ya da 4. evde yapılan anketler için cevap verme oranı yüzde 80'dir. Görüşülen kişilerden sadece üçü ankete cevap vermeyi reddetmiş, 2 örnekte de anket sonuna kadar tamamlanamamıştır.

⁵ Eğitim durumu ile ilgili sonuçlar 2008 nüfus sayımının gösterdiği eğitim durumu sonuçları ile benzerdir. Kaynak: TÜİK-2008 Adrese dayalı nüfus sayımı sonuçları.

ran hanelerin büyük çoğunluğu 1963 ile 1994 arası doğumlu (yüzde 56), genç kuşaktan evli, iki ya da üç çocuklu çiftlerden (yüzde 69) oluşmaktadır. Hane üyelerinin yüzde 64'ü ortaokul mezunu veya daha düşük eğitim düzeyi düzeyine sahiptir. İstihdam durumları 806 kişinin içinde yüzde 31'inin anket yapıldığı sırada düzenli bir işte çalıştığını göstermektedir, Hasköy'de çalışanların yüzde 14'ünü sanatkârlar ve ilgili işlerde çalışanlar⁶, yüzde 12'sini emekli işçiler ve yüzde 4'ünü tesis ve makine operatörleri ve montajcılar oluşturmaktadır. FBA mahallelerinde sanatkârlar ve ilgili işlerde çalışanların oranı daha düşüktür (yüzde 10). İkinci ve üçüncü en yaygın iş hizmet ve satış sektörü elemanı olarak çalışanlar (yüzde 6) ve nitelik gerektirmeyen işlerde (yüzde 5) çalışanlardır.⁷

Her iki yakadaki mahallelerde örneklem çerçevesinde görüşülen kişilerin büyük çoğunluğu sosyal güvenceden yoksundur; Hasköy'de anket yapılan hanelerdeki kişilerin yüzde 75'inin (295 kişi); Fener-Balat-Ayvansaray'da görüşülenlerin yüzde 78'inin (320 kişi) sosyal güvencesi yoktur. Öğrenciler ve çalışma yaşının altındaki çocuklar (Hasköy'de yüzde 30, FBA'da yüzde 32 kişi) haricinde genel işsizlik oranı yüzde 13'tür (yüzde 5 Hasköy'de yüzde 8 FBA'da). Her iki yakadaki mahallelerde hanelerin yüzde 77'sinin borcu olduğu görülmüştür. Borçların çeşidine bakıldığında hanelerin çoğunlukla taksit borçları ya da kredi kartı borçları olduğu görülürken bunların dışında komşulara/arkadaşlara, akrabalara ya da mahalledeki dükkânlara olan borçların yaygın olduğu da görülmektedir. Fatura borçları ve mahalledeki dükkânlara olan borçlar diğer en yaygın borç türleri arasındadır.

Bu mahallelerde yaşayanları etkileyen diğer bir unsur da bu bölgede bir süredir devam eden kentsel yaptırımlar ve kentsel rehabilitasyon çalışmalarıdır. 1960-70'lerde bu bölgedeki mahal-

⁶ İş kolları gruplanırken Uluslararası Standart Meslek Sınıflaması ISCO, 08 kullanılmıştır (International Standard Classification of Occupations ISCO, 08).

⁷ Hasköy'de ankete cevap veren hanelerde yaşayan kişilerin yüzde 31'inin, FBA'da yüzde 14'ünün 100 kişiden fazla kişiyi istihdam eden büyük şirket ya da kurumlarda çalışmaktadır. Anketin kapsadığı toplam 806 kişiden yüzde 42'si o andaki işlerinde beş yıldan fazla bir süredir çalışmaktadır. Hasköy'de FBA'ya kıyasla daha çok kişinin (yüzde 55) görece daha uzun dönemli işlerde çalıştığı, yüzde 48'nin beş yıldan fazladır aynı işyerinde çalışırken, yüzde 6'nın son beş sene içinde 6 aydan fazla işsiz bir dönem geçirdiği görülmüştür. FBA'da hane gelirini sağlayan kişilerin yüzde 32'si işlerinde iki yıldan az bir süredir çalışmakta, yüzde 50'si son beş senede 6 ayı geçen sürelerde işsiz kaldığını ifade etmiştir.

lelerde çoğunlukla işçi aileleri yaşamaktaydı. O yıllarda Giresun, Sivas, Samsun, Şebinkarahisar gibi çoğunluğu Karadeniz bölgesindeki illerden iş göçüyle gelen aileler 1980'lerde kentsel müdahalelerle sanayinin bu bölgeden kaldırılmasına kadar bu bölgede yaşamışlardır. Haliç bölgesi 1980'lere kadar İstanbul'un önemli sanayi merkezlerinden biriyken endüstrinin bu bölgeden kaldırılmasıyla birlikte bu bölgedeki mahalleler zamanla işçi nüfusunu kaybetmiştir.⁸ Bölgenin kentsel dönüşümünü hedefleyen projeler çoğunlukla bölgenin turizm potansiyelini geliştirmeyi hedeflemiş, bu doğrultuda bölgede kentsel rehabilitasyon ve özel sektör yatırımları teşvik edilirken bu gelişmeler bölgedeki arazi ve konut fiyatlarının artmasında çok etkili olmuştur (Ergun, 2004; Türel, 2010). Ayrıca, daha önce de değindiğimiz gibi, özellikle konutta enformelleşmeyi engellemeye çalışan politikalar ve söylemler, enformel sektörde çalışan ya da konut ihtiyacını enformel yollardan çözen hanelerin suçlu olarak görülmesine, marjinalleştirilmesine neden olmaktadır.

1970'lerin ve 1980'lerin büyük şehirlerin problemlerini göçe, sanayileşmeye, yetersiz konut miktarına ya da sosyal politikaların eksikliğine bağlayan anlayıştan farklı olarak, daha yakın dönemdeki yaklaşımlar mekânın etkisini olumsuz olarak değerlendirmektedir. Yoksulların büyük çoğunluğunun yaşadığı enformel konutlar kentin yapısını bozmakla suçlanırken yoksun-yıpranmış mahalleler kentin sorun alanları olarak gösterilmektedir. Yoksulluk, işsizlik, suç gibi sorunlar mahalle ya da semt temelli sorunlar olarak ele alınmaktadır (Blokland, 2003). Örneğin Nisan 2013'te dönemin Başbakanı Erdoğan'ın Gaziosmanpaşa'daki kentsel dönüşüm töreninde yaptığı konuşmada yoksulluğun, işsizliğin, kötü konutların ve çarpık kentleşmenin terörü besleyen unsurlar olarak ele alındığı görülmektedir (Hürriyet Daily News, 2013.) Fener Balat Ayvansaray mahallelerini etkileyen en önemli kentsel proje, (sonradan UNESCO projesi olarak anılan) bu mahallelerin rehabilitasyonunu hedefleyen projedir. Restorasyon projesi öncesinde bu mahallelerdeki eski evlerde çoğunlukla iki ya da üç aile (kat sayısına bağlı olarak) evin farklı katlarını paylaşarak yaşamaktaydı. Ancak kültürel mirasın korunmasına yönelik politikalar ve uygulamalar, kültürel mirasın sadece

⁸ Bu dönemde Büyük Şehir Belediyesi tarafından bölgede 4000 bina istimlak edilmiş, özellikle güney Haliç'te 696 fabrika ve 2020 atölye yıkılmıştır (Erden, 2009).

mimari ve fiziki yapının restorasyonu olarak ele alınması, bu ailelerin yerinden edilmesine neden olan önemli faktörler arasındadır. Düşük gelirli aileler ya da 2000 sonrası dönemde İstanbul'a gelen büyük kısmı Kürt nüfusundan oluşan haneler bu evlerde 'işgalci' gibi görülmekte ya da bu mahallelerdeki tarihi evlerin bakımsızlığından, yıkık döküklüğünden sorumlu sayılmaktadırlar. Restorasyon projesinin olumsuz sonuçları, örneğin artan ev ve kira fiyatları, kiracıların yerinden edilmesi, rant spekülasyonları ve kontrolsüz yatırımlar proje kurulu tarafından göz ardı edilmiştir. Düşük gelirli aileler için bölgede ucuz konut bulmak ciddi bir sorun haline geldiği⁹, dahası bu durum için yerel yöneticilerin herhangi bir yardım ya da sosyal destek vermediği gözlemlenmiştir.¹⁰

Yoksulların Kaynakları (?): Göçmen Ağları, Enformel Sektör ve Sosyal Yardım

Yazının bu bölümü Türkiye'deki yoksulluğun çözümü için etkili olacağı düşünülen göçmen ağlarının-yardımlaşmasının, enformel sektör işlerinden kazanılan gelirin ve sosyal yardımların yoksullar için yeterli kaynak sağlayıp sağlamadığını ele alacaktır. Bu kaynakların yoksulluğu azaltmada etkili olup olamayacağını tartışmadan önce, ilk olarak göçmen ağlarının-yardımlaşmasının değişen işlevlerine, ikinci olarak enformel sektördeki işlerin sunduğu kaynaklara ve son olarak da sosyal yardımların nasıl planlandığına, dağıtılma süreçlerine değinilecektir.

Göçmen dayanışma ağlarının değişen işlevleri

Göçmen dayanışma ağları özellikle 1980'ler ve 1990'larda kente göçle gelen aileler ve bireyler için sosyal destek sağlayan mekanizmaların en önemlileri arasındadır. Bu dönemlerde aile ya da

⁹ 1998 ve 2002 yılları arasında Balat'ta üzerine konut inşa edilebilecek arazinin metre kare fiyatı 10 kat artmıştır (Ergun, 2004).

¹⁰ Rehabilitasyon projesi 2008'in Temmuz ayında tamamlanmıştır. Projenin çerçevesi ve kapsamı tarihi binaların fiziksel yapısını iyileştirmeyi hedeflemiş, mahallelerdeki sosyal ya da ekonomik sorunlar tamamıyla göz ardı edilmiştir. Proje yöneticileri mahallede yaşayanlarla uzun dönemli sosyal projeler gerçekleştirmemişlerdir. Her ne kadar fiziksel iyileştirme hedeflenmişse de bu binalarda deprem dayanaklılığı açısından herhangi bir iyileştirme yapılmamıştır (Ercan, 2010).

yakınlardan destek almak, mali açıdan onların yardımlarına güvenmek birçok göçmen için devlet yardımı ya da refah devleti uygulamalarından bile daha önemli olmuştur (Erder, 2002). Göçmen dernekleri ile güven ve tanıdıklığa dayalı göçmen dayanışma ağları göçmenlerin sonraki yıllarda hem formel hem de enformel ağlar ve kurumlarla ilişkilerini kurmalarında ve geliştirmelerinde etkili olmuştur. Erder'in de belirttiği üzere göçmen ağları göçmenlerin politikacılarla, yöneticilerle veya yönetim kadrolarındaki kişilerle kurdukları ilişkilerde, çeşitli kamu hizmetlerini almalarında, alt yapı, elektrik, kanalizasyon, su, ulaşım ve okul gibi hizmetlere ulaşmalarında göçmenlerin politik olarak açık veya gizli- pek çok stratejiyi üretmelerinde önemli yardımlar sağlamıştır. Bu süreç yerel düzeyde özellikle de enformel konut bölgelerinde zamanla yerel politikanın oldukça rekabetçi ve zorlu bir süreçle yönetilmesine de yol açmıştır.

Göçmen ağları aynı zamanda iş bulma, mali yardım ve sağlık hizmetlerine ulaşım da etkili olmuştur. Göçmenlerin aile ya da akrabalarından aldıkları destek yetersiz kaldığında ya da etkili olmadığında mahalle merkezli göçmen dernekleri sorunlarla baş etmede önemli destek sağlamıştır (Erder, 2002). Ancak son yıllarda göçmen derneklerinde 'aidiyetin' temelini değiştiren, 'göçmenlik' aidiyetinden çok dini aidiyetin ya da kültürel benzerliğe dayalı aidiyetin daha önemli olduğu görülmektedir. Birçok göçmen derneği için yerel politikacılarla olan ilişkiler de kaynakların mahallelere ulaştırılmasından çok karşılıklı iyi niyet gösterme, birbirini sayma-tanım şeklinde sürdürülmektedir. Politikacılarla geliştirilen ilişkilerde yapılan pazarlıklar ya da istenen yardımlar daha çok köye ya da kasabaya yönelik istekleri kapsamaktadır. Yerel grupların birbirine karşı pozisyon almalarında ya da bireylerin ve grupların birbirlerine mesafelerinde politik-ideolojik perspektiflerin daha etkili olduğu görülmektedir. Saha araştırması sırasında bu eğilimlerin farklı derneklerin birbirleriyle ya da yerel kurumlar ve belediye ile ilişkilerinde oldukça etkili olduğu görülmüştür. Göçmen derneklerinin büyük kısmının ofisleri ya da kahveleri özellikle derneğin erkekleri için hala önemli bir kamusal alan oluşturmaktadır.

Saha araştırmasının yapıldığı dönemde FBA mahallerinde toplam 6 köy derneği bulunmaktaydı. Bu göçmen derneklerinden ikisi Karadeniz göçmenleri tarafından kurulmuştur. Bu böl-

gede görüşülen derneklerin hiçbiri yoksullara yardım ya da mahallenin ihtiyaç sahiplerine yönelik bir yardımlaşma yürütmemekte ya da dernek faaliyetlerinde bu konular yer almamaktadır. Dernekler özellikle erkekler için buluşma yeri olmanın yanı sıra köy ya da kasaba için yapılacak yardımın ya da bir inşaatın (çoğunlukla camii ya da morg inşaatı olmak üzere) parasının toplanmasının temel dernek faaliyeti olarak hedeflendiği görülmüştür. Bu derneklerden birinin başkanı dernek faaliyet ve amaçlarını şöyle anlatmıştır:

20 kişiyle başladık şimdi 400 üyemiz var. Her Pazartesi toplanıyoruz. Birbirimizi görmek için bahane aslında, sohbet ediyoruz, okey iskambil oynuyoruz. Köyümüzdeki muhtarla ve bizim bölgenin milletvekilleri ile her zaman iyi ilişki içindeyiz. Gecen hafta Fatih belediye başkanıyla randevum vardı. Gelecek hafta derneğimizi ziyarete gelecek. Bana gelecek seçimlerde aday olmamı teklif ettiler ama dernekteki arkadaşlar gitmemi istemiyor. Derneğimiz aynı zamanda iş kurmak isteyenleri de destekliyor ya da aynı sektörde işyapan arkadaşlar birbirlerini destekler. Ramazan zamanı köydeki muhtara gıda kuponları ya da yiyecek gönderiyoruz köyde dağıtması için. Ayrıca bazen akşam yemekleri veya kahvaltı da düzenliyoruz üyelerimiz için. Geçenlerde diğer kasaba derneklerinin yöneticileri ve onların aileleriyle Dedeman Otel'i'nde bir araya geldik. Köyümüzde yeni inşaatlar yapıyoruz, bakanlar, milletvekilleri bizi ziyarete geliyor.

Göçmen dernekleri hala köy veya kasabaya yapılacak yatırımlar ve yardımlar açısından oldukça etkin konumdadır. Köy ya da kasabadaki muhtarın seçiminde etkili olmanın yanı sıra, köyün temel alt yapı eksikliklerini (yol, okul, cami, morg, mezarlık vb.) tamamlamayı ana hedef olarak ele almaktadır. Birçok örnekte görüldüğü gibi bu türden hizmetleri sağlamanın, bu derneklerin başkanlarına politik olarak bir güç, görünürlük sağlamaktadır. Bu nedenle bu derneklerin yönetimlerine seçilmek oldukça zor ve rekabetçi bir süreçle gerçekleşmektedir. Seçimlerde çoğunlukla gelir durumu daha iyi olan dernek üyelerinin şanslarının çok olduğu, kendini 'başarılı iş adamı' olarak tanıtan, iyi bağlantıları olan kişilerin dernek başkanı olarak seçildiği görülmüştür. Her ne kadar gelir durumu iyileşen ailelerin hemen hepsi mahalleden taşınmış da olsalar, erkeklerin dernek nedeniyle ve tanıdıklarıyla

ilişkileri devam ettirmek için mahallelere sürekli geldiği görülmüştür. Görüşme yaptığım köy derneklerinden birinin başkanı kendini iş adamı olarak tanıtarak derneklerinin amaç ve projelerini şöyle anlattı:

Geçen yıl köy derneğinden arkadaşlarla köyümüze bir otel inşa ettirdik. Daha sonra birlikte bir şirket kurduk, otelimizi bu şirket üzerinden işletiyoruz. Otelimizde beş yıldızlı bir otelde olan her şey var. Dağlardan temiz kaynak suyu getirttik köyümüze. Köyümüzdeki erkeklerin büyük çoğunluğu denizcilikle uğraştılar. Benim babam da denizciydi. Köyümüzden denizlerde ölen 50 kişinin ismini belirledik. Köyümüze deniz şehitleri anıtı dikmeyi planlıyoruz. Ramazan süresince köyümüze aşevi kurduk, burada birlikte yemek pişirdik, birlikte yedik. Köyümüzün camisi için klima aldık, imam için lojman yaptırarak. Köyümüzden olan yoksul öğrencilere burs da veriyoruz. [Mehmet, 1951 doğumlu, işadamı]

Son dönemlerde kadınlar ve gençler göçmen derneklerinin etkinliklerine daha çok katılmakta, etkinliklerin organizasyonunda da daha çok rol oynamaktadır. Her ne kadar kadınların ve gençlerin dernek yönetimlerinde söz sahibi olmaları oldukça sınırlı olsa da dernek üyesi aileler için etkinliklerin yürütülmesinde (el işi kursları, çocuklar için bilgisayar ve dil eğitimi kursları vb.) diğer ailelere ulaşılmasında çoğunlukla kadınların eş-dost çevreleri ve ilişkileri etkili olmaktadır.

Derneklerdeki kadın kollarının çoğunun hedefi yerel-kültürel değerlerin ve geleneklerin yeniden üretimi için kadınların bir araya gelmesini sağlamak, gençler ve kadınların buluşması için 'güvenli ve rahat bir ortam yaratmak', 'gençleri kentin tehlikelerinden korumak' ve bir araya getirmek olduğu görülmektedir.

Tıpkı dernek etkinliklerine katılan erkek üyeler gibi kadınlar da köy derneğini yardım sağlayan bir kurum olmaktan çok tanıdıklarla karşılaşmak, aynı memleketten olanlarla ağlarını güçlendirmek için etkili bir sosyal çevre sunan bir nevi kulüp gibi gördüklerini ifade etmekteydiler. Kadınlar kolu toplantılarının birinde derneğin kadınlar kolu başkanı, kadınlar için düzenledikleri etkinlikleri şöyle anlattı:

Ben Güzelleştirme Derneği Kadın Kolu başkanayım. Biz kadınların el işi becerilerini ilerletmelerini ve aile bütçesine katkıda bu-

lunmalarını hedefliyoruz. Mesela boyama kursu yaptık, çocuklarımızın çeyizine güzel şeyler hazırladık. Bu yıl derneğimizin üyesi bayanlara bedava mobilya dekorasyon kursumuz var, dernek üyelerimizin eşleri için. Burada dini etkinlikler ya da sağlıkla ilgili bilgilendirme toplantıları da yapıyoruz. Ben sağlık sektöründe çalıştım, ben de bazen kadınlarımıza yüksek tansiyon, kansızlık vb. konularda bilgiler veriyorum. Yardımlara gelince, derneğimizdeki erkekler bütçeden sorumlu oldukları için onlar kime nasıl yardım edileceğine karar veriyorlar. Bazen Ramazanda erzak alıp üyelerimizden ihtiyacı olanlara dağıtıyoruz, üyelerimizin aileleri için doktor buluyoruz, aile gezmeleri yapıyoruz, düğünlerde hediye götürüyoruz ama ailelerin özel problemlerine karışmıyoruz.

Fener-Balat-Ayvansaray mahallerindeki göçmen dernekleri büyük çoğunlukla etkinliklerini ve faaliyetlerini kendi üyeleri için düzenlemektedirler. Bu derneklerin son dönemlerde sosyal yardım sağlama ana amacından ziyade görece daha durumu iyi, daha varlıklı aileler için buluşma yeri haline geldiği görülmektedir. Dernekler kaynaklarını çoğunlukla hemşerilerine yaptıkları yardımlara ya da köy/kasabaya yapılacak alt yapı- hizmet binası vb. inşaatlara harcamaktadırlar. Görüşülen derneklerin çoğu dernek bütçesini kişilere yardımdan çok ortak etkinlikler için kullandıklarını ifade ettiler. Bu dernekler aracılığıyla sunulan yardımlaşma yoksullara yardım etme ya da ihtiyacı olanlara yardım sağlama- dan çok tanıdık bulma, sosyal ağları kuvvetlendirmeyi hedeflemektedir. Dernek faaliyetlerine katılan ailelerin büyük çoğunluğunun 'kendi problemlerini çoktan çözmüş', ya da kent içinde bir şekilde var olabilmeyi başaraabilmiş aileler olduğu görülmüştür. Buğra ve Keyder'in (2005) gözlemlerine paralel olarak, Fener-Balat-Ayvansaray'daki yakın dönem göçmenlerin büyük çoğunluğu yerleşik göçmen ağlarından faydalanmamış ya da göçmen derneklerinden yardım almamışlardır. Hatta yoksullukları ve kültürel/etnik kökenleri çoğu zaman bu yerleşik ağlar ve dernekler tarafından olumsuz olarak değerlendirilmelerine ve mahallede var olan ağlardan dışlanmalarına neden olmaktadır. Erken dönem göçmenlerin arasında mahalleye sonradan gelenleri topluca 'Kürt Göçü' olarak değerlendirme, tanımlama eğiliminin sıklıkla dillendirildiği görülmüştür.

FBA mahallelerindeki göçmen dernekleri mahalledeki yoksullara yardımdan çok kendi üyelerinin ihtiyaçlarına yönelik hiz-

metler sunmaktaydı. Bu hizmetler özellikle dernek üyesi olan orta sınıf aileleri ya da görece daha iyi durumdaki üyeleri kapsamaktaydı. Sağlanan yardımların büyük bir çoğunluğu ya göçün geldiği köy/kasabada bina inşa etmeyi, ya da köy/kasabadaki yardıma ihtiyacı olan ailelere yardım sunmayı hedeflemektedir. Yardımlaşma ya da dayanışma daha çok köy-kasabada kalanlarla iletişim kurmak amacındadır. Bu derneklere üye olan ya da etkinliklerini yürüten ya da bu etkinliklere katılanların kentte var olma, ayakta kalma sorunlarını çoktan çözmüş daha varlıklı kesimlerden kişiler olduğu görülmüştür. FBA mahallerine 2000'lerin göçü ile gelen sonraki göçmenlerin bu yerleşik yardımlaşma ağlarından faydalanmadıkları, aksine bu ağlardan faydalanan daha önceki dönem göçmen dernekleri tarafından yoksullukları ve çoğu zaman da kökenleri nedeniyle olumsuz bir dışlanmayla karşılaştıkları gözlemlenmiştir. Kendilerine bu mahallelerin yerlisi diyen erken dönem göçmenlerin büyük bir kısmı FBA mahallerindeki evlerin eskiliği, bakımsızlığı ya da bu mahallelerdeki fiziki yıpranmışlık gibi sorunları, çoğunlukla son dönem göçlerle ilgili olarak değerlendirilmektedir. Sonradan gelen göçmenleri 'tembel' ya da devlet ve diğer kurumların yardımlarına bağımlı kişiler olarak değerlendirme eğilimi olduğu görülmüştür. Yoksul haneler yardımı hak etmeyen, çalışmak istemeyen ya da tamamıyla yardımlara bağımlı haneler olarak değerlendirilmektedir. Bu hanelerdeki bireyler sıklıkla paraları olduğunu saklamakla, ya da enformel işlerden iyi kazançlar sağlayıp saklamakla ya da formal işlerde çalışamayacak kadar tembel ya da kayıtsız olmakla suçlanmaktadır.

Haliç'te enformel sektör ve ev-merkezli çalışma

Son yirmi senedir ev merkezli çalışma pek çok kadın için en yaygın ve ulaşılabilir iş imkânı haline gelmiştir. Araştırmalar ev merkezli çalışmanın Türkiye'deki enformel sektör içinde en yaygın istihdam haline geldiğini göstermektedir (Dedeoğlu, 2011a,b; Erman, 1997a,b; Özyeğin, 2001). Öte yandan ekonomideki belirsizliklerin, değişken döviz kurlarının, yüksek faiz oranlarının ve yüksek enerji fiyatlarının enformel sektör istihdamını ortaya çıkaran temel etkenler arasında olduğu görülmüştür. Araştırmacılar enformel sektör istihdamının üretimde bu nedenlerle 'nor-

malleştiğine' değinirken kadınların istihdamının görünür olmasındaki en büyük etkenlerden birinin de enformel işlerde çalışıyor olmalarından kaynaklandığına işaret etmektedirler (Balaban ve Sarıoğlu, 2008, Erdut, 2011; Güneş, 2011; Özdemir ve Palaz, 2006.) Bu çalışmalardan örneğin Balaban ve Sarıoğlu'nun (2008) çalışması İstanbul'da üç ilçede ev merkezli işlerin örgütlenmesini ve organizasyonlarını ele almaktadır.

Balaban ve Sarıoğlu'nun çalışması ev merkezli işlerin kadınlara nasıl dağıtıldığını, farklı işlerin beraberinde getirdiği farklı gündelik pratikleri ele almaktadır (Balaban ve Sarıoğlu, 2008). İki tip dağıtım kanalından bahseden araştırmacılar, dağıtımın kimi zaman mahallelerdeki grup liderleri ve onların kurduğu ağlar aracılığıyla işlediğine değinmektedirler. Grup liderleri işverenlerle iletişimi sağlamakta ve malzemelerin çalışan kadınlara dağıtımından sorumlu olmaktadırlar. Grup liderleri ayrıca üretimin kontrol edilmesinden sorumludurlar ve neredeyse sokaklarda 'formen' gibi faaliyet göstermektedirler (Balaban ve Sarıoğlu, 2008: 9). Balaban ve Sarıoğlu'nun değindiği ikinci tip dağıtım kanalı atölyelerdir. Atölye sahipleri ev merkezli çalışan kadınlarla işi getirenler arasında süreci idare eden, malzemelerin dağıtımını sağlayan, kadınlara aylık ödemeleri yapan, ürünlerin son halini kontrol eden konumundadırlar. Bu çalışmanın yapıldığı Haliç bölgesinde bu iki dağıtım kanalının da var olduğu görülmüştür. Haliç'te bu çalışma yapıldığında saha araştırması kapsamında evlere işveren sekiz atölye olduğu görülmüştür.

Fener-Balat-Ayvansaray mahallelerinin sokaklarında pek çok kadının evinin önünde ya da sokaklarda başörtüsü kenarı diktiği ya da boncuk işi işlediği görülebilir. Her ne kadar ürünler mevsime ya da o dönemdeki talebe göre değişse de, pahalı markalar için ipek başörtüsü kenarı dikme işinin görece daha uzun bir dönemdir yapıldığı belirlenmiştir. Atölyelerin büyük çoğunluğunun atölye sahibinin eşi ya da kadın akrabaları tarafından işletildiğini, bu kadınların çalışan kadınları bulma, organize etme işinden sorumlu olduğu görülmektedir. Pek çok örnekte evde iş yapan kadınların bu atölyelerden sadece bir kadının tanıdığı vasıtasıyla işi aldıkları ve yürüttükleri görülmektedir. FBA'daki evde yapılan işler içinde en yaygın olanı başörtüsü kenarı dikmek, hediyelik eşya yapımı, küçük oyuncaklarla sakız paketleme işleridir.

Başörtüsü kenarı dikişi, nakış-boncuk işleri ve hediyelik eşya yapımı işleri atölyeler aracılığıyla örgütlenmektedir. Sakız paketleme işinin grup liderleri tarafından sokaklarda örgütlendiği görülmektedir. Paketleme işleri diğer işlere göre daha az beceri gerektirdiği için her ne kadar diğer aile bireylerinin (çoğunlukla çocukların) yardımı mümkün olsa da, hem işin doğası gereği 'evi kirleten' işler olması, hem daha az kazanç sağlaması nedeniyle daha az tercih edilmektedir. Kadınların ileride yaptıkları işin karşılığını alma, ya da ödeme sorunu yaşamamak için tanıdıklarının olduğu atölyelere yöneldikleri ya da eğer öncesinde bir güven ilişkisi geliştirildiyse o atölyeden iş almayı tercih ettikleri görülmüştür.

Evlere işveren atölyelerin mekânları kadınlar için ucuz konut, yardımlar, okullar vb. konular hakkında birbirlerinden bilgi alabilecekleri ya da paylaşılabilecekleri birer sosyal kulüp niteliği taşıdığı görülmüştür. Balaban ve Sarıoğlu (2008) ev merkezli çalışan kadınlarla ilgili yaptıkları çalışmada kolektif bir çaba görmediklerine işaret ederler. Balaban ve Sarıoğlu'nun çalışmasından farklı olarak, bu çalışma FBA mahallerinin hepsinde kadınların sosyal ağlar geliştirerek, önemli bilgileri paylaştığı, birbirlerine yardımı dokunacak konuları dolaşıma soktuğu, hatta birbirlerine referans oldukları, ortaklaşa para topladıkları gözlemlenmiştir.

Arkadaşlar ve komşular için onların dışarıdaki işlerini yapmak, fatura yatırma, bakkal-pazar alışverişini yapmak ya da birinin çocuğuna kısa süreler için bakmak en yaygın yapılan işler arasındadır. Ancak, ev merkezli işlerdeki kazanç tekstil ve hediyelik eşya sektöründeki değişimler, belirsizlikler nedeniyle çoğu zaman riskli ve güvenilmezdir (Dedeoğlu, 2011a). Dahası evlere iş dağıtan atölyelerin iş ağlarına girebilmek için çoğu zaman kadınların kendilerine kefil olacak bir tanıdığa, o atölyede çalışan birinin onları önermesine ihtiyaç duyarken kimi zaman da işin içeriğine bağlı olarak beceri testini geçmek zorundadırlar. Atölye sahipleri ya da sorumluları yeni gelen kadınlardan o atölyeden iş alan bir kadını kefil bulmalarını aksi taktirde işi yapabileceklerini ispat etmek için deneme yapmalarını istemektedir. Atölyelerden alınan işin çeşidi ve miktarı o atölyenin sahibinin piyasadaki ilişkilerine göre değişebilmektedir. Bazı atölyeler pahalı ve çok miktarda iş alabiliyorken diğerleri daha küçük daha kısa dönemli

işler sağlayabilmektedir. Parça başı fiyatın işe göre ne olacağını, kadınlara kaç lira ödeneceğini atölye sahipleri belirler. Hasköy'de bu atölyelerden birinin sahibi Kader parça başı fiyatı nasıl belirlediğini şöyle anlatmıştır:

Ben, kendim Olgunlaşmadan mezun oldum. Önceleri evde kendi nakış makinem vardı, evden çalışıyordum. Piyasada şansım var mı diye denemek istedim. Arkadaşlarıma, komşulara iş vererek başladım ve sonra bu dükkânı açtım. Çok iyi bir gelirimiz var, geçimimizi sağlayacak parayı kazanıyoruz diyemem ama aile bütçesine katkıda bulunuyoruz. Çalışanlarım mutlu, benim için dua ediyorlar, ben burada faydalı bir iş yapıyorum, kadınlar kulübü gibi benim dükkânım. Birlikte çay yapıyoruz, öğlen yemek yapıyoruz, iş getirenler geldiğinde kadınlar parçaların üstüne atlıyor, alabildikleri kadar almaya çalışıyorlar. İşimizi çok düzgün yapıyoruz. Tekstil piyasasında bizi ve işimizi tanırılar. (...) [Ücreti nasıl belirliyorsunuz?] Burada benimle sürekli çalışan bir kadını var. İş getirdikleri zaman ilk önce ona veriyorum, saat tutuyorum ve ona bir tanesini yapmasını söylüyorum. Eğer 1,5 saat sürerse 2 saatlik ücret belirliyorum. Saat başına 1,5 lira ödüyorum. Bir tane de işleri dağıtan, takip eden bir çalışanım var, kadınlara dağıtılanların listelerini yapıyor, defterlere bakıyor. Aylık ödeme yapıyoruz, kadınların bazıları parayı çocuklarının okul masrafları için kullanıyor ya da çocuklarının düğün masrafları için. Kocaların maaşı kira ve faturaları ancak ödüyor, kimi zaman buradan kazandıkları parayla günlük yiyecek içecek gibi önemli ihtiyaçlarını karşılayanlar da var.

Hasköy'deki hanelerle karşılaştırıldığında, FBA mahallelerindeki hanelerin daha ciddi gelir sıkıntısı çektiği görülmüştür. Geçim sıkıntısı çeken hanelerin büyük çoğunluğu 1990 sonrası kente göç etmiş aileler ya da uzun dönemli işsizlikten etkilenmiş hanelerdir. İstanbul'a 2001'de gelen, Kürt kökenli kadın görüşmecilerden Mine ev merkezli işten kazandığı parayı nasıl harcadığını şöyle ifade etmiştir:

Bazen okulda öğrencilerden para topluyorlar. Nakit param olmadığı için her seferinde okul müdürünü görmeye gidiyorum ve ona istedikleri parayı kazanıp bir an önce getireceğimi söylüyorum. Sonra hemen başörtüsü işlemeye başlıyorum istedikleri parayı biktirebilmek için. Bazen ramazanda akrabalar, eşimin kardeşleri

bizi ziyarete geldiklerinde çocuklarıma harçlık veriyorlar. O parayı alıp çocukların ihtiyaçları için harcıyorum, çocuklarım üzülüyor ama onlara anlatıyorum durumumuzu.

Ev merkezli çalışma ihtiyaçların karşılanmasında önemli bir kaynak sağlar ancak görüşülen kadınların hiç biri ev merkezli işi düzenli gelir getiren, ya da evin geçiminde çok önemli bir kaynak olarak görmemektedirler. Birbirleriyle paylaştıkları bilgilerin, kimin hangi sorunu nasıl çözdüğünün bilgisi ya da birlikte geliştirdikleri kendi kendine yardım stratejilerinin çok önemli olduğu görülmüştür. Bu küçük grup dayanışmaları kadınları (özellikle Türkçeyi iyi bilmeyenleri ya da okuma yazması olmayanları) bilgi vererek güçlendirip, sorunların çözümüne yardım edebilmektedir. Örneğin belediyeden, valilikten ya da yereldeki camilerden yardım alabilmek için nereye ve nasıl başvurulması gerektiğinin bilgisi ya da nerede indirim ya da taksit imkânı olduğunun bilgisi paylaşılan bilgiler arasındadır.

Sosyal yardım

Türkiye’de son dönemlerde sosyal yardımların ya da kömür yardımı, yiyecek yardımı gibi günlük ihtiyaçların dağıtımı konusu oldukça tartışılan bir konu haline geldi. Bu yardımların dağıtımında ‘hak eden yoksul’ ya da ‘yardımı hak etmeyenler’ söyleminin esas alındığı görülmektedir. Yoksulluğu önleme ile ilgili uygulamaların bile bu söylemdeki gibi hak eden etmeyen ayrımı yaptığı görülmektedir. Özellikle son dönemlerde yoksullara yapılan kişisel yardımlar, ya da zekât verme ve diğer dini içerikli kurumsal yardımlaşmalar politikacılar tarafından yoksullar için refah yaratıcı çözümler olarak görülmeye başlanmış, hatta bu alandaki politika uygulamalarının planlanmasında etkili olmuştur. Hükümetin yoksulluğa bakış açısındaki eksiklikler sosyal yardım politikalarına ve bu yardımların nasıl dağıtıldığına da etki etmektedir. Kimi zaman kimin ‘hak eden’ yoksul olduğunun belirlenmesinde, ya da aynı yardımların yerelde dağıtımının nasıl gerçekleştirileceğinde yerel yöneticiler ya da güç sahibi kişiler etkili olmaktadır. Muhtarların bu konuda etkili oldukları, ihtiyaç sahibi kişilerin belirlenmesinden, kömür dağıtımına ya da yiyecek kuponlarının dağıtımına kadar gücü ve karar mekanizmaları

rını ellerinde tuttukları görülmüştür. Kimi muhtarlar yerel belediyeler ya da AKP yerel parti büroları ile ortaklaşa çalışmakta ya da yardım yapan kurumlara mahallelerindeki yoksullarla ilgili bilgi sağlamaktadırlar. Öte yandan yardım sahiplerinin belirlenmesinde ve yardımların dağıtılmasında yerele dair en güncel yerel bilgi sahibi olduğu var sayılan muhtarların kendi politik ve ideolojik eğilimleri bu süreçlerde kimin hak eden yoksul ya da hak etmeyen olarak belirlenmesinde (ve tanımlanmasında) etkili olabilmektedir.

Görüşmeler sırasında kadınlar verilen yardımların dağıtımı ve kime verilip verilmeyeceği ile ilgili kararların adaletsizliğine, haksızlıklara yol açtığına sıklıkla değindiler. En çok şikâyet edilen şey muhtarın kişilerin durumları konusunda yetersiz bilgiye sahip olduğu, kişilerin yaşadığı zorluklardan habersiz olduğu konusundaydı. Türkiye'de sosyal politika konusunda yazan araştırmacılar muhtarların sosyal politika geliştirilmesinde ya da yoksulluğun azaltılması politikalarında önemli bir rolü olabileceğini öne sürseler de (Buğra ve Sınmazdenir, 2007; Buğra, 2012), bu çalışma yereldeki kamu görevlilerinin ya da muhtarların yerel politik süreçlerde oldukça kritik bir pozisyonda olduğunu göstermektedir. Pek çok muhtar politik bağlantıları nedeniyle ya da daha önce yaptıkları suistimal, kayırmacılık örnekleri nedeniyle oldukça güvenilmez bir imaja sahiptir. Kendi konumlarından kaynaklanan gücü yanlış kullanmaları ya da yüksek düzey politikacıların çıkarlarını korur şekilde hareket etmeleri muhtarların yerelde güvenilirliklerini oldukça olumsuz etkilemiştir. Görüşmeciler yardımların dağıtılmasında yapılan eşitsizlikleri, görece daha iyi durumdaki ailelerin yerel bağlantıları nedeniyle yardımları hak etmedikleri halde aldıklarını, ya da bazı partilere üye olanların, ya da cami gruplarına devam edenlerin daha çok yardım aldığını sıklıkla dillendirmişlerdir. Görüşmecilerden Gül görüşme sırasında mahalle muhtarını nasıl kendisine yardım vermeye ikna edemediğini şöyle anlatmıştır:

Bizim muhtar geçenlerde mahallede İsmail Ağa Camii'nden gelen kuponlardan dağıttı. Bize niye onlardan vermedin diye sordum muhtara. Size vermedim, çünkü sizin arabanız var dedi. Ben de üç çocuğum olduğunu, kira ödediğimi, kocamın sosyal güvencesi olmadığını söyledim ama bana belediyeden kömür yardımı alanlar o

kuponları alamazlar dedi. Ben de belediyeden kömür yardımı ya da para almadığımı söyledim. Bize hiç bir zaman hiç bir şey vermezler, kayınbiraderlerim harçlık vermese açlıktan ölücez. Evin içinde ne olup bittiğini kimse bilmez. Kayınbiraderlerim evlenir bize para vermezse, çocuklarıma nasıl yemek alırım, ne yaparız bilmiyorum.[Gül, 1973 doğumlu, ev merkezli enformel işlerde çalışıyor]

Sosyal yardımların dağıtımındaki keyfilik, düzensizlik beraberinde patronaj ilişkilerini getirmenin yanı sıra mahallelerde yeni gerginlik-gerilimlerin ortaya çıkmasına da olanak tanımaktadır. Dolayısıyla sosyal yardımların yetersiz kaldığı durumlarda enformel örgütlenmeler ve yardımlaşmalar yoksulların yaşam mücadelesi için önemli hale gelmektedir. Saha araştırmasında ne göçmen derneklerinin, ne enformel işlerden kazanılan gelirin, ne de sosyal yardımların yoksul haneler için yeterli kaynakları sağladığı görülmüştür. Bunların yerine mahallede kadınların kurduğu yardımlaşma ağları, kaynaklara ulaşma konusunda bilgi paylaşımı ve farklı kaynakların nasıl organize edileceği ya da onlara ulaşmada ne tür stratejilerin geliştirileceğine dair dayanışma ağları hanelerin eksikliklerin telafisinde, geçinmelerinde en etkili mekanizma olmaktadır.

Mahalle Merkezli Yardım Ağları ve Kadınların Kolektif Kapasiteleri

Ekonomik kriz durumlarında, geliri sağlayan kişi, pek çok örnekte erkekler olarak görülmektedir, işsiz kaldıklarında hanenin gelirine ilk katkı yapması beklenen kadınlar olmaktadır. Bu çalışmada kullanılan 'taktikler', 'stratejiler' ve 'hayatta kalma' kavramlarını yazının odak noktasına almamdaki neden kişilerin bireysel kapasiteleri ya da yetenekleri-güçlerinden bahsetmekten çok bu kavramların enformel yapılar ve kolektiviteler içinde düşük gelirli ya da yoksul haneler için yaşamı devam ettirmedeki önemine işaret etmektir. Özellikle kentin yıpranmış bölgelerinde ya da yoksulların yaşadığı mahallelerde yerel ilişkiler sadece farklı hiyerarşileri ve eşitsizlikleri barındırmaz aynı zamanda çeşitli dayanışma unsurlarını, kendi kendine yardım ağlarını ve pazarlık ve direnme gücünü artırıcı kolektiviteleri de mümkün kı-

labilir. De Certeau (1980) gündelik yaşamın zıtlık içindeki pratiklerini anlamak için stratejiler ve taktikler arasındaki ayrıma bakmanın öneminden bahseder. Stratejiler kurumlarla ilgilidir ve güç ilişkilerine bağımlıyken taktikler bireyler tarafından stratejiler tarafından belirlenmiş çevrenin içinde alan yaratmaya yöneliktirler. De Certeau mekânın bu taktiklerin (yaşam için savaşmanın) üretilmesinde ya da yeniden üretilmesinde önemli bir yeri olduğuna işaret eder (De Certeau, 1980).¹¹

Bu araştırma aile ya da göçmen ağlarının sağladığı dayanışmaya kıyasla grup bağlantılarının, kişisel ağların ve mahalle dayanışmasının yoksul aileler için geçinme açısından daha etkili olduğunu ileri sürmektedir. Leeds'in de değindiği gibi küçük grup dayanışmaları esnek ve daha çok çeşitte, gerçekleştirilebilir çözümleri mümkün kılarken ilişkilerin ve bağların hızlı hareket etmesine de olanak tanımaktadır (Leeds, 1973: 17). Haliç'teki mahallerdeki yoksul kadınlar konut sorunu, gelir sıkıntısı ve sosyal yardımlara ulaşmada kurumların istediği koşulları yerine getirmeye çalışırken çeşitli taktikler geliştirmektedirler. Özellikle son on yılda bölge içindeki en acil sorun uygun fiyatlı konutların sayısının azalmasıdır. Kentsel rehabilitasyon öncesinde pek çok konut ailelerin evleri ortaklaşa kullanımına olanak sağlamakta, bir kaç aile birlikte ayrı katlarda yaşayarak bir evi paylaşabilmekte, dolayısıyla bu evler çoğunlukla iki ya da üç aileye barınma imkânı sağlamaktaydı.

Ancak ev paylaşımı bir taraftan uygun fiyatlı konut sorununu çözerken diğer taraftan elektrik ve su kullanımının tek sayacıdan ortaklaşa yapılması çoğu zaman faturaların ödenmesi konusundaki zorlukları da beraberinde getirmektedir. Bu zorluk özellikle sabit geliri olmayan, hane geliri değişken aileler tarafından çok önemli bir sorun olarak dile getirilmiştir. Hane üyelerinin bir kısmı enformel sektörde ya da geçici işlerde (güvencesiz) çalışıyor olsalar bile bu hanelerin sabit geliri olduğu anlamına gelmez. Yoksul ailelerden fatura paylaşımından dolayı gelen fatura borcu nedeniyle ev değiştirmek zorunda kalanların sayısı hiç de az değildir. Borçlar konusunda en önemli etken esnek ödeme seçeneklerinin olup olmadığıyla ilgilidir. Arkadaşlarına, komşula-

¹¹ Michel de Certeau (1980) *Gündelik Hayatın Keşfi* kitabında 'yürüyüşleri' kanunun bakış açısından yürümenin fiziksel hareketi sayesinde kaçabilen yayalar olarak tanımlar.

ra, akrabalara ya da mahalledeki esnafa borcu olanların bu borçları ödeme konusunda farklı çözümler, ödeme esneklikleri geliştirebilmelerinin hane bütçesi için oldukça önemlidir. Saha çalışmasında her iki mahallede de pek çok kişinin veresiye borçları olduğu, ancak bu veresiye borçlarının çoğunlukla karşılıklı güven, tanıdıklık ilişkileriyle ertelenebildiği gözlemlendi. Bartu ve Kolluoğlu bu türden ilişkilerin zincir süpermarketlerle geliştirilemeyeceğinin, veresiye ilişkisinin esnek ödeme imkânının düşük gelirli için öneminin altını çizmektedirler (Bartu ve Kolluoğlu, 2008). Bu esneklik elektrik ve su faturalarının ödenmesinde olmadığı için, görüşülen yoksul hanelerin bazıları bir süre elektriksiz ya da susuz yaşamak zorunda kaldıklarını, ya da bu hizmetleri sağlayan şirketlerle davalık olduklarını, yasal sorunlar yaşadıklarını ifade etmiştir.¹² Görüşmelerden birinde 1980'lerden beri aynı mahallede yaşayan Zerrin fiyatları artıran rehabilitasyon ve soylulaşma ile gelen sorunlardan sonra fatura borçlarından dolayı yaşanan ciddi sorunları aktarmış, kendisi gibi pek çok ailenin bu nedenle çok sık ev değiştirmek zorunda kaldığına şöyle değinmiştir:

Koçam yıllardır işsiz. Ben çalışmayı denedim ama çocuklarım küçüktü. Önceki komşularım taşındı, yerine yenileri taşındı üst kata. Yeni gelenler faturaları ödeyemediler. Saat ortak olduğu için gene elektrigimiz kesildi. Taşındıktan sonra sadece ilk ay fatura parasını bana ödediler, ikinci ve üçüncü aylar ödeyemediler. Paraları yoktu, sonra ben de sürekli sormaktan yoruldum, aslında işin gerçeği soramadım, utandım, çocuklu ailelerdi hepsi. Bir gece kaçıp gittiler. Su için şirket haciz getirmek istedi, eve haciz memuru gönderdiler. İntihar etmeyi düşünüyordum. Beni mahkemeye çağırdılar, önceki kiracıları bulmamı, onların adresini mahkemeye vermemi istediler, adreslerini veremedim, veremezdim. Suyun borcu hala duruyor, muhtara söyledim ama hiç bir şey yapamam dedi. Muhtar bize sadece yılda bir kez kömür veriyor o kadar. (Zerrin, 45 yaşında, evden dikiş işi yapıyor)

Zerrin görüşmenin devamında haciz memurunu komşuların yardımıyla nasıl oyaladıklarını, komşuların memuru yanlış adrese

¹² Anket sonuçları Hasköy'deki hanelerin yüzde 37'sinin FBA'dakilerin yüzde 40'ının anket yapıldığı zaman göze alındığında son bir ayda karınlarını doyuracak miktarda yemek yemediklerini, Hasköy'de yüzde 30'unun ve FBA'da yüzde 34'ünün bir süre elektriksiz ya da susuz yaşamak zorunda kaldıklarını göstermiştir.

nasil yönlendirdiğini anlatmıştır. Komşular arasındaki karşılıklı ilişkiler ve dayanışma ilişkileri zamanla birbirlerine olan güveni artırmış özellikle uygun fiyata ev-oda bulma konusunda önemli ve etkili bir yardımlaşma mekanizması sağlamıştır. Kentsel rehabilitasyon ve soylulaşmanın etkisi nedeniyle birçok aile mahalleden yerinden edilmiş, büyük çoğunluğu mahallenin daha arka sokaklarına, restorasyonun olmadığı sokaklara taşınmak durumunda kalmıştır. Nurhan'ın anlatısı bu yerinden edilme sürecini yoksulların nasıl yaşadığının açık bir örneğini sunar. Nurhan görüşme sırasında son beş yılda durmadan ev taşımak zorunda kalışını şöyle anlatır:

Bir gün oturuyordum, biri kapıyı çaldı. Daha önce de gelen emlakçıydı, evi göstermeye müşteri getirmişti. Bizi içeri alır mısın dedi. Ben de kusura bakma hiç iyi hissetmiyorum, kapıyı açamıycam dedim. Gerçekten bıkmıştım. Yanında bir adam vardı, o adam ben evin yeni sahibiyim dedi. Sonraki günlerde belediyeden geldiler, o mimar kızlar, onlar geldi, odaları ölçtü biçtiler, yazdılar, çizdiler. Evde kalan tek kiracı bendim. Başka semtlere gitmek istedim ama olmadı. Evden çıkmamız için bize iki hafta verdiler. Yeni bir yer, daire bulamadık. Komşum sokaktaki evlerin birinde bir boş oda olduğunu söyledi, sokaktaki esnafın biri bize o odayı verdi, eşyalarımın çoğunu komşularımın evlerinde bıraktım, sonra başka bir kadın geldi o odanın yeni sahibi benim dedi ve bizden çıkmamızı istedi. Bir yere çadır kurmayı planlıyorduk. Mahalleden biri bir süreliğine boş bir dükkânda kalabileceğimizi söyledi. Orada kalırken komşularımdan biri kendi sokağında boş bir daire olduğunu söyledi, hemen o daireye taşındık. Burası. Sekiz aydır bu dairede yaşıyoruz ama şimdi ev sahibi satmayı düşünüyor. Bize çıkmamız için bir ay verdi. (Nurhan, 1967 doğumlu, ev hanımı)

FBA mahallerinde kadınlar için en yaygın buluşma yeri ya evlerin önü, sokaklar, ya da mahalledeki yaşlı ve/veya dul kadınların evleridir. Bu buluşmalarda, diğer araştırmacıların da gözlemlediği gibi, sohbet konusu sıklıkla geçim sıkıntısına gelmekte, kadınlar parasal kaygılar ya da bu tür zorluklarla ilgili neler yapılabileceğine dair birbirine danışma olanağı bulabilmektedirler (Güneş, 2011). Farklı dükkânların ürünlerini, satış fiyatlarını karşılaştırma, bazen aralarında yemek kuponu değiş tokuş etme, indirimlerden haberdar olma, ya da ortak kumbarada bozuk para toplama

arak konserve, un, makarna gibi ihtiyaçları toptan birlikte aldıkları görülmektedir. Bu sohbetlerin birinde tanıştığım Arzu o günlerde hane geliri ile ilgili çok ciddi sorunlar yaşamaktaydı. Her ne kadar evin ihtiyaçlarının bazılarını komşularıyla Eminönü'nden toptan alarak önemli gereksinimleri gidermiş olsa da belediyeden bedava ekmek kuponu (bu kupon her bir hane için günde bedava dört ekmek sağlıyordu) alamadığı için şikâyet etmekteydi. Görüşme sırasında komşularla birlikte onun ekmek sorununa nasıl bir çözüm bulduklarını şöyle anlattı:

Her sabah çok erkenden, altı buçuk yedi gibi çocukların eline bir çuval verip fırına gönderiyorum, bir önceki günün ekmeklerini almaları için. Yoksa ekmek almamız imkânsız, normalde yedi kuruş, eğer belediye ekmeği alırsan dört kuruş ama bizim onlara gücümüz yetmez. Günde en azından dört somun ekmek yeniyor her gün, ben eski ekmek için ekmek başına bir lira ödüyorum, bazen kuru ekmekleri yemeden önce suya batırıyorum ki çocuklarım yiyebilsin. (Arzu. 1978 doğumlu, ev merkezli enformel işlerde çalışıyor)

Dayanışma ağlarının bir diğer önemli yönü, bu ağların kimi zaman etnik bariyerleri aşabilmeyi sağlamalarıdır. Kürt kadınlar, Türkçe bilme düzeylerine bağlı olarak, komşuları ile yakın ilişkiler kurabilmekte ve yaşadıkları benzer ekonomik güçlüklerden doğan sorunları, zorlukları paylaşabilmektedirler. Mahallenin daha varlıklı, gelir durumu daha yüksek hanelerin bulunduğu diğer sokaklarından ya da köken olarak daha homojen bir nüfusu barındıran sokaklarından farklı olarak, yoksulların çoğunlukta yaşadığı sokaklarda kadınların temel kaygılarının gündelik geçimlerini sağlamak olduğu görülmüştür. İhtiyaç halinde birbirlerine nasıl yardım ettiklerini görüşmeler sırasında sıklıkla değinmişlerdir. Arzu kadınlar arasındaki bu mahalle dayanışmasının nasıl gerçekleştiğini güzel bir örnekle şöyle ifade etmektedir:

Oğlum çok kötü hastalandığında sigortamız ya da yeşil kartımız olmadığı için hastane masrafları için para bulmamız gerekti. Ev sahibimiz kadından para aldık. Geri ödemek için de kocam, kadının kocası su satıyor, iş çıkışı onun yanında evlere su dağıtma işinde çalıştı. Hiç nakit paramız olmuyor, şimdi de bu ufak tefek işlerden aldığımız küçük paralarla yaşamaya çalışıyoruz.

Kadınlar için en yaygın destek sağlayan şeyin küçük grup desteği olduğu görülmektedir. Diğer bir görüşmede Melek arkadaşlarından mahalle muhtarını Yeşil Kart almak için uygun olduğuna nasıl kandırabileceğine dair tavsiyenin nasıl ise yaradığını şöyle anlatır:

Kocamın önceki evliliğinden üç tane çocuğu var. Benim de öncekinden iki tane. Kocam el arabasında meyve satıyor, serbest meslek. Bize yeşil kart vermiyorlar. Ayrıca kocam Rus bir kadınla evli gözüküyor, para için evlendi. (yeşil kart için) arkadaşlarım verdi o fikri: beş çocuğu da aldım yanıma gittim muhtara dedim ki ben evli değilim, bu çocuklar benim bunları kayıt ettirmek istiyorum. Hiç birinin önceden doğum belgesi yoktu, kayıt ettirmemiştik, doğudan yeni göç ettik dedim. Bana inandı. Bütün çocukları benim adıma kaydetti, resmi olarak evli olmadığımdan ve bir işte çalışmadığımdan hem yeşil kart için hem de diğer yardımları almak için uygun oldum. Sanırım bana acıdı.

Sonuç

Eşitlik, tartışmaya açık bir kavramdır. Bu kavramın tanımı, kimin yaptığına ve hangi bağlamda yapıldığına göre değişir. Makro refah yapılarını temel alan yoksulluk araştırmaları ve politika çerçeveleri, farklı grupların kapasitelerindeki farklılıkları görmezden gelir ve yoksulları homojen bir grup olarak değerlendirme eğilimindedir. Tarihsel açıdan bakıldığında, Türkiye'deki yoksulluk araştırmaları "geleneksel" refaha dayalı politika çerçevelerine bağlı kalmıştır. Yoksulların kapasitelerine dair yapılacak dinamik bir inceleme gözardı edilmiştir. Etnografik bakış açısı olmayan çalışmalar dayanışmanın yoksul kadınlar için ne kadar önemli olduğunu kavrayamamaktadır. Bu araştırmanın da ortaya koyduğu üzere, aile veya göçmen ağları haricindeki küçük çaplı dayanışmalar, yoksul haneler için önemli kaynaklar sağlarken geçinme becerilerinin ve imkânlarının oluşmasında etkili olmaktadır.

Türkiye'deki hükümet politikaları, yoksulluğu, insanları yetersizlikleri yüzünden etkileyen kişisel bir problem olarak ele almıştır. Ayrıca yoksulluğu kontrol edilebilir bir problem olarak kavramsallaştırmak, sosyal yardım açısından başarısız politikalar üretmeye neden olmaktadır. Arka arkaya gelen hükümetler, en

etkili sosyal yardımlaşmanın akraba, aile bağları ve hayır kurumları tarafından sağlandığını düşünmüşlerdir. Ancak “yeni yoksullar” ne erken dönem göçmen ağlarından ne de (pek çok örnekte görüldüğü üzere) akrabalık veya aile ağlarından yardım almaktadırlar. Sosyal yardım politikalarının düzensiz ve muğlak uygulamaları, “hak eden yoksul”un kim olacağına dair değişen kararlar alınmasına neden olmakta, bu durum sosyal yardım organizasyonunu ve dağıtılmasını, her seferinde yeni eşitsizlikler yaratarak, etkilemektedir. Dahası, sosyal yardımın belirlenmesinde ya da dağıtılmasındaki gelişigüzel uygulamalar, yeni tür gerginlikler ve patronaj mekanizmalarını yaratmaktadır. Bu araştırma, politika belirleyicilerinin veya farklı devlet dairelerinin, sosyal yardım programı içindeki farklı grupların dışlanma ve yalıtımına neden olan engelleri ve süreçleri anlamalarının özellikle çok önemli olduğunu göstermektedir.

Evde yapılan enformel işler, birçok yoksul aile için ek gelir sağlamaktadır. Kadınlar çoğu durumda, bu geliri eğitim veya yiyecek için kullanmayı tercih etmektedir; fakat ilgili sektörlerdeki veya evde yapılan işin organizasyonundaki dalgalanmalar, bu gelirin çoğunlukla istikrarsız ve güvenilmez olmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla birçok yoksul aile için geçimini sağlamak, farklı araç, bilgi ve taktikleri bir araya getirerek evin bütçesini dengede tutmak açısından güçleşmektedir. Mahalle içinde kendi kendilerine yardımda bulunan gruplar, geçim sıkıntısı çeken ve konut sorunları yaşayanlar için önemli bir destek oluşturmaktadır. Kolektif karar alma, bilgilerin aktarımı ve kolektif eylem, yoksul kadınların toplum içinde yayılabilen kolektif ve bireysel taktikler geliştirmesine yardımcı olmaktadır. Aynı yaşam koşullarına sahip olmak, kadınların arasında güven oluşturmaktadır. Kentsel müdahaleler ve soylulaştırma süreçleri, birçok aileyi yerinden etmiş veya başka yere yerleştirmiş, bu nedenle de yoksulların kolektif kapasitelerini ve destek mekanizmalarını olumsuz etkilemiştir. Bu araştırmadaki bulgular, politika yapımcıların ve ilgili sivil toplum örgütlerinin, kadınların kolektif kapasitelerini ve yoksul evlerdeki kendi kendine yeterliliği arttırmak için politika ve program geliştirme açısından önemli bir ilk adım olacak olan bu kapasitelerin arkasındaki mantığı ve deneyimi anlamaya çalışmaları gerektiğini ileri sürmektedir.

- Ağartan, Tuba İnci. "Toplumsal Cinsiyet ve Sağlık Reformu: Politikalar ve Etkileri", Saniye Dedeoğlu ve Adem Yavuz Elveren (Eds.) içinde, *Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Alkire, Sabina. "Why the Capability Approach", *Journal of Human Development*, 2005, (6:1),
- Balaban, Utku ve Esra Sarıoğlu. "Home-based work in Istanbul: Varieties of Organization and Patriarchy". *Boğaziçi University Social Policy Forum Working Papers*, Boğaziçi University, İstanbul, 2008.
- Balestrino, Alessandro, ve Nicola, Sciclone. "Should we use functionings instead of income to measure well-being? Theory, and some evidence from Italy", *Rivista Internazionale di Scienze Sociali*, anno CIX:, 2001, 3-22. available online <http://www.ophi.org.uk/wp-content/uploads/Balestrino-Sciclone-2001.pdf> (Ulaşma tarihi 01.04.2013).
- Ballet, Jérôme, Jean-Luc, Dubois ve Mahieu, François-Régis. "Responsibility for each other's freedom: Agency as the source of collective capability". *Journal of Human Development*, 2007, 8(2), 185-201.
- Bartu, Ayfer ve Biray, Kolluoğlu. "Emerging spaces of neoliberalism: a gated town and a public housing project in Istanbul", *New Perspectives on Turkey*, 2008, 39, 5-46.
- Blokland, Talja. *Urban bonds: Social Relationships in an Inner City Neighbourhood*. Polity, Cambridge, 2003.
- Buğra, Ayşe. "The changing welfare regime of Turkey: Neoliberalism, cultural conservatism and social solidarity redefined" içinde Saniye Dedeoğlu ve Adem Yavuz Elveren (Eds.), *Gender and Society in Modern Turkey: The Impact of Neo-Liberal Policies, Political Islam and EU Accession*. London & New York: IB Tauris Academic Studies, 2012.
- Buğra, Ayşe ve Çağlar, Keyder. *New Poverty and the Changing Welfare Regime of Turkey*. UNDP Publications Ankara, 2003. Online: http://www.undp.org.tr/publicationsDocuments/new_poverty.pdf (Ulaşma tarihi 18/08/2010).
- Buğra, Ayşe ve Çağlar, Keyder. *Poverty and Social Policy in Turkey*. Boğaziçi University Social Forum, İstanbul, 2005 (<http://www.spf.boun.edu.tr/docs/WP-Bugra-Keyder.pdf> [Ulaşma tarihi 20/04/2012]).
- Buğra, Ayşe ve Çağlar, Keyder. "Turkish welfare regime in transformation", *Journal of European Social Policy*, 2006, 16, 211-228.

- Buğra, Ayşe ve Çağlar, Keyder. *Bir Temel Hak Olarak Vatandaşlık Geline Doğru*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Buğra, Ayşe, ve Sınmazdemir, Tolga. "Yoksullukla Mücadelede İnsani ve Etkin Bir Yöntem: Nakit Gelir Desteği", içinde Ayşe Buğra ve Çağlar Keyder (Eds.), *Bir Temel Hak Olarak Vatandaşlık Gelirine Doğru*, İletişim, İstanbul, 2007.
- Buğra, Ayşe ve Çağlar Keyder. *Kent Nüfusunun En Yoksul Kesiminin İstihdam Yapısı ve Geçinme Yöntemleri*. Boğaziçi University Social policy Forum Working papers, Boğaziçi University, İstanbul, 2008.
- Buğra, Ayşe ve Burcu, Yakut-Çakar. "Structural change, the social policy environment and female employment in Turkey", *Development and Change*, 2010, 41(3), 517-538.
- Caplovitz, David. "Making ends meet: How families cope with inflation and recession", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1981, 456, 88-98.
- Çınar, Mine. "Unskilled urban migrant women and disguised employment: Homeworking women in Istanbul, Turkey", *World Development*, 1994, 22(3), 369-380.
- Danziger, Sheldon, Heflin, Coleen, Corcoran, Mary, Oltmans, Elizabeth ve Hui-Chen, Wang. "Does it pat to move from welfare to work", *Journal of Policy Analysis and Management*, 2002, 21(4), 671-692.
- Dayıoğlu, Meltem ve Murat, Kırdar. "Determinants of and Trends in Labor Force Participation of Women in Turkey". *World Bank Welfare and Social Policy Analytical Work Program. Working paper number: 5*, Ankara, 2010. Online <http://siteresources.worldbank.org/INTTURKEY/147254-1268836253913/22540873/DeterminantsOfAndTrendsInLaborForceParticipationOfWomenInTurkey.pdf> (Ulaşma tarihi 01.04.2012).
- Dayıoğlu, Meltem, ve Cem, Başlevent. "Türkiye'de Gelir Dağılımının ve Yoksulluğun Toplumsal Cinsiyet Boyutları", içinde Saniye Dedeoğlu ve Adem Yavuz Elveren (Eds.), *Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, 127-159.
- De Certeau, Michel. "On the Oppositional Practices of Everyday Life", *Social Text*, 1980, 3, 3-43.
- Dedeoğlu, Saniye. *Women workers in Turkey: Global industrial production in Istanbul*. Tauris Academic Studies, London-New York, 2008.
- Dedeoğlu, Saniye. "Visible hands-invisible women: Garment production in Turkey", *Feminist Economics*, 2011a, (16:4), 1-32.
- Dedeoğlu, Saniye. "Gendering industrial subcontracting work: A qualitative study of garment ateliers in Istanbul", *Asian Women*, 2011b, (27:3), 27-53.

- Dedeoğlu, Saniye, ve Adem Yavuz Elveren. "Giriş, Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet, Toplum ve Refah Devleti", içinde Saniye Dedeoğlu ve Adem Yavuz Elveren (Eds.), *Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Demirtaş, Neslihan, ve Seher, Sen. "Varoş identity: The redefinition of low income settlements in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 2007, (43:1), 87-106.
- Ecevit, Yıldız. "Türkiye'de Sosyal Politika Çalışmalarının Toplumsal Cinsiyet Bakış Açısıyla Gelişimi", içinde Saniye Dedeoğlu ve Adem Yavuz Elveren (Eds.), *Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Edin, Kathryn ve Laura, Lein. *Making ends meet: How single mothers survive welfare and low-wage work*, Russell Sage Foundation, New York, 1997a.
- Edin, Kathryn ve Laura, Lein. "Work, Welfare, and Single Mothers' Economic Survival Strategies", *American Sociological Review*, 1997b, (62:2), 253-266.
- Ercan, Muge A. "Searching for a Balance Between Community Needs and Conservation Policies in Historic Neighbourhoods of Istanbul", *European Planning Studies*, 2010, (18:5), 833-859.
- Erden, Dilek. "Halic'te Dönüşüm ve Tarihsel Süreklilik", *Ottoman Bank Archive and Research Centre Seminar Paper*, Osmanlı Bankası Arsiv ve Arastırma Merkezi, İstanbul, 2009.
- Erder, Sema. "Yeni Kentliler ve Kentin Yeni Yoksulları", *Toplum ve Bilim*, 1995, 66, 106-119.
- Erder, Sema. *İstanbul'a bir Kent Kondu Ümraniye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- Erder, Sema. "Where do you hail from? Localism and networks in Istanbul", içinde Çağlar Keyder (Ed.), *İstanbul: Between the Global and the Local*, Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, 1999, 161-172.
- Erder, Sema. "Urban migration and reconstruction of kinship networks: The case of Istanbul" içinde E., L. R. A. O. (Ed.), *Autonomy and dependence in the family: Turkey and Sweden in critical perspective. Transactions*, Swedish Research Institute in Istanbul, İstanbul, 2002, 117-135.
- Erdut, Tijen. "Toplumsal Cinsiyet Bakımından Evde Çalışma", *Çalışma ve Toplum*, 2011, 2, İstanbul.
- Ergun, Nilgün. "Gentrification in Istanbul", *Cities*, 2004, (21:5), 391-405.
- Erman, Tahire. "The meaning of city living for rural migrant women and their role in migration: The case of Turkey", *Elsevier*, 1997a, 263-273.

- Erman, Tahire. "Squatter (gecekondu) housing versus apartment housing: Turkish rural-to-urban migrant residents' perspectives", *Habitat International*, 1997b, (21:1), 91-106.
- Erman, Tahire. "The politics of squatter (gecekondu) studies in Turkey: The changing representations of rural migrants in the academic discourse", *Urban Studies*, 2001, (38:7), 983.
- Evans, Peter. "Collective capabilities, culture, and Amartya Sen's development as freedom", *Studies in Comparative International Development*, 2002, (37:2), 54-60.
- Gökovalı, Ümmühan ve Aysun, Danışman. "Feminization of Poverty: Does it really exist in Turkey?", *New perspectives on Turkey*, 2010, no. 42. Istanbul: Boğaziçi University.
- Güneş, Fatime. "Farklı Emek Kategorileri Açısından Kadın Yoksulluğu", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2011, 2, 217-248.
- Hürriyet Daily News (2013). Urban Sprawl Hid and Fed Terrorism: Turkish PM. (<http://www.hurriyetdailynews.com/urban-sprawl-hid-and-fedterrorism-turkish-pm.aspx?pageID=238&nid=44397> (Ulaşma tarihi, 07.04. 2013).
- İbrahim, Solava. "From individual to collective capabilities: The Capability Approach as a Conceptual Framework for Self-help", *Journal of Human Development*, 2006, (7:3), 397-416.
- İbrahim, Solava ve Shailaja, Fennell. "Self-help initiatives: Reconciling capitalist self-interest with Islamic agency, *Poverty and capital conference*, 2-4 July 2007 Manchester.
- İlkkaracan, İpek. "Why so Few Women in the Labor Market in Turkey?", *Feminist Economics*, 2012, 18(1), 1-37.
- İşık, Oğuz ve Pınarcıoğlu, Melih. *Nöbetleşe Yoksulluk Gecekondu-laşma ve Kent Yoksulları: Sultanbeyli Örneği*, İletişim, İstanbul, 2001.
- Kaygalkak, Sevilay. "Yeni Kentsel Yoksulluk, Göç ve Yoksulluğun Mekânsal Yoğunlaşması: Mersin/Demirtaş Mahallesi Örneği", *Praksis*, 2001, 2, 124-172.
- Keyder, Çağlar. "Globalization and social exclusion in Istanbul", *International Journal of Urban and Regional Research*, 2005, (29:1), 124.
- Kılıç, Azer. "The Gender Dimension of Social Policy Reform in Turkey: Towards Equal citizenship?", *Social Policy and Administration*, 2008, 42, 487-503.
- Laderchi, Caterina Ruggeri. "Poverty and its many dimensions: The role of income as an indicator", *Oxford Development Studies*, 1997, (25:3), 345-360.
- Leeds, Anthony. "Locality Power in Relation to Supralocal Power Institutions", *Urban Anthropology*, 1973, 15-41.

- Monroe, Pamela, O'Neil, Carol ve Lydia, Blalock. "We make our ends meet good": Coping strategies of former welfare-reliant women", *Journal of Loss and Trauma*, 2007, 12, 199-221.
- Nussbaum, Martha. *Creating capabilities, The Human Development Approach*, Harvard University Press, Cambridge, 2011.
- Odabaşı, Ferhat. *Yoksullukla Mücadelede İstihdamın Rolü*, Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi. Ankara: Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, 2009. ([accessed 01 September 2011) available online: http://yeni.aile.gov.tr/upload/sosyalyardimlar.gov.tr/mce/2012/genel/yoksullukla_mucadelede_istihdamin_ferhat_odabasi.pdf).
- OECD. *Growing income inequality in OECD countries: What drives it and how can policy tackle it?*, 2011. available online: <http://www.oecd.org/els/soc/47723414.pdf> (Ulaşma tarihi 30.08.2012).
- Oncu, Ayşe. "Istanbulites and others: The cultural cosmology of being middle class in the era of neo-liberalism". içinde Çağlar Keyder (Ed.), *Istanbul between the Global and the Local*, St. Martins, New York, 1999.
- Özdemir, Ali Rıza ve Serap, Palaz. "The Basic Characteristics of Female Employment in Informal Sector in Turkey: A Case of Gönen. *The Is Gücü Dergi*, 2006, 8, 2.
- Özyeğin, Gül. *Untidy gender-domestic service in Turkey*. Temple University Press, Philadelphia, 2001.
- Pınarcıoğlu, Melih ve Oğuz Işık. "Not only helpless but also hopeless: Changing dynamics of urban poverty in Turkey, the case of Sultanbeyli, Istanbul", *European Planning Studies*, 2008, (16:10), 1353-1370.
- Robeyns, Ingrid. "Sen's capability approach and gender inequality: selecting relevant capabilities", *Feminist Economics*, 2003, (9:2-3), 61-92.
- Robeyns, Ingrid. "The capability approach: A theoretical survey", *Journal of Human Development*, 2005, (6:1), 93-117.
- Sahin, Mustafa. "Türkiye'de Sosyal Güvenlik Reformu ve Kadınlar Üzerine Etkisi", içinde Saniye Dedeoğlu ve Adem Yavuz Elveren (Eds.), *Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Slottje, Daniel. "Measuring the quality of life across countries", *The Review of Economics and Statistics*, 1991, 73(4), 684-693.
- Sen, Amartya. *Commodities and Capabilities*, Oxford University Press, New Delhi, 1985.
- Sen, Amartya. *Development as Freedom*, Oxford University Press, Oxford, 1999.

- Stewart, Frances. "Groups and capabilities", *Journal of Human Development*, 2005, (6:2), 185-204.
- Thompson, Michael, Ellis, Richard ve Wildavsky, Aaron. "Making ends meet: The social malleability of needs and resources", *The Journal of Behavioural Economics*, 1990, (19:2), 209-219.
- Türel, İpek. "Modeling citizenship in Turkey's miniature park", içinde Deniz Göktürk ve Levent Soysal (Eds.), *Orienting Istanbul: Cultural capital of Europe?*. New York: Taylor & Francis, 2010.
- UNDP. *United Nations Development Programme Human Development Report*, OUP New York, 1995.
- UNDP (2012). Powerful synergies, gender inequality, economic development and environmental sustainability. New York: United Nations Development Programme (<http://www.undp.org/content/dam/undp/library/gender/Gender%20and%20Environment/Powerful-Synergies.pdf> (Ulaşma tarihi 10.05.2012)).
- Ünlütürk-Ulutaş, Çağla. "Yoksulluğun Kadınlaşması ve Görünmeyen Emek", *Çalışma ve Toplum*, 2009, 2, 25-40.
- World Bank (2000). Turkey economic reforms, living standards and social welfare study, report no. 20029-TU. Poverty reduction and economic management unit, Europe and Central Asia region (available online: http://wds.worldbank.org/servlet/WDSContentServer/WDSP/IB/2000/04/05/000094946_00022505304527/Rendered/PDF/multi_page.pdf (Ulaşma tarihi 20.05.2011)).
- World Bank. *Turkey Joint Poverty Assessment Report, Report no. 29619-TU*, Human Development Sector Unit Europe and Central Asia Region and State Institute of Statistics Turkey, 2005. Available online <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/8308> (Ulaşma tarihi: 02.11.2010).

Kamu Politikaları, Piyasa ve Toplumsal Normlar Kışkacında Türkiye’de Erkeksiz Kadın Olmak

Şemsa Özarve Burcu Yakut-Çakar

Giriş

Başbakan Erdoğan, 2011’in son çeyreğinde, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı tarafından 2012 yılından itibaren sosyal güvencesi olmayan eşi vefat etmiş yoksul kadınlara yönelik yeni bir nakit transferi programı başlatılacağını açıkladı. Belirli bir grup kadını hedefleyen bu programla, refah sunma sorumluluğunu aileden alıp kamuya vererek, bir anlamda refah hizmetlerini aile dışına çıkararak, Türkiye’de sosyal politika alanında kendi türü içinde bir ilke imza atılmış oldu. Bu tür bir yardım programının başlatılmasına, öncelikle, ailenin geçimini sağlayan eşlerin hayatlarından çıktığı belli bir grup kadının sosyal yardım kurumlarından gittikçe artan oranda yardım talebi neden oldu. Bu artan sosyal yardım talebi kadınların eşlerinin hayatlarından çıkmasıyla, yaşamlarındaki bu yeni duruma uyum sağlamak yerine gittikçe yoksullaştıklarına ve ailelerinin yaşamını kendi olanakları ile sürdüremez duruma geldiklerine işaret etmekteydi. Kadınların kendi başına bir aileyi geçindirmekten yoksun olmaları, Türkiye’deki ücretli ve ücretsiz işlerin toplumsal cinsiyet açısından dağılımına olduğu kadar ülkedeki refah rejiminin yapısıyla da oldukça ilişki içindedir.

Gøsta Esping-Andersen'in 1990 yılında çıkardığı *Refah Kapitalizminin Üç Dünyası* (Three Worlds of Welfare Capitalism) başlıklı eserini takiben ortaya çıkan "refah rejimleri" yaklaşımı, sosyal politika alanında geniş bir akademik yazına öncülük yaptı. Bu yaklaşım içerisinde, "refah rejimi" kavramı ülkelerin kamu, piyasa ve aile/hane tarafından paylaşılan refah hizmetleri alanında kurumsallaşmalarını ifade etmektedir. Genel bir çerçeve içinde kurumsal bağlamı irdeleyen Esping-Andersen, farklı refah rejimleri arasındaki temel ayrımı toplumsal refah hizmetlerinin bu üç kurum tarafından nasıl üretildiği ve paylaşıldığı olduğunu ileri sürer. Bu kurumsallaşma gerek o ülkedeki sosyal politika reformlarını şekillendirici bir etkisi olması, gerekse ülkenin vatandaşlık rejiminin vatandaşlar arasında nasıl bir dayanışma modeline dayandığını ifade etmesi açısından önem taşımaktadır (Esping-Andersen, 1990: 80).

"Refah rejimi" yaklaşımı ve bu yaklaşım çerçevesinde oluşturulan akademik yazın farklı tür eleştirilerin odağını oluşturmuştur. Bu eleştirilerin en önemlisinin toplumsal cinsiyet temelli eşitsizlikler ve sosyal politika ilişkisi üzerine çalışan akademisyenler tarafından yapıldığını söylemek yanlış olmaz. Eleştirilerin temelini "refah rejimi" yaklaşımının "toplumsal cinsiyete duyar-sız" (gender blind) olduğu fikri oluşturmaktadır. Bu yaklaşım analizlerini bireylerin istihdam içindeki yerinden hareketle yaptığı için sadece kadınlara yüklenen çocuk, yaşlı ve engelli bakımı gibi hane içi sorumluluklarını ihmal etmekle kalmaz, aynı zamanda kadın ve erkeklerin istihdam piyasası içerisindeki farklı konumlarını da göz ardı eder.

Orloff, görünmez kılınan toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini ve bu eşitsizliklerin toplumsal cinsiyet ilişkilerini etkileme biçimlerini gün ışığına çıkarmak için üç temel alana odaklanır: evlilik ve aile ilişkileri, cinsiyet temelli iş bölümü ve kadınların ücretli işe erişimi (Orloff, 1993). Bu üç alan genel olarak refah rejiminin kurumsal yapısı ve sunduğu hizmetler bağlamında birbirleriyle ilişki içindedir. Bu bağlamda, kadınların aile içindeki anne, kız çocuğu ve eş konumları büyük ölçüde refah rejimlerinin toplumsal cinsiyet temelli ayrımcı doğasının üzerini örter. Ne zaman ki, kadınların hayatından baba ve eş konumundaki erkekler boşanma, terk ya da ölüm nedeniyle çıkar, o zaman kadınlar bir ölçüde erkeklerden bağımsız birey-kadın konumuna

gelir. Böylelikle, refah rejimlerinin bu *erkeksiz kadınlara* karşı tutumu, toplumsal cinsiyet bağlamında genel olarak tüm kadınlara karşı taraflı ve ayrımcı tutumlarını en çıplak haliyle gün ışığına çıkarır.

Orloff'un refah rejimlerinin toplumsal cinsiyet ayrımcı doğası konusundaki eleştirileri özellikle Türkiye bağlamında anlamlıdır. Türkiye'de refah rejiminde kilit role sahip olan aile kurumunda sunulan refah hizmetlerinin hemen hemen tümü kadınlar tarafından sağlanmaktadır. Refah hizmeti sunmada piyasanın rolü sadece kısıtlı olmakla kalmaz, aynı zamanda nüfusun büyük çoğunluğu tarafından maddi açıdan erişilebilir durumda değildir. Son olarak da, refah sunumunda devletin rolü, esas olarak, sosyal güvenlik sistemi ve oldukça yamalı bohça durumundaki sosyal yardım programlarıyla sınırlıdır. Bu duruma kadınların istihdama katılımının son derece düşük düzeyde olmasını da (Şubat 2014 tarihi itibarıyla kadınların toplam istihdam içindeki oranı yüzde 29,1) eklersek, refah hizmetlerine erişim ve istihdam konumu arasındaki ilişkiye dair Orloff'un öne sürdüğü eleştiri Türkiye'deki durumu açıklamak açısından oldukça elverişli bir çerçeve çizer. Formel istihdama katılımları son derece düşük olan kadınların kendi adlarına, bağımsız olarak (aktif sigortalı) sosyal güvenlik sistemi içinde yer alma oranları oldukça düşüktür. Kadınlar çoğunlukla ya sistemden tamamiyle dışlanır ya da eşleri ve babaları (ihmal edilebilecek kadar az sayıda da anneleri) dolayısıyla erkeklere bağımlı¹ bir statü ile sosyal güvenlik sistemine dahil olabilir. Ücretli çalışmayan ya da kayıtdışı çalışan kadınların eşleri/babaları da kayıtdışı istihdam içindeyse, bu grup kadın sosyal güvenlik sisteminden tamamen dışlanır. Sosyal güvenlik koruması altında olmayan bu kadınlar boşandıkları, dul kaldıkları ya da terk edildikleri zaman vahim koşullarla karşı karşıya kalabilirler.

Bu yazının girişinde söz konusu ettiğimiz sosyal yardım programı 2012 yılında başlatılana değin erkeksiz kadınların durumu sosyal politika alanında görünür değildi; yürürlükteki sosyal politikalar ve uygulama mekanizmaları genel olarak erkeksiz

¹ 15 yaşın üstündeki 25 milyon kadından 17-18 milyonu ya sosyal güvenlik sisteminin tamamen dışında kalmakta, ya da sadece kısıtlı oranda hak sahibi olarak eşleri ve babaları vasıtasıyla, yani erkeklere bağımlı olarak sistem tarafından kapsamaktadır (KEİG, 2008).

kadınları desteğe muhtaç bir grup olarak ele almıyordu. Bu tür bir yaklaşımla, refah hizmetleri ailede geçimi sağlayan bir erkeğin varlığı ile birlikte önemli ölçüde aile tarafından üstlenilmektedir (Andreotti vd., 2001, Buğra ve Keyder, 2006, Dedeoğlu, 2009). Böylesi bir kurguda, kamu politikaları da aile fertlerinin refahını ailenin sağlayacağı varsayımından hareket eder. Bu nedenle, bu sistem, aile kurumunun birliğinin bozulma ihtimalini de yok sayar. Buna karşılık boşanma, vefat, eşin cezaevine girmesi ya da terk etmesi gibi ailevi krizlerde kadın ve çocukların geçimi çoğunlukla akrabaların ya da sosyal yardım programlarının sürekli olmayan katkıları veya yardım kuruluşlarının desteği ile sınırlıdır. Tabii ki bu tür yardım ve destekler kadınlara sürekli ve düzgün bir geçim sağlayamaz.

Hemen her toplumda erkeksiz kadınlar önemli ölçüde yoksulluk riski ile karşı karşıyadır. Geçim sorumluluğunun kadının üzerinde olduğu hanelerin taşıdığı yoksulluk riskinin, diğer hanelere oranla yüksek olduğunu bu konuda yapılmış çok sayıda araştırma ortaya koymaktadır (Thomas, 1994; Acosta-Belén ve Bose, 1995; Kimenyi ve Mbaku, 1995; Bibars, 2001; Chant, 2003; 2007; 2008; Koç, 1997; World Bank ve SIS, 2005, Günçavdı ve Selim, 2009; Gökovalı ve Danışman-Işık, 2010). Yüksek gelir grubundaki ülkelerde dahi yalnız anneler ve yaşlı dullar arasında yoksulluk riskinin yüksekliği, ailede geçimi sağlayan bir erkeğin olmaması durumunda kadınların geçim koşullarının artan kırılganlığını açık bir biçimde sergilemektedir (Goldberg ve Kremen, 1990; Casper, McLanahan ve Garfinkel, 1994). Bu kırılganlık durumu, genellikle çocuk sayısı (özellikle kamu tarafından sağlanan bakım hizmetlerinin neredeyse olmadığı durumlarda), uzun çalışma saatleri, uygun iş bulma sorunu ve kadınların sağlık durumu gibi etkenlere dayandırılır (Barquero ve Trejos, 2003; Finne, 2001; Huber ve Stephens, 2006; Kamerman, 1984; Bound vd., 1991; Chant, 2003; Mauldin, 1999; WHO, 2006).

Bu çalışmadaki esas amacımız ise erkeksiz kadınların Türkiye'de karşı karşıya oldukları vahim durumu sergilemektir. Aşağıda, fiziki ve maddi koşullar kadar toplumun ahlaki norm ve değerlerinin de çeşitli mekanizmalar vasıtasıyla bu grup kadına yaşamı ne denli zorlaştırdığını göstermeye çalışacağız. Bu yolla, sadece refah rejiminin ayrımcı ve erkek yanlısı doğasını sergilemekle kalmayıp, aynı zamanda, belki de daha önemli olarak, er-

keksiz kadınlara karşı toplumun tutum ve davranışlarını da tartışmaya açmayı amaçlıyoruz. Aslında, toplumsal norm ve değerler sadece erkeksiz kadınlar için geçerli değildir; tüm kadınlara karşı uygulanır. Gerçekte, refah rejiminin ayrımcı ve erkek yanlısı doğasını şekillendiren tam da bu ahlaki norm ve değerlerdir; aynı zamanda bu yolla şekillenmiş olan refah rejimi de kadınlara ilişkin bu değer ve tutumların güçlenerek sürmesine neden olur. Bu noktada, iddiamız, ailede evi hem geçindiren hem de kadınların namusundan sorumlu bir erkek mevcut olduğu durumlarda kadınlara karşı kullanılan bu ayrımcı ve aşağılayıcı toplumsal değerler bir dereceye kadar görünmez kılınmaktadır. Biz ise bu yazıda, Orloff'un Esping-Andersen'a yönelttiği eleştiriye bir katkı olarak, Türkiye'deki refah rejiminin erkeksiz kadınlar olarak adlandırdığımız belirli bir grup kadına karşı tutum ve davranışlarını gün yüzüne çıkararak, aile içinde görünmez kılınmaya çalışılan ayrımcı ve aşağılayıcı tutumları sergilemeye çalışacağız.

İkinci bölümde, Orloff'un yaklaşımını kullanarak evlilik/boşanma ve aile ilişkileri, toplumsal cinsiyet temelli işbölümü ve kadınların ücretli/gelir getirici işlerde çalışma olanaklarına odaklanarak, Türkiye'de kadınların güncel durumunu kısaca sunacağız. Bu bölümdeki esas amacımız Türkiye'de varolan toplumsal cinsiyet rejiminin ayrıntılı bir incelemesini yapmak değil, daha ziyade erkeksiz kadınların karşı karşıya oldukları durumu anlayacak bir çerçeve oluşturmak. Üçüncü bölümde ise erkeksiz kadınların bağımsız haneler kurmasını/sürdürebilmesini kısıtlayan engelleri yapmış olduğumuz saha araştırmasının² sonuçlarını kullanarak sunacağız.

² Bu yazıda bulgularını sunduğumuz araştırma projesi yazarlar tarafından yönetilen bir araştırma grubu tarafından Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu bünyesinde Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü için yapılmıştır. Araştırma projesi, başlangıçta sadece eşi vefat etmiş kadınların sosyoekonomik durumunu anlamaya ve onlara yönelik bir nakit transferi programı geliştirmeyi hedeflemiştir. Ancak, araştırmanın ilk safhalarında, özellikle saha çalışması esnasında eşi vefat etmiş kadınlar grubuna benzer durumda olan ve vahim yaşam koşulları içinde olan kadınlarla da karşılaştık. Bu nedenle, araştırma kapsamı boşanmış, eşleri tarafından terk edilmiş, eşleri cezaevinde ya da kayıp olan kadınlar da katılarak genişletildi. Başlığımızın işaret ettiği gibi, bütün bu grup kadınlara *erkeksiz kadınlar* diyoruz.

Türkiye'de Kadınlar

Evlilik/boşanma ve aile ilişkileri

Aile, Türkiye'de toplumsal yapılanmanın başat kurumu, evlenmek de herkesin uyması gereken bir norm olarak kabul edilir.³ Nüfusun medeni durumunu gösteren resmi istatistikler bu gerçeği açık bir biçimde sergilemektedir (TÜİK, 2012). Tablo 1'de yaş gruplarına ve cinsiyete göre medeni durum gösterilmektedir. 30 ile 64 yaş arasındaki nüfusun yüzde 88'inin evli ve sadece yüzde 7,5'unun bekâr olması Türkiye'de evlenmeye verilen önemi yansıtmaktadır. Buna ek olarak, hemen hemen tüm yaş gruplarında dul olmak bir kadın konusudur.⁴ Boşanma ya da eşin ölümü durumunda, erkekler çoğunlukla evde bakım hizmetlerinde sorumlu olacak bir kadın arayışına girerler (hane içindeki toplumsal cinsiyet temelli iş bölümüyle uyumlu bir biçimde) ve evlenirler. Kadınlar ise, çocukların ve yaşlıların bakımından sorumlu kişiler olarak, toplumsal değerlerin onlara dayattığı sorumluluklar nedeniyle genelde tekrar evlenme eğiliminde değildirler.

Tablo 1: Yaş ve toplumsal cinsiyete göre medeni durum (Yüzde), 2010

Yaş grubu	Bekâr/Hiç evlenmedi		Evli		Boşanmış		Eşi vefat etmiş	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
15-19	99,5	92,8	0,5	7,1	0,0	0,1	0,0	0,0
20-24	88,1	55,9	11,7	43,1	0,2	1,0	0,0	0,1
25-29	46,6	23,6	52,2	73,6	1,2	2,6	0,0	0,3
30-34	18,6	12,2	78,8	83,2	2,5	4,0	0,1	0,7
35-39	8,4	8,7	88,1	85,0	3,5	4,9	0,1	1,4
40-44	4,9	6,7	90,8	84,9	4,1	5,6	0,2	2,8
45-49	3,2	5,4	92,2	84,3	4,1	5,3	0,4	5,1
50-54	2,5	4,2	92,5	81,7	4,2	5,4	0,8	8,7
55-59	1,8	2,0	93,0	77,4	3,7	4,6	1,5	14,6
60-64	1,5	3,5	92,5	70,0	3,2	3,7	2,8	23,3
65+	1,1	3,0	82,7	42,1	2,2	2,7	14,0	52,7

Kaynak: TÜİK, 2011.

³ Evlilik ve aile ilişkileri konusunda örn., bkz., Bora ve Üstün, (2005); Demircioğlu, (2000); Kandiyoti, (1984); Özbay, (1998); TÜİK, (2006).

⁴ Bu sonuçta kadınların erkeklerden daha uzun yaşaması da bir rol oynamaktadır.

Diğer birçok ülkede olduğu gibi, Türkiye’de de son yıllarda boşanma oranlarında bir artış gözlenmekle birlikte, ülkeler arası karşılaştırmalarda, boşanma oranları açısından Türkiye halen alt sıralarda yer almaktadır. TÜİK’in verilerine göre 1997’de binde 0,52 olan kaba boşanma oranı, 2005’de binde 1,33’e 2009’da da binde 1,59’a yükselmesine rağmen Türkiye, hala, örneğin Avrupa Birliği ülkelerinin ortalamasından (AB-27 ortalaması binde 2,00) oldukça düşük bir orana sahiptir.

Boşanma üzerine yapılan çalışmalar ise, kadınların boşanmaya bağlı olarak önemli ölçüde gelir kaybına uğradığını, çocukların neredeyse tüm bakım yükünü üstlendiğini ve toplumsal önyargılar nedeniyle aile ve çevrenin baskısına maruz kaldığını göstermektedir (Demircioğlu, 2000; Sucu, 2007). Kadınların boşanma sonrası dönemde karşılaştıkları maddi ve manevi zorluklar, boşanmanın kadınlar tarafından ancak son çare olarak baş vurulduğuna işaret etmektedir. Kadınlara karşı gösterilen psikolojik ve/veya fiziksel şiddet boşanma nedenleri arasında önemli bir yer tutmaktadır (Sucu, 2007).

Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü’nün yaptığı araştırmaya göre 2008 yılında kadınların yüzde 39’u eşlerinden veya partnerlerinden fiziksel şiddet gördüğünü belirtmiştir; evli kadınların yüzde 15’i ise cinsel şiddete maruz kaldığını bildirmiştir (KSGM, 2009:46).⁵ Araştırmaya göre, kadınların şiddete maruz kalması eğitim seviyeleri ile önemli bir değişim göstermemektedir. Oldukça yüksek eğitimli kadınlar da şiddet görmektedir. Lise üstü eğitimli kadınların yüzde 25’i fiziksel şiddete, yüzde 37’si de duygusal istismara uğradığını belirtmiştir (KSGM, 2009: 44). Buna ek olarak, 10 kadından 4’ü eşleri ya da partnerleri tarafından ekonomik şiddete maruz kaldıklarını ifade etmişlerdir (KSGM, 2009: 46). Aile içi şiddetin bu denli yüksek olması ve boşanma oranlarının da görece olarak düşük olması, kadınların kolay kolay boşanma kararı alamadıklarını göstermektedir. Bu durum da, Türkiye’de kadınların boşanma sonrası ciddi oranda sosyal ve ekonomik sorunlarla karşılaştıklarına işaret etmektedir.

⁵ Bu konuyla ilgili daha farklı istatistikler için bkz., http://www.hips.hacettepe.edu.tr/eng/dokumanlar/2008-TDVAW_Main_Report.pdf

Türkiye’de aile içi ilişkilere ve toplumsal yaşama hakim olan erkek egemen yapı, kadın ve erkeklerin doğuştan sahip oldukları farklılıklara uygun roller üstlendiği yargısından hareketle meşrulaştırılmaktadır. Bu rol dağılımında erkekler evin geçiminden, kadınlar ise ev ve bakım işlerinden sorumlu tutulur. TÜİK’in 2006 yılı *Zaman Kullanım Anketi* sonuçlarına göre, Türkiye’de kadınlar günün ortalama 5 saat 17 dakikasını çocuk ve yaşlı bakımı, çamaşır, yemek pişirme, ütü gibi faaliyetleri kapsayan hanehalkı ve ev bakımıyla geçirmektedir. Aile içi iş bölümünde, daha çok tamirat, inşaat işleri gibi faaliyetlerde bulunan erkekler için bu süre ortalama olarak bir gün içinde 51 dakikadır. Bu durum, kadınların istihdam durumuna göre çok da fazla farklılaşmamaktadır; “ev kadını” statüsünde olan kadınlar ortalama olarak günün 5 saat 43 dakikasını hanehalkı ve ev bakımıyla geçirirken, gelir getirici işlerde çalışan kadınlar da günün 4 saati gibi uzun bir süreyi bakım hizmetlerine harcamaktadır (TÜİK, 2007). (Bu durumun yoksullukla ilişkisini ele alan ampirik bir çalışma için bkz. Öneş, Kızılırmak ve Memiş’in kaleme aldığı bölüm).

Bakım sorumlulukları düşünüldüğünde, çocuk bakımı en önemli alan olarak ortaya çıkar. Tablo 2, 2006 yılında yapılmış bir araştırmadan 0-5 yaş grubu çocuklara bakım hizmeti sunanların dağılımını vermektedir. Araştırma, en ağır yükün annelerin omuzunda olduğunu göstermektedir.

Tablo 2: 0-5 yaş arası çocuklara kim bakıyor? (Yüzde) (2006)

	Toplam	Kent	Kır
Anne	92,1	91,3	93,9
Baba	0,5	0,4	0,8
Kızkardeş	0,3	0,1	0,7
Büyük anne	1,5	1,8	0,7
Babanın annesi	1,8	2,0	1,3
Yakın akrabalar	0,6	0,7	0,4
Çocuk bakıcısı	1,5	1,6	1,1
Kreş	0,9	1,2	0,2
Diğer	1,0	0,9	1,0
Toplam	100,0	100,0	100,0

Kaynak: TÜİK, 2006.

Yaşlı bakımı ise geleneksel olarak ailenin sorumluluğu altındadır ve çoğunlukla evde ve kadınlar tarafından yerine getirilir. Sosyal güvenlik sistemi içinde yaşlılar için varolan sosyal hizmet programları ve kamusal bakım hizmetleri son derece kısıtlıdır. 65 yaş üstündeki bakım evlerinde yaşayan kişilerin oranının ancak yüzde 3,6 olduğu tahmin edilmektedir (Özar, 2010).

Kadınların ücretli/gelir getirici işlere erişimi

Türkiye’de kadınların ücretli ve gelir getirici işlerde çalışma oranı dünya üzerindeki birçok bölgenin ortalamasından çok daha düşüktür. 2013 yılında Avrupa Birliği ülkelerinde ortalama yüzde 63 olan kadınların istihdama katılım oranı, Türkiye için yüzde 31,8 düzeyindedir (EUROSTAT, 2014). Şubat 2014 tarihinde Türkiye’de 24 milyon 999 bin kişi olan toplam istihdamın 17 milyon 717 binini erkekler, 7 milyon 282 binini (toplam istihdamın yüzde 29,1’i) ise kadınlar oluşturmaktadır (TÜİK 2014). Erkeklerin yüzde 5’i (827 bin) ücretsiz aile işçisi olarak çalışırken, bu oran kadınlar için yüzde 28’e (2 milyon 38 bin) yükselmektedir. Kadınlar çoğunlukla eşlerinin ya da babalarının iş yerlerinde bir ücret karşılığı olmadan çalışmaktadır. İşgücünün dışında kalan yaklaşık 12 milyon kadın ise “ev kadını” konumundadır (Tablo 3).

Tablo 3: İşgücüne katılmama nedenleri, Şubat 2014
(bin kişi, 15 yaş ve üstü)

	Kadın	Yüzde	Erkek	Yüzde
İşgücü dışındaki nüfus	20 443	100,0	8 381	100,0
İş aramıyor, ama çalışmaya hazır	1 527	7,5	1 074	12,8
Mevsimlik iş	81	1,5	44	0,5
Ev işleri ile meşgul	11 909	58,3	-	-
Okula gidiyor	2 364	11,6	2 400	28,6
Emekli	825	4,0	3 014	36,0
Engelli, yaşlı veya hasta	2 411	11,8	1 393	16,6
Diğer	1 326	6,5	455	5,4

Kaynak: TÜİK - Hanehalkı İşgücü İstatistikleri, veri tabanı, www.tuik.gov.tr

Türkiye'de kadın istihdamı üzerine yapılan araştırmalar, bu düşük katılımın arkasındaki en önemli etkenin bir önceki bölümde bahsedildiği gibi, kadınlara biçilen toplumsal cinsiyet rolleri vasıtasıyla yapacakları işleri ev ve ailenin bakımı ile sınırlandıran zihniyet olduğunu ileri sürmektedir (Çağatay ve Berik, 1991; Özar, 1994; Ecevit, 1998; Özar ve Günlük-Şenesen, 1998; DPT ve Dünya Bankası, 2009).

Erkekler için 20'li yaşlardan emeklilik dönemlerine kadar süreklilik gösteren işgücüne katılım, kadınlar için 20'li yaşlarda görece olarak yükselmekte, evlenme ve doğum sonrası ise önemli bir düşüş göstermektedir. Kadınlar iş yaşamlarını erkekler gibi süreklilik içinde sürdürememekte ya belirli dönemlerde işi bırakmakta ya da evlilik veya çocuk sahibi oldukları yaşamlarının erken bir çağında tamamen işgücünün dışına düşmektedirler.⁶ Bu durumun başlıca nedeni, Türkiye'deki aile temelli refah rejiminin çocuk bakım hizmetlerini kamu hizmeti olarak ya da ebeveynler için ekonomik ve ulaşılabilir sunmak yerine kadınların omzuna yüklemesidir. İlköğretim okullarının saatleri bile iş saatlerine göre değil, evde çocuklarını bekleyen bir anne varsayımı altında oluşturulmuştur.

Türkiye'de, ailenin geçimini erkeklere, evin ve ailenin bakımını kadınlara yükleyen rol dağılımı, erkeklerin vefat etmesi, aileyi terk etmesi ya da çiftlerin boşanması durumunda kadınları ve çocukları son derece güç yaşam koşullarına itmektedir. Gelir getirici bir işte çalışma tecrübesi olmayan ya da iş yaşamından uzun bir süre ayrılmış olan kadınların söz konusu durumlar karşısında, varolan iş gücü piyasası koşullarında kısa sürede evin geçimini sağlayacak bir iş bulabilmelerini beklemek gerçekçi değildir. İşverenler de, ileri yaşta ve iş tecrübesi olmayan kişileri istihdam etmekten kaçınmaktadır. Bunlara ek olarak, yalnız anneler için çocuk bakımının getirdiği sorumluluk istihdam olanaklarını ciddi bir biçimde kısıtlamaktadır. Bu nedenle, kendisinin ya da çocuklarıyla birlikte ailesinin geçimini sağlamak için çalışmak zorunda kalan kadınlara düşük ücretli ve sosyal güvenceden yoksun işlerden başka seçenek kalmamaktadır.

⁶ Bkz., İlkaracan (1998), Eyüboğlu vd. (2000), Kasnakoglu ve Dayioğlu (2002), Toksöz (2007), Ecevit (2008), KEİG (2009), DPT ve Dünya Bankası (2009), Bugra and Yakut-Çakar (2010), Özar (2010), Uraz vd. (2010).

Kadınlara biçilen toplumsal cinsiyet rolleri gereği zaman zaman çalışmaya ara vermek durumunda kaldıkları için, sonuç olarak çalışsalar bile emeklilik hakkı koşullarını yerine getirmeleri zordur. Tablo 3'deki istatistiklerin de gösterdiği gibi, 3 milyon 14 bin emeklilik kazanmış erkeğe karşılık, sadece 825 bin emekli kadın bulunmaktadır. Bu durum şu andaki toplumsal cinsiyet temelli iş bölümünü varlığında kadınların emeklilik sisteminin koşullarını karşılamalarının zayıf bir ihtimal olduğuna işaret etmektedir.

Türkiye'de kayıtdışı çalışan kesimin yaygınlığı da geçim açısından erkeklere bağımlı olan kadınlar açısından ciddi bir sorun teşkil etmektedir. Sadece sosyal güvenlik sisteminin koşullarını yerine getirmiş eşler vefat ettiği takdirde kadınlar ölüm aylığına hak kazanmaktadırlar. Kayıtdışı çalışan eşlerin vefatı sonrasında ise, hayatta kalan eş ve çocukları akrabaların merhametine ya da sosyal yardım programlarının sürekli olmayan ve oldukça düşük yardımlarıyla yaşamlarını sürdürmek durumunda kalmaktadır.

Sonuç olarak, yukarıda özetlemeye çalıştığımız, evlilik/boşanma ve aile ilişkileri, toplumsal cinsiyet temelli iş bölümü ve kadınların ücretli/gelir getirici işlerde çalışmasından oluşan bu üç alan kadınların yaşamlarını yönlendirirken bir yandan da birbirini beslemekte ve eşlerinin varlığında ya da yokluğunda kadınları eşlerine bağımlı varlıklar kılmaktadır.

Bu arka plan ışığında, evin geçimini sağlayan bir erkekten isteyerek ya da istemeyerek yoksun kalan kadınlar, yani erkeksiz kadınlar (dul, boşanmış, terk edilmiş ya da eşleri hapiste olan) üzerine yaptığımız araştırmanın sonuçlarını sunacağız. Bir sonraki bölümde bu grup kadının iktisadi imkânlar ve toplumsal normlar çerçevesinde yapabilirliklerini kısıtlayan mekanizmaları açığa çıkarmaya çalışacağız. Aynı zamanda, Türkiye'deki refah rejiminin kadınlara refah hizmetleri sunma açısından ne denli yetersiz kaldığını da görmüş olacağız.

Erkeksiz Kadınlar

Bu bölümde sunacağımız bulgular 2010 yılında, niteliksel ve niceliksel yöntemler kullanılarak yapılmış bir araştırma projesine⁷

⁷ Araştırma projesinde kullanılan yöntemin ayrıntılı bir sunumu için bkz., Özar ve Yakut-Çakar (2011). http://www.spf.boun.edu.tr/content_files/SPF-SYDGM_NihaiRapor.pdf

dayanmaktadır. Niceliksel araştırma Türkiye genelinde 18-64 yaş arası eşi vefat etmiş ve eşinden boşanmış 1.220 kadınla yapılan anket çalışmasından oluşmaktadır. Anket çalışmasına katılan kadınların sadece üçte biri kendi adlarına ya da bir erkeğin bağımlı sigortalısı olarak sosyal güvenlik şemsiyesi altındadırlar. Niteliksel araştırma ise, 6 ilde⁸ eşi vefat etmiş, eşinden boşanmış, terk edilmiş ve eşi cezaevinde olan 26 kadınla yapılan derinlemesine görüşmelere dayanmaktadır. Bunlara ek olarak, yerel düzeyde refah hizmetleri sağlayan kurumların temsilcileri ile 19 görüşme ve mahalle muhtarları ile de 8 görüşme yapılmıştır.

Erkeksiz hanelerde geçim koşulları

Erkeksiz kadınlar hem sosyo-ekonomik durum hem de toplumsal yaşama katılım açısından ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kalmaktadır. Niceliksel araştırmamız kapsamında görüşülen kadınlar arasında eşi vefat etmiş kadınların sadece yüzde 3,2'si, boşanmış kadınların ise yüzde 18,6'sını eşin ölümü ya da boşanma sonrasında maddi durumlarının iyileştiğini belirtmektedir⁹.

Eşi vefat etmiş ve eşinden boşanmış kadınların yaşadıkları hanelerde kişi başına düşen aylık gelir düzeyinin hanelerin büyük çoğunluğunda çok düşük olduğunu söylemek mümkündür (bkz. Tablo 4). Sosyal güvencesiz olan eşi vefat etmiş kadınların yüzde 66,6'sı, boşanmış kadınların ise yüzde 39,8'i kişi başı 100TL'nin altında gelir düzeyi olan hanelerde yaşamaktadır. Sosyal güvencesi olmayan eşi vefat etmiş kadınların yüzde 28,4'ü, boşanmış kadınların ise yüzde 49'unun hanesinde kişi başına aylık ortalama gelir 100 TL ile 299 TL arasındadır. Sosyal güvencesi olan kadınların yaşadıkları hanelerin gelir durumları beklediği gibi gelir açısından görece olarak daha iyi konumdadır. Buna karşılık, Tablo 4'ten de izlenebileceği üzere, hem sosyal güvencesiz hem sosyal güvenceli konumdaki kadınların arasında eşi vefat etmişlerin gelir durumunun görece olarak daha kötü olduğu görülmektedir. Bu durum, maddi açıdan görece olarak daha iyi durumu olan kadınların boşanmayı göze alabildiğine işaret etmektedir.

⁸ Derinlemesine görüşmeler Haziran-Temmuz 2010 tarihinde Bursa, İstanbul, Trabzon, ve Van'da, Eylül 2010'da ise Denizli ve Malatya'da yapıldı.

⁹ Aksi belirtilmedikçe, bu bölümden itibaren sunulan istatistik veriler kendi anket çalışmamızın sonuçlarından alınmıştır.

Tablo 4: Medeni durum ve sosyal güvence ayırımında ortalama kişi başı aylık hane geliri (TL)

		Sosyal Güvenceli		Sosyal Güvencesiz		Toplam	
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Eşi vefat etmiş	0-49	17	2,5	63	25,9	80	8,8
	50-99	101	15,1	99	40,7	200	21,9
	100-149	84	12,5	31	12,8	115	12,6
	150-199	76	11,3	18	7,4	94	10,3
	200-299	135	20,1	20	8,2	155	17,0
	300-399	81	12,1	8	3,3	89	9,7
	400-499	45	6,7	1	0,4	46	5,0
	500-599	74	11,0	3	1,2	77	8,4
	600-999	48	7,2	0	0,0	48	5,3
	1000 ve üzeri	9	1,3	0	0,0	9	1,0
	Toplam	670	100,0	243	100,0	913	100,0
Boşanmış	0-49	4	2,0	8	7,4	12	3,9
	50-99	16	8,1	35	32,4	51	16,7
	100-149	22	11,1	23	21,3	45	14,7
	150-199	24	12,1	15	13,9	39	12,7
	200-299	48	24,2	15	13,9	63	20,6
	300-399	23	11,6	3	2,8	26	8,5
	400-499	10	5,1	2	1,9	12	3,9
	500-599	20	10,1	0	0,0	20	6,5
	600-999	19	9,6	6	5,6	25	8,2
	1000 ve üzeri	12	6,1	1	0,9	13	4,2
	Toplam	198	100,0	108	100,0	306	100,0

Anket kapsamında görüşülen kadınların beyan ettikleri toplam hane gelirlerini kullanarak, yoksulluk riskine ilişkin türettiğimiz tahminlere göre yoksulluk riskinin özellikle sosyal güvence kapsamı dışında olduğunu beyan eden kadınlar için oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Resmi yoksulluk eşikleri olarak 2009 TÜİK Yoksulluk Çalışması'nda belirtildiği üzere, gıda ve gıda dışı bileşenlerden oluşan ve eşdeğer fert ölçeğine göre düzeltilerek elde edilen değerler referans kabul edilmiştir¹⁰. Örneğin, iki yetişkin iki çocuktan oluşan dört kişilik bir hane için eşik değer aylık 638 TL olarak hesaplanmaktadır. Bu eşik değerlerle karşılaştırıldığında, anket kapsamında görüşülen kadınlar arasında sosyal güvence kapsamında olduğunu beyan edenlerin

¹⁰ Burada kullanılan eşik değerlerin tümü için bkz. TÜİK (2009). TÜİK'in hesaplamalarının detayı için ise World Bank ve SIS (2005) - Metodolojik Ek.

yüzde 43,8'inin, sosyal güvencesi olmayanların ise yüzde 64,1'inin yoksulluk riski ile karşı karşıya olduğu görülmektedir. Sosyal güvence kapsamındaki kadınlar için dahi yoksulluk riskinin yüksek olması kadının sosyal güvenlik sistemi içindeki bağımlı konumuna da işaret ederek kadınların hak kazandıkları ödenek miktarlarının düzeylerinin düşük olduğunu, dolayısıyla haneyi yoksulluk riskinden kurtaramadığını ifade etmektedir. Gökovalı, Danışman ve Işık (2010) da çalışmalarında medeni durumun kadın yoksulluğuna etkisine bakıldığında yalnız yaşayan kadınların evli ya da bir erkekle birlikte yaşayan kadınlara nazaran daha yüksek yoksulluk riski ile karşı karşıya olduklarını göstermektedir.

Niceliksel çalışma kapsamında eşi vefat etmiş ve eşinden boşanmış kadınlara hanelerine giren gelirin ailelerinin temel ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde olup olmadığı sorulmuştur. Görüşülen tüm kadınların dörtte birinden yüksek oranda bir grubun yaşamsal ihtiyaçlarının karşılanma durumunu "hiç yeterli değil" olarak ifade etmesi dikkate değerdir. Kadınlar arasında ancak yaklaşık dörtte biri yiyecek, yakacak, giyecek, ev eşyası ve çocukların eğitimi gibi temel ihtiyaçlarını karşılayabilmekte olduğunu beyan etmektedir. Bekleneceği gibi sosyal güvencesi olmayan kadınların arasında temel ihtiyaçlarını sağlayamayanların oranı görece olarak daha yüksektir. Bununla birlikte, sosyal güvence kapsamında olan kadınların da yarısından fazlası, temel ihtiyaçlarını karşılama konusunda haneye giren gelirin yeterli olmadığını belirtmiştir¹¹.

Kadınların geçimle ilgili karşı karşıya kaldığı çok çeşitli sıkıntılar arasında barınma sorunu sıklıkla dile getirilmektedir. Özellikle kira, elektrik, su, doğalgaz faturaları gibi masrafların geçim sıkıntısını daha da pekiştirdiği pek çok kadın tarafından belirtilmiştir. Basın taraması sırasında da erkeksiz kadınların barınma ile ilgili sorunlarına dair çarpıcı haberlerle sıklıkla karşılaşmıştır. Örneğin, Gaziantep'te ikinci eşinden ayrılan kadının kirasını ödeyemediği için biri kalp hastası iki çocuğu ile evden atılarak parkta yaşamak durumunda kalması¹², Bursa'da 5 yıl ön-

¹¹ Temel ihtiyaçlar bazında veriler Araştırma Raporu'ndaki Tablo 15'te (s.35-37) detaylı olarak sunulmaktadır, bkz. http://www.spf.boun.edu.tr/content_files/SYDGM_NihaiRapor_ENG.pdf.

¹² Zaman, 15.02.2010. Online erişim: <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=951813&keyfield=64756C>

ce eşi tarafından terk edilen kadının bankaya 1500 TL'lik kredi kartı borç taahhüdünü yerine getiremediği için tutuklanarak cezaevine konulması ve ilköğretim öğrencisi üç çocuğunun ortada kalması¹³, Erzurum'da borcu ödenmediği için kesilen elektriğini kaçak olarak kullanan 7 çocuklu eşi vefat etmiş kadının bu durum tespit edildikten sonra 20 ay hapis cezasına çarptırılması¹⁴, Edirne'de 600 TL'lik elektrik fatura borcunun ödenmeyişinden dolayı elektrikleri kesilen evde mum kullanan felçli dul kadının, yanık unutulmuş mumdan dolayı çıkan yangında hayatını kaybetmesi¹⁵ kamuoyuna yansıyan durumlardan birkaçı olarak belirtilebilir.

Özellikle kadınlarla yapılan derinlemesine görüşmeler sırasında barınma ve ilgili sorunların çeşitli açılardan ifade edildiği görülmektedir:

"... kira geliyor, ödeyemiyorsun, pazara çıkamıyorsun..nereye gitsen herşey parayla..." (Kadın, 40 yaş, boşanmış, İstanbul)

"450 TL veriyorum kiraya, eğer beni bu ay çıkarmazsa kiraya zam da olacak, altı aydır da vermemişim, düşün artık nereden getirecem bilmiyorum... Bu pahalılıkta beş öğrenci ile geçinmek çok zor, bunu görmeyen anlayamaz bence." (Kadın, 33 yaş, eşi cezaevinde, İstanbul)

Daha düzgün koşullarda yaşanabilecek gibi olan evlerin kirasını ödeyecek gücü olmayan kadınların sağlık açısından sakıncalı da olsa bulabildikleri/sığındıkları evlerde yaşamak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır:

"...evimin durumundan memnun değilim, çok rutubetli, biliyorsunuz ben de hastayım, temiz hava değildir, kullanışı da yok. Ama kira vermiyorum, çıksam buradan nasıl kira vereyim? Çalışsam kira sorun değil, bir sigortam olsa, emekliliğim olsa, olmadığı için idare ediyorum Allaha çok şükür. Aç değil açıkta değil hesabı idare ediyorum." (Kadın, 29 yaş, boşanmış, Denizli)

¹³ Radikal, 30.09.2010. Online erişim: <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetay&ArticleID=1021463&Date=30.09.2010&CategoryID=79>

¹⁴ Milliyet, 23.12.2008. Online erişim: <http://www.milliyet.com.tr/kacak-elektrik-kulandi-iki-cocuguyla-hapse-girdi/yasam/haberdetayarsiv/31.07.2010/1031469/default.htm>

¹⁵ Milliyet, 27.05.2010. Online erişim: <http://www.milliyet.com.tr/caresizligin-gozyasari/yasam/haberdetay/27.05.2010/1243137/default.htm>

“Ev dükkandan bozma ama 400 TL kirası, elektriği kesmeye gün geçince hemen geliyorlar, aslında 40 TL'ydi borcum, hiçbir şey ama olmayınca olmuyor.” (Kadın, 19 yaş, eşi terk etmiş, İstanbul)
“Ev değil zaten ya, şurayı şöyle iki oda çevirmişler yani. Toplam 40 m² ancak var.” (Kadın, 38 yaş, eşi terk etmiş, Malatya)

Gelirin geçime yetmediğinde, kadınların borçlanmak durumunda kaldıkları görülmektedir. Görüşülen kadınlardan yüzde 63,3'ünün borçlu olduğunu beyan etmesi eşi vefat etmiş ve eşinden boşanmış kadınların önemli bir kısmının varolan geliriyle geçimini sağlayamadığına işaret etmektedir. Borçlu oldukları kaynağa göre bakıldığında, en yüksek oranda bakkal, kasap gibi esnafa borçlu olunması kadınların haneye giren gelir ile ailelerinin temel ihtiyaçlarını bile karşılayamadıklarını göstermektedir.

Bakım sorumluluğu

Kadınlar boşandıklarında ya da eşleri tarafından terk edildiklerinde, çocukların genellikle anneleri ile birlikte kaldıkları ve erkeklerin genellikle çocukların refahına dair sorumluluk üstlenmediği görülmektedir. Çoğu zaman sorumluluğun tamamen kadınların omuzlarında olduğu bu durum kadınların karşı karşıya kaldıkları maddi sorunları daha da artırmaktadır. Niceliksel çalışma kapsamında görüşülen eşi vefat etmiş ve eşinden boşanmış kadınların büyük çoğunluğunun çocuklarıyla beraber yaşadıkları ve bu oranın eşi vefat etmiş kadınlar için (yüzde 68,8), boşanmış kadınlardan (yüzde 44,1) daha yüksek olduğu görülmektedir. Özellikle çok sayıda ve küçük yaşta çocuklarla yalnız kalan kadınlar çocukların masrafları konusunda sıkıntı yaşadıklarını dile getirmektedir. Görüşülen çocuklu kadınların yüzde 72,2'si çocukların eğitim masraflarını karşılamakta yetersiz kaldıklarını ifade etmektedir.

“Dört çocuğum var, en büyüğü on dört yaşına girecek. Bunların yemesi, içmesi, giyinmesi hep masraf, eve ne kadar para geldi gelmedi belli değil, kiralarda sıkıştığım zaman hep borç alıyorum, mesela geçen ayın borçlarının hiçbirini daha ödemedim.” (Kadın, 30 yaş, eşi terk etmiş, İstanbul)

“Hadi ben sorun değilim, ben üvey anne üvey baba ile iyi kötü sığarım, yemeğini pişiririm, ama bunları nereye sığdırayım. Bunların

hakkı var. Ben bir tek kendim olsam sorun değil, ben giderim babamın evine, onlar çalışırken ben yemek yaparım, ortalığı toparlarım, temizlik yaparım, ama bunlar varken, bunları kime bırakayım. Bunları üvey anne kabul etmez. Bir gün kabul etse ikincisinde istemez. Dese bile çocuğunu bırak da gel der.” (Kadın, 29 yaş, boşanmış, Denizli)

Çocuk bakım sorumlulukları, kadınların ücretli işlere erişimleri konusunda da özellikle Türkiye gibi hane dışında bakım olanaklarının oldukça kısıtlı olduğu bir ortamda ciddi engel teşkil etmektedir. Bakıma ve gözetime muhtaç yaşta çocukları olan kadınlar, çalışmak istemelerine rağmen çocukları bırakacak yerleri olmadığı için çalışamadıklarını ifade etmektedir.

“Ben yardım almak istemiyorum, ben çalışarak çocuklarıma bakmak istiyorum. Ama işten çıkmak zorunda kaldım, mecburen çocuklarıma bakmak için...” (Kadın, 33 yaş, boşanmış, Malatya)

“Benim derdim geçim. Çocukların dördü de okulda. Aklım çocuklarda olduktan sonra nasıl gidip çalışayım?” (Kadın, 44 yaş, eşi vefat etmiş, Trabzon)

Yukarıdaki iki alıntının da açıkça ortaya koyduğu üzere, çocuk bakımına ilişkin sorumlulukları kadınların bir yandan hane dışında çalışmalarını kısıtlamaktadır. Öte yandan hanesini geçindiren bir erkek olmaksızın yaşamını sürdürmeye çalışan bu erkeksiz kadınlar hem gündelik temel ihtiyaçların görülmesi hem de eğitim gibi çeşitli masrafların ödenebilmesine yönelik olarak hanelerinin geçimlerini sağlamak durumundadır. Dolayısıyla, erkeksiz kadınlar zamanlarını dışarıdaki ücretli işler ve evdeki bakım yükü arasında bölüştürmesini gerektiren ve çoğu zaman da çözümsüz kalan bir durumla karşı karşıya kalmaktadır.

Evin geçimini sağlamanın zorlukları

Niceliksel çalışma sonuçları eşi vefat etmiş kadınların sadece yüzde 5,5’inin boşanmış kadınların ise yüzde 26,1’inin gelir getirci işlerde çalıştığını gösteriyor (bkz. Tablo 5). Bu durumun nedenlerinden biri eşi vefat etmiş kadınların önemli bir bölümünün ileri yaşlarda olmaları, bazılarının ise geçmişte çalışmış olmalarına rağmen halen emekli konumunda bulunmalarıdır. Ka-

dınların bir kısmının boşanmadan ya da eşini kaybetmeden önce de çalıştıkları anlaşılmaktadır. Ancak, önemli bir kısmı ise daha önce tam zamanlı olarak hane içi işlerden ve bakım yüklerinden sorumlu iken, haneden erkeğin çıkmasıyla birlikte üstlendikleri evi geçindirme rolünün gereği olan sorumlulukları da yerine getirmek üzere kendilerini ücretli bir iş arama mücadelesinde bulmuştur. Böyle durumlarda, daha önceden çalışma deneyimi olan bu kadınlar, özellikle de yaşı ilerlemiş olanlar, düzgün çalışma koşulları sunan bir iş bulmakta ciddi anlamda zorlanmaktadır.

Tablo 5: Medeni durum ayrımında kadınların çalışma durumu

	Toplam			
	Eşi Vefat Etmiş		Boşanmış	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Evet, çalışıyorum	50	5,5	80	26,1
Hayır, çalışmıyorum	864	94,5	226	73,9
Toplam	914	100,0	306	100,0

Küçük çocukları olan kadınlar ise kaçınılmaz biçimde esnek, kısmi zamanlı, düşük ücretli ve sosyal güvencesi olmayan işlerde çalışmak durumunda kalmakta ve çalışan yoksulların önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bununla birlikte, kadınların evi geçindirme rolünü üstlendikleri hanelerin emek piyasasındaki dalgalanmalar neticesinde maddi açıdan daha kırılgan hale geldikleri dikkat çekmektedir. Bu durum yoksulluk riskini geçici olmaktan çıkarıp daha kronik hale getirmektedir.

“...kalite kontrolde çalışıyorum, sigorta falan yok, haftalık 150 TL, sigortam yok, patron yaparız ama yarısı senden yarısı benden diyor, ben ödeyemem, zam yapmasa da günümde paramı alabiliyorum..”(Kadın, 35 yaş, boşanmış, İstanbul)

“...bazı bir tekstillerden eve iş aldım devamlı. Ev kiramı çocuklarımın masrafını, kendi ihtiyacımı hep ordan karşıladım...Mesela bir haftada 10.000 tane havlunun kenarlarındaki nakışları keser de temizlersem bayağı bir 80-90-100'e geliyor yani, bir hafta. Bazı gelmiyor. Bazı çok oluyor, yoğun oluyor. Bu ara azıcık kesildi”(Kadın, 38 yaş, boşanmış, Denizli)

“Gece gündüz, neredeyse uyumadan boncuk işi yapıyorum, bir günde kazanacağın ancak 10-20 TL, ben geceleri de oturup iş yap-

tığım için bir günde 20 TL kazanabiliyorum.” (Kadın, 19 yaş, eşi terk etmiş, İstanbul)

“Her akşam karşıdaki binayı temizliyorum, merdiven siliyorum, ayda 100 TL veriyorlar.” (Kadın, 23 yaş, eşi cezaevinde, İstanbul)

Kayıtdışı ve evden yapılan işlerin ise genellikle sürekliliği olmadığı gibi geliri de çok düşük düzeylerde kalmaktadır. Dolayısıyla, bu tip işler kadınlar için güvenilir ve düzenli bir gelir kaynağı sağlamaktan uzaktır. Zaman zaman çocukların da katıldığı bu işlerin karşılığında haneyi geçindirecek düzeyde bir gelire ulaşamamaktadır. Bu nedenle, bazı kadınlar birkaç işi birlikte sürdürerek ailelerini geçindirmeye çalışmaktadır; ancak bu durumda da çocukların bakımı önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır.

“Ben merdiven siliyorum, temizliğe de gidiyorum, büyük kızım da boncuk işi yapıyor ama günde yaptığı 10 TL’yi geçmez ama her gün de olmuyor.” (Kadın, 30 yaş, eşi terk etmiş, İstanbul)

“Evleri temizliyorum, ekmek pişiriyorum..” (Kadın, 28 yaş, eşi vefat etmiş, Van)

Kayıtdışı ve/veya evden çalışma olanaklarının bile bulunmadığı kentler ve mahalleler dikkate alındığında özellikle kentin çeperlerindeki varoşlarda yaşayan kadınların iş aramak için dahi merkeze erişebilmesi hem ulaşım masrafları hem de bakım sorumlulukları nedeniyle çok mümkün görünmemektedir.

Evlenmeden önce çalışan kadınların önemli bir bölümünün evlendiğinde işi bırakması, yaşamlarının bir safhasında zor durumda kaldıklarında tekrar çalışmak için iş aradıklarında iş tecrübeleri olmaması, meslek edinememiş olmaları nedeniyle dezavantajlı konuma düşmelerine neden olmaktadır. Eğitimi yüksek olan kadınların bile sosyal güvencesi olan iş bulamadıkları, kendi ve çocuklarının geçimini sağlamak için vasıfsız işler yapmak zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır.

“11 senedir önüme ne iş çıktıysa yaptım... Üniversite mezunu insan gittim merdiven sildim, geceli gündüzlü konfeksiyona gittim, evde boncuk işi yaptım, el işi şallar yaptım, tülbentler ördüm. Boş geçiremezdim çünkü ev benden ekmek bekliyordu... Bir türlü sigortalı iş bulamadım, hep böyle yarım günlük, ev temizliği... Ev-

lenmeden önce muhasebeci olarak şirkette çalışım ama ne zaman evlendim, kocam çalıştırmadı, o zaman çalışsaydım böyle muhtaç olmazdım, kendisinin doğru dürüst düzenli bir işi de yoktu..Şu an merdiven siliyorum, dört tane merdivenim var, toplam 300 TL gelirim var ayda yaklaşık, iş çıkarsa konfeksiyonda temizleme işine koyuyorum parça başı 50 kuruşa. İş çok olursa - ki az oluyor- ve acil yetiştirmek için çağırıyorlar, ayda bir çıkar belli olmaz.” (Kadın, 42 yaş, eşi vefat etmiş, İstanbul)

Yukarıda da belirtildiği üzere, çalışma deneyimi olmayan ve küçük çocuk sahibi olan kadınlar için eğitim düzeyleri görece yüksek de olsa çalışma olanakları oldukça kısıtlıdır. Haneyi bir erkeğin geçindirdiği durumların çoğunda kadının çalışmasına gerek duyulmuyor olsa da erkeksiz kadınların çoğu zaman çalışmamak gibi bir seçeneği olmadığı görülmektedir. Özetle, hanede ve emek piyasasındaki toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü kadınların düşük ücretli ve genellikle sosyal güvence kapsamı dışında işlerde sıkışıp kaldıkları bir döngü yaratmaktadır.

Enformel destek mekanizmaları

Kadınlar yaşamlarını sürdürebilmek için genellikle komşular, aile ve akrabalar gibi enformel destek mekanizmalarından yararlanmaktadır, ancak bu desteklerin çoğu zaman oldukça yetersiz kaldığı görülmektedir. Eşi vefat etmiş kadınların yüzde 39,5'u, eşinden boşanmış kadınların ise yüzde 38,6'sı enformel destek mekanizmalarının hanenin geçimine yardımcı olduğunu belirtmiştir. Görüşülen kadınlar bir yandan bu desteklerin önemini vurgularken diğer yandan çoğu kadın aileden, akrabalardan, komşulardan ya da mahalleden gelen bu desteklerin yetersizliğine işaret etmektedir.

“Ailem biraz destek oldu. Sekiz kardeş benim eşim, arada işte onlar destek oluyorlar. Onlar destek oluyorlar maddi konuda, 50, 100 TL...” (Kadın, 35 yaş, eşi cezaevinde, İstanbul)

“Aileden hiç yardım olmadı, kendi maddi durumları zaten iyi değil.” (Kadın, 35 yaş, eşi vefat etmiş, Bursa)

Ancak, özellikle ailelerin rızası olmadan eşleri ile kaçarak evlenmek gibi geleneksel aile normlarının dışına çıkmış olan kadınla-

rın ihtiyaç duyduklarında aile desteğinden mahrum bırakılarak cezalandırıldıkları görülmektedir. Başka bir deyişle, bu gibi durumlarda evlilikleri yürümediği zaman kadınların bizzat kendi aileleri tarafından dışlanmakta olduğu dikkat çekmektedir.

“Annem ayda 20-30 TL elime veriyor, yengeme de misafirlige gidersen karnım doyuyor. Tabii kime diyeceksin bana 10 TL ver, 5 TL ver. İnsan utanıyor. Geçen teyzem geldi, ben sana hiç acımıyorum diyor, kendin ettin kendin buldun. Bazen köstek olmaya geliyorlar. Kocaman bakkalı var teyzemin, insan bir ekmek alır, süt alır gelir. Hiçbir şey yapmadığı gibi bir de insanı kötü ediyor. Hiç birinin faydası yok, direk kendi etti kendi buldu diyorlar, kaçarak evlendiğim için. O da beni yüzüstü bıraktı, herkese rezil etti, boy-numu büktü yani.” (Kadın, 19 yaş, eşi terk etmiş, İstanbul)

Komşular ya da mahalleden gelen destekler eşin kaybedilmesinin ya da boşanmanın hemen ardından oldukça önemli bir katkı sunuyor olsa da genel olarak kadınlar açısından sürekli ve düzenli bir kaynak olmaktan uzak bir nitelik arz etmektedir. Ayrıca, hem aileden/akrabalardan hem de komşular ve mahalleden gelen maddi desteklerin genellikle erkeksiz kadınlar üzerinde bir dizi kısıtlayıcı ahlaki norm ve kuralı da beraberinde getirdiği gözlenmektedir.

Erkeksiz kadınların karşılaştığı damgalama ve ayrımcılık

Türkiye’de erkeksiz kadınlar medeni durumlarından dolayı toplumda damgalama ve ayrımcılığa maruz kalmaktadır. Owen’in de belirttiği üzere dul kadınlara karşı bu ayrımcı ve damgalayıcı yaklaşımlar etnik yapı, dini inanış vb. açıdan farklı nitelik arz eden pekçok toplumda benzer biçimde tezahür etmektedir (Owen, 2009: 1).

“Hele de bayan olarak çok zor. Şimdi bir misafirin gelse, kardeşin gelse, aa bu kim diyorlar, yanlış anlıyorlar. Allah adamı dul etmesin.” (Kadın, 40 yaş, boşanmış, İstanbul)

“Maddiyatın yanı sıra bir de şöyle sıkıntılar var. Dul kadın sıkıntısı. Dul kadın her zaman dul kadındır. Namusu yoktur. Mutlaka bir namussuzluk yapar zihniyeti var toplumda. 10’dan sonra dışarı çıkmaz, dul kadın güzel giyinemez, makyaj yapamaz, düğüne gi-

demez, kakhaha atamaz, dul kadının mutaassıp giyinmesi gerekir....” (Kadın, 42 yaş, eşi vefat etmiş, İstanbul)

Toplumun evde erkek olmadan yaşayan kadınlara karşı değer yargıları kadınların davranışları üzerine kurulan baskının da ötesine geçerek kadınların zaten varolan maddi sorunlarına da olumsuz olarak yansımaktadır. Örneğin, ev sahipleri eşi olmayan kadınlara ev vermek istememektedir.

“Mahalledekiler beni bilmiyor, kocasız olduğumu söylemedim çünkü. Öyle desem ev sahibi belki evi vermezdi.” (Kadın, 19 yaş, eşi terk etmiş, İstanbul)

Görüşme yaptığımız kadınların bazıları kendi çevrelerinde namus konusuyla ilgili bir baskı yaşamadıklarını dile getirmişlerdir. Ancak, aşağıda örneklenen alıntıdan da anlaşılacağı üzere, bu kadınlar “namus”larına herhangi bir “leke” gelmesin diye davranışlarını kendi kendilerine sınırlamaktadır.

“Yani ben o şeyi vermemişimdir kendi ağırlığımca. Yok, ben fazla öyle dışarı çıkmam evden işe, işten eve. Etraf beni o kadar ilgilen-dirmiyor. Şu mahallede bir dul bayan olmak çok zor. Trabzon’un en pis mahallesidir... Bazı insanların gözü üstümüzde. Üstümde olduğunu tahmin edebiliyorum yani. Kendin kaçmak zorundasın.” (Kadın, 46 yaş, boşanmış, Trabzon)

Görüşülen kadınların önemli bir kısmının kendi ailesinden ya da eşinden/eşinin ailesinden şiddet görmüş olduğu ortaya çıkmaktadır.

“Boşandığım eşim biraz hovarda, iş için Rusya’ya gidip gelmeye başladı, orada oturma izni alsın diye boşandık ama bizden tamamen koptu. Tekrar denemek istedim, annem ve abimlerden çok dayak yedim. Babamın iki katlı evi ve arazisi var, ben gideceğim dedim, bir şartla göndeririz, buralarda hakkım yoktur diye imza attırıp gönderdiler.” (Kadın, 46 yaş, boşanmış, Trabzon)

“Kaynana bir yerden dövdü, kocam bir yerden dövdü. Karnımı görsen hep kesik.. Çocuğum olmuyor diye oraya götür, buraya götür, o dedi şu, bu dedi bu. Senin olmuyor dedi. Bir defa da demedi ki kaynanam oğlumu götürüyim demedi. Aradan 9 yıl sonra ayrıl-

dık. Herşeye rağmen, öldürmeye kalkıyordu, yastıkları yüzüme kapatıyordu öldürmeye kalkıyordu. Neden yapıyorsun? E senin çocuğun olmuyor. E o zaman bırak beni. Bırakmazdı da. Aileme dönmek istedim babam kabul etmedi. Bizde boşanan yok dedi çıktı içinden.” (Kadın, 45 yaş, boşanmış, Denizli)

Kadınların yukarıda alıntılanan tanıklıkları aslında *Evlilik/boşanma ve aile ilişkileri* başlıklı bölümde Türkiye’de kadına yönelik aile içi şiddete ilişkin sunulan istatistiki verileri de teyit eder niteliktedir. Basın taramasında ise eşi vefat etmiş ve eşinden boşanmış kadınların kendi aileleri, ayrıldıkları eşleri ya da toplumun diğer kesimleri tarafından maruz kaldıkları taciz, şiddet ve istismar vakaları ile çokça karşılaşmıştır. Bu vaka örnekleri aslında aile içi şiddete karşı toplumun genel tutum ve yaklaşımını yansıtmaktadır. Örneğin, Adapazarı’nda şiddetli geçimsizlik nedeniyle ayrı yaşadığı ve boşanma davaları süren eşinden dayak yediği için şikayete gittiğinde karakol çıkışında eşi tarafından tekrar dövülen, daha sonra da kayınbiraderinden dayak yiyen kadın örneğinde olduğu gibi, şikayet merci olarak gidilen karakolda polislerin ‘karı-koca arasında geçen bu konuların suç olmadığını söyleyip şikayetini kabul etmemesi’¹⁶ toplumun eşiyle boşanma aşamasında olan bir kadına uyguladığı dolaylı şiddeti betimler niteliktedir.

Eşi vefat etmiş ve eşinden boşanmış olan ya da ayrı yaşayan kadınların önemli bir kısmı için bu taciz ve şiddet olayları hayatlarına mal olacak şekilde sonuçlanmaktadır. Örneğin Balıkesir’de eşinden yıllar önce boşanan kadın, uzun süredir tacizine maruz kaldığı evli komşusu tarafından¹⁷, Erzurum’da 38 yaşındaki kadının iki yıl önce boşandığı halde kendisini başka bir erkekle gördüğünde kıskançlık krizine girdiği öne sürülen eski eşi tarafından¹⁸, Eskişehir’de 30 yaşındaki eşinden gördüğü şiddet nedeniyle boşanmak isteyen 19 yaşındaki kadın sığındığı komşu-

¹⁶ Milliyet, 19.08.2010. Online erişim: <http://www.milliyet.com.tr/bir-gunde-3-kez-dayak-yiyen-kadınpolislerden-de-sikayetci-oldu/turkiye/sondakikaarsiv/13.09.2010/1278437/default.htm>

¹⁷ Milliyet, 09.05.2008. Online erişim: <http://www.milliyet.com.tr/dul-kadini-taciden-yakindigi-gun----bikak-darbesiyle-oldurduler/turkiye/sondakikaarsiv/30.07.2010/525809/default.htm>

¹⁸ Radikal, 14.02.2010. Online erişim: <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalHaberDetay&ArticleID=980206&Date=23.07.2010&CategoryID=97>

sunda eşi tarafından¹⁹, Gaziantep'te kısa süre önce eşinden ayrılıp 2 çocuğuyla birlikte bağımsız bir hayat kurmaya çalışan 29 yaşındaki kadının, 23 yaşındaki erkek kardeşi tarafından²⁰, Diyarbakır'da 25 yaşındaki boşanmış kadının, bir otobüs firmasında çalıştığı için 'aile namusuna leke sürdüğü' gerekçesiyle, ayrıldığı eşinin erkek kardeşleri tarafından öldürülmesi²¹ durumun ciddiyetine işaret etmektedir. Bianet (Bağımsız İletişim Ağı) tarafından yayınlanan Erkek Şiddeti İzleme raporuna göre, sadece 2012 yılı içinde 165 kadın erkek şiddetine kurban olarak yaşamını yitirmiştir. Bu rakam 2013 yılında 214'e çıkmıştır.²²

Özetle, toplumdaki damgalama ve ayrımcılıkla birlikte kadına yönelik aile içi şiddet, özellikle akut maddi sorunlarla baş etmekte olan erkeksiz kadınların yükünü ağırlaştırmakta ve mücadelesini daha da güçleştirmektedir.

Sonuç

Türkiye'de kadınların hem toplumda hem de emek piyasasındaki ikincil konumlarının aileye bağlı olarak tanımlanan "anne", "eş" ya da "kız çocuk" kimlikleri üzerinden bir statü tanımlanmasıyla sıkı ilişkide olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, toplumsal rolleri hanede bakım yükünden sorumlu kişi olma statüsü ile tanımlanmaktadır. Bu kurgu, kadınların büyük çoğunluğunu "erkeğe bağımlı" olarak varsayan refah rejiminin sacayaklarına da içkin durumdadır. Ancak, kadınların erkeğe olan bu bağımlılığı aile içinde görünmez iken, vefat, boşanma, terk edilme, cezaevine girme gibi çeşitli nedenlerle erkekler hayatlarından çıktığında daha çarpıcı biçimde ortaya serilmektedir. Ailevi durumlara ilişkin bu değişikliklerin sonucunda kadınların yaşam standartları çok çeşitli biçimlerde etkilenmektedir. Bir yandan hanenin geçimini sağlamaya uğraşan bu kadınlar, diğer yandan toplumun

¹⁹ Milliyet, 03.08.2010. Online erişim: <http://www.milliyet.com.tr/-kalk-anne-canim-aciyo-r/turkiye/sondakika/03.08.2010/1271688/default.htm>

²⁰ Milliyet, 13.09.2010. Online erişim: <http://www.milliyet.com.tr/bosanip-gelen-ablaya-5-kursun/turkiye/sondakika/13.09.2010/1288351/default.htm>

²¹ Milliyet, 13.05.2008. Online erişim: <http://www.milliyet.com.tr/hostesligi-namus-meselesi-olarak-gormusler-turkiye/sondakikaarsiv/30.07.2010/536679/default.htm>

²² Detaylar ve aylar bazında döküm için bkz. <http://bianet.org/bianet/bianet/133354-bianet-siddet-taciz-tecavuz-cetelesi-tutuyor> ve <http://www.bianet.org/bianet/kadin/152682-erkek-siddetinin-2013-grafigi>

erkeksiz kadınlara karşı damgalayıcı ve ayrımcı tutumu ile de mücadele etmek durumunda kalmaktadır.

Araştırma bulguları, aile ve toplumun tutumu ile kamu politikalarının erkeksiz kadınların karşı karşıya kaldıkları koşulların önemli belirleyicileri olduğunu göstermektedir. Bu koşullar emek piyasasındaki ayrımcı uygulamalar ile de pekiştirilmektedir. Orloff'a göre kamunun her türlü sosyal programı kadının toplum içerisindeki eşitsiz konumunu giderici ya da pekiştirici nitelikte etkileri ile, yani toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile halihazırda ilişki içerisinde (Orloff, 1993: 303-4). Yazının en başında da değinildiği üzere, eşi vefat etmiş olan kadınları hedefleyen bir nakit transferi programının başlatılmış olması ilk bakışta erkeksiz kadınların yaşam koşullarını iyileştirmeye yönelik bir çaba olarak okunabilir. Ancak, bu programın sadece dul kadınları hedefleyerek benzer koşullara sahip olan diğer erkeksiz kadınları dışarıda bırakmasının toplumsal cinsiyet normlarını pekiştiren bir nitelik arzettiğini düşünüyoruz. Destegin sadece eşi vefat etmiş olan, yani aile normunun dışına iradesi dışında, eşinin ölümü nedeniyle düşen kadınlara sunuluyor olması, Türkiye'de refah rejiminin kadını aile içinde konumlamaya devam ettiğini ve ailenin dışına düşen diğer kadınları cezalandırmakta olduğunu göstermektedir.

Türkiye'de toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamayı amaçlayan güncel politika dönüşümleri, refah rejiminin aileyi önceliklendiren ve kadını erkeğe bağımlı olarak tanımlayan sacayaklarını etkilemekten uzak görünmektedir. Bu açıdan yoksul dul kadınlara yönelik sosyal yardım programları gibi görünürde onları aileye bağımlı olmaktan çıkaran politika eğilimleri aslında, Türkiye'de, ailenin refah hizmetlerinin temel sunucusu olması gerçeğiyle çelişmemektedir. Bu açıdan hükümetin bu politika yaklaşımı, Esping-Andersen'in kavramlarıyla bakıldığında, ailenin bütünlüğü ve bekasını hedef alan ve kadını aile bireylerinin refahından sorumlu kılan yanı ile halen aileyi öne çıkaran (familialistic) bir niteliğe sahiptir. Bu bağlamda, hükümetin özerk haneler kurmak ve sürdürmek isteyen kadınlar açısından bir garanti sunabilecek hak temelli bir yaklaşım yerine sadece dul kadınlara verilen sosyal yardım programlarını tercih etmesi şaşırtıcı değildir. Dolayısıyla kadınların özerk bireyler olarak yapabilirliklerinin genişletilmesine hizmet edebilecek bir politika yaklaşımının

ailenin birliğine bir tehdit olarak algılanarak kaçınıldığı gözlemlenmektedir.

Teşekkür

Çalışmaya sundukları özverili, titiz ve yetkin katkıları için Volkan Yılmaz, Aslı Orhon, Pınar Gümüş ve Fırat Kurt'a, araştırmanın gerçekleştirilmesini sağlayan Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü'ne, Türkiye çapındaki anket çalışmasını yürüten Infakto Research Workshop ekibine ve araştırma sırasında katkı sunan kurumlardaki tüm görüşmecilere teşekkür ederiz. Bizlere evlerini ve yaşamlarının en özel anlarını açarak bu çalışmayı mümkün kılan kadınlara da minnettarız. Son olarak, bu yazının orijinalinin yayınladığı *Women's Studies International Forum* dergisinin özel sayı editörleri Saniye Dedeoğlu ve Adem Y. Elveren'e teşekkürlerimizi sunarız.

Kaynakça

- Acosta-Belén, Edna ve Christine Bose. "Colonialism, structural subordination and empowerment: women in the development process in Latin America and the Carribbean", *Women in the Latin American Development Process* (der.) Christine Bose ve Edna Acosta-Belén, Temple University Press, Philedelphia, 1995.
- Andreotti, Alberta, Soledad Marisol Garcia, Aitor Gomez, Pedro Hespanha, Yuri Kazepov ve Enzo Mingione. "Does a Southern European Model Exist?", *Journal of European Area Studies*, 2001, (9:1), 43-62.
- Barquero, Jorge ve Juan Diego Trejos. "Types of Household, Family Life Cycle and Poverty in Costa Rica", *California Center for Population Research On-Line Conference Paper Series*, 2005, CCPR-CP-002-05. CCPR: Los Angeles. <http://repositories.cdlib.org/ccpr/olcp/ccpr.cp-002-05> (erişim 19.07.2011)
- Bibars, Iman. *Victims and Heroines: Women, Welfare and the Egyptian State*. Zed, London, 2001.
- Bora, Aksu ve İlknur Üstün. "Sıcak Aile Ortamı" *Demokratikleşme Sürecinde Kadın ve Erkekler*. TESEV Yayınları, İstanbul, 2005.
- Bound, John, Greg J. Duncan, Deborah S. Laren ve Lewis Oleinick. "Poverty Dynamics in Widowhood", *Journal of Gerontology*, 1991, (46:3), 115-124.

- Buğra, Ayşe ve Burcu Yakut-Çakar. "Structural Change, the Social Policy Environment and Female Employment in Turkey," *Development and Change*, 2010, (41:3), 517-538.
- Buğra, Ayşe ve Çağlar Keyder. "The Turkish Welfare Regime in Transformation," *Journal of European Social Policy*, 2006, (16:3), 211-228.
- Casper, Lyne M., Sara S. McLanahan ve Irwin Garfinkel. "The gender-poverty gap: What we can learn from other countries", *American Sociological Review*, 1994, (59:4), 594-605.
- Chant, Sylvia. "Female Household Headship and the Feminisation of Poverty: Facts, Fictions and Forward Strategies", *New Working Paper Series 9*, 2003, LSE Gender Institute, London.
- Chant, Sylvia. "Re-thinking the 'Feminization of Poverty' in Relation to Aggregate Gender Indices", *Journal of Human Development and Capabilities*, 2006, (7:2), 201-220.
- Chant, Sylvia. *Gender, Generation and Poverty: Exploring the "Feminisation of Poverty" in Africa, Asia and Latin America*. Edward Elgar, Massachusetts, 2007.
- Çağatay, Nilüfer ve Günseli Berik. "Transition to export-led growth in Turkey: Is there a feminisation of employment?", *Capital and Class*, 1991, (43), 153-177.
- Dedeoğlu, Saniye. "Eşitlik mi Ayrımcılık mı? Türkiye'de Sosyal Devlet, Cinsiyet Eşitliği Politikaları ve Kadın İstihdamı", *Çalışma ve Toplum*, 2009, (21), 41-54.
- Demircioğlu, Nevin S. *Boşanmanın Çalışan Kadının Statüsü ve Cinsiyet Rolü Üzerine Etkisi*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2000.
- DPT ve Dünya Bankası. *Türkiye'de Kadınların İşgücüne Katılımı: Eğilimler, Belirleyici Faktörler ve Politika Çerçevesi*. Rapor No: 48508-TR, The World Bank, 2009.
- Ecevit, Yıldız. "Türkiye'de Ücretli Kadın Emeginin Toplumsal Cinsiyet Temelinde Analizi", *Tarih Vakfı Bilânço Dizisi: 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, (der.) Ayşe Berktaş Hacımiraçoğlu. Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
- Ecevit, Yıldız. "İşgücüne Katılım ve İstihdam", *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri* (der.) TÜSIAD-KAGİDER, İstanbul, 2008.
- Esping-Andersen, Gösta. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Polity Press, Cambridge, 1990.
- EUROSTAT Marriage and divorce statistics, 2010. Erişim: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Crude_divorce_rate_%281%29_%28per_1%A0000_inhabitants%29.png&filetimestamp=20110303071301 (16.07.2011)

- EUROSTAT Employment and unemployment statistics, 2012. Erişim: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_unemployment_lfs/data/main_tables (03.04.2012)
- Eyüboğlu, Ayşe, Şemsa Özar ve Hülya Tufan Tanrıöver. *Kentlerde Kadınların İş Yaşamına Katılım Sorunlarının Sosyo-ekonomik ve Kültürel Boyutları*. Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2000.
- Finne, Giselle. *Feminisation of Poverty*. World Alliance of YMCAs, Global Programmes and Issues, Geneva, 2001.
- Gökovalı, Ümmühan ve Aysun Danışman-Işık. "Feminization of poverty: Does it really exist in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, 2010, (42), 179-201.
- Goldberg, Gertrude Schaffner ve Eleanor Kremen. *The Feminization of Poverty: Only in America?* Praeger, New York, 1990.
- Günçavdı, Öner ve Raziye Selim. "Openness to trade and the poverty of female-headed households in Turkey", *Advances in Development Economics* (der.) Dipak Basu, World Scientific Publishing Co, London, 2009.
- Huber, Evelyn ve John D. Stephens. "Combating Old and New Social Risks", *The Politics of Post-Industrial Welfare States Adapting Post-War Social Policies to New Social Risks*, (der.) Klaus Armington ve Giuliano Bonoli, Routledge, London, 2006.
- İlkkaracan, İpek. "Kentli Kadınlar ve Çalışma Yaşamı," *Tarih Vakfı Bilanço Dizisi: 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, (der.) Ayşe Berktaş Hacımırzaoglu, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
- Kamerman, Sheila B. "Women, Children, and Poverty: Public Policies and Female Headed Families in Industrialized Countries", *Signs*, 1984, (10,2), 249-271.
- Kandiyoti, Deniz. "Aile Yapısında Değişme ve Süreklilik", *Türkiye'de Ailenin Değişimi, Toplumbilimsel İncelemeler*, (der.) Türköz Erder, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1984.
- Kasnakoğlu, Zehra ve Meltem Dayıoğlu. "Measuring the Value of Home Production in Turkey", *New Developments in National Accounts*, (der.) T. Bulutay. Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2002.
- KEİG (Kadın Emegi ve İstihdamı Girişimi) Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Yasa Tasarısı Kadınlara Nasıl Bir 'Sosyal Güvenlik' Vaat Ediyor?, 2008. Erişim: http://www.keig.org/yayinlar/SSGSS_10mart2008_web.pdf (15.07.2011)
- KEİG (Kadın Emegi ve İstihdamı Girişimi) *Türkiye'de Kadın Emegi ve İstihdamı: Sorun Alanları ve Politika Önerileri*. KEİG Yayınları, İstanbul, 2009.

- Kimenyi, Mwangi S. ve John Mukum Mbaku. "Female Headship, Feminization of Poverty and Welfare", *Southern Economic Journal*, 1995, (62:1), 45-52.
- Koç, İsmet. "Female-headed households in Turkey and socioeconomic characteristics of female heads", *Nüfusbilim Dergisi*, 1997, (19), 73-99.
- KSGM (Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü) *Türkiye'de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet*. KSGM, Ankara, 2009.
- Mauldin, Teresa A. "Economic Consequences of Divorce or Separation Among Women in Poverty", *Journal of Divorce and Remarriage*, 1991, (14:3), 163-178.
- Orloff, Ann. S. "Gender and the Social Rights of Citizenship: The Comparative Analysis of Gender Relations and Welfare States", *American Sociological Review*, 1993, (58:3), 303-328.
- Owen, Margaret. "Model Charter for the Rights of Widows", *Widows for Peace through Democracy*, 2009.
- Özar, Şemsa. "Some observations on the position of women in the labour market in the development process of Turkey", *Boğaziçi Journal*, 1994, (8:1-2), 21-43.
- Özar, Şemsa. "Women's labour market position and elderly care in Turkey", Report presented to the European Commission Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Unit G1 'Equality between women and men', 2010.
- Özar, Şemsa, Burcu Yakut-Çakar, Volkan Yılmaz, Aslı Orhon ve Pınar Gümüş. *Eşi Vefat Etmiş Kadınlar için Bir Sosyal Yardım Programı Geliştirilmesine Yönelik Araştırma Projesi - Nihai Rapor*. SYDGM, Ankara, 2011.
- Özbay, Ferhunde. "Türkiye'de Aile ve Hane Yapısı: Dün, Bugün Yarın", *Tarih Vakfı Bilânço Dizisi: 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* (der.) A. Berktaş Hacımiraçoğlu, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
- Sucu, İlyas. *Boşanmış Kadınların Boşanma Nedenleri ve Boşanma Sonrası Toplumsal Kabulleri Sakarya İli Örneği*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Thomas, Susan L. "From the Culture of Poverty to the Culture of Single Motherhood: The New Poverty Paradigm," *Women & Politics*, 1994, (14:2), 65-97.
- Toksöz, Gülay. *Women's Employment Situation in Turkey*. ILO, Ankara, 2007.
- TÜİK *Aile Yapısı Araştırması*. TÜİK, Ankara, 2006.
- TÜİK "2006 Zaman Kullanım Anketi Sonuçları", *Haber Bülteni*, 2007, Sayı 119 (25 Temmuz).

- TÜİK "2008 Yoksulluk Çalışması Sonuçları", *Haber Bülteni*, 2009, Sayı 205 (1 Aralık).
- TÜİK Türkiye İstatistik Yıllığı 2011. Ankara: TÜİK, 2012.
- TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketi Bültenleri. Erişim: www.tuik.gov.tr, 2014.
- Uraz, Arzu, Meltem Aran, Müşerref Hüsamoğlu, Dilek Okkalı Şanalmiş ve Sinem Çapar. "Recent trends in female labour force participation in Turkey", *Welfare and Social Policy Analytical Work Program, Working Paper No.2*, 2010 State Planning Organization and World Bank, Ankara.
- WHO *Integrating Poverty and Gender into Health Programmes: A Sourcebook for Health Professionals: Foundational Module on Poverty*. 2006 Erişim: http://www.wpro.who.int/NR/rdonlyres/833A2548-C48F-4EBB-B840-252B24F8AD6D/0/foundational_module.pdf (10.07.2011)
- World Bank and State Institute of Statistics *Turkey: Joint Poverty Assessment Report Volume 1: Main Report*. Report No: 29619-TU. Washington: The World Bank, 2005.

Türkiye’de Eril Refah Rejimi, Kadına Yönelik Aileiçi Şiddet ve Sığınmaevleri

Songül Sallan-Gül

Giriş

“Aileiçi şiddet” kavramı literatüre ilk kez 1960’lı yıllarda sosyal psikoloji teorileriyle girmiş, ailede erkeklerin kadınlara uyguladıkları saldırganlığı açıklamak için kullanılmıştır. Bandura’nın (1973) sosyal öğrenme teorisi temelinde aileiçi şiddet, ailede cinslerin kadın ve erkek rol modellerini öğrenme süreçleriyle açıklanmıştır. Aileiçi şiddet, özellikle erkek çocuklarının rol modeli olan otoriter baba figürüne dayandırılmıştır. Ailesinin ihtiyaçlarını karşılayan, evin geçimini sağlayan ataerkil babanın, diğer aile üyeleri üzerinde kurduğu güçlü kontrol ilişkisinin neden olduğu belirtilmiştir. Şiddetin, özellikle fiziksel saldırganlığın, erkek çocuklarında aileiçi problemleri çözmek ve ailede otoriteyi kurmada baba modelini örnek almasıyla öğrenildiğine dikkat çekilmiş ve şiddet sarmalına vurgu yapılmıştır (Bandura, 1973; Gelles, 1980; O’Leary, 1988; Dutton, 2008).

1960’ların sonlarında feministler, aileiçi şiddet kavramını kadına karşı şiddetin bir biçimi olarak kadın haklarının merkezine yerleştirmişlerdir. Ailedeki eşitsiz güç ilişkilerinin neden olduğu şiddetin boyutlarını tartışmaya açmışlardır. Şiddetin erilliğin ve erkek kimliğinin oluşturulmasındaki belirleyiciliğine dik-

kat çekilmiş, kamusal-özel alan ayrışmasının arkasına sığınan politikalar ve kurumsal yapılar sorgulanmıştır (Taylor ve Jaksinski, 2011; Gottschalk, 2009; Carderelli, 1997; Cuttle, 1989).

Kadın grupları ve kadın örgütleri yürüttükleri kampanya ve çalışmalarla kadın hakları mücadele alanına kadına yönelik şiddeti dâhil etmeyi ve onun da merkezine "aileiçi şiddeti" koymayı başarmışlardır. Kadınların dövülmesinin diğer şiddet türleriyle birlikte, iç içe geçerek yaşandığına vurgu yapan kadın hareketi, "kişisel olan politiktir" söylemiyle aileiçi şiddeti, özel alan sorunu olmaktan çıkartmıştır. Cinsiyete dayalı işbölümünün kadınları özel alanda, hanede yeniden üretim işleviyle tanımladığını ve erkek merkezli bir kamusal alan inşasının devlet tarafından belirlendiğini ifade etmişlerdir. Feministler şiddetin erkek egemenliğinin kültürel bir ideolojisi olduğunu, kadınları ikincilleştirdiğini ve onları istihdamdan uzak tutarak, kaynaklara erişimlerini sınırladığını belirterek, aile ve devlet başta olmak üzere tüm ataerkil kurum, yapı ve değerleri tartışmaya açmışlardır. Kadınların kamusal alan dışlanması onları başkalarına bağımlı hale getirdiğini ve bunun da aileiçi şiddetin temel nedeni olduğuna dikkat çekmişlerdir. Feministler bilinç yükseltme gruplarıyla başlattıkları çalışmaları araştırmalarla desteklemişler ve araştırma sonuçlarını kamuoyuyla paylaşarak kadına yönelik şiddetin boyutlarını ve sonuçlarını gözler önüne sermişlerdir. Böylece şiddetin toplumsal, duygusal ve ekonomik sonuçları hakkında farkındalık yaratmaya çalışmışlardır. Yine bu kapsamda devletin kadınları ikincilleştirme ve erkeklerin baskısı altında tutmalarına yol açan yasalardaki ayrımcılıklara ve eşitsizliklere karşı mücadele başlatmışlardır (MacKinnon, 1989; Cuttle, 1989; Walby ve Myhill, 2004; Mirchandani, 2006; Walby, 2009).

Feministler devletin, erkek egemen yasa ve kurumlarıyla, evde ya da kamusal alanda, kadına yönelik şiddete göz yumarak kadınları ikincilleştirdiğini ve istihdamdan uzak tutarak erkeklerle bağımlı hale getirdiğini, böylece erkeklerin kadınlar üzerinde kontrol kurmalarına olanak sağladığını iddia etmişlerdir. Birçok ülkede başlayan kadın hareketleri, kadınların bireysel ve toplumsal olarak güçlenmesi kapsamında şiddetle mücadeleyi toplumsal ve yasal zemine taşımış, devletler üzerindeki baskıyı artırmıştır. Bu doğrultuda 1979 yılında feministlerin çabalarıyla Birleşmiş Milletlerce "Kadınlara Karşı Her Tür Ayrımcılığın Ön-

lenmesi Sözleşmesi-CEDAW” imzalanmıştır. Böylece ilk kez kadına karşı şiddetle mücadele kamusal alana girmiş ve devletlerin sorumluluğu olarak kabul edilmiştir. Şiddete karşı koruyucu ve önleyici kurum ve mekanizmaların geliştirilmesi kamusal bir görev olarak devletlerin sorumluluğu olmuştur.

Dünyada 1960’larda başlayan bu çabalar, ülkemizde 1980’lerle birlikte güçlenen ikinci kuşak kadın hareketinin ve AB sürecinin bir parçası olarak gelişmiştir. Aileiçi şiddetle mücadele, kadına yönelik şiddetle mücadelenin merkezine alınmış, toplumsal ve politik gündeme taşınmıştır. 1990’lı yıllarda aileiçi şiddetle mücadelede kurumsallaşma süreci hız kazanmış, kadın dayanışma merkezlerinin yanında sığınmaevleri açılmıştır. Ancak, Türkiye’de devletin ve Haziran 2014 itibariyle sayıları 128’e ulaşan kadın sığınmaevlerinin kadınları şiddetten ne derece koruyabildiği ise, tartışmalıdır.

6284 sayılı “Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Yasa” ve 2014 yılında yürürlüğe giren İstanbul Sözleşmesiyle birlikte, aileiçi şiddetle mücadele Türkiye’de resmen bir kamu politikası olmuştur. Ancak 2012 yılının ilk altı ayında koruma talep eden kadınların yüzde 75’i koruma almalarına karşın, koruma talebi altında olup sığınmaevine yerleştirilen kadınların ise, yüzde 37,5’i koruma kararı devam ederken öldürülmüştür (Özgül, 2012; Sallan Gül ve Altındal, 2014). Tüm bunlar kadına karşı aileiçi şiddetle mücadelede devletin niteliğinin sorgulanması, sığınmaevlerinin rolünün ve koşullarının anlaşılmasını gerektirmektedir. Bu makalenin temel amacı da, kadınların refah devletine ve aileye bağımlılıkları dolayısıyla yaşadıkları aileiçi şiddeti devletin sorumlulukları bağlamında ele almaktır.

Aileiçi şiddet birçok kadın için yaşanması olası bir durum ise de, en çok etkilenen kadınların başında yoksullar gelmektedir. Bu nedenle konu bu yazıda “refah devleti, bağımlılık-yoksulluk ve ailedeki toplumsal cinsiyet rolleri” bağlamında tartışılmaktadır. İlk olarak, refah devletlerinde ailede kadın ve erkek rolleri ile kadınların aileye olan bağımlılığının kadına yönelik şiddet üzerindeki belirleyici etkisi sorgulanmaktadır. Özellikle ulusal ve uluslararası kadın hareketinin gelişimiyle dönüşen kadına yönelik şiddet karşıtı politikaların seyrinde devletin rolü tartışılmaktadır. İkinci olarak, Türkiye’deki refah rejiminin dönüşümü, kadın hareketinin etkileri ve kadına karşı şiddetle mü-

cadele süreci çerçevesinde değerlendirilmektedir. Aileiçi şiddetin özel alandan çıkıp, devlet müdahalesi gerektiren kamusal bir sorun olmasının kısa tarihi verilmektedir. Son olarak, Türkiye'de kadına karşı şiddetle mücadelede kadın sığınmaevlerinin rolü, kadınların sığınmaevlerinde kalma süreci ve sonrası bir alan araştırmasının bulguları eşliğinde değerlendirilmektedir.

Refah Devletinde Aile Modelleri ve Rol Stratejileri

Refah devleti olarak adlandırılan ve 1930-1970'li yıllar arasında tüm dünyada egemenliğini kurmuş olan devlet modelinde vatandaşlık temelinde bireylerin refahının sağlanmasında devlet belirleyici rol oynamıştır. Ancak 1960'lara kadar kadınların refahları daha çok aileye ve erkeklere bağlı olarak düşünülmüş ve dolayısıyla kadına yönelik şiddet kamusal bir sorun olarak görülmemiştir. 1960'lı yıllarda yeniden güçlenen kadın hareketi aileiçi şiddetle mücadeleyi bir haklar sorunu olarak ortaya koymuş ve devlet düzeni içindeki ataerkil süreçleri sorgulayarak işe başlamıştır. Kadın istihdamı, sosyal yardım bağımlılığı ve yoksulluğun kadınlaşmasında refah devletinin rolü tartışmaya açılmıştır. Ancak 1980'lerle birlikte pek çok ülkede uygulanmaya başlayan yeni sağ ekonomik politikalarla piyasa temelli çalışma refahının kabul gördüğü yeni bir ekonomi ve refah anlayışına geçilmiş, kamusal sosyal güvenlik alanının kapsamı daraltılmıştır. Kamusal sosyal yardımlar karşılıklılık (istihdama katılım) koşuluyla azaltılarak yeniden yapılandırılmış, yerel ve geleneksel dayanışma kurumlarının öncülüğünde, muhafazakâr değerlerle biçimlenen ataerkil aile modelini destekleyen sosyal politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Kamu dışı aktörlerin, piyasanın, gönüllü kuruluşların ve ailenin bireyin refahının sağlanmasında daha fazla rol alması beklenmiştir. Feministler bu sürecin kadınlara yönelik sosyal yardımları olumsuz etkidiğini ve kadınları güvencesiz bıraktığını ifade etmişlerdir (Lewis, 1992; Ferrera, 2000; Sallan Gül, 2004, 2005; Gül ve Sallan Gül, 2007). Birçok ülkedeki ataerkil ve geleneksel devlet yapısının değişen refah politikalarıyla kadınları, ama özellikle yoksul kadınları, erkeklerle aileye ve sosyal yardımlarla da eril devlete bağımlı hale getirdiği öne sürülmüştür. Daha da kötüsü ise kadın istihdamını artırma-ya yönelik çabaların üretkenliği sağlayamamış olmasıdır. Dolayısı-

siyla kadın istihdamının niteliği, ne kadınların sefaletini azaltabilmiş, ne de onların maruz kaldığı şiddeti önleyebilmiştir.

Feminist araştırmacılar olan Walby ve Myhill (2004), refah devletlerinin sosyo-ekonomik süreçlerde erkeklere avantajlar sağladığını, kadınlar üzerindeki erkek egemenliğini sürdürdüğünü ve erkekler lehine işleyen bir refah modeli yaratıldığını belirtmişlerdir. Refah devletleri çoğunlukla ataerkil aile yapısını sorgulamadan benimsemişlerdir. Çocuk ve yaşlı bakımı tarihsel olarak ailenin özel alanında, kadınların sorumluluğu olarak düşünülmüştür. Erkekler ise, “eve ekmek getiren-geçindiren” aile figürü olarak sunulmuştur. Böylece geleneksel olarak işgücü piyasasında erkek çalışanlara, ücretsiz aile işçisi olarak konumlandırılan kadınlar karşısında, üstünlük sağlanmıştır. Büyük çoğunluğu erkeklerden oluşan işgücü piyasaları katılımcıların, yani erkeklerin, yaşam standartlarını devam ettirmeye ve refahlarını arttırmaya yönelik olarak düzenlenmiştir. Sosyal destek programlarıyla emek piyasasının dışında kalanlar da ağırlıklı olarak kadınlardan oluşmuştur. İş yaşamında kadınlara, erkeklere kıyasla çok daha az destek sunulmuştur.

Benzer biçimde refah devleti yardımları da, toplumsal cinsiyet temelinde yapılandırılmış, evde erkeklerin kadınlar üzerindeki ekonomik ve fiziksel egemenliğini sürdürmelerine yönelik olarak düzenlenmiş ve erkekleri avantajlı konumda tutmuştur. Yetişkin kadınlar üzerindeki sosyal yardım bağımlılığı, bir kadın genç ya da yaşlı olsun, onun kocasına ya da birlikte yaşadığı erkeğe bağımlılığını daha da artırmıştır. Böylece ücretsiz emeğin eşitsiz bölüşümü, metalaşmış/metalaşmamış ve bağımlı/bağımsız olma durumunu daha karmaşık hale getirmiştir. Düşük ücretlilik, güvencesizlik, kadınsı ve ikincil piyasa işlerinin yanında evde ücretsiz emek olma gibi kadın istihdamının yaygın özellikleri kadınların bireysel, toplumsal ve ekonomik özgürlüklerini kısıtlamıştır. Dolayısıyla ekonomik kırılganlıklarla beraber evlilik ve aile ilişkilerinden kaynaklanan yükümlülükler kadınların özgürlüğüne katkı sağlamamış, tam tersi, onları diğer aile bireylerine, çoğunlukla erkeklere ve eril devletin sosyal yardımlarına bağımlı hale getirmiştir (Lewis, 1992; Lewis ve Ostner, 1994).

Lewis’e (1992) göre, refah devleti modellerinin farklılıklarına rağmen, tarihsel olarak devlet, ataerkil yapılanmış, ailenin geçimini sağlayan, “evi geçindiren erkek aile reisi modeli” düşün-

cesi aslında tüm refah devleti tipolojilerinde örtük bir biçimde yer almıştır. Ona göre refah devletlerinde üç aile modeli gelişmiştir. İlk olarak “güçlü aile reisi” modelidir. Bu modelin benimsendiği ülkelerde özel ve kamusal sorumluluklar arasında katı bir ayrım söz konusu olmuştur. Bu modelde ataerkil kontrol ağırlıklı olarak, aile başta olmak üzere kolektif kurumlar tarafından yerleştirilmiş ve sürdürülmüştür. Bu güçlü erkek aile reisi modeli örnekleri arasında İrlanda ve İngiltere başta gelmektedir. Tarihsel olarak “güçlü erkek aile reisi” tipine dayalı refah sistemine sahip olmak, kadınların daha çok yarı zamanlı emek piyasasına katılımlarına yol açmıştır. Yasal olarak tanınmış annelik haklarına karşın, çocuk bakım hizmetlerinin eksikliği, ailede cinsler arası eşitsizliği derinleştirmiştir.

İkinci tipte Fransa örneği gelmektedir. “Esnek (modified) erkek aile reisi” modelinde kadınlar, tam istihdama katılmışlardır. Ancak çoğu kadın, sosyal güvenlik sistemine dolaylı yoldan, eşleri vasıtasıyla katılmış ve daha fazla sosyal yardım elde etmişlerdir. Kadınların eşler, anneler, bakım hizmeti sağlayanlar ya da ücretli çalışanlar olarak talepleri refah devletince kabul edilmiş, ama ataerkil kontrol ailede devam etmiştir. Üçüncü tip refah devleti modeli ise, kadınların yüksek oranda tam zamanlı işgücü piyasasına katılımlarına olanak tanınan, bireysel vergi ve sosyal güvenlik düzenlemeleri ve erişimi oldukça kolay olan “zayıf aile reisi” ya da “çift kazananlı aile” modelidir. Bu modelde resmi çocuk bakım ve yardımları da yer almıştır. Bu modelin en iyi örneği İsveç'tir (Lewis, 1992; Lewis ve Ostner, 1994).

Türkiye ise, hem “güçlü erkek aile reisi” modelinin özelliklerine sahiptir, hem de Güney Avrupa ve Akdeniz refah devleti modeliyle örtüşmektedir. Türk refah sistemi kadınların refahını güçlü erkek aile reisi üzerinden tanımlarken, son yıllarda yaşlı ve engelli bakımı kapsamında artan bir sosyal gelir desteklerine karşın, kadınlara kısmi sosyal yardımlar sunmakta, sosyal güvenlik ağları konusunda ise oldukça yetersiz kalmaktadır (Buğra ve Keyder, 2008; Gül ve Sallan Gül, 2007, 2010).

Fraser ve Gordon'a (1994) göre ise, refah devletlerine kadınların aileiçi rolleri çerçevesinde bakmak gerekmektedir. Onlara göre, kadının aileiçi rolleri bakımından refah devletlerinde dört ana strateji gelişmiştir. İlki, kadınların birincil olarak çocuk, yaşlı ve diğer aile bireylerinin bakım sorumluluğunu üstlenen “baki-

cı” rolleridir. İkinci olarak “çalışan kadın” modelidir. Üçüncüsü “seçim stratejisi” modelidir. Bu modelde özellikle küçük çocuğu olan kadınlar, çalışmayı erteleyebilir ve bakıcı rolünü üstlenebilirler ya da çalışmaya devam ederek kazanç getirme rolünü yerine getirebilirler. Son olarak da kadınların ve erkeklerin hem kazanç getirme ve hem de bakım sorumluluklarını üstlenmede eşit olarak yer aldıkları “eşitlikçi rol üstlenen kadın” modelidir. Bu stratejilerin her birinin uygulanmasında farklılıklar olmasına rağmen, tüm refah devletlerinde gizli bir cinsiyetçi yapı da söz konusu olmuştur.

Ancak 1970’lerle beraber gücünü daha da artıran kadın hareketlerinin elde ettiği başarılar ve Avrupa’da gözlemlenen kadına yönelik politikaların hızlı gelişimi, kadınların rollerinin kavramsallaştırılmasında önemli değişikliklere yol açmıştır. Bu olumlu değişiklik, kadınların iş ve aile yaşamlarını dengelemede onların gereksinimlerini dikkate alan anaakım politikaların gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Bu bağlamda ebeveyn izni ve/veya ebeveyn ödeneği gibi devlet destekli çocuk bakım politikaları ile esnek zamanlı çalışma olanakları gibi iş ve aile yaşamını uyumlaştırmaya yönelik stratejiler daha fazla benimsenmeye başlamıştır.

Kadın Hareketinin Aileiçi Şiddeti Özel Alandan Kamusala Taşınması

1960 ve 1970’li yıllarda feministler ve kadın örgütleri kadına karşı şiddetle mücadele etmiş, başarılı bir biçimde birlikte hareket ederek, koruyucu ve önleyici önlemlerin geliştirilmesine yönelik farkındalık yaratmışlardır. Feministler, özel alanda saklı kalan aileiçi şiddet sorununu başarılı bir şekilde, bugün artık yerel, ulusal ve uluslararası örgütlerin gündeminde üst sıralarda yer alan temel bir kamusal soruna dönüştürmüştür. Bu çabalar sonuç vermiş, zorunlu tutuklama yasası, salıvermeme politikaları, resmi koruma düzenlemeleri ve en son olarak uzmanlaşmış aile mahkemeleri benimsenmiştir (Mirchandani, 2006: 783). Kadın işbirliği merkezleri, kadın sığınma evleri ve acil yardım hatları kurulmuştur. Bu gelişmeler hükümetlerin, kadına yönelik ve aileiçi şiddete karşı mücadele sürecinde yer almaları için üzerlerindeki baskıyı artırmış ve kurumsallaşma sürecini

hızlandırmıştır. Özellikle en önemli kurumsal mekanizmalardan biri olarak kadın sığınmaevleri, geçici barınma ve destek hizmetleri, şiddet gören kadınların korunmasında kritik bir rol oynamaya başlamıştır. Feminist ilkelerle çalışan ilk kadın sığınmaevi Norveç'te 1968 yılında açılmıştır. Bunu 1972'de Londra'daki Kadın Yardımı'nın açılışı izlemiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nde ise, ilk kadın sığınmaevi 1974'te açılmıştır. Ayrıca tecavüz kriz merkezleri, suç ve adalet organizasyonları, sağlık merkezleri ve psikiyatri bakım merkezleri gibi çok sayıda kurumsal yapı da geliştirilmiştir. (Markowitz ve Tice, 2002; WAVE, 2008; Kilpatrick ve Dean, 2009; Sallan Gül, 2011; Ekal, 2011).

1990'larla beraber, aileiçi şiddet Birleşmiş Milletler tarafından insan hakları ihlali olarak tanınmış (CEDAW, 1992; Pekin Deklarasyonu ve Hareket Platformu, 1995), devletler gerekli yasal dayanak ve politikaları geliştirmekle yükümlü kılınmıştır. Bu da aileiçi şiddetin uluslararası kabul gören bir problem haline gelmesi anlamına gelmiştir. Böylece kadına karşı şiddet, özel bir aileiçi sorun olmaktan çıkmış, kadına karşı şiddeti uygulayanlarla istismarcıların cezalandırılmaları için kamu davasının gerekliliği de, resmi olarak ilk kez kabul edilmiştir.

1993 yılında "Kadına Karşı Şiddetin Yok Edilmesi Hakkındaki Birleşmiş Milletler Deklarasyonu" kadınların deneyimleriyle ilgili olduğundan, şiddetin tanımı konusunda uluslararası uzlaşmaya varılması bakımından bir ilk olmuştur. Şiddet (UN, 1993); "ister kamusal ister özel alanda meydana gelsin, kadına fiziksel, cinsel, psikolojik veya ekonomik zarar veya ıstırap veren veya verebilecek olan toplumsal cinsiyete dayalı her türlü eylem ve bu eylemlerle tehdit etme, zorlama veya keyfi olarak özgürlükten yoksun bırakma" anlamına gelir. Deklarasyon bu tanımın ailede ya da toplumda fiziksel, cinsel ve psikolojik şiddet davranışlarını içine aldığını açıkça belirtmiştir. 1995 Pekin Platformu, sistematik tecavüz, seks köleliği, zorla hamilelik, zorla kısırlaştırma, zorla düşük yaptırma, zorunlu ya da zor uygulayarak doğum kontrolü, doğum öncesi cinsiyet seçimi ve kız bebeklerin öldürülmesini ve silahlı çatışma durumlarında kadın hakları ihlallerini de kadına karşı şiddet olarak eklemiştir. Dahası Kadın Hakları Hareketi 2000'de yürürlüğe girmiş ve esas itibarıyla imzalayan devletleri Avrupa İnsan Hakları Kongresi'nde savunulan 16 temel hak ve özgürlüğü kendi ulusal yasal sistemlerinin bir

parçası haline getirme yükümlülüğü altına sokmuştur. Aileiçi şiddetle ilgili diğer fıkralar ise yaşamın korunması; işkence, insanlık dışı ve onur kırıcı muameleye karşı koruma, özel ve aile yaşamına saygı hakkının korunmasıdır. Hareket, bireyler birbirlerinin insan haklarını ihlal etmekle suçlanamayacağından, birincil olarak kamu otoritelerini ilgilendirmektedir. Ancak düzenlemeler, aileiçi şiddete maruz kalan çocuk ve kadınları korumak için devlete pozitif bir görev yüklemekte, şiddet riski altında olan kadın ve çocukları korumak için rasyonel, engelleyici müdahale tedbirlerinin kamu otoritelerince alınmasını gerektirmektedir. Böylece Avrupa Konseyi de ailede şiddetle mücadelede dâhil olmuştur (Rocacci ve Rossilli, 2003; Council of Europe, 2006, 2009). Özellikle 2002 “Kadınların Şiddete Karşı Korunması” hakkındaki Konsey Tavsiye Kararı ile üye devletler aileiçi şiddetin önlenmesi ile mücadeledeki yasal sistem ve organizasyonlar arasında işbirliğini artırmak için bir ağ kurmak ve devamını sağlamaktan sorumlu tutulmuşlardır. Tüm bu kazanım ve ilerlemelere rağmen kadına yönelik şiddet devam etmektedir. Birçok Avrupa ülkesinde her beş kadından biri fiziksel şiddet görmektedir. Avrupa’da kadınların yüzde 85’i eş ve partnerleri tarafından fiziksel şiddete maruz kalmaktadır (European Women’s Lobby, 2008; Krug vd., 2002). Dünya Sağlık Örgütü’nün 48 ülkede yaptığı araştırmada, erkek akrabaları tarafından şiddete maruz kalan kadınların oranının yüzde 10 ile yüzde 71 arasında değiştiği görülmektedir. Bu oranlar dünyanın en yoksul ülkelerinde diğer ülkelerden daha yüksektir (WHO; 2005; Sallan Gül, 2011, 2012). Benzer biçimde Türkiye’de her üç kadından biri aileiçi şiddetle karşılaşırken, kadınların yüzde 85’i yaşamları boyunca farklı şiddet türlerine maruz kalmaktadır (AAK, 1995; KSGM, 2009).

Türkiye’de Aile Odaklı Refah Rejimi ve Kadına Yönelik Şiddet

Türkiye’deki refah sistemi çoğu kez Güney Avrupa veya Akdeniz refah devleti modeli altında sınıflandırılmaktadır. “Güney Avrupa” kavramı yalnızca coğrafi bir bölgeyi değil, aynı zamanda, kurumsal yapılarla beraber, politik ekonomilerinde birçok ortak özelliği ifade etmektedir (Ferrera, 2000). Güney Avrupa refah

sistemleri farklı yardım miktarları ve benzeşmeyen kuralları ile parçacıl ve kategorik olarak evrimleşen, düzensiz ve zayıf güvenlik ağlarını içermektedir. Bu refah devleti tipinde sosyal yardımlar ekonomik gelişmenin hızı ve doğasına bağlıdır ve ataerkil yapı ailede erkek aile reisinin egemenliğine dayalıdır. Ücretsiz kadın emeğine olan fazla güven, ailedeki geleneksel cinsiyet rolleri üzerine güçlü vurgu yapar. Aile ve gönüllü desteğin diğer geleneksel biçimleri bireylerin refahlarının sağlanmasında devletten daha fazla rol oynar. Bu aynı zamanda piyasa tarafından sunulması beklenen çoğu refah ve bakım hizmetini de aileye ve dolaşısıyla kadınlara devreder.

Devlet, refah, sosyal destek ve ailenin birliği konularında neredeyse tüm sorumluluğu aileye bırakır ve böylece sosyal harcamada düzeyi de düşük kalır. Halbuki refah devleti, çocuk, engelli ya da yaşlı bakımı ve işsizlik yardımı gibi ihtiyaçları karşılayarak yasal, politik ve ideolojik araçlarla aileyi destekler. Bununla birlikte Akdeniz ya da Güney Avrupa tipi olarak adlandırılan refah devleti modelinde, yoksulluğun üstesinden gelmek için devletin gücü sınırlıdır ve piyasa sosyo-ekonomik eşitsizlikleri azaltmada etkisizdir (Gough, 1996; Ferrera, 1996; Buğra ve Keyder, 2003; Naldini, 2003). Düşük gelirli ve/veya yoksul kadınlar, ekonomik bağımlılıkları ve aileiçi geleneksel rol örüntüleri nedeniyle diğer kadınlara göre aileiçi şiddete daha fazla maruz kalırlar ya da kalma riski altındadırlar. Çünkü yoksul kadınların hem ataerkil devlete ve hem de erkek egemen aileye bağımlılıkları süreğendir.

Türkiye'deki aile yapısı, istihdamın özellikleri ve sosyal yardımlar temelinde Güney Avrupa ya da Akdeniz modelinin refah rejimine uygun özellikler göstermektedir (Buğra ve Keyder, 2003, 11-17; Buğra ve Keyder, 2006). Benzer biçimde Türkiye'de de ailenin üstlendiği refah sorumlulukları Akdeniz modeliyle uyumlu bir seyir izlemektedir. Aile ve akrabalık sistemleri refah sorumluluklarıyla aşırı yüklüdür. Bu durum yalnızca yoksullar için değil, geniş anlamda toplum içinde önemli etkilere sahiptir (Erder, 2005: 118-19). Ailede çocukların, yaşlı ve hasta aile üyelerinin bakıcıları ise kadınlardır (Öztürk, 2010) ve aile gelirini gereksinimlere ve kısıtlı aile bütçesine göre idare etme sorumluluğunu üstlenirler (Bora, 2007). Ailenin refahı için çalışan kadınların çoğunluğu ise, ya ücretsiz aile işçisi ya da aile işletmelerinin gizli aktörleridir (Dedeoğlu, 2010: 260). Bununla birlikte yok-

sulluk yardımı alanların büyük çoğunluğunu oluşturan kadınlar, yardımların niteliği ve çalışma koşullarından dolayı da, yoksul yaşamaya devam ederler (Sallan Gül, 2006, 2013, 2014; Uçar, 2011). Çoğu kadın sosyal sigortasız iş alanlarında istihdam edilmektedir. Yoksul kadınlara verilen sosyal yardım ve bakım ödenekleri de, ailenin çocuk, yaşlı ve engelli üyelerinin bakımının bir karşılığı olarak düşünülmektedir. Bu genel ve yaygın tutum, özellikle 2000’lerin başından beri AKP iktidarı döneminde, anne-lik ve iş yaşamı uyumsuzluğunu da pekiştirici bir rol oynamaktadır (Buğra, 2010; Sallan Gül, 2009-2011). Bu koşullar altında erkekler, bu bağımlılığı aile üyeleri üzerinde kendi egemenliklerini kurmak için bir gerekçe ve/veya bir araç olarak kullanma eğilimindedir. Daha da kötüsü erkekler, egemenliklerini güçlendirmek ya da eşlerine ve çocuklarına aile içinde mutlak otoritelerini kabul ettirmek için şiddet uygulamaktan da çekinmemektedirler. Diğer bir deyişle, kadınların ekonomik bağımlılıkları, ataerkil değerler ve kadınların ailede yuvayı yapma ve bakıcı rolleri, hep birlikte aileiçi şiddeti destekleyen bir işlev kazanır (Sallan Gül, 2011).

Türkiye’de tıpkı aile bakım hizmetlerinin görünmezliği gibi, aileiçi şiddet de yıllarca görünmez olmuştur. Diğerlerinin yanı sıra, kadınların ekonomik olanaklara ve finansal kaynaklara yeterince erişememeleri, ailenin malvarlığının yönetiminde söz sahibi olamamaları, düşük eğitim düzeyleri, iş becerilerinin eksikliği ve kadın işgücünün ücretli piyasadaki düşük değeri, hem kadınlar arasında yoksulluğun ve hem de kadına karşı aileiçi şiddetin artmasında önemli rol oynamaktadır. Şiddetin gözlemlendiği durumlarda, kadın ve erkek arasındaki ilişki çok sıklıkla erkek egemen bir süreçtir. Erkekler tarafından kontrol edilen, ancak her iki cinsin de benimsediği ataerkil sosyal ve kültürel değerler, yaklaşımlar ve bağımlılıklar bir taraftan yoksulluk ve şiddeti beslerken, diğer yandan ailede eşitsiz, hiyerarşik ve itaat-kâr ilişkiler ortaya çıkarmaktadır.

Son olarak, gerek Türkiye’de gerekse diğer pek çok ülkede, kadınların aile kaynaklarını kontrol etme ve temel kamu hizmetlerine erişim düzeyleri beklentilerin oldukça altındadır. 1980’lerden itibaren egemenliğini kabul ettiren yeni liberal ekonomik politikalarla zayıflatılan refah devletinin, zaten yetersiz olan sosyal yardımları daha da azalmıştır. Örneğin, kadınların aileiçi so-

rumluklarını azaltıcı ve çalışma yaşamına girmesini kolaylaştırıcı çocuk ve yaşlı bakım destekleri (kreş, gündüz bakımevi ve huzurevi gibi) refah devletinin sorumluluğu olmaktan çıkmaya başlamıştır. Bu sorumluluklar ya piyasaya ya sivil topluma ya da kısmi sosyal desteklerle aileye, yani kadınlara devredilmektedir. Bu ise aileiçi şiddetle mücadeleyi uzun vadede olumsuz etkileyebilecek nitelikte bir gelişmedir. Refah devletinin üzerinden attığı bu türden sorumluluklar, ailede büyük ölçüde kadınlara ve kız çocuklarına kaldığı için, kız çocukları eğitimden, kadınlar da istihdamdan ve kamusal alandan uzaklaşmaktadır. Dolayısıyla aile içinde eşler ve çocuklar (kız ve erkek) arasındaki eşitsizlikler derinleşmekte, yoksulluk ve şiddet döngüsü riski de artmaktadır.

Türkiye'de Aileiçi Şiddetin Boyutları

Aileiçi şiddet temel olarak ailede güç dağılımı nedeniyle çoğunlukla erkeklerden kadınlara olmak üzere, yaşlılardan ya da eşlerin her birinden gençlere ve çocuklara yönelebilmektedir. Kadınlar babalarından, kocalarından, kayınvalidelerinden ya da evdeki diğer yaşlı aile üyelerinden kaynaklanan aileiçi şiddetle karşı karşıya kalmaktadır (Arıkan, 1996; Kocacık, 2004; Sallan Gül, 2011). Çocuklu ve/veya hamile kadınlar daha da savunmasız hale gelmektedir. Çocuklar ise, yetersiz beslenme ve bakım eksikliği ile yüz yüze kalmaktadır. Dahası şiddete uğrayan kadınlar sosyal olarak da yalnızdır. Aileiçi şiddet özel bir sorun olarak düşünülmekte ve şiddet gören kadınlar ailedeki şiddete karşı yalnız bırakılmakta, sıklıkla yasal haklarından yararlanmalarını sağlayacak gerekli bilgi, farkındalık, cesaret ve/veya gerekli kaynaklara sahip olamamaktadırlar.

“Türkiye’de Kadına Karşı Aile İçi Şiddet” üzerine Kadın Sorunları Genel Müdürlüğü (KSGM, 2009) tarafından yapılmış araştırmaya göre, kadınların yüzde 85’i yakın ilişkide oldukları kişiler tarafından şiddete uğramaktadır. Aynı araştırma, hayatlarının bir döneminde kadınların yüzde 39’unun fiziksel şiddete ve yüzde 42’sinin hem fiziksel hem de cinsel şiddete maruz kalırken, yüzde 44’ünün psikolojik istismara uğradığını ortaya çıkarmıştır. Altınay ve Arat (2009: 81-85) tarafından yapılan bir başka çalışma ise, Türkiye’de evli kadınların yüzde 35’inin yaşamlarında en az bir kez kocaları tarafından şiddete uğradığını

göstermiştir. Kadınların uğradığı şiddetin türleri ve boyutu bölgesel olarak değişmektedir. Her iki çalışmada da, geleneklerin ve ahlaki kodların katı bir şekilde takip edildiği, eğitime erişim ve kadın istihdamının en kısıtlı ve problemlili olduğu bölgelerde aileiçi şiddet yüksek oranlardadır. Türkiye’nin Doğu ve Güney Doğu bölgelerindeki feodal yapı ve katı akrabalık bağları, kadınların maruz kaldığı yoksulluk ve şiddetin artmasına neden olmaktadır.

Genel olarak, feodal ilişkiler kadar, kadınların ekonomik olanaklara erişimlerinin zorluğu, düşük düzeylerdeki eğitim ve iş becerileri de onların ekonomik, sosyal ve politik hayata uyumlarını engellemektedir. Bu bölgelerde, Türkiye’nin diğer bölgeleriyle kıyaslandığında zorla ve erken yaşta evlilik, başlık parası, namus cinayeti ve kadın intiharları en çok karşılaşılan kadına yönelik şiddet türleridir. “Kadın Kuruluşları Federasyonu” için çalışan bir gazeteci olan San (2011) tarafından Şanlıurfa’da yürütülen bir araştırmaya göre 2008-2009 yılları arasında kadın intiharları sayısı 110 iken, bu sayı 2010’da 124’e yükselmiştir. Daha da önemlisi yalnızca 2011’in ilk altı ayında 149 kadın intihara teşebbüs etmiştir. Ataerkil bakış açısına göre, şiddet kadınların namusu ve şerefini korumak için töresel bir gereklilik olarak görülmekte ve kadınlar ailelerinin namusunu temizlemek için intihar etmeye zorlanmaktadır, ki bu durum yani kadınları kendilerini yaralamaya ya da zarar vermeye ve intihar etmeye yöneltmek ya da zorlamak Kilpatrick ve Dean’in (2009) da belirttikleri gibi kadına karşı şiddetin bir başka türüdür. Keane’e (1998: 74) göre de, kadınların kendi bedenlerini ortadan kaldırma nedenleri onların varoluşlarının kanıtıdır. Türkiye’de de, özellikle Doğu Anadolu Bölgesi’nde yoksulluk, gelenek ve görenekler genç kadınların omuzlarına yük bindirmekte ve onları ölüme götürebilmektedir. Böylece kadınların okulda, sokakta ve evde özgürce davranamamaları onların kendilerini depresyonda hissetmelerine ve bazen de intihar etmelerine yol açabilmektedir. Son yıllarda töre, şeref ya da namusla ilgili nedenlerle öldürülen ya da intihar eden/ettirilen kadınların sayısı artmakta ve kadına karşı şiddet daha önce olduğundan daha açık hale gelmektedir. “Diyarbakır Kadın Platformu” tarafından yapılan bir çalışma yalnızca Kasım 2000’de 303 yoksul kadının intihara teşebbüs ettiğini ortaya çıkarmıştır. Benzer şekilde 2000-2005 yılları arasında yalnızca Van

şehir merkezinde yaşları 12-35 arasında değişen 93 kız çocuğu ve genç kadının intihar ya da intihara teşebbüs ettiği rapor edilmiştir (Avrupa Kadın Lobisi, 2008).

Aileiçi Şiddetle Mücadelede Kadın Hareketi, Devlet ve Kadın Sığınmaevleri

Türkiye'de aileiçi şiddetle mücadelede önemli rol oynayan üç faktörden söz edilebilir. İlki 1980'lerle güçlenen kadın hareketidir. Feministler kadına karşı şiddet sorununa kamuoyunun dikkatini çekmiş ve aileiçi şiddetin özel bir aile problemi olmadığına anlaşılmaya yardım etmiştir. 1980'lerde toplumda bu sorun konusundaki farkındalık kadınların ortak sorunlarına çözüm üretmek için sokaklara çıkmalarıyla başlamış, protesto yürüyüşleri ve kampanyalarla büyümüştür. Böylece aileiçi şiddet politik gündemin bir parçası haline gelmiştir (Çakır ve Gülbahar, 2000; Savran, 2005). İkinci faktör, cinsiyete dayalı her türlü ayrımcılığı yok etmek için Birleşmiş Milletler gibi uluslararası organizasyonların başarılı çalışmaları ve CEDAW gibi uluslararası antlaşmaların yaptırımlarıdır. Üçüncü faktör ise üye ülkelerin ve özellikle aday ülkelerin birleşme sürecinde şiddete karşı mücadele etmek için mekanizmalarını ve işbirliğini geliştirmelerini gerektiren Avrupa Parlamentosu kararlarıdır.

1980'lerde şiddetle mücadele etmek için önleyici ve tedavi edici hizmetlerin önemi daha yaygın biçimde anlaşılmış ve kadın örgütleri yerel otoritelerle işbirliği yapma yoluyla destek mekanizmaları oluşturma konusunda öncü bir rol yüklenmişlerdir. 1987 yılında "Dayağa Karşı Kadın Dayanışması Yürüyüşü"nden bu yana kadın örgütleri, şiddete karşı kadınların yaklaşımı, kamuoyunun şiddete karşı bakış açısı ve aileiçi şiddeti tanımlamak için kullanılan kelimelerde bir değişiklik talep etmektedirler. Yasal ve kurumsal değişiklikleri gerçekleştirmek için gerekli kamuoyu baskısı oluşturulmuş ve Türkiye bu konudaki bazı uluslararası antlaşmaları imzalamıştır. Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi- CEDAW, bu antlaşmaların ilkidir. Kadına karşı şiddetin yalnızca özel alanın, ailenin problemi olmadığı, bir suç olduğu ve kadına karşı şiddetin durdurulması için şiddet uygulayıcı ve istismarcının cezalandırılması gerekliliği de bu sözleşmeyle resmen kabul edilmiştir.

1990’larda ise şiddetle mücadelede kurumsallaşma aşamasına geçmiştir. Türkiye’deki kadın hareketleri, Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne (AB) katılım süreci ve sosyo-ekonomik dönüşümün sonuçlarıyla beraber aileiçi şiddetle mücadele daha kurumsal hale gelmiştir. Türkiye’deki kadın örgütleri AB’ye katılım sürecini etkin biçimde kullanarak devletin erkek taraftarı ve cinsiyetçi yapısının dönüşümünde güçlü bir rol oynamıştır. Danışma merkezleri ve kadın sığınmaevleri açılmıştır. Şiddete karşı ilk kadın dayanışma ve mücadele merkezi 1990 yılında İstanbul’da Mor Çatı Kadın Sığınma Vakfı tarafından kurulmuş, ardından Ankara Kadın Dayanışma Vakfı onu izlemiştir. Bu gelişmelerin sonucunda ilk kadın sığınmaevleri 1990’lı yıllarda açılmıştır. Bir devlet kurumu olan Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu’nu Mor Çatı Kadın Sığınağı ve Ankara Kadın Dayanışma Vakıfları izlemiş ve ilk sığınmaevlerini açmışlardır. Bununla birlikte belediyelerin başarı seviyesi ve sürdürülebilirlikleri yakın zamanlara kadar çok da iyi olmayan kadın sığınmaevi deneyimleri ise sınırlı kalmıştır.

Yerel yönetimlerin aileiçi şiddetle mücadelede etkin rol almaları için 2005 yılında nüfusu 50.000 ve üzeri olan belediyelere kadın sığınmaevleri açabilme izni veren düzenlemeleri içeren yeni bir belediye kanunu (5393 sayılı) çıkarılmıştır. 6 Aralık 2012 tarihinde yapılan bir değişiklikle belediyelerin sığınmaevi açma ölçütü 100 bine çıkarılarak zorunlu hale getirilmiştir. Ancak yeni yasaya karşın 2014 yılında sığınmaevi açması gereken 149 belediyenin sadece 34’ünde kadın sığınmaevi vardır. Belediyelerin büyük çoğunluğu çeşitli nedenlerle kadın sığınmaevleri açmayı istememekte, bazı belediyeler ise sorumluluğu Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığının (ASPB) il müdürlüklerine (eski adıyla SHÇEK’lere) bırakmaktadır. Bunun temel nedeni, belediyelerin yönetsel yapılarının ataerkil olmasının yanında, zayıf sosyal sorumluluk anlayışlarıdır. Türkiye’nin ataerkil sosyal ve kültürel yapısına bağlı olarak kadınlara yönelik yerel yönetim hizmetleri riskli siyasal ve toplumsal girişimler olarak görülmektedir. Bu yüzden bazı belediyeler tarafından sınırlı sayıda sığınmaevi açılmasına rağmen, politik baskılar ve yetersiz finansal destek yüzünden bu sığınmaevlerinin etkin biçimde işletilmesi ve sürdürülebilirlikleri de mümkün olmamaktadır.

Ülkemizde kadına yönelik aileiçi şiddetle mücadelede devletin kurumsal ve yasal düzlemde sorumluluk aldığı en önemli kanunlardan biri 1998'de kabul edilen 4320 sayılı Aileyi Koruma Kanunu'dur. Bu kanunla şiddete uğrayan kadınları şiddet uygulayıcısından koruma ve kadınlara bazı sosyal hizmetler sağlama konusunda devlet ilk kez görev üstlenmiştir (Altunay ve Arat, 2009; Sallan Gül, 2009-2011). 2003'te Aile Mahkemeleri kurulmuş ve koruma kararının uygulanması ile ilgili sürecin bir parçası olarak şiddet uygulayıcıların uzaklaştırılması başlatılmıştır. Bu kanun 8 Mart 2012'de yeniden düzenlenmiş ve 6284 sayılı "Aileyi Koruma ve Kadına Karşı Şiddeti Önleme Kanunu" olarak değiştirilmiştir. Yeni kanunun 17. bendinde şiddete uğrayan kadınlara finansal yardım ve 19. bendinde de sağlık giderlerinin Sosyal Güvenlik Kurumu tarafından ödenmesi hükmü getirilerek kadınların sığınamevlerindeki refahlarının sağlanması konularında önemli adımlar atılmıştır. Böylece şiddet gören kadınların sosyal güvenlik açısından kocalarına olan bağımlılıkları nedeniyle tedavi görmelerinin önündeki önemi bir engel kaldırılmıştır.

2014 yılı Ağustos ayı itibariyle kadın sığınamevi sayısı olması gerekenin çok altındadır. 91'i Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'na, 3'ü bağımsız kadın kuruluşlarına ve 34'ü de belediyelere olmak üzere çoğunluğu devlete ait olan 128 kadın sığınamevi vardır. Sığınmaevi yönetimlerinin aşırı bürokratik yapısı ve aile odaklı bakış açılarının yanında sığınmaevlerinin fiziksel yetersizlikleri de, şiddet görmüş kadınların şiddet ortamına yeniden dönmelerine yol açmaktadır. Sığınmaevleri kadınlar için bir hak olmaktan çok, bir tür hayırseverlik olarak görülmektedir. Sığınmaevleri aileiçi şiddete karşı kadınları acil durumlarda koruyan, ama şiddeti kadınların hayatından çıkarmada yetersiz kalan ve ataerkil bir anlayışla işleyen kurumsal yapılar olmaya devam etmektedir.

Aslında kadın sığınmaevleri, şiddetsiz bir yaşamın olanaklı olduğu ve kadınların yeniden şiddete dönmek zorunda kalmayacakları, güçlenerek hayata devam edecekleri yerler olmalıdır. Ancak Türkiye'de sığınmaevlerinin büyük çoğunluğunda, feministlere ait kadın sığınmaevi dışında, kadına yönelik aileiçi şiddetle mücadelede en temel strateji kadınları güçlendirme değil, "kadının yeri evi ve kocasının yanındır" anlayışıyla, sığınamevi yöneticileri tarafından arabuluculuk yapılarak şiddet ortamına geri

döndürmektedir. Şiddete karşı farkındalık yaratıcı, koruyucu ve güçlendirici çalışmalar yapılmadan, kadınlar şiddet ortamına, evlerine dönmeye ikna edilmektedir. Araştırma kapsamında görüşülen 24 kadın sığınmaevinin yüzde 79’unda yöneticiler, arabuluculuk yöntemini uyguladıklarını dile getirmişlerdir. SHÇEK’lere bağlı 10 sığınmaevinin 8’inde, yani yüzde 80’inde ve 12 belediyenin 9’unda, yüzde 75’inde, şiddet görmüş kadınla şiddet uygulayan erkekler ve aile üyeleri bir araya getirilmekte ve eve dönüşleri sağlanmaktadır.

Aslında arabuluculuk yöntemi şiddet görmüş kadınların sığınmaevlerinde kalma sürelerini azalttığı için de tercih edilmektedir. Çünkü sığınmaevi yönetmeliğine göre şiddet görmüş kadınların kalma süreleri üç aydır. 2013’de yapılan değişiklik bu süre altı aya çıkarılmıştır. Ancak çalışma kapsamında görüşülen kadınların yüzde 77’sinin, yani yaklaşık dörtte üçünün, üç aydan daha kısa süredir sığınmaevinde kaldıkları saptanmıştır. Çoğu kadın süre uzatımı yapılmadan arabuluculukla ya eve ya da başka bir sığınmaevine gönderilmektedir. Nitekim çalışma kapsamında görüşülen kadınların yaklaşık üçte biri daha önce bir başka sığınmaevinde kalmış ve arabuluculukla eve gönderilmiş kadınlardır. Ancak şiddet sarmalı evlerine döndükten sonra daha da artarak devam etmiş ve kadınlar yeniden sığınmaevlerine dönmek zorunda kalmışlardır.

Ayrıca arabuluculuk yöntemi sığınmaevi sonrasında da ataerkil, aile odaklı ve himayeci bakışla devam etmektedir. Sığınmaevi yönetimleri sığınmaevlerinden ayrılan ya da ayrılmak isteyen kadınlara, kendilerinin ya da ailelerinin talepleri üzerine sığınmaevlerinde kaldıklarına dair bir belge vermektedir. Bu yazılar, kocalara eşlerinin ya da babalara kızlarının sığınmaevlerinde korunduğunu ve namuslarına zarar gelmediğini belgeler niteliktedir. Böylece ataerkil aile yapısı ve eril bakış açısı çoğu yöneticisi kadın olan sığınmaevlerinde, devlet eliyle de korunmaktadır. Pek çok yönetici için sığınmaevi, kadınların şiddet sonrasında bir süre dinlendiği, ama çaresiz tekrar şiddet gördüğü evine geri dönmeye ikna edildiği yerlerdir. Diğer bir ifadeyle sığınmaevleri şiddete uğrayan kadının geçici süreyle sığındığı yerlerdir. Sığınmaevlerini düzenleyen yasa ve yönetmeliklerde “konukevi” denmesinin nedeni de budur. Devletin gözünde kadın, sığınmaevlerinde geçici süreyle barınan, ‘konuk edilen mağ-

durlar'dır. Oysa sığınmevleri şiddet görmüş kadınların ikna ve arabuluculukla şiddet ortamına geri döndürüldüğü, geçici konukları değil, tam tersine, şiddetsiz bir yaşam için destek verilen, kadınları güçlendiren kurumlar olmalıdır. Şiddetten korunma, beden bütünlüğünün korunması ve yaşam hakkı, en temel insan ve kadın haklarındandır. Bunun sağlanması da devletin temel bir görevidir. Bu görev gereği sığınmevleri, nicelik ve nitelik sorunlarından arındırılmalı, kadın bakış açısı, temel insan hakları ve evrensel sığınmaevi hizmet ilkeleriyle yeniden yapılandırılmalıdır.

Türkiye'de Şiddet Görmüş Kadınların Sığınmaevi Deneyimleri

Bu yazı kapsamında kadınların sığınmaevi deneyimlerini incelemek için yapılan araştırma 2009-2010 yıllarında gerçekleştirilmiştir. Çalışma, Ankara, İzmir, İstanbul, Bursa, Sakarya, Kocaeli, Muğla, Mersin, Eskişehir ve Van'ı içine alan 10 kentte ve 24 kadın sığınmaevinde yürütülmüştür. Araştırma 10'u SHÇEK'e, 12'si belediyelere ve 2'si de bağımsız kadın kuruluşlarına ait olan kadın sığınmaevlerinde gerçekleştirilmiştir. Görüşülen kadınların yüzde 46'sını SHÇEK, yüzde 48'ini belediyeler ve yüzde 6'sını da feminist kadın sığınmaevlerinde kalan kadınlar oluşturmuş, toplamda 103 şiddete uğramış kadınla derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir (Sallan Gül, 2011). Bu yazı kapsamında sığınmaevlerinde kalan kadınların şiddetten uzak kalma ve güçlenmelerinde devletin ve sığınmaevlerinin rolü ele alınmaktadır. Bu nedenle takip eden bölümde şiddet görmüş kadınların sosyodemografik özellikleri kısaca verildikten sonra, konu, şiddet görmüş kadınların yaşam öykülerinden çarpıcı kesitlerin verildiği kısa alıntılarla değerlendirilmektedir.

Şiddet Gören Kadınların Sosyo-Demografik Özellikleri

Kadın sığınmaevlerinde kalan ve görüşmelere katılan 103 kadın, Türkiye'nin farklı bölgelerinden, farklı yaş ve eğitim düzeyine sahiptirler. Toplumsal köken bakımından kadınlar çoğunlukla kırsal bölgelerden ve küçük kasabalardan gelmiş olup, büyük çoğunluğu yoksul aile çocuklarıdır. Yüzde 24,3'ü Güneydoğu Anadolu Bölgesi doğumluyken, yüzde 19,4'ü Orta Anadolu ve yüzde 15,5'i de Doğu Anadolu Bölgesi'nde doğmuştur.

Sığınmaevlerinde kalan kadınların eğitim seviyeleri oldukça düşüktür. Kadınların yüzde 74’ü hiç resmi eğitim almamıştır. Hatta kadınların bir kısmı sığınmaevlerinde okuma-yazmayı öğrenmişlerdir. Yüzde 13’ü ilköğretim mezunu, yüzde 11’i lise ve yüzde 2’si de üniversite mezunudur. Kadınların yaşları ise 14 ile 61 arasında değişmektedir.

Ekonomik Bağımlılık ve Yoksullukla Artan Şiddet Yaşanmışlığı

Ailede şiddet sıklıkla erkeklerden kadınlara doğru fiziksel şiddetle başlamakta, diğer şiddet türleriyle iç içe geçerek yaşanmaktadır. Genellikle ekonomik yoksunluk ve bağımlılık şiddeti artırmaktadır. Ekonomik şiddet, eve para bırakmama, evin ihtiyaçlarını karşılamama, kendi geliri hakkında bilgi vermeme, eşin çalışmasına izin vermeme, kadın ya da kız çocuğu çalışıyorsa gelirine el koyma, kişisel eşyalarını, takılarını ve paralarını elinden alma, onların harcamalarını sürekli olarak kontrol etme ve kadını mürşif olmakla suçlama gibi farklı şekillerde ortaya çıkabilmektedir.

Sığınmaevlerinde kalan kadınların ekonomik şiddet yaşamışlıkları yukarıda belirtilen tüm biçimleri farklı düzlemlerde içermiş, ailelerine olan ekonomik bağımlılıkları şiddet ortamını pekiştirmiştir. Özellikle çalışma deneyimleri çok sınırlı olan sığınmaevi sakini kadınların yüzde 86’sının geçmişte hiçbir iş tecrübesine sahip olmayan ev kadınları oldukları görülmüştür. Yetim maaşı alan birkaç kadın dışında, neredeyse tümünün hiç bir geliri yoktur. İş deneyimi sahibi olanların oranı ise, yalnızca yüzde 14’tür. Görüşülen kadın sığınmaevi sakini kadınlar arasında görüşmenin yürütüldüğü dönemde çalışanların oranı ise yalnızca yüzde 5,8 olmuştur. Düşük de olsa istihdama katılanların çalışma olanakları ise “kadın işi” olarak bilinen iş alanlarıdır. Kadınlar bebek bakıcılığı, yaşlı ya da hasta bakımı, hizmetçilik, temizlikçilik, evlerde ve işyerlerinde aşçılık gibi işlerde günlük yevmiyeyle çalışmış ve sosyal güvencesiz ve düzensiz gelir elde etmişlerdir. ASPB’nin 2009’daki yıllık faaliyet raporu (SHÇEK, 2009) da benzer sonuçları göstermektedir. Bu rapora göre, Bakanlığa ait kadın sığınmaevlerinde kalan şiddet görmüş kadınların yüzde 62’si daha önce hiç bir yerde çalışmamıştır. Çalışan kadınlara ge-

lince, oran yüzde 13 gibi oldukça düşük bir düzeydedir ve onlar da kadın sığınmaevi yöneticilerinin aracılığıyla iş bulmuşlardır.

Görüşülen kadınların yüzde 88'i en az bir kez evlenmiştir. Yüzde 70'i yalnızca bir kez ve yüzde 13'ü de iki kez ve yüzde 5'i de üç kez evlenmiştir. Evlilik yaşı 11 ile 34 arasında değişmektedir. Görüşülen kadınların yaklaşık yarısı (yüzde 46,6'sı) ilk evliliklerini çocuk yaşlarda, yani 18 yaşın altında, gerçekleştirmişlerdir. Görüşmelerde çocuk yaşlarda evliliğe zorlandıklarını ifade etmişlerdir. Sığınma evlerinde kalan kadınların üçte ikisi ilk evliliklerini 11-22 yaş arasında yapmışlardır. Bu oran ASPB tarafından yönetilen sığınma evlerinde kalan kadınlar arasında yüzde 90'dır. Özellikle kırsal bölgelerde çocuk evlilikleri oldukça yaygındır. A.N.'ın öyküsü bu durumu özetlemektedir;

“Yirmi üç yaşındayım. İlkokul diplomam var. Ailem köyde yaşıyor. Biz dokuz kardeşiz. Bazısı inşaatlarda, bazısı orada burada çalışıyor. Ailem bizi doğurmuş ama bize bakmadı. Benim de iki çocuğum var, ama onları bıraktım ve buraya geldim. Amcamın oğluyla zorla ve görücü usulü ile evlendirildim. Aslında benim ailem bu evliliği istemiyordu, ama amcama razı oldular. Babamın amcama bir sürü borcu vardı. Evlilik karşılığında borcumuz silindi. Başlık parası gibi. 14 yaşındayken evlendim. Hamileyken fakirlikten çok çektim. Bebek doğduktan sonra fakirlik ve aldatma yüzünden bir tane bile bez alamadım. Kocam için her zaman başka kadınlar vardı. Yeğeninın karısı ile ilişkisi olduğunu duydum. Bunu ona sorduğumda inkar etti. Ama bunu kaldıramadım. Bir çok defa babamın evine gittim. Babam beni tekrar kendi evinde istemedi ve kocamın evine götürdü. Ailem benim neye katlandığımı anlamıyordu çünkü benim problemlerimi basit şeyler olarak görüyordu. Bana “Aç değilsin, açıkta değilsin.” diyorlardı. Ne yapacağımı bilmiyordum. Birçok kez intihara teşebbüs ettim ama Allah benim canımı almadı. Sonra memleketime gittim ve çocukları aneme bıraktım. Ama orada kalmadım. Eğer babamın evinde kalsaydım, beni doğruca kocamın evine geri götürürdü. Bana ne olacağı umurumda değildi. Böylece polise gittim ve onlar da beni buraya, sığınmaevine getirdiler”.

Sığınmaevlerinde kalan kadınların yüzde 88'i koca dayacağı ve koca baskısından dolayı sığınmaevine sığınmak zorunda kalmışlardır. Evli kadınların yüzde 62'si resmi nikâhlı iken, diğerleri dini nikahla evlenmişlerdir. Sığınmaevlerinde kalan kadınların üçte

biri kendi istekleriyle severek ve yüzde 8’i de kaçarak evlenmiştir. Yüzde 28’i ise, görücü usulüyle evlendirildiklerini ifade ederken, kadınların dörtte biri aileleri tarafından evliliğe zorlandıklarını belirtmişlerdir. Çakmak (2009) özellikle Türkiye’nin Doğu ve Güneydoğu Bölgeleri’nde küçük kızların, para karşılığında ya da başlık parası için çoğunlukla 40-45 yaşındaki erkeklerle evlenmeye zorlandıklarını belirtmektedir. Oysa Türkiye Kadına Yönelik Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Anlaşması’nı (CEDAW) 1999 yılında imzalamış bir ülke olarak, zorla ve çocuk yaşta evlendirilmek kadına yönelik bir suçtur ve bunun önlenmesi ve koruyucu tedbirleri almak devletin bir görevidir. Çünkü CEDAW’ın 16. bendi evlilik ve aile yaşamı ile ilgilidir ve “Taraflar, evlilik ve aile ile ilgili kadına karşı her türlü ayrımcılığın önlenmesi için gerekli önlemleri alır. Kadın-erkek eşitliği temelinde, kişinin özgür iradesi ve rızası eş seçimi ve evlilikte esastır” demektedir (CEDAW; 2004).

Benzer şekilde CEDAW’ın 2. bendinde de; “Bir çocuğun evliliği ya da nişanlanması yasal değildir. Taraflar, asgari evlilik yaşını belirlemek ve tüm evlilikleri yasal olarak kayıt altına almak için mevcut kanunları kaldırma ya da değiştirmek için yasamayı da içine alan tüm gerekli önlemleri alacaktır” denilmektedir. Aslında uluslararası yükümlülüklerle uyumlu olarak ülkemizde çok küçük yaştaki evlilikler medeni kanun ve ceza kanunuyla da yasaklanmıştır.

Türk Medeni Kanunu’nun 124. maddesine göre kız ve erkek çocuklar, eğer on yedi yaşlarını bitirmemişlerse evlenemezler. Ancak olağanüstü bir durum ve sağlam bir gerekçe olması halinde mahkeme on altı yaşını bitirenlere izin verebilir. Yine de yasal engellemeler göz önüne alınmaksızın genç kızlar, sosyal, kültürel ve dini faktörlerden kaynaklanan nedenlere bağlı olarak evlenmeye zorlanmaktadır. Küçük yaşta evlilik yapan kadınların çoğunluğunun çok çocuklu yoksul ailelerden geldiği oldukça açıktır. Alan çalışması sırasında görüşülen bu kadınların önemli bir kısmı zorla evlendirilmiş çocuk gelinlerdir ve büyük çoğunluğu şiddet döngüsünde yetişmiş, şiddeti hem kendi ailelerinde, hem de evliliklerinde yaşamışlardır. Sığınmaevinde görüşülen kadınlardan H.N. hikâyesini şöyle anlatmıştır:

“Biz altısı kız onbir 11 kardeşiz... Biz kızlar okula gidemedik. Bize “Kızlar okula gitmez, evlenir” denildi. Evlendim ama kocamı sevmiyordum. O benim yeğenimdi. Ailem beni küçük yaşta berdele zorladı. Gelin olarak Diyarbakır'dan bir köye gittim. Bize sadece dini nikâh töreni yapıldı. Kocam onu sevmediğimi biliyordu. Bir bıçak çıkararak niçin onu sevmediğimi sordu. Her türlü eziyeti de yaptı. Evlilik zorla olduğu için herşey zorla oluyordu ve cinsel şiddet de uyguladı. Kaçtım ve aileme geri gittim ama berdel evliliği olduğu için beni kabul etmediler. Babam beni kocamın evine geri götürdü. Kocam beni babamın gözünün önünde dövdü ama babam hiçbir şey demedi. Bir hafta dayandım. Ama bir hafta sonra kaçtım ve bu defa akrabalarımın gittim. Babam yine geldi ve beni tekrar kocamın evine geri götürdü. Bana iki seçeneğimin olduğunu söylediler: Ya kocamla kalacaktım ya da ölecektim. Babam beni dövdü ve kaçmamam için anneme kapıyı kapalı tutturdu. Beni dövmeyi bitirince, kocama bana tecavüz ettirtti. Ellerimi bağladılar. Bu son olaydı ve arkadaşlarımdan birine gitmek için kaçtım... Sonra polise gittim ve polis beni buraya sığınmaevine getirdi.”

Kadınlar için evlilik: ekonomik bağımlılık, yoksulluk ve şiddet mi?

Türkiye'de kadınlara karşı uygulanan aileiçi şiddet, evlenmeye zorlama ya da küçük yaşta evlendirme, itip kakma, tekmeleme ve tokatlama, dövme, yaralama, organ kesimi (kulak, burun gibi), silah ve kimyasallarla yaralama, kol, bacak, kemik kırma gibi fiziksel cezalandırmanın farklı formlarıyla ortaya çıkmaktadır (Sallan Gül, 2011). Aileiçi şiddet, zorla cinsel ilişki ve/veya tecavüz, ensest, cinsel organlara zarar verme, bekâret kontrolü, başlık parası, kadını kilitli kapılar arkasında tutarak özgürlüğünden mahrum etme, töre ve namus cinayeti ve intiharı da içine alabilmektedir. Aşağılama, azarlama, küfretme, tehdit ve gözdağı verme, bir kadına onun çekici olmadığını, şişman, zayıf ve çirkin olduğunu söyleme, duygusal ya da fiziksel ilgi göstermeme, görmezden gelme ve kadınların özsaygı ve özgüvenlerini yitirmelerine neden olma gibi tutum ve davranışlar da daha sonra bir şiddet şekline dönüşebilmektedir. Benzer şekilde aileiçi şiddet, duygusal baskı yolu ile de deneyimlenebilmektedir. Kadınların ya da kız çocuklarının davranışlarını kontrol etme ya da kısıtlama, kadının temel ihtiyaçlarını karşılamasında ya da aile üyeleri,

akraba ya da arkadaşlarıyla zaman harcaması gibi konularda özgürlüğünü sınırlandırma, kadını aile ve arkadaşlarına zarar vermekle tehdit etme; kötü anne olmakla ve çocuklarını ihmal etmekle suçlama; kadını çocuklarını almakla tehdit etme; çocuklarını ona göstermeme ya da çocukları kaçıрма buna örnek olarak verilebilir.

Alan çalışmasının sonuçlarına göre sığınmaevlerinde kalan kadınların en çok maruz kaldıkları şiddet, fiziksel ve psikolojik şiddetin beraber olduğu durumlardır. Kadınların yüzde 29’u fiziksel, psikolojik ya da ekonomik şiddete ayrı ayrı ya da birlikte maruz kalırken, yüzde 37’si aynı zamanda cinsel ya da fiziksel şiddete ya da her ikisine birlikte maruz kalmıştır. Bu bulgular fiziksel şiddetin aileiçi şiddetin en yaygın biçimi olduğu ve psikolojik şiddetin sıklıkla fiziksel şiddete eşlik ettiğini göstermektedir. İstismarcılar ya da şiddet uygulayanların neredeyse tamamı erkeklerdir. Diğer bir deyişle kocalar, babalar, büyük erkek kardeşler ya da yaşça büyük erkek akrabalar şiddete başvurmakta ve şiddet, doğal ve bazen de bir aile ya da ilişkide erkek kimliğinin bir parçası haline dönüşebilmektedir. Şiddetin özellikle erkek işsizliği, yoksulluk ve ekonomik yoksunluklarla birlikte arttığı da, kadınların öykülerinde sıklıkla dile getirilmiştir. Örneğin S.D. isimli görüşmeci deneyimlediği şiddetin boyutlarını şöyle anlatmıştır:

“Kocam bana kötü davranıyor ve dövüyordu. Polis merkezine sığındım ve polis beni buraya getirdi... 16-17 yaşındayken evlendim. Görücü usulü bir evlilikti. Kocamı önceden tanımıyordum. Evlendikten sonra beni bir kaç ay dövmeyi, sonra sürekli dövmeye başladı... Kocam benim anlamadığım nedenlerden dolayı kafama vururdu. Bana karşı hiç iyi olmadı. Görüyorsunuz bana huzur vermedi. 7 ya da 8 yıl beni sürekli dövdü. Azarlama ve bağırma hep benim hayatımın bir parçasıydı. İşsiz kaldığında ya da birine ya da bir şeye kızdığında beni döverdi. Ailem bu konuda hiçbir şey yapmadı. Kocam beni ilk dövmeye başladığında annemi ve babamı aradım ama onlar gelmediler ve hiçbir şey yapmadılar. Ablama gittim, o da bir şey yapamadı. Bana “Ben kendime bakamıyorum. Sana destek olmamı nasıl beklersin?” dedi. Böylece ablamın evinde de kalamadım. Sonra kocama geri döndüm ve bana “Neredeydin?” diye sordu ve yine dövdü. Kafamda hala yaralar var ve hala ağrı hissediyorum. Kocam bana “Çirkinsin” derdi. Bazen onun için gi-

yinir süslenirdim ama onu mutlu edemezdim. Böyle olduğunda “Kimin için giyinip süslendin?” der ve beni yine döverdi. Her şeyi denedim ancak onunla geçinmek için hiç bir yol olmadığını anladım. Ne yapacağımı bilmiyordum. Beni her dakika dövüyordu. İnanın bana sanki öfkesini benden çıkarmak istermiş gibi her kahrolası dakika. Psikolojik hasta olup olmadığını bilmiyorum... Hatta işyerinde kendine demir bir çubuk yaptırmıştı. Beni onunla döverdi...”

Şiddet çoğunlukla evlilikle birlikte başlamakta, hatta takip eden yıllarda daha da yoğunlaşmaktadır. Şiddet hamilelik sırasında bile son bulmamaktadır. N.A. kendi şiddet hikâyesini şu sözlerle anlatmıştır:

“İki aydır buradayım. Kocam beni ve çocuklarımı sokağa attı. Ben hamileydim ve o bunu umursamadı. İlk evliliğimi 12 ya da 13 yaşındayken yaptım. Şimdi 24 yaşındayım. İki defa evlendim. Çocuklarım 2, 7 ve 9 yaşında. Şu anda 9 aylık hamileyim. Bebek de kız olacak. Burada çocuklarımla kalıyorum. Her iki evliliğim de zorla oldu. Abim beni her ikisiyle de zorla evlendirdi. Biliyorsunuz gelenekler var. Onlar yüzünden evlendim... İkinci kocam engelliydi ve ilk evliliğinden iki çocuğu vardı. Ama aynı zamanda alkol bağımlısıydı ve beni dövüyordu. Bana hiç para vermezdi. Ben ve çocuklarım açtık. Günler geceler boyu salça- ekmek yedik. Sonra bir gün “Çocuklarını al ve defol git. Hiçbirinizi istemiyorum.” dedi. Bizi sokağa attı. Çocuklarımla sokakta kaldım. Fakirlik, baba-sızlık, hamilelik ve çocuklar hepsi beni sokaklarda korunmasız ve yardıma muhtaç bıraktı. Polis beni buraya getirdi...”

Sonuç ve Öneriler

1960'lardan itibaren pek çok demokratik ülkede güçlenen kadın hareketleriyle aileiçi şiddet, kadın hakları mücadele alanına girmiş ve kamusal bir sorun haline gelmiştir. Özellikle aileiçi şiddetle mücadelede yasal kazanım ve sığınmaevleri gibi kurumsallaşma süreçlerinde önemli ve başarılı adımlar atılmıştır. Ama halen toplumsal cinsiyet eşitliği anaakım politikaları devlet politikaları haline gelememiştir. Türkiye'de de, 1980'ler ve 1990'lar boyunca aileiçi şiddet kadın hakları mücadelesinin bir parçası olmuş, şiddetle mücadelede yasal ve kurumsal adımlar atılarak, kadın sığınmaevleri açılmıştır. Sığınmaevlerinin yaygınlaştırılması

için gerekli yasal önlemler alınmıştır. Ancak Türkiye’de kadın sığınmaevleri şiddet görmüş kadınlar için sınırlı hizmet kapasitesine sahiptir. Koca dayacağı karşısında gidecek başka yeri olmadığına, son çare olarak kadınların çocuklarıyla sığındığı yerlerdir. Buna karşın sığınmaevi süreci de Türkiye’de diğer sosyal hak ve yardımlar gibi, uygulamada bir hak olmaktan çok, bir lütufa ve hayırseverliğe dönüşmektedir. Ataerki süreci, kadınların aileye ve erkeklere olan bağımlılıkları temelinde görülmekte, sadece geçici barınma olanağı sunan kurumlar olarak işlemektedir.

Aslında uluslararası standartlarda sığınmaevleri, şiddet görmüş kadınların kendilerine olan saygılarını yeniden inşa eden, temel haklarının farkına varma olanağı sunan, ekonomik özgürlüklerini kazanmalarını ve güçlenmelerini sağlayan kurumsal mekanizmalardan biridir. Kadın sığınmaevlerinin bu işlevleri yerine getirebilmesi aileiçi şiddetin bir devlet politikası olmasının gereğidir. Bu anlamda Türkiye’de devlet, hukuksal olarak, ulusal ve uluslararası mevzuatta gerekli değişiklikleri yapmıştır. Ancak, 6284 sayılı yasa, sığınmaevi açma konusunda belediyeleri ve bağımsız kadın kuruluşlarını teşvik etmekten çok, kontrol amaçlı bir süreci öngörmektedir. Kurumlar arasındaki eşgüdümü sağlamak amacıyla Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı’na bağlı olarak kurulan Şiddet Önleme Merkezleri’nin (ŞÖNİM) işleyişleri ise, ne Bakanlığı, ne belediyeleri, ne de feminist örgütleri memnun etmiş görünmektedir. Bu nedenle geleceklerinin ne olacağı da şimdilik muğlak konumdadır.

Aileiçi şiddetle mücadelede devletin en önemli ataerki çıkarması ise, şiddetle mücadelede eden kurumların bakış açılarıdır. Şiddetle mücadeleden sorumlu kamu kurumları kadın bakış açısından uzak durmakta ve aile odaklı muhafazakâr politikalarla soruna yaklaşmaktadır. Devlet kurumlarında, ŞÖNİM’lerde, güvenlik güçlerinde, adli kurumlarda ve sığınmaevi süreçlerinde ataerki bakışla arabuluculuk yöntemi temel alınmaktadır (Sallan Gül, 2011; Sallan Gül ve Gül, 2011). Aile bütünlüğü düşünüldüğü için, şiddet gören kadın ve mağduriyeti değil, şiddet uygulayan erkek ve aile reisi olan erkeklik rol modeli korunmaya çalışılmaktadır.

Benzer biçimde aileiçi şiddeti önlemek için 2014 yılında sayıları 128’e ulaşan ve 91’i devlete ait olan kadın sığınmaevlerinin güçlendirme çalışmaları yapabilmeleri için gerekli destek meka-

nizmaları ve danışma merkezleri geliştirilebilinmiş değildir. Sadece bağımsız kadın sığınmaevleri ile birkaç belediyede kadın danışma merkezleri sağlıklı işlemektedir (Sallan Gül, 2011). Bunların yanı sıra istismara uğramış, şiddete maruz kalmış kadınlar için çağrı ve destek merkezleri gibi kurumlar oluşturulmamıştır. Sığınmaevi sonrasında kadınları destekleyecek sosyal politikalar da oldukça yetersizdir.

Yine belediye, emniyet ve adalet gibi şiddetle mücadelede önemli rol üstlenmesi gereken kurumların ayrı bir birim, bütçe ve uzmanları olmadığı gibi, aralarındaki eşgüdüm sorunları da devam etmektedir. Şiddetle mücadele eden devlet kurumlarında çalışanların büyük çoğunluğunun toplumsal cinsiyet bakış açısı olmadığı gibi, ciddi düzeyde hizmet içi eğitim sorunları söz konusudur. Ayrıca kolluk kuvvetlerinin ve sağlık uzmanlarının eğitimindeki ve farkındalıklarındaki yetersizlik ile çeşitli destekleyici mekanizmalardaki eksiklikler, aileiçi şiddete karşı verilen mücadelede başarıya ulaşmayı engellemektedir. Benzer biçimde, hukuk sistemindeki bürokratik ve cinsiyetçi yaklaşımlar da, şiddet gören kadınların mağduriyetini artırmaktadır. Tüm bu etkenlerin yol açtığı ataerkil ve cinsiyetçi yapı ve tutumlar göz önüne alındığında, kadına karşı şiddetle mücadelede ülkemizde bütünsel ve tutarlı bir yaklaşım sergilenememektedir.

Sonuç olarak kadına karşı şiddetle mücadelenin başarılı bir kamu politikası haline gelebilmesi ve zihniyet dönüşümünün sağlanması için ülkemizde kadın haklarıyla kadın özgürlüğü arasındaki uyumun gerçekleşmesi gereklidir. Bu doğrultuda kadınların eğitime erişimlerinin önündeki engellerin kaldırılması ve eğitimde toplumsal cinsiyet eşitliği sağlanmalıdır. Ayrıca kadın istihdamı geliştirilmeli, işgücü piyasalarının kadınların özgül konumlarını dikkate alarak yeniden yapılandırılması için toplumsal cinsiyete duyarlı sosyal politikalar geliştirilmelidir. Dolayısıyla aileiçi şiddet sorunun çözümü kadınların başkalarına (aileye, erkeklere, devlete) olan bağımlılıklarının giderilmesine ve birey olarak güçlenmelerine bağlıdır. Bu amaçla toplumsal cinsiyet eşitliği ailede ve toplumda temel alınmalı, devletin tüm politikalarına anaakım olarak yerleştirilmelidir.

- AAK. *Aile İçi Şiddetin Sebepleri ve Sonuçları*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara, 1995.
- Altınay, Ayşegül ve Yeşim Arat. *Violence against Women in Turkey: A Nationwide Survey*, Ponto Publications, İstanbul, 2009.
- Arıkan, Çiğdem. *Halkın Boşanmaya İlişkin Tutumları*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, Ankara, 1996.
- Bandura, Albert. *Aggression: A Social Learning Analysis*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, NJ., 1973.
- Bora, Aksu. "Olmayanın Nesini İdare Edeceksin? Yoksulluk, Kadınlar ve Hane", *Yoksulluk Halleri*, (Der) Necmi Erdoğan Demokrasi Kitaplığı, İstanbul, 2007.
- Buğra, Ayşe. *Toplumsal Cinsiyet, İşgücü Piyasaları ve Refah Rejimi: Türkiye'de Kadın İstihdama*, TÜBİTAK Proje No: 108K524, 2010.
- Buğra, Ayşe. "Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi: Neoliberalizm Küresel Muhafazakarlık ve Yeniden Tanımlanan Toplumsal Dayanışma", *Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın*, (der.) Saniye Dedeoğlu ve Adem Yavuz Elveren, İletişim, İstanbul, 2012.
- Buğra, Ayşe, ve Çağlar Keyder. *New Poverty and the Changing Welfare Regime of Turkey*. UNDP, 2003.
- Buğra, Ayşe, ve Çağlar Keyder. *Kent Nüfusunun En Yoksul Kesiminin İstihdam Yapısı ve Geçinme Yöntemleri*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu Araştırma Raporu, İstanbul, 2008.
- Çakır, Serpil, ve Hülya Gülbahar. *Türkiye'de Kadın Hareketinin Yüz Yılı Kirolojisi*. Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, İstanbul, 2000.
- Çakmak, Diren. *Türkiye'de Çocuk Gelinler*. <http://www.umut.org.tr/>.
- Mor Çatı. *Evdeki Terör Kadına Yönelik Şiddet*, Mor Çatı Yayınlar, İstanbul, 1996.
- CEDAW. *Violence Against Women, General Recommendation 19* (11th session). UN Doc., United Nations, 15. Vienna, 1992.
- CEDAW *Dördüncü ve Beşinci Dönem Birleştirilmiş Periyodik Ülke Raporu*, 2004.
- Cuttle, Dawn H. "State Intervention and the 'Liberation of Women: A Feminist Exploration of Family Law", Caputo, Kennedy, Reasons, and Brannigan (der), *Law and Society: A Critical Perspective*, Toronto, Harcourt Brace Jovanovich, 1989.
- Council of Europe. *Combating Violence Against Women- Stocktaking Study On The Measures And Actions Taken in Council of Europe Member States*, Council of Europe Directorate General of Human Rights, Strasbourg, 2006.

- Council of Europe. *Case Law CAHVIO, Ad Hoc Committee on Preventing And Combating Violence Against Women And Domestic Violence*, Strasbourg, 2009.
- Dedeoğlu, Saniye. "Endüstriyel Üretimde Kadın ve Göçmen Emegi: Ataerkillik ve Enformel Emek", *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emegi Türkiye Örneği*, (Der.) Saniye Dedeoğlu ve Melda Yaman Öztürk, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 2010.
- Dutton, Donald G. "Reflections on Thirty Years of Domestic Violence Research". *Trauma Violence Abuse*, 2008; 9 (3), 131-143.
- Ekal, Berna. "Women's Shelters and Municipalities: Between Solidarity and Benevolence", *EchoGeo*, 16, 2011, 2-12.
- Erder, Sema. "Urban Migration and Reconstruction of the Kinship Networks: The Case of Istanbul", *Autonomy And Dependence In The Family Turkey And Sweden In Critical Perspective*, (der.) Rita Liljeström and Elisabeth Özdalga, Swedish Research Institute in Istanbul, 2005.
- Ertürk, Yakın. *Kadına Karşı Şiddet Nedenleri ve Sonuçları Türkiye Raporu*, İHOP, 2007.
- European Women's Lobby (EWL). Briefing about the Proposal for a New Anti- Discrimination Directive made by the European Commission on 2 July 2008', 2008.
- Ferrera, Maurizio. "The 'Southern Model' of Welfare in Social Europe". *Journal of European Social Policy*, 1996, 6(1), 17-37.
- Ferrera, Maurizio. "Reconstructing the Welfare State", *Survival of the European Welfare State*, Stein Kuhnle (der.), Routledge, London, 2000.
- Fraser, Nancy ve Gordon, Linda. "A Genealogy of Dependency: Tracing a Keyword of the US Welfare State", *Sign*, 1994, 19(2), 309-337.
- Gelles, Richard James. "Violence in the Family: a Review of Research in the Seventies", *Journal of Marriage and the Family*, 1980, 42, 873-885.
- Gill, Aisha. "Reconfiguring 'Honour'-Based Violence As A Form Of Gendered Violence", *Honour, violence, women and Islam*, (der.) M. Idriss, ve T. Abbas, Routledge, New York, 2011.
- Gough, Ian. "Social Assistance in Southern Europe", *South European Society and Politics*, 1996, 1(1), 1-23.
- Gül, Hüseyin ve Songül Sallan Gül, "Sosyal Devletten Çalışma Refahına Geçişte Sosyal Haklar ve Yoksullar". *Amme idaresi Dergisi*, 2007, 40 (3), 1-30.
- Gül, Hüseyin ve Songül Sallan Gül. "Poverty Provision Assistance and Work: The Case of Turkey", *Socialinis Darnes Social Work*, Mosklo Darbai Academic Papers, 2010, (9), 15-23.

- İlkkaracan, Pınar, Leyla Gülcür İpek ve Canan Arın. (der) *Sıcak Yuva Masalı, Aileiçi Şiddet ve Cinsel Taciz*, Metis Yayınları, İstanbul, 1996.
- Keane, Jean. *Şiddetin Uzun Yüzyılı*, (çev.) Bülent Peker, Dost Kitabevi, Ankara, 1998.
- Kilpatrick, G., Dean. "What is Violence Against Women, Defining And Maeasuring The Problem", *Journal of Interpersonal Violence*, 2009, 19 (1), 1244-1251.
- Kocacık, Faruk. *Aileiçi ilişkilerde Kadın Yönelik Şiddet: Türkiye’den Örnekler*, C. Ü. Yayınları, No. 93, Sivas, 2004.
- Krug, E., Dahlberg G., Mercy L. L., Zwi J. A., Loza A. B. *World Report on Violence and Health*, World Health Organization, Geneva, 2002.
- KSGM. *Türkiye’de Kadının Durumu*, T.C. Başbakanlık, Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Ankara, 2009.
- Lewis, Jane. "Gender and the Development of Welfare Regimes", *Journal of European Social Policy*, 1992, 2(3), 159-173.
- Lewis, Jane ve Ilona Ostner. *Gender and the Evolution of European Social Policies*, Zes Arbeitspapier Nr. 4/94. Centre for Social Policy Research, University of Bremen, 1994.
- MacKinnon, Catharine, *Toward a Feminist Theory of the State* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1989.
- Markowitz, Lisa, ve Karen W. Tice. "Paradoxes of Professionalization, Parallel Dilemmas in Women’s Organizations in the Americas", *Gender and Society*, 2002, 16, 941-958.
- Mirchandani, Reka. "Hitting Is Not Manly: Domestic Violence Courts And The Re-Imagination Of The Patriarchal State". *Gender and Society*, 2006, 20, 781-804.
- Naldini, Manuela. *The Family in the Mediterranean Welfare State*, Frank Cass Publishers, Great Britain, 2003.
- O’Leary, K. Daniel. "Physical Aggression Between Spouses: A Social Learning Perspective, Handbook Of Family Violence, (der.) Van Hasselt V. B., Morrison R. L., Bellack A. S., Hersen M. (Eds.), New York, Plenum, 1988.
- Özgül, Gökçesu. "Kadın Cinayetlerini Durdurulam Platformu Adına, Türkiye’de Kadın Cinayetleri Gerçeği Ve Durdurmak İçin Çözüm Yolları," *Değişen Dünyada Biyoetik*, (der.) Yeşim Işıl Ülman, Fatih Artvinli, Türkiye Biyoetik Derneği Yayını No: XVII, 2012.
- Rocacci, Giovanna, ve Mariagrazia Rossilli. "Building Equality in the Policies of International Organizations", *Political and Historical Encyclopedia of Women*, Christine Fauré (der.), Routledge, New York and London, 2003.

- Rodriguez, Noelle Maria. Transcending Bureaucracy: Feminist Politics at a Shelter for Battered Women, *Gender and Society*, Vol. 2, No. 2 (Jun.) 1988), 214-227.
- Sallan Gül, Songül. *Sosyal Devlet Bitti, Yaşasın Piyasa*, Etik Yayınları, Ankara, 2004 (2. Baskı 2006).
- Sallan Gül, Songül. "Transition From Maternity Right to Work and Family Responsibility in Women's Rights during the Transformation of Welfare State". *Turkish Yearbook of Human Rights*, (2009-2011), 31-33, 41-67.
- Sallan Gül, Songül. "Türkiye'de Kadına Yönelik Şiddetle Mücadeleye Tarihsel Bakış", *İnsan Hakları Standartlarının Etkili Uygulanması Bağlamında Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Sempozyum Kitabı*, Türkiye Adalet Akademisi Yayınları, Ankara, 2012.
- Sallan Gül, Songül. *Türkiye'de Kadın Sığınmaevleri: Erkek Şiddetinden Uzak Yasama Açılan Kapılar mı?*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2011 (II. Baskı 2013).
- Sallan Gül, Songül. "The Role of The State in Protecting Women Against Domestic Violence And Women's Shelters in Turkey", *Women's Studies International Forum*, May-June 2013, Volume 38, 107-116.
- Sallan Gül, Songül. "Türkiye'de Kadına Yönelik Aileiçi Şiddet ve Yoksulluk Arasındaki İlişkiyi Sorgulamak", *Yoksulluk ve Kadın*, (der.) Abdullah Topçuoğlu, Gamze Aksan ve Duygu Alptekin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- Sallan Gül, Songül ve Hüseyin Gül. "The Conditions of Women's Shelters in Turkey from Battered Women's Perspective", *International Journal of Arts and Sciences*, 2011, 4 (13), 329-336.
- Sallan Gül, Songül ve Yonca Altındal. "Kadın Cinayetlerini Kadın Bakış Açısıyla Sorgulamak", *Şiddet Suçlarında Yaklaşımlar ve Yeni Trendler*, (der.) Dr. Emircan Darcan ve Dr. Fatih Irmak, Adalet Yayınevi, Ankara, 2014.
- San, Gül. *Türkiye Kadın Dernekleri Şanlıurfa ilinde Kadın intiharları Araştırması*, 2011 Haziran 25, <http://www.tkdf.org.tr/sanlıurfa-raporu.pdf>.
- Savran, Gülnur. "80'li Yılların Kampanyaları ve Özel Alanın Politikası: Özgürlüğü Ararken", *Kadın Hareketinde Mücadele Deneyimleri*, (der.) Berivan Kum, AMARGI, İstanbul, 2005.
- Taylor, R, ve Jasinski, J. L. "Jealousy, Sexual Propriety, And Power And Control: Femicide And The Feminist Perspective", *Homicide Studies*, 2011, 15(4), 341-362.
- TUIK-HHIAS (2011). Hane Halkı İşgücü Anket Sonuçları, 2011, <http://www.tuik.gov.tr/>

- Uçar, Ceren. *Kadın Yoksulluğu ile Mücadelede Sosyal Politika Araçları ve Etkileri*, Uzmanlık Tezi, KSGM, Ankara, 2011.
- UN. *Good Practices in Combating And Eliminating Violence Against Women Division For The Advancement of Women*, United Nations, 2005.
- Walby, Sylvia. *The Cost of Domestic Violence: Up-date 2009*, UNESCO Chair in Gender Research, Lancaster University, <http://www.lancs.ac.uk/fass/sociology/profiles/34/>, 2009.
- Walby, Sylvia and Jonathan Myhill. *Domestic Violence, Sexual Assault and Stalking: Findings from the British Crime Survey*, Home Office Research Study, 276, London, 2004.
- WAVE Country Reports, 2008. www.wave-network.org
- WAVE. *Training Programme, Prevention of Domestic Violence against Women, European Survey, Good Practice Models*, www.wave-net.org, 2009.
- WHO. *Multi-Country Study on Women's Health and Domestic Violence Against Women, Initial Results On Prevalence, Health Outcomes and Women's Responses*, WHO Press, World Health Organization, Geneva, 2005.
- Yaman Oztürk, Melda. "Ücretli iş ve Ücretsiz Bakım Hizmeti Ekseninde Kadın Emegi", *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emegi Türkiye Örneği*, (der.) Saniye Dedeoğlu ve Melda Y. Öztürk, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 2010.
- http://www.kadincinayetlerininidurduracagiz.net/index.php?option=com_k2veview=itemveid=399:kad%C4%B1n-cinayeti-verileriveItemid=116, 20 Kasım 2012.

Derleyenler:

Saniye Dedeoğlu

Adem Yavuz Elveren

2000'LER TÜRKİYE'SİNDE SOSYAL POLİTİKA ve TOPLUMSAL CİNSİYET

AKP iktidarı Türkiye'de sosyal politika alanında köklü bir dönüşümü temsil ediyor. Siyasal ve kültürel muhafazakârlıkla iç içe geçen neoliberalizm ve AKP'nin neopopülist politikaları dönemin refah rejiminin temelini oluşturmaktadır. Sosyal politika AKP iktidarına yön veren temel dinamiklerden biri iken, kadınlar sosyal politika uygulamalarının merkezinde yer almaktadır.

2000'ler Türkiye'sinde Sosyal Politika ve Toplumsal Cinsiyet AKP dönemindeki sosyal politika anlayışının kadınlar ve toplumsal cinsiyet rolleri üzerindeki etkisini tartışırken, devletin ve erkeklerin kadınlar üzerindeki mutlak ve sistematik egemenliğinin kadınlara biçtiği annelik ve eşlik rollerinin AKP dönemi sosyal politika uygulamaları ile nasıl uyuştuğunu göstermektedir. Kitap, "cinsellik ve üreme" ve "haneîçi iş zamanı dağılımı"ndan, "iş ve aile yaşamının uyumlaştırılması"na ve "kadın yoksulluğu" ve "şiddet"e kadar geniş bir alanda, sosyal politika aracılığıyla kadın ve AKP iktidarı arasında kurulmaya çalışılan yeni mutabakatın toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini nasıl derinleştirdiğine işaret etmektedir.

imge.com.tr

facebook.com/imge.yayinlari
twitter.com/imgekitabevi
instagram.com/imgekitabevi
periscope @imgekitabevi
pinterest.com/imgekitabevi
google+ imge@imge.com.tr
imge@imge.com.tr

ISBN 978-975-533-822-4

9 789755 338224